Національний технічний університет "Харківський політехнічний інститут"

БІЖЕНЦІ ТА ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНІ ОСОБИ УКРАЇНИ НА ШЛЯХАХ ВІЙНИ: КРОКИ НЕЗЛАМНОСТІ

монографія

за редакцією М. В. Бірюкової

Харків 2023

НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«ХАРКІВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ»

БІЖЕНЦІ ТА ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНІ ОСОБИ УКРАЇНИ НА ШЛЯХАХ ВІЙНИ: КРОКИ НЕЗЛАМНОСТІ

МОНОГРАФІЯ

за редакцією М.В. Бірюкової

Харків

2023

УДК 316.3-054.7(477)
Б-59
Рекомендовано до видання Вченою радою Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» (Харків, Україна), протокол №5 від 20.06.2023

Автори
М. В. Бірюкова (передмова; п. 1.2, 3.4, 4.3, заключне слово); Ю. А. Калагін (п. 1.3); Н. В. Коваліско (п. 2.1); В. І. Подшивалкіна (п. 2.2); Д. А. Терещенко (п. 3. 1), Н. О. Шанідзе (п. 4. 3), С. В. Григор'єва (п. 1. 1; 4. 1), О. А. Козлова (п. 3. 2), О. А. Сутула (п. 1. 1., 3. 3).

Рецензенти
І. С. Нечітайло, докторка соціологічних наук, професорка, Національний університет внутрішніх справ (м. Харків);
Ю. Ф. Пачковський, доктор соціологічних наук, професор, Львівський національний університет імені Івана Франка

Б-59 **Біженці та внутрішньо переміщені особи України на шляхах війни: кроки незламності:** монографія / (В. І. Подшивалкіна, Н. В. Коваліско та ін.) за ред. М. В. Бірюкової. – Харків, 2023. – 381 с.
ISBN 777-777-7777-77-7

В монографії представлено результати ініціативного дослідження колективу авторів щодо аналізу соціальних характеристик біженців та внутрішньо-переміщених осіб України як соціальної групи, яка виникла в наслідок повномасштабного вторгнення з боку сторони агресора. В книзі розглянуто причини та соціальні наслідки війни й висвітлено структуру соціального капіталу, що дав змогу українцям вистояти й консолідуватися. Виявлено особливості соціальних практик українців, що вибудовуються при прийнятті ними рішення про від'їзд, мотивів стримування евакуації, шляхів адаптації на новому місці проживання, типових проблем переселенців, факторів, що впливають на їх поведінку. Монографія містить значний емпіричний матеріал онлайн-опитування, результати вторинного аналізу даних та самостійних досліджень авторів.

Монографія буде цікава науковцям та науково-педагогічним працівникам, докторантам, здобувачам вищої освіти з соціології, публічного управління, психології, представникам органів влади та громадських організацій, журналістам й пересічним громадянам, які бажають отримати інформацію про перше півріччя війни й ресурси українців в їх незламності.

Табл. 8 Іл. 96 . Бібліогр. 260 назв.
ISBN

© М. В. Бірюкова, С.В. Григор'єва, 2023

ЗМІСТ

Передмова 4

Розділ І. Соціальний портрет біженців і вимушено переміщених осіб України в умовах невизначеності 13

1.1 Шлях незалежності, кроки незламності: історія питання 13

1.2 Соціальний капітал та ресурси незламності українців у першій фазі війни 2022 року 32

1.3 Гендерний аспект соціальних практик щодо задоволення базових потреб вимушених мігрантів під час війни 59

Розділ ІІ. Самоідентифікація українців як відповідь на виклики війни 92

2.1 Внутрішньо переміщені особи та біженці в контексті міграційних процесів в часі війни 92

2.2 Індивідуальні практики безпеки в ситуаціях військових загроз: досвід першого року війни 131

Розділ ІІІ. Соціальні партнери й ресурси незламності 168

3.1 Вдосконалення механізмів державного управління забезпеченням прав внутрішньо переміщених осіб 168

3.2 Волонтерський рух на початку війни очима біженців та ВПО 201

3.3 Засоби масової інформації та соціальні мережі в часи воєнної навали 224

3.4 Освіта як соціальний капітал в часи війни: суспільний та особистісний виміри 256

Розділ IV. Соціальні практики й самопочуття біженців та ВПО в контексті російсько-української війни 277

4.1 Адаптаційні практики біженців та ВПО в умовах воєнного стану 277

4.2 Соціологічні візії планів на майбутнє українців на початку війни : стратегії й практики 305

4.3 Соціальне самопочуття біженців та ВПО на шляхах війни 329

Заключне слово 354

Список використаних джерел інформації 359

Відомості про авторів 379

ПЕРЕДМОВА

Коли настане мир і тишина
У нашій ворогом нескореній країні,
Хай пролунає "Слава Україні!"
В той день, коли закінчиться війна

Олександр Рожко

Події 2022 року змінили життя не тільки українців, а й зачепили весь глобальний світ. Динаміка і глибина змін або, як прийнято говорити, соціальних трансформацій, торкнулися суті і відбилися на природі абсолютно усіх соціальних явищ і процесів. Відмінною рисою онтології сучасного світу є активне засвоєння нового етапу розвитку, в якому домінують багатоваріативність, висока міра невизначеності, динамізм і безперервність протікання процесів, розширення масштабів соціальної практики, а також жорсткі ресурсні обмеження у виборі можливих проектів досягнення якісного майбутнього.

> *Одна з характерних ознак цього року – це глобальна криза, війна в Україні та, як наслідок, лавиноподібна поява нової соціальної групи – біженців й вимушено перемішених осіб, яка виникла під час російсько-української війни та має згуртовані соціальні риси й представники якої здійснюють певні соціальні практики, що зумовлені спільними мотивами та характеризуються однаковими стратегіями й тактиками, які базуються на певному соціальному капіталі й підтримуються визначеним колом соціальних партнерів.*

За результатами власних спостережень та аналізуючи публікації інших вчених, можемо констатувати, що вже відбулось декілька, більше чотирьох хвиль біженців й ВПО (вимушено переміщених осіб) зі Сходу на Захід й вже кілька хвиль у зворотному напрямку (не менше трьох). Всі ці потоки вирізняються ступенем стихійності прийняття рішення виїжджати чи повертатися – мігрувати, чисельністю й соціально-психологічними характеристиками українців. Спроба узагальнити цей досвід міграції, виробити аналітичні тренди міграційних потоків й відпрацювати рекомендації щодо розвитку подій натикаються на проблеми невизначеності як характеристику сьогодення й теоретичний принцип.

Такі події спонукали соціологів Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» дослідити проблемну ситуацію в її діагнозі й прогнозі.

> *Мета дослідження – описати біженців і вимушено переміщених осіб України як соціальну групу, оцінити вплив соціального капіталу на вибудовування стратегій і тактик при прийнятті рішення про переміщення, визначити мотиви стримування від'їзду, шляхів адаптації на новому місці проживання, типових проблем переселенців, соціальних партнерів, що впливають на їх поведінку. Але невизначеність ускладнює досягнення запланованої репрезентативності у задіяних кількісних методах збору інформації.*

Хоча треба відмітити, що навіть до 24 лютого 2022 року існувала низка причин, яка впливала на зниження ступеню репрезентативності соціологічних опитувань. І це передусім, відсутність перепису населення, і, по-друге, анексія та окупація певних територій України, мешканці яких могли б стати учасниками дослідження.

Масштабні й динамічні переміщення населення України, безумовно, посилювали ступінь невизначеності. Українцям самим було складно визначитися із власним статусом, рішення про переміщення, виїзд за кордон приймалося швидко, під впливом подій на фронті, просуванням ворога й збільшенням кількості обстрілів. На міграцію населення впливала й інформація від близьких і знайомих про позитивний досвід отримання прихисту в Центральних і Західних областях України та за кордоном.

У підсумку, розуміючи об’єктивні виклики, що впливали на програмоване зниження ступеня репрезентативності та збільшення ризику зростання системних помилок через розглянуті вище фактори, було прийнято рішення проводити дослідження за допомогою кількісних методів збору даних за стихійною вибіркою із збереженням квот за територією первинного

проживання і отриманим статусом на момент опитування – біженець, вимушено переміщена особа або ті, хто не мігрував.

Методами збору даних, що здійснювали науковці НТУ «ХПІ», виступали Інтернет анкетування з використанням GoogleForms на основі методу снігового кому. Загалом, ми вважаємо, що отримані результати дозволяють досить надійно аналізувати суспільні настрої населення та вибудовувати закономірності, що віддзеркалюють реальні соціальні процеси. Серед методів також було використано метод аналізу вторинних даних та аналіз документів.

Протягом червня-липня 2022 року науковцями кафедри соціології і публічного управління Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут», а також її студентів та аспірантів було проведено авторське загальноукраїнське Інтернет опитування громадської думки (N=1170 осіб), результати якого опубліковано в декількох українських фахових виданнях і журналах, що входять до науково-метричної бази Scopus, оприлюднено під час роботи міжнародних конференцій в Україні й країнах ЄС.

Для досягнення мети дослідження й реалізації його завдань до монографії залучилися науковці гостьова професорка Лієпайського університету Валентина Подшивалкіна та професорка Львівського національного університету імені Івана Франка Наталія Коваліско. Саме завдяки їхнім авторським дослідженням вдалося висвітлити проблематику біженців і ВПО у комплексному й системному вигляді.

Респондентами дослідження стали мешканці України, які проживали до 24 лютого 2022 року у межах, які контролювалися владою України, а зараз мешкають або в Україні, або виїхали в одну з 28 країн світу (Болгарія, Великобританія, Ізраїль, Італія, Німеччина, Польща, Словенія, Фінляндія, Франція, Чехія, Чорногорія, Литва, Латвія, Естонія, США, Ірландія, Хорватія, Швейцарія, Румунія, Нідерланди, Кіпр, Молдова, Австрія, Швеція, Іспанія, Туреччина, Бельгія, ОАЕ). До вибірки не включалися жителі територій, які тимчасово не контролювалися владою України до 24 лютого 2022 року (АР Крим, м. Севастополь, окремі райони Донецької та Луганської областей). Опитування проводилося з дорослими (у віці 18 років і старше) громадянами України.

> *Головною гіпотезою дослідження слугувало припущення, що соціальні практики біженців й ВПО України під натиском й агресією, що спричинила російсько-українська війна, характеризуються масовістю, зумовлені наявністю значних вражених територій і земель ймовірно вразливих для нападу,*

швидкістю наступу загарбників, високим рівнем загрози фізичного знищення цивільної інфраструктури та мирного населення, значною військовою перевагою в технічних та людських ресурсах армії агресора в перші місяці війни, що викликало панічні настрої серед мирного населення України, але наявний соціальний капітал українців надав їм змогу зберегти себе особисто, зберегти родину й дітей та зберегти націю й державу та відкристалити власну незламність та здобувати перемогу.

До задач дослідження віднесли наступні завдання:

– описати поняття біженці й вимушено переміщенні особи, виділити їх типи за соціальним капіталом;

– охарактеризувати можливі причини переїзду, напрямки (у межах регіону, України, за кордон), способи (засоби пересування, організована форма чи самостійно), партнерів з переїзду (з ким переїжджали), причини відкладання переїзду;

– описати можливі місця розміщення переселенців та стратегії їх вибору, використання соціального капіталу у вигляді звернення до соціальних зв'язків: споріднених- дружніх/знайомих- професійних/допомога організації, в якій працює-релігійних-етнічних та інші, існуючі форми підтримки та допомоги вимушеним переселенцям;

– виділити типові проблеми переселенців, можливі способи їх вирішення та дослідити роль та місце державних структур в адаптації ВПО;

– охарактеризувати стратегії побудови майбутнього для українців;

– проаналізувати роль та місце волонтерських організацій в процесах, що відбуваються.

Методологією дослідження виступили теорія соціальних практик, теорія соціального капіталу й соціального партнерства.

Теорія соціальних практик і праксиологія керуються пізнавальними принципами як бази соціального пізнання та стратегії соціологічного дослідження й діяльності, серед яких усвідомлення суб'єктності об’єкту (стверджує, що реальність виникає як об'єкт пізнання тільки в певних культурно-історичних умовах і в ході реалізації суб'єктом певних практик), сходження логіки від конкретного до абстрактного, багатозначності істини (відображає мозаїчність і поліфонічність трактування істини, а разом з нею раціональності та надійності соціологічних висновків), візуальність (фіксує, що реальність існує у вигляді поліваріантного й невизначеного образу), інструменталізацію (стверджує, що практика обмежена наявністю ресурсів, володіє певними масштабами перетворень і урахуванням наслідків і відходів),

глокальність визначає плюралізм, децентралізацію, фрагментарність в якості базових характеристик сучасності.

Саме праксиологія дає змогу змінити фокус розгляду соціального суб'єкту, його природи та потенціалу. До останнього часу класична традиційна соціологія ідентифікувала об'єкт пізнання, застосовуючи, як правило, гносеологічні інструменти, і не використовуючи епістемологічні, ігноруючи, тим самим, особистість, здатну раціонально мислити, приймати зважені рішення і робити усвідомлений вибір.

Реалізація праксиологічного методологічного ключа на індивідуальному рівні дає можливість розглядати в якості соціального об'єкту «Homopracticinginlate-modernity», тобто людину, яка практикує в епоху пізнього модерну, тобто діючого раціонально або спонтанно (що виживає, самоорганізується, адаптується, проектує, організовує і т. ін.) у просторі невизначеності, нелінійності, підвищеного ризику, обмеження ресурсів, неоднозначності технологій.

Таким чином, теорія соціальних практик і праксиологія дає змогу стверджувати, що сучасне суспільство насичене ризиками, невизначеністю й активною позицією соціального суб'єкта.

Розвиток сучасного українського суспільства характеризується зростаючим динамізмом суспільних змін, трансформацією соціальної структури, розширенням простору свободи індивідів і груп, зниженням передбачуваності життєвих ситуацій, що виникають. Це знаходить свій відбиток у соціальних взаємодіях людей, підвищуючи у яких рівень невизначеності та ризику.

У соціологічній енциклопедії знаходимо такий опис категорії соціальної невизначеності – це «нестабільний стан, в якому знаходиться суспільство або соціальна група в умовах криз, соціальних реформ, що характеризуються деформацією всіх звичних структур та моральних засад».

Соціальна невизначеність випливає з різноманіття суспільних зв'язків, які постійно переживають етапи формування та розпаду. Вона виникає у зв'язку з появою нових структур, нових норм відносин, альтернатив у взаємодіях, є необхідним джерелом вибору можливостей.

Тим більше, що причини суспільних невизначеностей можуть бути різними – війна, політична криза, реформи, переїзд до іншої країни, перехід до іншої організації і т. ін., але, у будь-якому випадку, така ситуація викликає відчуття тривоги та дезорієнтації. Проте у сучасних умовах суспільні невизначеності відчуваються як неминучий та природній стан. Вони не сприймаються як катастрофа тому, що такий стан цілком можна терпіти, більше того, можна вельми вдало у ньому існувати. Як тільки соціальний суб'єкт розуміє сенс того, що відбувається, як тільки він вибудовує стратегію

власних дій і створює певну особистісну або групову позицію, характер ставлення до невизначеностей починає змінюватись. Хоча стан суспільної невизначеності у сучасному суспільстві провокується постійними ризиками, основний зміст яких полягає у одночасно існуючих протилежних тенденціях розвитку сучасного суспільства, наступає момент, коли соціальні суб'єкти вже не знають, яка з тенденцій є провідною. Зрозуміло, що орієнтуватися у такому соціальному просторі дуже складно. У дискурсі сучасності заслуговує на увагу й гіпотеза Дж. Ліотара про те, що у відповідь на підвищену соціальну невизначеність, складність та різноманітність соціальної реальності соціальні суб'єкти диференціюються на тих, хто готовий сприймати складні соціальні речі, й тих, хто намагається спростити реальність. Значною мірою це пов'язано з неточністю (недостовірністю / ненадійністю) знань соціальних суб'єктів про умови та процеси, які відбуваються у соціальній спільноті та зовнішньому середовищі, з ймовірнісним характером виникнення небажаних подій. Ситуації змін характеризуються невизначеністю, яка, з точки зору соціологів, культурологів, виражається в деструктивних ідеалах, міфологемах, маніпулятивних медіа технологіях, ідеях «деконструкції» і складає сам «дух епохи постмодерну», наслідками цього є «...безсилля, неспроможність, хаотичні дії і терор повної свободи – симптоми цієї постмодерністської хвороби, що ранить особистість в її спробах «набуття власного обличчя» (З. Бауман, 2002).

Під впливом невизначеності змінюються погляди й на ціннісну систему. Сучасна «постмодерністська картина світу» наголошує на відносність всіх ціннісних критеріїв. В умовах невизначеності людина втрачає своє місце в світі, а існування в контексті стрімких соціально-економічних змін стає фрагментованим.

Особливе місце у дослідженні соціальних практик біженців та ВПО займає теорія соціального партнерства. Проблеми соціального партнерства, його роль у сучасних трансформаційних процесах, а також технології його здійснення представлено в роботах Л. Вільхельмссона, І. Модель, К. Модель, Ю. Свеженцевої, Г. Семигіна. Вони трактують соціальне партнерство як відносини між державою, яка виступає в особі уряду, її органів та представників з іншими суб'єктами – особистістю, сім'єю, асоціаціями, неурядовими організаціями, які дозволяють їм вільно висловлювати свої інтереси та знаходити цивілізовані способи їх гармонізації та реалізації. Таким чином, соціальне партнерство компенсує нормативний вакуум та сприяє формуванню та розвитку стабілізаційних регуляторів у соціальних системах. Невраховані, непроявлені чи ігноровані інтереси його суб'єктів ведуть до виникнення дисбалансу на різних рівнях взаємодії.

У ході вирішення задач дослідження були застосовані теорії соціального капіталу (М. Аберг, П. Бурдьє, Дж. Фаїлд, Дж. Коулман, Р. МакСленаган, І. Пай, Р. Снайдер). Теорія соціального капіталу дозволила виявити специфіку та перспективи розвитку країни, принципи формування стратегій з управління складними соціальними процесами та явищами. У сукупності ці взаємодії утворюють соціальний капітал, що є необхідною умовою мобілізації колективних ресурсів у сучасних суспільствах.

Саме використовуючи ці теоретичні й методологічні позиції в результаті дослідження вдалося зрозуміти соціальні механізми поведінки такої відносно нової для України великої групи людей як біженці й ВПО; виявити типові стратегії поведінки для різних соціальних та демографічних груп переселенців, фактори, що їх визначають; описати причини «відкладання (відтермінування)» переїзду у безпечне місце; охарактеризувати проблеми, що виникли під час та після переїзду, стратегії адаптації до нового місця проживання, уявлення про «точку повернення або неповернення»; виявити плани різних груп переселенців на побудову свого майбутнього; з'ясувати соціальних партнерів, що супроводжували біженців й вимушено переміщених осіб під час прийняття рішення, переселення та адаптації; оцінити роль ЗМІ, соціальних мереж, а особливо держави під час соціальних практик, що здійснювали й здійснюють біженці та ВПО.

Монографія складається з чотирьох розділів, передмови та заключного слова. Передмова містить аналіз актуальності проблематики біженців та вимушено переміщених осіб України у 2022 році під час воєнної навали з боку рф, необхідності дослідження цієї соціальної групи з позицій теорій соціальних практик, невизначеності, теорії соціального капіталу й соціального партнерства. У передмові також сформульовано основну мету дослідження та методологічної бази, які послужили основою авторських міркувань.

Перший розділ, що складається із трьох підрозділів, присвячений складанню й опису загальних характеристик неповного соціального портрету біженців й вимушено переміщених осіб України в умовах невизначеності за результатами емпіричного дослідження, отриманого кількісними методами збору даних та методами вторинного аналізу даних. Неповнота соціального портрету пов'язана з динамічністю змін в структурі соціальних груп біженців та ВПО, наявністю декількох евакуаційних й зворотних хвиль міграції та невизначеністю термінів закінчення бойових дій при непохитному царюванні віри в Перемогу й незламності українців.

У розділі особливу увагу приділено опису новітньої історії України, її шлях у пошуку власного вектору розвитку та розгоранню воєнного конфлікту. Аналіз особливостей і складових соціального капіталу сучасних українців у першій фазі війни допомагає зрозуміти природу їх незламності та ресурсів щоб вистояти у перші тижні воєнної агресії та прийняти рішення щодо подальшої власної долі, долі рідних і дітей, а також долі країни й держави. Гендерний аспект соціальних практик біженців та ВПО під час війни висвітлює особливості «жіночого обличчя» поточної війни, де жінки не тільки берегині своєї родини, а й активні учасниці бойових подій як воїни й медики.

Другий розділ присвячено аналізу процесів самоідентифікації українців як відповідь на виклики війни під час складних міграційних потоків. У двох підрозділах представлені результати авторських досліджень професорки Н. Коваліско (м. Львів, Україна) та професорки В. Подшивалкіної (м. Рига, Латвія) за власними методиками й процедурами. Значний ступінь насиченості тексту статистичними даними дає змогу усвідомити масштаби ісходу українців, складнощів, що виникали на їх шляху евакуації і прийнятті важких рішень в контексті міграційних процесів в часі війни. З іншого боку, можливість ознайомитися з цитатами історій жінок, що пережили складнощі евакуації, знайшли підтримку рідних, знайомих і близьких, змогли добратися до країн ЄС та знайшли в собі сили пережити емоційно-психологічну кризу й почати адаптуватися в нових умовах, все це збагачує контекстність отриманих загальних висновків дослідження.

Третій розділ містить аналіз специфіки соціальних партнерів біженців та ВПО у часи воєнної агресії. У розділі розглядаються роль держави й державного управління в удосконаленні механізмів щодо забезпеченням прав внутрішньо переміщених осіб, виявлено набуті досягнення й проблемні зони, вказано на можливі напрями подальшого розвитку цих механізмів. Проаналізовано особливості функціонування волонтерського руху сучасної України, його вплив на допомогу громадянам, державі й військам. Висвітлено ролі ЗМІ в інформуванні населення під час війни. Інститут освіти висвітлено як соціальний капітал під час війни в його суспільному й особистісному вимірі.

Четвертий розділ присвячено аналізу адаптаційних практик біженців та ВПО, соціологічним візіям щодо планів на майбутнє українців на початку війни та висвітленню особливостей соціального самопочуття біженців та ВПО під час воєнної навали.

Авторський колектив висловлює слова подяки всім українцям, хто брав участь в нашому дослідженні, завдяки Вам ми зможемо зафіксувати й запам'ятати наші спільні кроки незламності на шляху до Перемоги й у відновленні України.

Дякуємо керівництву кафедри соціології і публічного управління Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» за підтримку ініціативи й мотивування в просуванні дослідження.

РОЗДІЛ І СОЦІАЛЬНИЙ ПОРТРЕТ БІЖЕНЦІВ ТА ВИМУШЕНО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ УКРАЇНИ В УМОВАХ НЕВИЗНАЧЕННОСТІ

1.1 ШЛЯХ НЕЗАЛЕЖНОСТІ, КРОКИ НЕЗЛАМНОСТІ: ІСТОРІЯ ПИТАННЯ

Радикальні зміни, що відбуваються в сучасному українському суспільстві, пов'язані з російсько-українською війною, яку російська федерація розв'язала у 2014 р. проти незалежної України, а 24 лютого 2022 р. почала повномасштабне вторгнення.

Українська держава з моменту набуття незалежності у 1991 р. посідала в планах кремлівського керівництва особливе місце. Розуміючи, що проголошені українським суспільством євроатлантичні та європейські прагнення назавжди позбавлять росію можливості повернути Україну до кола російського впливу, влада рф застосовувала різноманітні заходи аби довести зворотнє. Через такі фактори, як газова, технологічна, енергетична залежність, активна російська військова присутність у АР Крим, підтримка державними, силовими структурами, а також деякою часткою мешканців сходу та півдня України проросійського настрою, вплив російської православної церкви, тощо чинився агресивний вплив та експансія з боку росії на українську суверенну державу. Також за ідеологічними принципами влада рф ставить за мету будь якою ціною повернути контроль над втраченими територіями як колишнього СРСР, так і країн соціалістичного табору. Ключовим завданням виступає повернення України, завдяки якій покращиться демографічний, економічний, технологічний, військовий тощо потенціал російської імперії.

Розташування України у південно-східній частині Європи, на місці перетину величезних геополітичних масивів – євроатлантичного, євразійського та ісламського, створює унікальний цивілізаційний простір.

Довгий час, українська держава не мала чітких ознак цивілізаційного вибору – євроатлантичного чи євразійського шляху розвитку. Проголосивши концепцію «багатовекторності», Україна перетворювалася на «сіру зону» – зону невизначеності і небезпеки. Україну сприймали як країну-експортера дешевої робочої сили, корисних копалин та сільськогосподарських напівфабрикатів, продуктів енергетики та хімікатів. Але, необхідно акцентувати увагу на тому факті, що та завзята боротьба України за свободу і демократичні цінності, яку сьогодні підтримали всі прогресивні країни світу, довела користь євроатлантичних цінностей та визначила місце України у глобалізованому світі.

Наприкінці XX ст. Україна мала чудові стартові можливості стати реальним суб'єктом світової політики. В 1990-х роках за українською державою залишався статус великої регіональної держави із значним потенціалом, що надавало їй шанс для активної політики стосовно реалізації власних інтересів.

Україна володіла третім за потужністю у світі ядерним потенціалом, повним технологічним циклом із виробництва ракетної зброї та літаків, мала майже мільйонну армію; мала один із найбільших у світі аграрний потенціал, потужні промислові, інфраструктурні, економічні, людські, інформаційні ресурси тощо. За цими показниками Україна входила до числа провідних держав світу. Проте з часом ці унікальні можливості були втрачені. Навіть активне членство в регіональній організації ГУУАМ, в міжнародних миротворчих силах ООН, в промислових та аграрних структурах, наявність статусу спостерігача в ЄврАзЕС суттєво не вплинули на те, щоб Україну у світовій політиці сприймали як суб'єкта.

В серпні 1991 р. після прийняття Верховною Радою УРСР «Акта про державну незалежність України», віце-президент рф О. Руцькой на чолі офіційної делегації РРФСР прибув до Києва. Головною метою візиту було примусити політичну владу України відмовитися від ідеї незалежності.

В 1992 р. Верховна Рада рф виступила з офіційними рішеннями стосовно територіальних претензій рф до України. Постанова № 2809-1 «Про правову оцінку рішень вищих органів державної влади РРФСР щодо зміни статусу Криму, прийнятих у 1954 році», згідно з якою постанова Президії ВР РРФСР від 5 лютого 1954 року «Про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу

Української РСР» була визнана такою, що не має юридичної сили з моменту її прийняття. В липні 1993 р. ВР рф постановою «Про статус міста Севастополя» оголосила, що м. Севастополь має російський федеральний статус.

> *В грудні 1994 р. у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (Будапештський меморандум), рф разом із США і Великою Британією підписала Меморандум про гарантії безпеки [1].*

Згідно зі ст.1 рф взяла на себе зобов'язання поважати незалежність і суверенітет та існуючі кордони України. В ст. 2 зазначалося, що рф утримується від загрози силою чи її використання проти територіальної цілісності чи політичної незалежності України, ніяка зброя ніколи не буде використовуватися проти України, крім цілей самооборони або будь-яким іншим чином згідно зі Статутом ООН. Зазначимо, що через недотримання зобов'язань, які були прописані в Меморандумі, Україна постійно на собі відчувала політичний, економічний, військовий, культурний тиск з боку росії.

У 1997 році був підписаний Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і російською федерацією президентом України Л. Кучмою та президентом росії Б. Єльциним [2]. Згідно зі ст. 2 сторони зобов’язувалися: поважати територіальну цілісність одна одної і непорушність існуючих між ними кордонів. В ст. 3 визначалися наступні засади: будувати відносини одна з одною на основі принципів взаємної поваги суверенної рівності, територіальної цілісності, непорушності кордонів, мирного врегулювання спорів, незастосування сили або загрози силою, включаючи економічні та інші способи тиску, права народів вільно розпоряджатися своєю долею, невтручання у внутрішні справи, додержання прав людини та основних свобод, співробітництва між державами, сумлінного виконання взятих міжнародних зобов'язань, а також інших загальновизнаних норм міжнародного права тощо.

Відмітимо, що протягом наступних років рф всіляко гальмувала процес демаркації державного кордону з Україною, тобто його позначення на місцевості. Через збройну агресію рф проти України, яка є порушенням цього договору, з 1 квітня 2019 року зазначений документ втратив чинності.

На початку 2000-х років такі ознаки, як реальна електоральна демократія, сильна політична опозиція, становлення громадянського суспільства вказували на той факт, що європейська інтеграція залишається для України пріоритетною справою. В травневому 2002 р. посланні «Європейський вибір» Президента України Л. Кучми до Верховної Ради була представлена програма економічного і соціального розвитку України на тривалу перспективу. Її реалізація покликана

була наблизити українські економічні параметри до європейських, створити об'єктивні підстави для входження України до Європейського Союзу [3].

У 2002 р. сталися якісні зміни у відносинах між російською федерацією та Заходом. Президенти США і рф підписали Договір про взаємне скорочення наступальних ядерних потенціалів. Прорив у відносинах між НАТО і росією разом з рішенням про скорочення ядерних арсеналів визначив народження нової глобальної системи безпеки. Позитивна реакція України на таку подію була пов'язана з тим, що 23 травня 2002 р. на засіданні Ради національної безпеки і оборони було оголошено, що країна починає стратегію зближення з Північноатлантичним альянсом, кінцевою метою якого має бути вступ до цієї організації. 8 липня 2002 р. це рішення набуло чинності згідно з Указом Президента України.

Помаранчева революція 2004-2005 рр. надала широкі повноваження і можливості всім інституціям в державі, президент В. Ющенко змінив політику «багатовекторності» на чіткий євроатлантичний вектор розвитку. Але реакцією російської політичної еліти на демократичні події в Україні став запуск механізмів гібридної війни проти неї. Ідеї сепаратизму пролунали 28 листопада 2004 р. на з'їзді депутатів усіх рівнів із 17 регіонів України, переважно східних і південних. У м. Сєвєродонецьк Луганської області було розглянуте питання про створення Південно-східної федеративної держави зі столицею у Харкові.

Кажучи взагалі, упродовж 2000-х р. росія активно вербувала співробітників українських силових відомств, які відіграли важливу роль у сприянні анексії Криму та дестабілізації Донбасу. З часом російські спецслужби сформували у південно-східних регіонах і АР Крим поширену мережу антиукраїнських організацій. Це були політичні партії, громадські організації, православні спільноти, які підтримували ідеологічну основу російської пропаганди – концепцію «русского мира», що набула широкої популярності, в тому числі, завдяки патріарху РПЦ Кирилу (В. Гундяєву). Всі ці ознаки прямо вказували на ведення інформаційної війни.

> *Росія широко використовувала сучасний український медіапростір для реалізації своєї пропагандистської і маніпуляційної стратегії. Провідними джерелами інформації виступали як класичні медіа-ресурси – радіо, телебачення, преса, так і сучасні діджитал-інструменти – месенджери Telegram, Viber, WhatsApp, соціальні мережі Instagram, Facebook, YouTube, Twitter, TikTok, вебсайти.*

Саме через велику кількість платформ і чат-ботів різноманітного спрямування, їх доступність, відносну простоту у використанні відбувалося розповсюдження фейкової інформації на території України. Для ведення російської пропаганди була активно задіяна культурно-розважальна сфера:

кіноіндустрія, шоу-бізнес, розповсюдження російськомовної літератури, створення політичних і неполітичних дискусійних програм тощо. Тобто, культурна і інформаційна політика росії щодо України мала чіткий стратегічний план – ліквідація української державності.

У зв'язку з цим особливого значення набуває необхідність осмислення поняття «гібридна війна».

Маємо засвідчити, що проблематиці гібридної війни у різних аспектах присвячено наукові праці таких відомих зарубіжних та вітчизняних дослідників, як М. Кайлана, М. Лібіка, Дж. МакКуена, Дж. Грюндера, Н. Дж. Спікмена, Ф. Хоффмана, О. Базалука, В. Бебика, К. Войтовського, В. Горбуліна, О. Курбана, О. Литвиненка, Є. Магди, В. Остроухова, Б. Парахонського, Г. Почепцова, І. Рущенка, В. Ткаченка, М. Требіна тощо.

З точки зору історичної ретроспективи, поняття «гібридна війна» не є винаходом XXI ст. Ще з часів античних і до сучасних війн в XXI ст. (ліваноізраїльский, російсько-грузинський, російсько-український збройні конфлікти) завойовники нарівні з фізичними і механічними принципами веденням битв застосовували різноманітні економічні, психологічні, пропагандистські засоби для досягнення перемоги.

Але однією з найбільш характерних рис гібридної війни XXI ст. є прагнення та практична можливість агресора, базуючись на власних концептуальних та ідеологічних засадах, самостійно переглядати принципи світового геополітичного устрою і проводити його геополітичне перезавантаження. Країна, яка розв'язала війну має право презентувати світові саме своє абсолютно вірне бачення конкретної моделі міжнародної реальності.

Цивілізаційний підхід розглядає Україну як державу, що знаходиться на межі зіткнення двох потужних цивілізацій – євразійської та європейської. На думку американського соціолога Р. Коллінгса, Україна, як серединна держава, з часом може втратити суверенітет і частину території у результаті боротьби за домінацію між східною і західною цивілізаціями [4].

За концепцією американського геополітика С. Хантінгтон українські землі історично розташовані на лінії розлому між західною і незахідними цивілізаціями. В залежності від перемоги однієї з цивілізацій лінія розлому може перетворитися на реальну лінію фронту [5]. Для російської ідеології характерна геополітична концепція, яка розглядає ідею домінування світового балансу сил супердержав. До таких держав відносяться ті, які мають високий військовий, ракетний, ядерний потенціал – це США, КНР, рф. Інші країни або мають бути включені у сферу впливу супердержав, або їхні території перетворюються на буферну зону. За С. Хантінгтоном буферна зона між росією і Середньою Європою проходить по лінії країн Балтики, Польщі, Молдови, України. Особливістю географічного розташування України є наявність кордону з рф, що

зумовлює вразливість її геополітичного розташування. Можливо з часом росія створить євразійську континентальну оборонну систему, яка припинить атлантистський контроль над українською територією. Сьогодні на прикладі російсько-української війни можемо констатувати, що припущення вченого мали пророцький характер. Геостратегічна мета щодо контролю різноманітних ресурсів, які знаходяться в геополітичному полі зору рф (від політичних до інформаційних) виступає як досягнення мети.

Американський дослідник у сфері військово-політичної стратегії Ф. Хоффман, на базі структурно-функціональної соціологічної теорії, розглядав феномен військово-політичного насилля. Він вважав, що під сучасним визначенням гібридної війни необхідно розуміти мультимодальні поєднання традиційних і нерегулярних бойових дій із все більшим залученням недержавних суб'єктів, які володіють доступом до новітньої зброї і технологій [6]. До таких недержавних суб'єктів учений відносив терористичні організації, кримінальні об'єднання, які через кон'юнктурну політичну ситуацію отримують монопольне право на застосування силових ресурсів.

А. Ланошка розглядає гібридну війну як стратегію, в рамках якої поєднуються різні інструменти національної могутності для досягнення зовнішньополітичних цілей [7]. Елементами даної стратегія виступають: територіальна експансія, різні форми економічного шантажу, силове втручання в роботу системи безпеки енергетики, виробництва, критичної інфраструктури тощо. Вимушені зазначити, що дана стратегія мала своє практичне застосування під час російсько-української війни. Окупанти постійно наносили масовані ракетні удари по критичній інфраструктурі України, технологічним, соціальним об'єктам з метою знищення держави як суб'єкта.

У свою чергу Україна мала можливість використовувати міжнародні організації як захисний бар'єр, як ресурс у протистоянні. Але російсько-українська війна засвідчила глибоку кризу міжнародного права, яка створила прецедент регулювання відносин між державами силою, а не правом. Світ фактично поділився між тими державами та лідерами, що поважають міжнародне право, і тими, хто його зневажає. Частина західноєвропейської політичної еліти, бажаючи зберегти дружні стосунки з важливим постачальником енергоресурсів, намагалася розглядати поведінку рф винятково в межах економічної раціональності, відкрито нехтуючи міжнародними правовими засадами. Таким чином, склався прецедент щодо використання негативного прикладу росії стосовно досягнення своїх цілей на міжнародній арені завдяки силі та статусу в міжнародних організаціях, перш за все РБ ООН та іншими її послідовниками. Склалися передумови для фактичного переформування системи міжнародних відносин. Російсько-українська війна засвідчила відсутність дієвості міжнародних глобальних і регіональних

безпекових інститутів, як то ООН, ОБСЄ, ЄС, Ради Європи тощо у врегулюванні міжнародних конфліктів і локальних воєн та, як наслідок, – втрату ними міжнародного авторитету.

> *Український вчений В. Горбулін вказує на те, що «гібридну війну у загальному вигляді розуміють як воєнні дії, що здійснюють шляхом поєднання мілітарних, квазімілітарних, дипломатичних, інформаційних, економічних та інших засобів з метою досягнення стратегічних політичних цілей. Специфіка такого поєднання полягає в тому, що кожний з військових і невійськових способів ведення гібридного конфлікту застосовується у воєнних цілях та використовується як зброя».*

Український дослідник Є. Магда розглядає гібридну війну з позиції права. «Прагнення однієї держави нав'язати іншій (іншим) свою політичну волю шляхом комплексу заходів політичного, економічного, інформаційного характеру та без оголошення війни відповідно до норм міжнародного права» [8]. З правової точки зору для гібридної війни характерна ситуація невизначеності. Через це такі категорії як «державний суверенітет», «державний кордон» та інші не мають однозначного тлумачення в правовому полі. А це може привести до зростання сепаратистських настроїв серед населення.З часом така ситуація може мати етап загострення, який перейде в активну фазу війни.

Науковці Б. Парахонський та Г. Яворська особливу увагу приділяють інформаційним війнам, які виступають фундаментом гібридної війни. Така пропагандистська боротьба йде за свідомість та реальність населення, а з часом можна завойовувати і соціально-політичний простір [9]. Відмітимо, що принципи інформаційної війни полягають у прагненні однієї держави впливати на свідомість населення різноманітними методами: від агресивних – залякування, дезінформування, деморалізування населення до лояльних, які базуються на маніпуляційних технологіях смислової війни і реалізуються через ЗМІ, Інтернет, кінопродукцію, літературу тощо.

Політолог І. Поліщук вважає, що інформаційний складник є лише допоміжним і переважно супроводжує військову фазу операції. Однак можливості цього компонента є значно більшими, аніж, зазвичай стверджується [10].

> *І. Рущенко звертає увагу на те, що гібридна війна поєднує традиційні (війна за території) і нетрадиційні методи ведення війни. До останніх методів належать економічна, торгівельна, енергетична, інформаційна, кібернетична та інші форми. Тобто ті, які не відбуваються на полі бою або театрі воєнних дій, але можуть мати згубні наслідки для країни, що обрана жертвою агресії [11].*

Дійсно, гібридна війна відбувається у принципово новому світовому геополітичному середовищі. Її підступністю є те, що вона, по-перше, використовує здобутки цивілізації для досягнення виключно егоїстичних намірів. По-друге, відбувається в умовах глобалізованого кіберпростору, який базується на складних технологіях та характеризується взаємозалежністю комунікаційних та технотронних складових.

Український дослідник О. Литвиненко розглядає взаємозв'язокміж початком гібридної війни і наявністю дестабілізуючих соціально-політичних факторів в державі [12]. Першими, хто відчуває на собі елементи гібридного тиску – це державні владні інститути та структури.

Велику роль відіграють інформаційні і економічні ресурси, які застосовуються агресором для того, щоб знизити рівень взаємної довіри між населенням і владою. Головною тактичною метою виступає бажання спровокувати владу на застосування сили, що призведе до тотального руйнування економічної і соціальної інфраструктури держави, до кризи легітимності влади. Треба зазначити, що велика кількість реформ, які відбувалися в силових структурах в 2000-х роках, в більшості випадків не мали дієвого результату. Характерною особливістю української військової сфери була чітка направленість на руйнування системи національної безпеки і оборони, систематична відсутність належного фінансування, постійна зміна керівництва, саботаж, зрадництво майже на всіх рівнях тощо.

З обранням президента В. Януковича у 2010 р. був прийнятий Закон «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики», в якому зафіксований «позаблоковий статус України», який не мав міжнародно-правового механізму визнання [13]. Україна офіційно відмовилася від наміру інтегруватися до таких міжнародних структур як НАТО і ЄС. Державні посадовці в відомствах, спеціальних службах мали ознаки агентів російських спецслужб. Отримавши таке керівництво, міністерства і відомства системи національної безпеки почали працювати практично в режимі зовнішнього управління. Це дозволило рф змінити співробітництво України з євроатлантичного і європейського напряму на євразійське.

> *Таким чином, цілями гібридної війни росії проти України були наступні. По-перше, деєвропеїзація і деатлантизація української держави. По-друге, на фоні послаблення економіки під російським впливом в українському суспільстві був штучно створений кризовий стан, який характеризувався різкими переходами від затяжної депресії до короткочасної активності і навпаки. По-третє, перешкоджання поширенню високого рівня свободи, плюралізму*

думок, розвинутої опозиційної системи, тобто всім тим ознакам, які притаманні демократичній державі.

Однією з відмінних рис гібридної війни XXI ст. є те, що політичні та інформаційні аспекти відіграють значну роль, а в деяких випадках мають більше переваг і перемог ніж механічне ведення війни. Офіційно гібридна війна не оголошується, а тому не має початку і закінчення, оскільки мирна угода під час війни неможлива. Війна може бути закінчена тільки через брак ресурсів або політичної волі.

Соціальні зміни, які відбулися в українському суспільстві в 2013-2014 рр., мали неоднозначний характер.

21 листопада 2013 р. Кабінет міністрів України на чолі з М. Азаровим офіційно оголосив про зупинення процесу підготовки до підписання угоди про асоціацію з Європейським Союзом, яке готувалося протягом останніх трьох років і презентувалося як важливий крок української держави до євроінтеграції. Таким чином, влада, яку очолював В. Янукович відійшла від закріпленого на законодавчому рівні міжнародно-політичного напрямку держави Україна. У відповідь на це українське суспільство відкрито висловило свій протест через мирну ходу. Це стало початком в українській історії подій, які отримали назву Євромайдан.

У наступні дні пройшли перші страйки студентів, які вийшли підтримати європейський вибір країни. Каталізатором подальших подій стало застосування владою сили у ніч з 29 на 30 листопада, розгін, затримання та побиття майданівців, серед яких було багато студентів.

Придушення студентських мирних акцій силовими органами викликало обурення в суспільстві, яке переросло в Революцію Гідності і призвело до народних протестів у різних містах України. Євромайдан у Києві став епіцентром протестних акцій населення та водночас майданчиком для формування цивільних загонів самооборони, які виступили із закликом усунення від влади чинного Президента В. Януковича та уряду М. Азарова.

Нездатність керівників країни адекватно реагувати на вимоги яскраво виявилася у застосуванні владою неприпустимих у цивілізованому суспільстві методів – розстрілу протестувальників. Це зайвий раз підкреслило поглиблення напруженості та конфліктності між владою та суспільством. Взагалі Героями Небесної Сотні стали 107 загиблих, які були різними за віком, статтю, освітою, з різних куточків України та з-за кордону [14].

Революція Гідності засвідчила: українці не просто обрали шлях до Європи, а й готові за нього боротися, відстоювати власні права та свободи. У світі Україну почали сприймати як державу з власною самобутністю, історією

та гідністю, здатну захистити суверенітет, свої права і демократичний європейський вибір.

Перемога Революції Гідності 2013-2014 рр. вочевидь була сприйнята російською владою як екзистенціальна загроза не лише її геополітичній стратегії, але й самому існуванню авторитарної імперської росії. Побоюючись розширення НАТО на Схід, наприкінці лютого 2014 р. росія розпочала інтервенцію в Україну.

Самоусунення Президента В. Януковича і його найближчого оточення від виконання своїх безпосередніх обов'язків, анексія Криму російськими військовими підрозділами, проведення псевдореферендуму щодо приєднання його до російської федерації, створення в квітні 2014 р. так званих Луганської Народної Республіки та Донецької Народної Республіки, розгортання військових дій, спрямованих на створення нових державних формувань, а також психологічна втома і ослаблення громадянського українського суспільства призвело до дестабілізації суспільної ситуації, неспроможності протистояти російській агресії, тисячам людських жертв та початку російсько-української війни.

> *В вересні 2014 р. Верховна Рада України та Європейський Парламент ратифікували Угоду про асоціацію між Україною та ЄС [15]. Угода про асоціацію визначала якісно новий формат відносин між Україною та ЄС на принципах політичної асоціації та економічної інтеграції і була стратегічним орієнтиром системних соціально-економічних реформ в Україні. Передбачена Угодою поглиблена та всеохоплююча зона вільної торгівлі між Україною та ЄС визначала правову базу для вільного переміщення товарів, послуг, капіталів, частково робочої сили між Україною та ЄС, а також регуляторного наближення, спрямованого на поступове входження економіки України до спільного ринку ЄС. З 1 вересня 2017 року Угода набула чинності в повному обсязі.*

У 2014 р. Верховна Рада внесла зміни до ст. 11 закону України «Про засади внутрішньої та зовнішньої політики», згідно з якими на законодавчому рівні закріплюється євроатлантична інтеграція і вступ до Організації Північноатлантичного договору як стратегія зовнішньої політики України [16].

27 січня 2015 р. Верховна Рада України офіційно назвала росію країною-агресором та звернулася до Організації Об'єднаних Націй, Європейського Парламенту, Парламентської Асамблеї Ради Європи, Парламентської Асамблеї НАТО, Парламентської Асамблеї ОБСЕ, Парламентської Асамблеї ГУАМ, національних парламентів держав світу з пропозицією наслідувати її приклад. Крім цього, народні депутати України затвердили у першому читанні урядовий

законопроект, який регулює нормативну базу оголошення так званих «ДНР» та «ЛНР» терористичними організаціями [17].

Масштабність та комплексність заходів між Україною та відомими світовими організаціями підтвердили незворотність європейської інтеграції України та остаточний вибір європейської моделі соціального, політичного, економічного, правового розвитку держави.

В цей же час російсько-українська війна велася у комбінованій гібридно-асиметричній формі з різними стадіями загострень та мала яскраво виражений загарбницький характер.

На початку квітня 2021 р. в росії була зафіксована військова активність. Російські військові перекинули велику кількість озброєння і техніки з західної, центральної росії, із Сибіру до Криму і кордонів з Україною. Станом на 16 лютого 2022 р. близько 92 тис. російських військовиків вже перебували у Криму або в межах 40 км від українського кордону, а 78 батальйонних тактичних груп Західного і Південного військового округу рф розмістилися поблизу кордонів [18].

Ситуація суттєво загострилася восени 2021 року, коли рф поряд с кордоном України розпочали масштабні військові навчання.

Країна-агресор стягувала все більше й більше військової техніки та живої сили. Світові засоби масової інформації все частіше обговорювали насування страшних подій в Україні – загрозу маштабної військової агресії з боку росії. Українські ЗМІ були більш стриманими і намагалися обережно доносити інформацію до населення з метою запобігання паніки. Січень-лютий 2022 року характеризуються вже більш насиченим висвітленням подій та спробою підготувати населення до ймовірності повномасштабних військових дій. Чим ближче до 24 лютого, тим інтенсивніше розвиваються події. Ці події були ще одним сигналом для пересічних громадян про наближення відкритої військової агресії. Так виглядали події протягом двох тижнів перед початком великої війни:

– 9 лютого 2022 року: рф відмовилася від участі у Мюнхенській безпековій конференції; до України продовжує прибувати військова допомога;

– 10 лютого 2022 року: в Україні почалися військові навчання «Заметіль-2022», а в Білорусі – «Союзна рішучість-2022» спільно з рф;

– 11 лютого 2022 року: «Нормандські радники» не ухвалили жодного документа на переговорах; посольства продовжують закликати своїх громадян виїхати з України;

– 12 лютого 2022 року: відбуваються переговори Джо Байдена та путіна;

– 13 лютого 2022 року: авіакомпанії зупиняють польоти над Україною;

– 14 лютого 2022 року: Президент України звернувся з проханням до нардепів та олігархів повернутись в Україну протягом 24 годин;

– 15 лютого 2022 року: Л. Кравчук, Л. Кучма, В. Ющенко закликали довести, що Будапештський меморандум – не обман;

– 16 лютого 2022 року: Президент оголосив День єднання в Україні;

– 17 лютого 2022 року: Пентагон заявив, що армія рф «запасається кров'ю»;

– 18 лютого 2022 року: у «лднр» розпочалася евакуація населення до рф;

– 19 лютого 2022 року: Президент України виступив на Мюнхенській безпековій конференції;

– 20 лютого 2022 року: відбулися переговори Е. Макрона та путіна;

– 21 лютого 2022 року: путін підписав укази про визнання «лднр»;

– 22 лютого 2022 року: рф евакуює дипломатів та дозволяє використовувати армію за кордоном;

– 23 лютого 2022 року: в Україні введено надзвичайний стан; ватажки «днр» Д. Пушилін та «лнр» Л. Пасічник звернулися до путіна з проханням про військову допомогу;

– 24 лютого 2022 року: 5 година ранку – початок повномасштабного вторгнення росії в Україну…

Попри обережні попередження вітчизняних і особливо світових ЗМІ, попри напружений перебіг подій населення України не хотіло вірити в страшну загрозу, що насувається. Так, згідно результатів соціологічного дослідження, яке було ініційовано та проведено науковцями кафедри соціології і публічного управління Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» у червні-липні 2022 року (N=1170 осіб) [19], менше ніж кожен п'ятий опитаний відмітив, що очікування війни були вельми реалістичними (18 %). Так відповіли 35% опитаних жінок та лише 15 % чоловіків. Жінки як берегині сімейності виявляли більше стурбованості за майбутнє своїх дітей та рідних, ніж впевнені в собі чоловіки. Навіть володіючи певною інформацією, українці до останнього не хотіли і не могли повірити в реальність того, що в XXI столітті в центрі Європи може початися кривава, жорстока війна. Більше половини респондентів вказали на те, що у них певна занепокоєність виникала, проте не вважали сценарій війни реальним. А кожен десятий відповів, що не думав і в колі їх спілкування можливість війни не обговорювалася взагалі. І таку відповідь дали переважно чоловіки – 10 % опитаних. Серед жінок так відповіли лише 3 % (рис. 1.1.1).

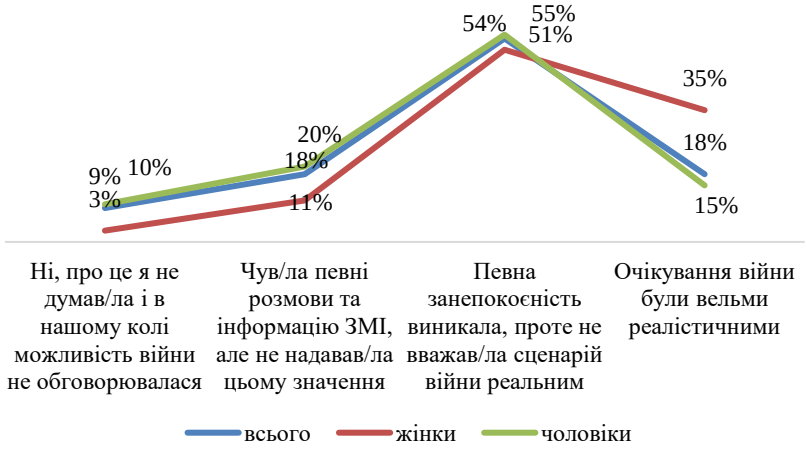

Рисунок 1.1.1 – Розподіл відповідей на питання «Чи очікували Ви особисто, передбачали початок воєнних дій з боку росії?», в цілому та за статтю

Попри всі попередження та розмови в суспільстві українці не хотіли прийняти та усвідомити, що закінчується їх мирний та спокійний етап життя. Більшість опитаних так і не змирилися з думкою про можливість повномасштабного наступу та не підготувалися до нього. Згідно результатів опитування 54 % респондентів ніякої підготовки до початку війни не проводили. Лише кожен третій з опитаних зібрав «тривожну валізу», скомплектував документи. І в числі таких знов жінок більше ніж чоловіків (46 % і 4 % відповідно).

При цьому, і це абсолютно логічно, проводили реальні заходи по підготовці до військових дій якраз ті, у кого очікування війни були вельми реалістичними та ті, у кого виникала певна занепокоєність. Як можемо бачити з діаграми (рис. 1.1.2) саме ці категорії українців переважно і збирали «тривожну валізу», документи, і робили запаси води, продуктів, і шукали інформацію стосовно бомбосховища поблизу свого мешкання, і робили запас ліків. Тільки представники цієї групи виїхали заздалегідь зі свого населеного пункту вглиб країни або склали маршрут евакуації.

Громадяни робили деякі запаси води, продуктів (кожен четвертий), подбали про запас ліків (кожен п’ятий), отримали інформацію стосовно бомбосховища поблизу свого мешкання (16 % опитаних), підготували авто, зробили запас пального (13 % опитаних). Окремі громадяни з прикордонних з ворогом територій навіть заздалегідь виїхали з міста (селища) вглиб країни або відправили дітей у більш безпечне місце (рис. 1.1.3).

Рисунок 1.1.2 – Соціальні практики українців щодо підготовки до початку воєнних подій, в цілому та за статтю

І ось ранок 24 лютого 2022 року… Для кожного українця він почався по-своєму: хтось прокинувся від звуку гучних вибухів неподалік свого дому, хтось від наполегливих тривожних дзвінків родичів та близьких, хтось від звуку ворожої техніки у своєму подвір'ї. Згідно результатів дослідження 64 % опитаних про початок воєнної агресії дізналися саме через звуки вибухів – адже того ранку агресор наносив ракетні удари по всій території України. 22 % опитаних дізналися про початок війни від рідних та близьких, 21 % – з соціальних мереж.

Рисунок 1.1.3 – Дії, що проводилися українцями напередодні військової агресії в залежності від сприйняття інформації про можливість початку війни в Україні

Звертає на себе увагу той факт, що офіційні засоби масової інформації мовчали досить тривалий період часу і не інформували суспільство про реальні події в країні – лише 11 % опитаних відзначили, що про початок війни дізналися з радіо та телебачення (рис. 1.1.4).

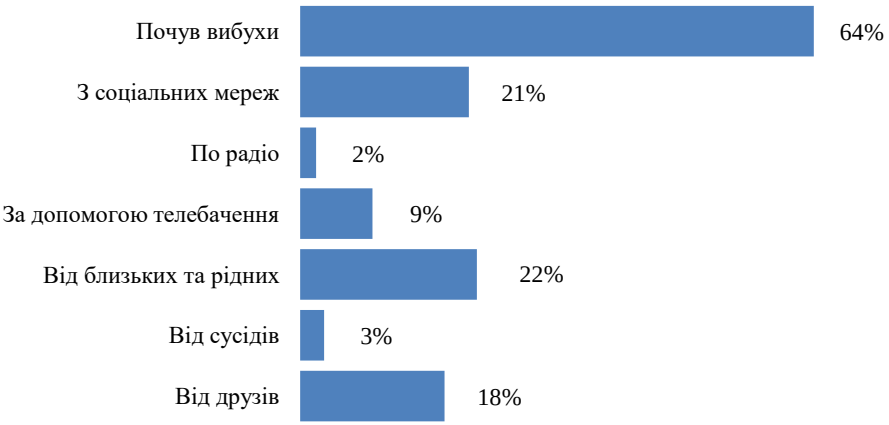

Рисунок 1.1.4 – Розподіл відповідей на питання «З яких джерел Ви дізналися про початок воєнної агресії 24 лютого 2022 року»

А далі настав час для кожного прийняти зважене рішення про свої подальші дії: частина цивільних українців в перший же день повномасштабного вторгнення пішли добровольцями до лав Збройних сил України, Національної гвардії України, Територіальної оборони захищати свою Батьківщину, частина українців прийняли рішення про переїзд до більш безпечних місць як в середині самої України, так і за її межами, ще одна частина – вирішили залишатися за своїм постійним місцем проживання. У кожного для прийняття того або іншого рішення були свої причини та свої обґрунтування.

За результатами дослідження до основних причин вибору стратегії «нікуди не виїжджати», не змінювати місце свого проживання, респонденти віднесли: сподівання, що військові дії скоро закінчаться (на це сподівалися 59 % чоловіків та 37 % жінок), принципове небажання їхати зі свого населеного пункту, бо тут моя Батьківщина (так вирішили 40 % чоловіків та 21 % жінок), сподівання, що до їх населеного пункту військові дії не дійдуть (рис. 1.1.5)

Значна частина з опитаних українців прийняли рішення про евакуацію. Як відзначають опитані, основними причинами, що підштовхнули їх до прийняття такого непростого рішення, були наступні: тривога за життя дітей, онуків, близьких, власне життя (так відповіли 61 % опитаних), постійні обстріли їх населеного пункту (52 % опитаних вказали на це), побоювання окупації й небажання жити в окупації (37 %), наближення зони бойових дій до населеного пункту (36 %) та страх перед війною та бажання вирватися з цього пекла.

Рисунок 1.1.5 – Причини, що стримували українців від термінової евакуації

Статеві розбіжності у виділенні таких причин та інші спонукальні до переїзду фактори можемо бачити на рис. 1.1.6.

Рисунок 1.1.6 – Причини прийняття рішення про евакуацію, в цілому та за статтю

Так починалась історія незламної боротьби українського народу. Так кожен на обраній траєкторії поведінки переживає ці страшні часи, наближає перемогу, сподівається та вірить.

Підводячи підсумки, хочеться підкреслити що, російсько-українська війна, що розпочалася у 2014 р. із застосуванням з боку російської федерації значного арсеналу сучасної військової та інформаційної зброї, має цивілізаційний і екзистенційний характер.

Загальною метою війни російської федерації є знищення української державності, а також усього українського народу. Головними причинами війни виступають наступні фактори: намагання України вийти з-під впливу рф, неприйняття росією України як самостійної, суверенної держави з незалежною зовнішньою політикою, її євроінтеграційного курсу, реальною загрозою для росії вступу України до НАТО. Іншими словами, успішна Україна – це екзистенційна загроза як для російської політичної еліти, так і для існування самої росії як держави.

Росія завжди розглядала Україну як сферу свого впливу, а набуття її незалежності – як хибне явище. Застосовуючи весь спектр методів тиску проти України – економічний, політичний, культурний, інформаційний, а також силові ресурси і воєнні дії, підтримку терористичних організацій, росія протидіє спробам України вийти з-під цього впливу.

Керівництво рф цілком усвідомлює, що успішна Україна можлива лише як європейська держава в світоглядному вимірі. Тому практичне застосування таких інструментів як політичні, економічні, ідеологічні, інформаційні, військові мають запобігти досягненню цієї мети. Історична хронологія відносин між Україною та росією після набуття нашою державою незалежності підтверджує цей висновок: на різних етапах застосовувалися різні інструменти впливу, а сьогодні цей тиск перейшов у війну.

Разом з тим, можна констатувати, що цілі такої політики, яку проводить рф, не лише не дали бажаного результату, але й мали зворотній ефект. Завдяки формуванню громадянського суспільства український народ відстояв право на європейський шлях розвитку. Російській федерації не вдалося повернути Україну під свій протекторат, а розв'язання війни призвело до зовнішньополітичної ізоляції росії, запровадження проти неї різноманітних санкцій та розриву дипломатичних відносин з Україною.

1.2 СОЦІАЛЬНИЙ КАПІТАЛ ТА РЕСУРСИ НЕЗЛАМНОСТІ УКРАЇНЦІВ У ПЕРШІЙ ФАЗІ ВІЙНИ 2022 РОКУ

Початок війни 24 лютого 2022 року й консолідовані дії українського народу у солідарному й активному захисті держави і міст, на яких йшов наступ, швидке формуванню бригад тероборони, величезні черги добровольців до військових пунктів, розмах волонтерської діяльності й масові згуртовані дії родин щодо спасіння дітей і жінок – все це зумовлює необхідність аналізувати, досліджувати й вивчати ті фактори, що дали змогу невеличкій країні й великому народу протистояти навалі агресора.

На основі методології соціального капіталу й за результатами емпіричного дослідження буде надана характеристика ресурсам, що дали змогу українцям протистояти воєнній агресії й продемонструвати феномен незламності як на суспільному, так і на особистісному рівні. Дослідження проводилося у червні-липні 2022 року за допомогою Інтернет-опитування (N=1170 осіб), вибірка стихійна, регіональна за принципом снігового кому [1].

Як відомо, поняття «соціального капіталу» введено П. Бурдьє, який розглядає три категорії капіталів: економічний – володіння матеріальними благами; культурний – отримання і накопичення освіти (загальної, професійної, спеціальної), а також того культурного рівня соціального об'єкту, який дістався

йому в спадок і засвоєний в процесі розвитку; соціальний – ресурси, що пов'язані з приналежністю до групи, мережа мобілізуючих зв'язків, якими не можна скористатися інакше як за допомогою групи, що має певну владу і здатну зробити «послугу за послугу». Символічний капітал – різновид соціального, пов'язаний з володінням певним авторитетом, репутацією; це капітал визнання групою рівних і зовнішніх інстанцій [2]. П. Бурдьє також зазначає, що «вигода, яка акумулюється завдяки членству у групі, є базисом можливої солідарності».

> *В попередніх роботах, ми наполягали про появу технологічного капіталу, який, з одного боку, є інтегрованим критерієм, що характеризує рівень розвитку чотирьох попередніх видів капіталу, а з іншого – є самостійним видом, який фіксує наявність у соціального об'єкту можливостей для проєктування перспективних цілей та способів їх досягнення [3].*

Саме володіння певними технологіями дає можливість суб’єкту соціальної взаємодії реалізовувати власні прагнення та досягати цілей. Під час воєнної агресії до таких дій-технологій відносимо бажання зберегти життя дітей, родини, захистити країну та відстояти право на самовизначення – особистісний рівень, й розбудовувати неочікувані технології протистояння й супротиву на державному (суспільному) рівні.

Особливе місце в теорії соціального капіталу П. Бурдьє займає «поле», як відносно замкнута і автономна підсистема соціальних стосунків, що має відносно незалежний структурований простір; поле виникає як наслідок прогресуючого суспільного розподілу практик. Однією з найважливіших його характеристик є автономія, тобто відносна незалежність функціонування поля від зовнішніх спонукань. Поле зумовлює усі зовнішні дії відповідно до власної «логіки». Таку властивість поля П. Бурдьє називає здатністю до рефракції, сила якої вимірюється мірою перетворення зовнішніх вимог в специфічну, властиву характеру поля форму [2]. На початку війни й далі таким полем для українців стали міста, містечки, селища, в яких вони мешкали й вибудовували власне життя й які консолідовано взялись захищати, а потім, після війни, солідарно обіцяють відбудувати.

На думку Дж. Коулмана соціальний капітал – це невід'ємна складова людського капіталу, заснована на довірі та вмінні індивідів співпрацювати з метою створення нових груп та асоціацій. Фактично Дж. Коулман ототожнює соціальний капітал з потенціалом взаємної довіри та допомоги, відносячи до нього зобов'язання, очікування та надійність структури, інформаційні канали і соціальні норми та ефективні санкції: «соціальний капітал – це такий прояв неформальної соціальної організації, що виступає як продуктивний ресурс для необмеженої кількості акторів» [4].

Соціальний капітал виконує об'єднуючу і зв'язуючу роль на глокальних просторах. Він є діючим елементом, що пов'язаний з соціальними нормами і запасом соціальних контактів агента, що дозволяє йому приймати раціональні рішення, що знижує ризики недобросовісної конкуренції.

За своїм характером соціальний капітал першого типу виступає як суспільне благо. На те, що значна частина форм соціального капіталу має якість суспільних благ, звертає увагу Дж. Коулман: «…види соціальних структур, сприяючі розвитку і вдосконаленню соціальних норм і санкцій, не привносять вигоди, передусім людині або групам людей, чиї зусилля булі потрібні при їх створенні, але привносять користь усім тим, хто є частиною такої структури» [4].

Соціальний капітал другого типу вимагає від суб'єкта спеціальних зусиль із формування мережі індивідуальних зв'язків або входження в яку-небудь відносно замкнуту групу. Обидва типи соціального капіталу співіснують, взаємно доповнюючи один одного і маючи властивість взаємозамінюваності. До форм прояву соціального капіталу відносяться: соціальні мережі, соціальні норми і довіра (за Р. Патнемом), зобов'язання, інформаційні канали (мережі) і ефективні норми (за Дж. Коулманом). Відповідно, можна виділити і різні підходи до його аналізу: структурний аналіз конфігурації соціальних мереж, що має на увазі; змістовний, спрямований на аналіз якості стосунків, передусім – рівня довіри.

Цільову спрямованість діяльності у глокальному світі задають завдання розвитку соціального капіталу об'єкту, який є суспільним чинником людського розвитку, функціонування якого розширюється до суспільно значущого рівня.

Соціальний капітал, згідно Дж. Коулмана, можна інтерпретувати як ідентифікацію аспектів соціальної структури з їх функціями; інакше кажучи, соціальний капітал дозволяє виявляти цінність аспектів соціальної структури для акторів як ресурсів в досягненні своїх цілей [4]. Головні актори глокалізації – окремі місцевості й райони і, передусім, регіони.

Р. Патнем вважав, що соціальний капітал є «важливим фактором політичної стабільності, ефективності урядів і навіть економічного прогресу» [5]. Також Р. Патнем виділяє такі типи соціального капіталу як: «зв'язуючий» (bonding) і «навідний мости» (bridging) [5]. Перший характеризує такий тип відносин, який приносить користь нечисленній кількості людей й шкоду всьому суспільству. Другий вид поєднує взаємодії, які вигідні суспільству загалом. Трифакторна модель соціального капіталу (норми

взаємності, довіра та соціальні мережі) є, згідно з Р. Патнем, основою суспільного добробуту.

І, нарешті, аналізуючи основні теоретичні підходи до вивчення категорії соціального капіталу, не можна не згадати Ф. Фукуяму. Він розглядає соціальний капітал як своєрідну культуру, тобто соціальний капітал, на його думку – це неформальні норми чи цінності, які уможливлюють колективні дії у групах людей. До основних форм соціального капіталу він відносить мережі «горизонтальних» людських відносин, соціальні норми та інституалізовану в соціальних практиках довіру.

Говорячи про біженців, треба визначити, що феномен біженців і ВПО вивчається українськими дослідниками з 2014 р. Так Е. Лібанова зазначала, що «серед усієї безлічі економічних, політичних, військових проблем, які змушена розв'язувати Україна, особливе місце посідають проблеми тих людей, які не з власної волі змушені були залишити свої домівки, часто зруйновані й розорені, залишити таку-сяку роботу, що забезпечує нехай мінімальний, але стабільний рівень життя, і виїхати в нікуди. Навіть ті, хто має родичів і знайомих, спроможних і готових допомогти, не можуть розраховувати на нескінченно тривалу підтримку. Так чи інакше, треба вирішувати проблеми житла, працевлаштування, садка або школи для дітей, лікування для хворих і старих. І найголовніше — більшість не має уявлення про своє майбутнє» [6]. Протягом всіх цих років починаючи з 2014 вчені різних напрямів вивчали й актуалізовували проблеми переселенців й внутрішніх мігрантів. Так, Є. Широкова фіксувала політичні та соціальні аспекти цієї проблеми й наголошувала, що «у нових умовах теоретичні основи дослідження міграції населення істотно доповнені дослідженнями вимушеної міграції та її соціальних наслідків, міграційної політики, соціальної роботи з мігрантами, їх соціальної та психологічної адаптації, правового статусу» [7]. В Україні досліджувалися питання політичної [8] й територіальної соціалізації [9], монографії (Н. Коваліско, С. Бубняк, 2022) [10] й навчальні посібники, які присвячені цим питанням (А. Священук, 2018) [11].

Одна з перших робіт, що присвячена соціологічному аналізу біженців і ВПО 2022 року, належить проф. І. Рущенку. Харківський дослідник визначив явище швидкого вимушеного переселення українців як Великий Вихід Українського Народу, що зірвав з місць постійного перебування близько 14 млн осіб [12]. При цьому відомі соціологи й інтернет-видання України вже з березня 2022 року відслідковують і публікують статистичні дані, що відображають настрої та оцінки українських біженців 2022 року (Центр Розумкова, 2022) [13], (О. Антонович, 2022) [14], (С. Дембіцький, 2022) [15].

Між тим питання соціального капіталу й соціальних ресурсів не стали предметом цих досліджень.

В опитані взяли участь мешканці України, які до початку воєнної агресії 24 лютого 2022 року, проживали на території усіх областей України (рис. 1.2.1). До опитування вдалося залучити представників всіх регіонів окрім Автономної Республіки Крим. Респонденти окремих територій становили від 2 % до 10 % обсягу вибірки. Найбільша кількість опитаних представляє Харківську область як ядро ініціювання дослідження.

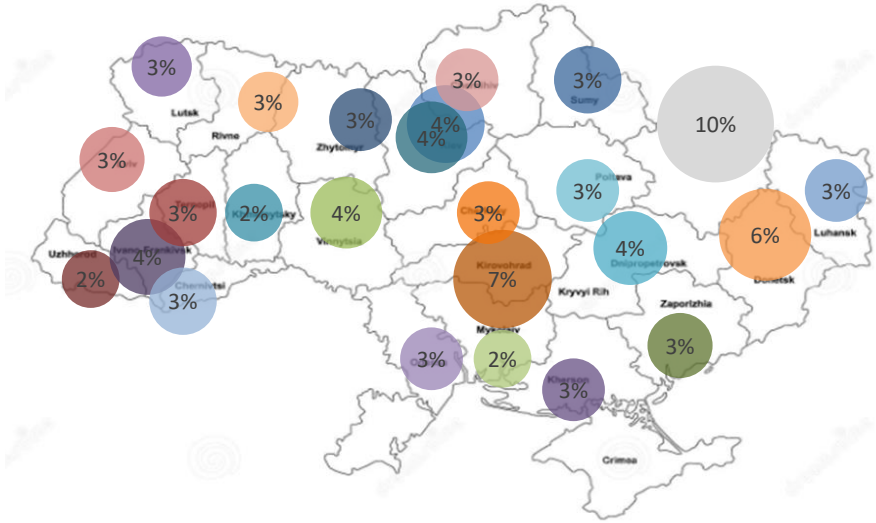

Рисунок 1.2.1 – Територіальний розподіл постійного проживання респондентів до воєнної агресії рф 2022 року

78 % опитаних – це мешканці обласних центрів, 14 % проживали у районних містечках і 8 % опитаних – з смт й сіл. Превалювання мешканців міст над сільськими серед учасників дослідження пов'язано із зосередженням в містах великої кількості дітей, які потребували опіки й рятунку; концентрація більш молодого населення і, як наслідок, більш мобільного, меншою «прив'язаністю» городян до господарства, яке є важливим джерелом доходу, більшим доступом до транспортних засобів для здійснення переїзду, більш високим рівнем освіти та використанням різних каналів отримання інформації про переїзд. Динаміка руйнівних бойових дій на початку війни в містах країни, використання агресором важкого озброєння для їх бомбардування та руйнації багатоповерхових будівель, відсутність налагоджених місць укриття у містах України, в той час коли селяни завжди могли використати власний погреб як сховище, також збільшило відсоток городян серед біженців і ВПО.

В дослідженні взяли участь 62 % жінок та 38 % чоловіків, що зумовлено диспропорцією жінок серед біженців та ВПО, що пов'язано з залученням великої кількості чоловіків у лави ЗСУ, до складу правоохоронців, працівників ДСНС, які залишаються в місцях наближених до бойових дій та виконують свої професійні обов'язки. Обмеження можливостей виїзду чоловіків за кордон також зменшили їх відсоток серед біженців та ВПО. Серед опитаних 17 % становили молоді особи віком 18-25 років, 41 % осіб віком від 26 до 40 років, 31 % – віком від 41 до 55 років та 11 % осіб віком старше 56 років (рис. 1.2.2). Ці показники в цілому відповідають реальному розподілу за віковими групами вимушених переселенців України.

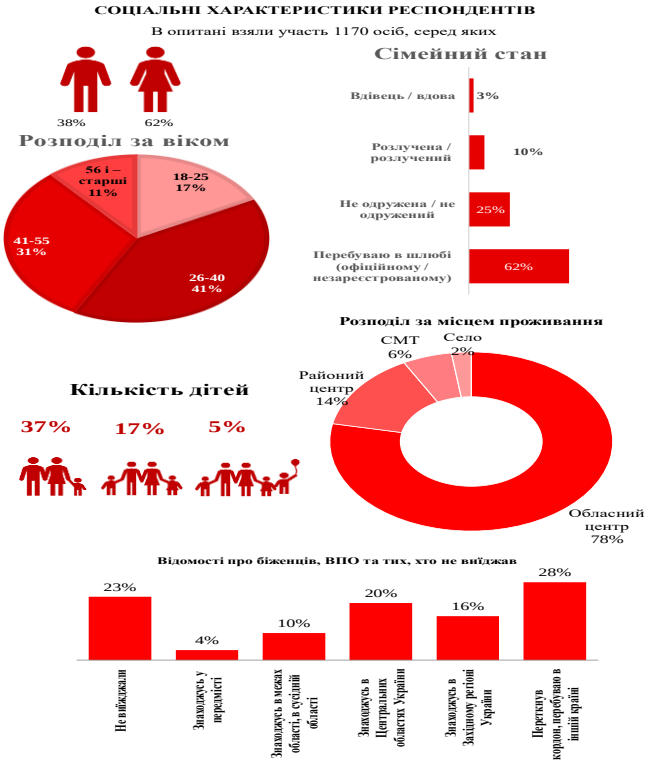

Рисунок 1.2.2 – Статеві, вікові й шлюбно-сімейні характеристики респондентів та відомості про соціальні практики переміщення

На момент опитування респонденти здійснили нижче вказані практики щодо переміщення:

– знаходяться у передмісті (в селі, на дачі) (4 %);

– знаходяться в межах області, в сусідній області (10 %);

– знаходяться в Центральних областях України, віддалених від фронту (20 %);

– знаходяться в Західному регіоні України (16 %);

– переткнули кордон, перебувають в іншій країні (28 %).

22 % опитаних вирішили не виїжджати з рідних домівок.

Переважна кількість учасників дослідження перебувають у офіційному або незареєстрованому шлюбі (62 %), кожний четвертий респондент не одружений або не одружена (майже всі – це молодь), кожний десятий розлучена або розлучений й 3 % вдових. Більше половини респондентів мають дітей (59 % вказали на це).

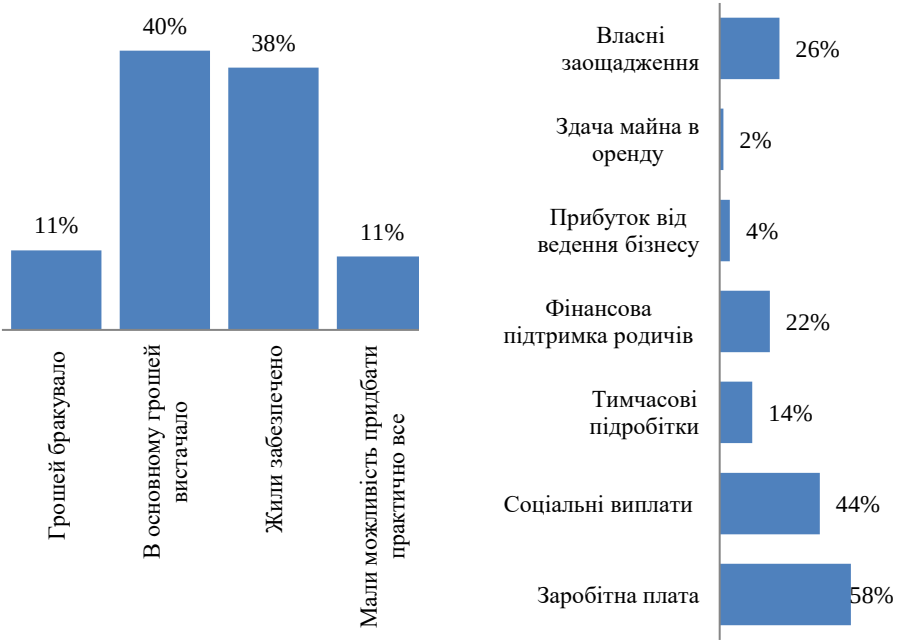

Рисунок 1.2.3 – Розподіл респондентів за матеріальним становищем й джерелами доходу за їх власними оцінками

Кожний десятий респондент (11 %) станом до 24 лютого 2022 року оцінювали матеріальне становище своєї родини як таке, що їм грошей бракувало навіть на найнеобхідніше, тобто вони належали до найнижчого класу. Така ж кількість респондентів (11 %) вказали, що мали можливість

придбати практично все, тобто належали до вищого класу. 2/5 респондентів в основному грошей вистачало, але на придбання товарів тривалого користування треба було відкладати (на це вказало 40 %), майже стільки ж жили забезпечено, але для них було важко придбати дійсно дорогі речі, такі як квартира, машина (38 % обрало цей варіант). Тобто, в цілому розподіл за стратами відповідає загальному розподілу населення по Україні, з деяким перевищенням долі вищого та середнього класу (рис. 1.2.3)До основних джерел доходу респонденти на момент опитування відносять передусім заробітну плату (58 %) й соціальні виплати (пенсії, пособія, аліменти) (44 %). Кожний четвертий мав власні заощадження й кожен п'ятий – фінансову підтримку родичів та близьких людей. Опитані окремо вказують, що розраховували на заробітну плату чоловіка, прибуток від ведення бізнесу. Серед джерел доходу переселенці вказують, що мають можливість користуватися соціальними виплатами, що надають біженцям країни Європи, виплатами, що надає Україна для внутрішньо переміщених осіб.

Переважна більшість респондентів на момент 24 лютого 2022 року мали власне житло у вигляді квартири (більше 70 %) або будинку (16 %), а решта не мали власного житла. Респонденти також вказують на різноманітні варіанти власності на житло, серед яких – в родині декілька квартир; родина жила в очікувані власної квартири, яку повинні були здати в експлуатацію через декілька місяців та інш. Більше 70 % респондентів мали або власну машину, або в родині був автомобіль для спільного користування, решта опитаних машину не мали. Ці дані ще раз підтверджують, що на початок війни переважна більшість переселенців мала стабільне матеріальне становище, власний «дах над головою» та транспорт.

На момент опитування частина респондентів (22 %) вказують, що їх житло було пошкоджено, що відображено на рисунку 1.2.4.

Хоча з лютого 2022 року воєнні дії розвивалися дуже активно й багато міст України зазнали значних руйнувань, 77 % респондентів вказують, що їх житло (будинок, квартира, подвір'я) не мали жодних руйнувань або зазнали невеликих пошкоджень, наприклад, осколкових. 3 % опитаних фіксують, що їх домівки отримали значні руйнування, пожежі або їх житло фактично повністю зруйноване, майже всі ці респонденти проживали на Півночі й Сході України. Майже кожен п'ятий вказує на вибиті шибки та інші руйнування, тобто 22 % вимушених переселенців потрібно вкладати значні кошти на відновлення або будування житла. Нажаль, війна ще триває та руйнування цивільної інфраструктури продовжується й досі.

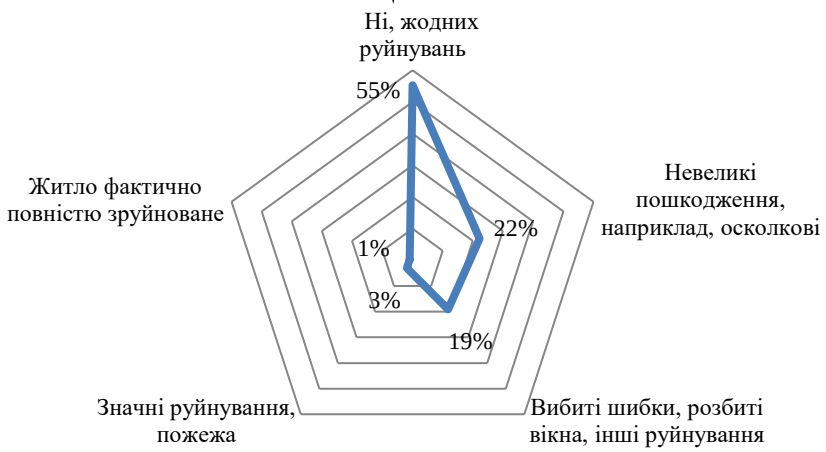

Рисунок 1.2.4 – Пошкодження житла у респондентів

Переважна більшість учасників опитування – 76 % – мають вищу освіту, 16 % – декілька вищих освіт, а 14 % вказали на незакінчену вищу освіту. На наявність середньої спеціальної освіти вказує 7 % опитаних. Таким чином, виявилося, що ¾ переселенців належать до найбільш освічених прошарків українського суспільства, що зазвичай супроводжувалося більш високим доходом, професійними компетенціями та повагою з боку інших.

Гендерні особливості типу зайнятості респондентів представлено на рисунку 1.2.5. Чоловіки частіше були висококваліфікованими фахівцями в порівнянні з жінками (29 % та 21 % відповідно), та робітниками (19 % чоловіків вказало на це та 7 % жінок). Жінки частіше виконують обов'язки керівників/заступників керівників відділу (13 % та 5 % відповідно), мали власний ФОП (17 % жінок та 10 % чоловіків вказує на це).

Більшість респондентів відносяться до середнього класу за типом зайнятості. Учасники опитування були зайняті в різноманітних галузях економічної діяльності, серед яких найбільшу когорту становлять освітяни й науковці, представники IT-сфери й сфери послуг. Серед опитаних до 10 % безробітних.

Майже кожний десятий з опитаних не був готовий до початку воєнних дій з боку росії, навіть не думали про це і в найближчому колі респондентів можливість війни не обговорювалась. Більшість українців, які брали участь в дослідженні, мали певну занепокоєність щодо можливості військової агресії з боку рф, проте не вважали такий сценарій розвитку подій реальним, це

передусім мешканці півдня України (Запоріжська, Херсонська, Миколаївська, Одеська області).

Рисунок 1.2.5 – Розподіл респондентів за типом зайнятості за їх власними оцінками в період до 24 лютого 2022 року, й статтю

Серед мешканців центральних областей (м. Київ, Київська, Кіровоградська, Черкаська, Житомирська, Вінницька, Дніпропетровська) очікування війни були більш реалістичними в порівнянні з думкою представників Північного й Східного регіонів (рис. 1.2.6).

Особи, які найбільш були занепокоєні можливістю початку війни, – це люди віком 26-40 років (24 %) й найбільш заможні з опитаних (28 %). Досить очікувано, що представники більш молодшої групи фіксують, що вони чули певні розмови про можливість воєнної агресії з боку рф та інформацію в ЗМІ, але не надавали цьому значення.

Саме тому, що українці, як показали результати дослідження, не вірили в можливість війни з боку рф, 54 % опитаних визначають, що не готувалися до початку воєнних дій. Між тим, кожен третій респондент (36 %) зібрав

«тривожну валізу» й скомплектував документи, кожен четвертий зробив деякі запаси води, продуктів (26 %), кожен п’ятий подбав про запас лікі (22 %).

Рисунок 1.2.6 – Оцінка респондентами власних передбачень початку воєнних дій з боку росії за регіонами України

Перед початком військових дій респонденти демонстрували різні типи підготовки до війни, в можливість якої більшість опитаних не вірили. Лише від 2 % до 3 % вказало на те, що склали маршрут евакуації або виїхали заздалегідь з міста або селища вглиб країни, відправили дітей у більш безпечне місце. 13 % підготували авто й зробили запас пального.

Близько 3 % опитаних перед 24 лютого 2022 року брали участь у обладнанні бомбосховища, підвалу, погребу тощо, 16 % респондентів вказують, що вони отримали інформацію стосовно бомбосховища поблизу свого помешкання.

Також частина респондентів, обираючи відповідь «інше», написали, що побоюючись початку війни, заздалегідь знімали всю готівку з картки; з грудня почали відкладати готівку на випадок екстреного від’їзду; віддали борги. Крім того, опитані вказують на те, що морально й психологічно готували дітей та похилих батьків до того, що може статися війна і як себе поводити, якщо все

почнеться. Перевозили з небезпечних районів України (Донбас) батьків до себе. Одиниці з опитаних виїхали за кордон заздалегідь.

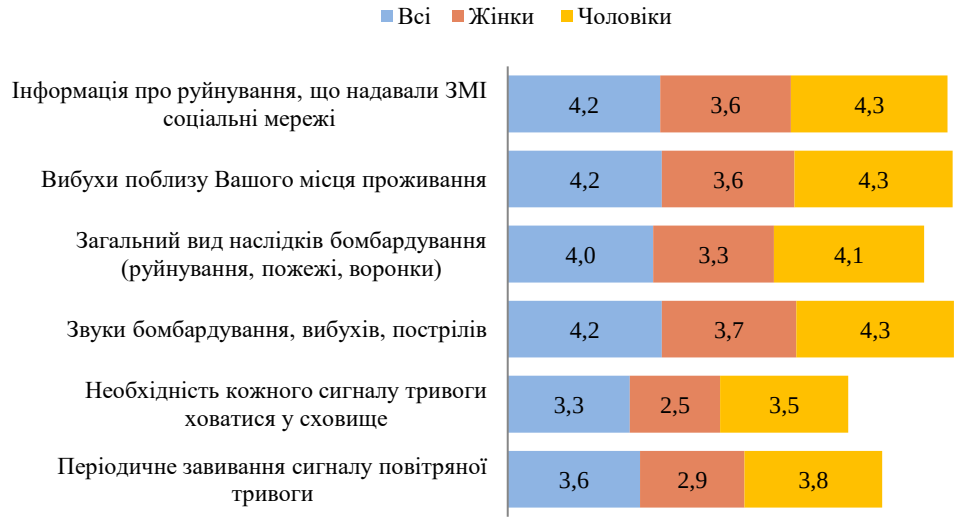

Рисунок 1.2.7 – Оцінка респондентами власних реакцій взагалі за вибіркою і за статтю, де 5 – Дуже нервували, лякали, виводили з себе; 4 – Скоріше лякали чим ні, 3 – Важко відповісти, 2 – Скоріше не лякали, ніж так; 1 – Залишали байдужим; 0 – Я виїхав до всього цього

Початок війни викликав вибух різних емоцій у респондентів, які загалом відмічають, що дуже нервували. Їх лякали, виводили з себе фактичні події війни такі, як вибухи поблизу місця проживання, звуки бомбардування та віддалених вибухів, пострілів, а також відображення подій у ЗМІ, соціальних мережах. Це стосувалося й загального виду наслідків бомбардування (руйнування, пожежі, воронки), які так щедро надавали ЗМІ й соціальні мережі на початку війни. Люди швидко звикли до періодичного завивання сигналу повітряної тривоги й необхідності ховатися у сховище. За результатами дослідження жінки описують власні емоції як менш тривожні в порівнянні з чоловіками (рис. 1.2.7). Тобто, до так званої «акустичної агресії» чоловіки виявились більш вразливими.

За результатами дослідження респонденти на початок війни мали різні типи психологічних станів, які виникали час від часу та поєднувалися.

За оцінками переважної більшості респондентів (78 %), їх стан був звичайний, більш-менш нормальний, спокійний і, між тим, більше половини (55 %) відмічає, що почували себе час від часу напружено й нервово.

Багато респондентів (53 %) вказують, що не могли повірити у те, що відбувається, відчували нереальність подій. Близько 40 % опитаних фіксували наявність зібраного й рішучого стану, були готові до необхідних дій, в той же час більше половини українців-учасників дослідження втратили сон і апетит, відчували апатію (рис. 1.2.8).

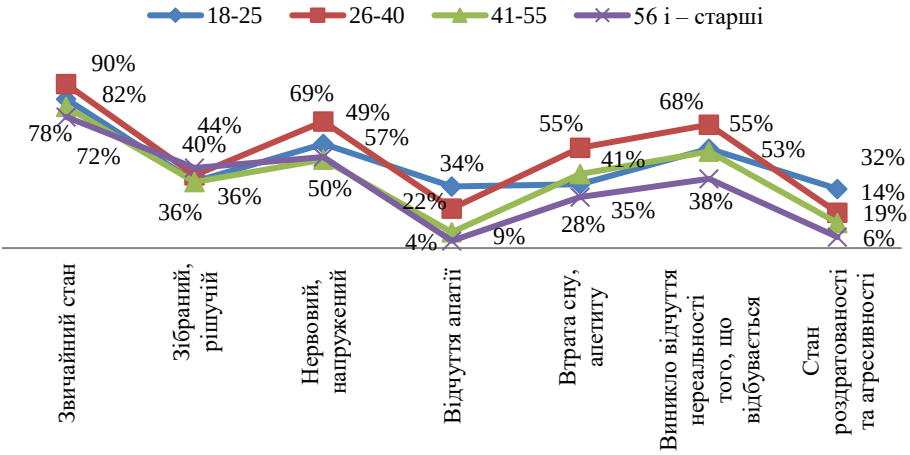

Рисунок 1.2.8 – Психологічний стан респондентів на початку війни за власними оцінками (частина 1)

Кожен третій з опитаних оцінив власний стан як роздратований та агресивний, приблизно стільки ж відмічають «ступор, відсутність чіткого мислення», майже половина – стан страху та пригнічення. Кожен п’ятий респондент незалежно від віку наближався у своїх самопочуттях до панічних і майже стільки ж тих, хто внутрішньо мобілізувався й відчув потребу діяти. Кожен десятий з опитаних фіксує, що в нього загострилися хронічні захворювання (рис. 1.2.8-1.2.9).

Під час дослідження було з’ясовано, що респонденти-представники самої старшої вікової групи рідше відчували негативні психологічні стани (за виключенням відчуття загострення хронічних захворювань, що викликано об’єктивними віковими особливостями), а найбільш вразливими до них були біженці та ВПО віком від 26 до 40 років (рис. 1.2.8-1.2.9). Представники саме цієї вікової групи у більшості своїй мали неповнолітніх дітей та несли

відповідальність за власних батьків. В той же час саме вони демонстрували найбільшу трудову активність, будували кар'єру, та війна саме їм ставить виклики щодо виконання їх сімейних та професійних ролей в нових умовах великих ризиків та невизначеності.

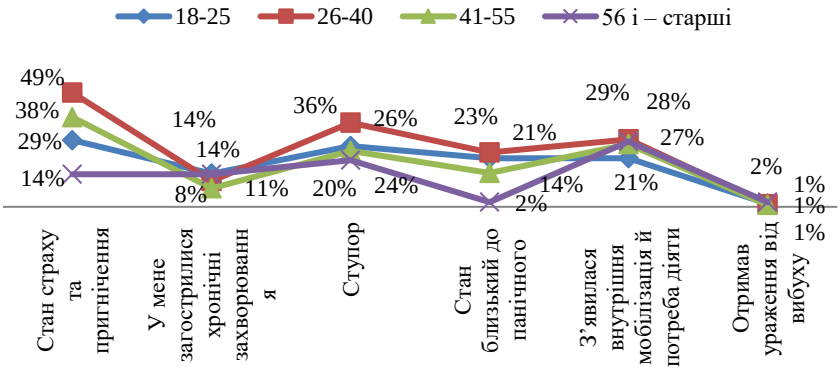

Рисунок 1.2.9 – Психологічний стан респондентів на початку війни за власними оцінками (частина 2)

На момент опитування, червень-липень 2022 року, респонденти оцінюючи власний психологічний стан вказують, що відчувають себе на «6» балів, за шкалою від 0 до 10, де 0 означає максимальний рівень спокою, впевненості в тому, що все буде добре, а 10 – максимальний рівень паніки, страху, невпевненості. Іншими словами, все ж таки почуття тривоги, невпевненості превалює.

Влітку 2022 року страх панував передусім серед опитаних середнього віку (26-40 років), респондентів, які так і не виїхали з прифронтових територій (оцінка власного емоційного стану наближається до 7) та мешканців півдня й сходу України. Мешканці центральних областей України влітку 2022 року оцінюють власний емоційний стан як спокійний, майже впевнений (оцінка – 3,12).

Задачею наступного кроку аналізу соціального почуття біженців і ВПО України після першого півріччя війни було визначення ступеня готовності українців на момент початку війни не стільки до самих воєнних подій, скільки до активних соціальних практик щодо захисту себе, своїх родин та держави в цілому.

Для цього було знайдено за допомогою факторного аналізу методом Головних компонент повернуте рішення (обернення

методом Varimax) щодо класифікації респондентів за їх емоційним станом напередодні війни (табл. 1.2.1).

Таблиця 1.2.1 – Розподіл респондентів (N=1170) на класи за емоційним станом методом обернених компонент

Матриця обернених компонент[a]								
Група	Відсоток респондентів		Компонента					
			1	2	3	4	5	6
I група	37%	Зібраний, рішучій, готовий до необхідних дій	,921	,075	-,160	,109	-,078	,159
	25%	З'явилася внутрішня мобілізація й потреба діяти	,942	,124	-,077	,164	-,028	-,114
II група	78%	Звичайний, більш менш нормальний психофізіологічний стан, спокійний	,220	,092	-,200	,837	-,231	-,075
	53%	Виникло відчуття нереальності того, що відбувається	,058	,072	,151	,891	,158	,172
III група	55%	Нервовий, напружений	,362	,218	,500	-,020	,062	,485
	35%	Стан страху та пригнічення	-,144	,149	,762	,120	-,070	-,098
	41%	Втрата сну, апетиту	-,104	-,116	,672	-,109	,105	-,028
IV група	27%	Ступор, відсутність чіткого мислення	-,166	,097	-,178	,050	,838	-,012
	16%	Стан близький до панічного	,090	-,051	,353	-,103	,690	-,078
	10%	У мене загострилися хронічні захворювання	,164	,835	,070	-,017	,029	,036
V група	16%	Відчуття апатії	-,325	,653	-,292	,070	,259	-,035
	17%	Стан роздратованості та агресивності	,196	,811	,125	,158	-,107	-,063
VI група	1%	Отримав ураження від вибуху або обстрілу (поранення, контузія)	-,027	-,087	-,143	,092	-,089	,906
		Метод визначення: Аналіз методом Головних компонент. Метод обернення: Варимакс с нормалізацією Кайзера.						
		а. Обернення зійшлося за 6 ітерацій.						

Як бачимо, респонденти за їх власними відповідями щодо емоційного стану поділилися на п'ять підгруп, що дає змогу скоротити розмірність ознаки, а з іншого боку сформулювати нові гіпотези (знання) щодо одиниць аналізу.

Отже, І група (стан зібраний, рішучій, готовий до необхідних дій, з'явилася внутрішня мобілізація й потреба діяти) – це респонденти, які готові були діяти, вони морально були готові до нападу. Саме ці представники біженців та ВПО були готові виїжджати, рятувати родини, домашніх улюбленців, вони знали куди їхати, а по прибуттю в нову громаду організовували волонтерську діяльність й активно починали процес адаптації до нових умов. Її кількість становить приблизно 15 % від загальної кількості респондентів. ІІ група (стан звичайний, більш менш нормальний психофізіологічний стан, спокійний, але виникло відчуття нереальності того, що відбувається) – це респонденти, які стійко винесли перші дні й тижні війни. Вони не поспішали евакуюватися, але під тиском обставин та з розвитком подій на фронті приймали виважене рішення. Її кількість становить 31 %. ІІІ група (стан нервовий, напружений, стан страху та пригнічення, втрата сну, апетиту) – це респонденти, які отримали певні емоційні травми та потребували допомоги, часу й зусиль для прийняття рішень щодо подальшого життя. Її кількість становить 34 %. Представники подальших груп IV (стан близький до панічного, ступор, відсутність чіткого мислення) та V (стан роздратованості та агресивності, загострилися хронічні захворювання) – це респонденти, які потребували серйозної підтримки й допомоги; процес їх адаптації був складним і затяжним. Їх кількість становить 11 % і 8 % відповідно. І VI група респондентів, це ті хто у перші часи й дні війни отримав ураження від вибуху або обстрілу (поранення, контузія) – 1 %. Таким чином, завдяки факторному аналізу можемо побачити, що загалом менше половини українців (представники І та ІІ групи) зустріли початок війни в активній позиції. А друга частина були розгублені, серед яких майже 20 % потребували сторонньої допомоги.

Про початок воєнної агресії 24 лютого 2022 року 64 % респондентів проінформували вибухи й розриви, які дуже гучно звучали для мешканців Півночі, Сходу й Півдня України. На вибухи й звуки війни найбільш емоційно відреагували респонденти віком від 26 років до 55 років. Як відмічають опитані, вони пережили вибухи, зарево від них та стовпи вогню й диму з вікна. Мешканці прикордонних областей і містечок побачили все на власні очі, «як все летіло з-за кордону, а дещо вибухало поруч». Частина респондентів, обираючи відповідь «інше», написали, що почули звуки сирен повітряної тривоги, а потім зателефонували близьким, рідним і друзям, щоб сповістити про початок війни. Друзі, близькі та родичі також сповіщали респондентів про початок воєнних дій проти України (на це вказало 18 % та 22 % з них відповідно) (рис. 1.2.10).

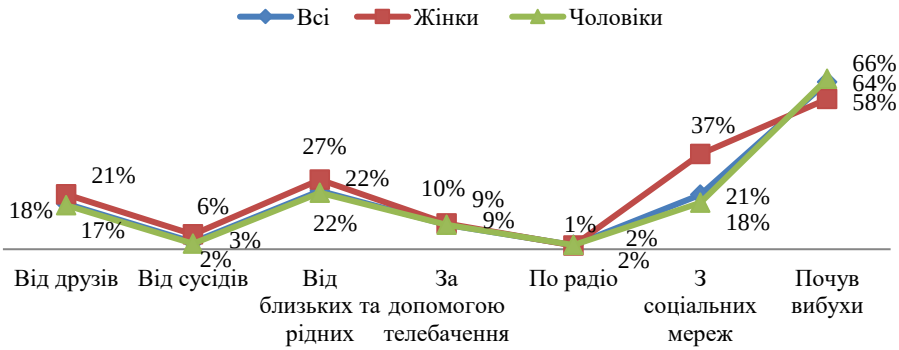

Рисунок 1.2.10 – Джерела інформації, з яких респонденти взагалі та за статтю дізналися про початок воєнної агресії 24 лютого 2022 року

Крім того, респонденти писали, обираючи відповідь «інше», що їх інформували представники керівництва організацій і підприємств (але це були одиничні відповіді). В якості каналів інформування населення про початок війни були активно задіяні мобільні месенджери й соціальні мережі (21 % вказує на це), причому жінки частіше ніж чоловіки (37 % та 18 % відповідно) саме з них отримували інформацію.

Респонденти вказують, що о 5-ій ранку радіо і телебачення з цього приводу ще мовчали, а потім з'явилася інформація на офіційних каналах та від посадових осіб (9 % дізналися з телебачення, 2 % – з радіоновин). Проте, значна частина українців не змінила своє місце постійного проживання. Незважаючи на страх, відчуття нереальності подій, що відбувалися, респонденти не дуже поспішали з евакуацією й відкладали її терміни. Майже кожен п'ятий з опитаних не виїжджали зі своїх домівок зовсім (рис. 1.2.11), бо сподівалися, що військові дії скоро закінчаться, що до їх населеного пункту військові дії не дійдуть, що цивільним людям загарбники не будуть завдавати шкоди.

Серед причин відкладання евакуації на перше місце вийшли сподівання, що військові дії скоро закінчаться (55 % це обирали). Почуття до Батьківщини, рідного місця, це друга за популярністю причина не евакуюватися. Респонденти пишуть, що принципово не хотіли їхати зі свого населеного пункту, бо тут їх Батьківщина (37 %), вони не бажали залишати власне житло, господарство, свійських та хатніх тварин (за коментарями опитаних). Опитані писали, що їх місце вдома. Майже кожний четвертий (24 %) вказує на те, що були сподівання, що до його населеного пункту військові дії не дійдуть.

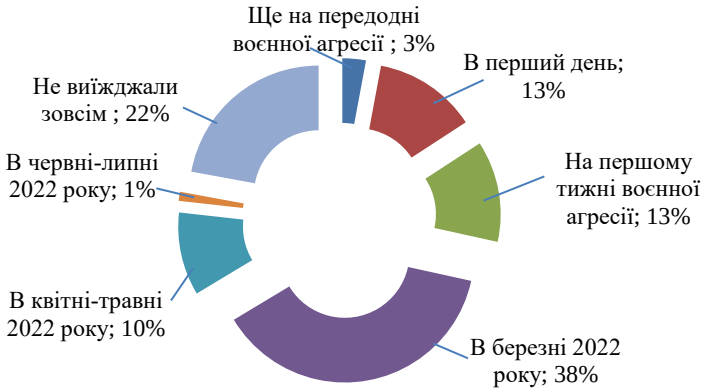

Рисунок 1.2.11 – Швидкість прийняття рішення про евакуацію після початку воєнної агресії

Частина респондентів відкладали евакуацію у зв'язку з відсутністю чіткого уявлення про можливі пункти евакуації, фінансової можливості для переїзду (14 %), фізичної можливості виїхати (13 %), люди очікували слушного моменту або допомоги від держави, волонтерів або сторонніх людей.

Крім особистих причин відкладання евакуації, опитані відмічають вплив родинних обставин, серед яких очікування рішення від чоловіка, що був військовим або службовцем; наявність на утриманні тяжкохворих рідних та близьких або людей похилого віку, яких не можливо транспортувати (8 %); перебування близької родички (дочки) при надії (рис. 1.2.12).

До причин відкладання евакуації опитані активно додавали власні відповіді й вказували на наявність особистих переконань, небажання із статусу повноцінного громадянина ставати біженцем або ВПО, а також проживання у такому регіоні, що не зазнав руйнувань і бомбардувань. Одиниці з опитаних писали про відкровення від Бога, що спрямовував їх поведінку.

Іншим впливовим фактором, що спонукав українців до евакуації стали, безумовно, жахи війни й бойові дії неподалік від їхнього житла. Найчастіше респонденти обирали такі відповіді: «постійні обстріли мого населеного пункту» – 52 %; «побоювання окупації й небажання жити в окупації» – 37 %; «наближення зони бойових дій до мого населеного пункту» – 36 %; «страх перед війною та бажання вирватися з цього пекла» – 33 % (рис. 1.2.13). Опитані також зазначали, що страх від некерованості снарядів випущених з літаків й інформація про руйнування та вбивства в окупованих містах та селах буквально гнали їх в евакуацію.

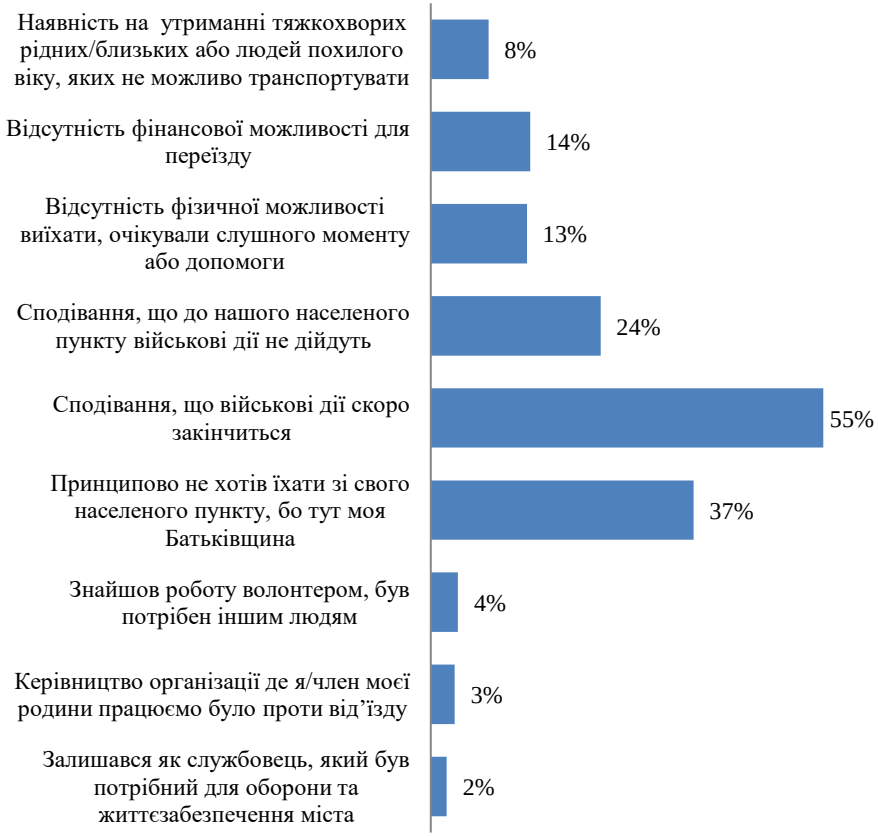

Рисунок 1.2.12 – Відомості щодо причин відкладання евакуації

Робота, зобов'язання за якою, вимагали залишатися у місті проживання не зважаючи на активізацію бойових дій, теж була причиною для 2 %. Респонденти писали, що залишалися на місці як службовці, які були потрібні для оборони та життєзабезпечення міста. Незначна частина опитаних вимушені були відмовлятися від евакуації, бо керівництво організації, де сама людина й члени її родини працювали, було проти від'їзду (3 %). Респонденти не бажали залишати власні виробничі засоби ведення бізнесу. Представники деяких професій таких як журналіст, відчували необхідність працювати в прифронтових місцях як «служіння у відповідності за власним фахом». Ще 4 % з опитаних, відмовлялися від евакуації знайшовши роботу волонтером й вказують, що були потрібні іншим людям.

Рисунок 1.2.13 – Причини, що спонукали респондентів до евакуації

Також окремі опитані залишилися в обмеженому інформаційному стані без світла та нормального зв'язку та не мали можливості виїхати або не встигли, бо їх населений пункт було окуповано в перші дні війни, а в росію їхати не бажали (за коментарями опитаних).

Ще напередодні воєнної агресії евакуювалися приблизно 3 % опитаних під впливом інформації про евакуацію послів і дипмісій з України та за власними міркуваннями. Деяких українців війна застала у відпустці за кордоном.

В перший день – 24 лютого 2022 року – й на першому тижні війни евакуювалися близько четверті респондентів (26 %). Опитані дуже емоційно описують свій від'їзд. Наприклад, так: «поїхала з міста через годину після початку війни»; «виїхали одразу з Луганської області, бо були обстріли поруч»; «я виїхала з Ірпеня менше ніж за 12 годин, бо я не сумнівалася, як воює російська армія»; «виїхали одразу, через 2 години від початку вторгнення».

Найбільша частина респондентів – 38 % – евакуювалася у березні 2022 року.

Як показали результати дослідження, спонукальним мотивом до скорішої й термінової евакуації стала, передусім, тривога за життя дітей, онуків, близьких, власне життя – 61 % (рис. 1.2.13). Опитані відмічали, що в родині є мала дитина, тож передусім вивозили, евакуювали саме її. Розуміння того, що дітям необхідне мирне життя, що закінчувався навчальний рік і школярі повинні безперешкодно відвідувати онлайн уроки й не відволікатися на тривоги, стимулювало їх. Деякі з опитаних відмічають, що в родині були

люди, які ратували за негайну евакуацію й вимагали її від інших. Деякі респонденти вважають, що саме їх мобільність, готовність їхати за будь-яких умов, врятувала їм життя.

Руйнування будинків поблизу з власним житлом та пошук місця, де можна жити, активізували потоки й хвилі евакуйованих. Активне бомбардування прикордонних міст і активність ворожої авіації спонукали людей до від'їзду. Як відзначають опитані, люди просто не бачили сенсу залишатися в місті, бо не мали чим допомогти. При цьому рекомендації адміністрації та військових щодо негайної евакуації з місць проживання, інформація про можливість організованої евакуації, яку пропонували волонтери й держава, розповіді тих, хто вже евакуювався про їх життя в безпеці; пропозиція безпечного місця проживання й вимоги керівництва організації, де працювали респонденти, допомогли українцям прийняти рішення стосовно евакуації (за одиничними коментарями респондентів, які обрали варіант відповіді «інше»). Важливим аспектом прийняття рішення про від'їзд стала інформація про можливість виїхати до країн ЄС.

Українці-учасники дослідження побоювалися залишатися в місцях бойових дій так, як очікували виникнення проблем з продуктами та їжею (17 %), необхідними ліками й медичними процедурами для самих себе або членів їх родин (12 %). Як відмічали опитані, їх рішення щодо евакуації було прийнято при відсутності коштів на життя в окупованому місті (за коментарями опитаних), де найнеобхідніші продукти харчування почали коштувати дуже дорого. Респонденти писали, що напередодні війни очікували на планову операцію або були вагітні, що також мотивувало до переїзду.

Під час евакуації, як показали результати дослідження, респонденти керувалися двома головними стратегіями, які стосувалися сім'ї й родини:

– виїхати, евакуюватися разом зі всіма членами сім'ї (39 %);
– зберегти власне життя та розірвати при цьому сімейні зв'язки, може й назавжди (25 %) (рис. 1.2.14).

При евакуації майже кожен шостий з українців-учасників дослідження вказує, що вимушений був залишити вдома старших членів сім'ї (16 % це відмітили). Ще 12 % вимушені були евакуюватися окремо від членів власної родини, окремо один від одного, а потім об'єдналися разом. За результатами дослідження тільки 9 % залишили чоловіків, а жінки з дітьми виїхали до більш безпечних місць.

Рішення про евакуацію респонденти здебільшого приймали на родинній раді або самостійно (рис. 1.2.15). Лише незначна кількість респондентів вказала, що на їх рішення про евакуацію вплинули керівництво організації, в якій працювали респонденти, або члени їх родин (2 %), представники церкви

й члени релігійної спільноти, до якої вони відносилися (1 %) й представники їх етнічної діаспори (3 %).

Рисунок 1.2.14 – Соціальні практики евакуації українців й сімейні зв'язки

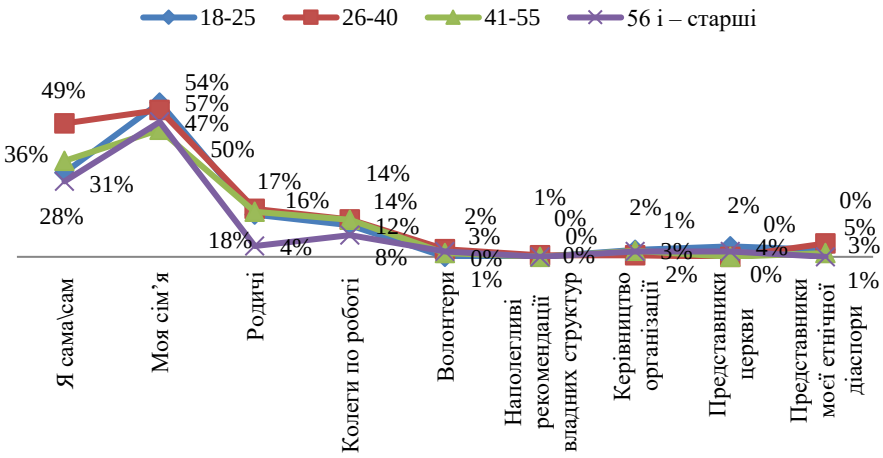

Рисунок 1.2.15 – Актори, що брали участь у прийнятті рішення виїжджати в евакуацію

Це демонструє відсутність для переважної більшості респондентів таких видів соціальної допомоги, слабкість або відсутність соціальних зв'язків

визначених типів в нашій країні. Зі збільшенням віку респондента зменшується вплив родичів (залишається впливовість членів власної сім'ї), а найбільшу самостійність в прийнятті рішення про евакуацію демонструють учасники опитування від 26 до 40 років (кожен другий з них вказує на вагомість саме їх рішення, а серед тих, хто старше 56 років, таких лише 28 %).

Як відмічали учасники дослідження, вони при евакуації передусім користувалися власним транспортом (46 %), або розраховували на транспортну допомогу друзів, близьких або родичів (17 %). Майже кожен п'ятий виїхав з небезпечних місць за допомогою евакуаційних потягів, кожен десятий – за власні кошти оплачував доступні види транспорту (11 %).

Дуже мала кількість респондентів скористалася допомогою організації, в якій респондент або члени його родини працювали, волонтерів на автотранспорті, релігійних і благодійних організацій, які організували транспорт, (2 %, 6 %, 1 % та 1 % респондентів відповідно вказувало на це (рис. 1.2.16). Одиниці з опитаних відмітили, що виїхали заздалегідь та скористалися літаком.

Рисунок 1.2.16 – Ресурси, які було залучено для евакуації

Під час евакуації сформувалося три групи переселенців:

– перша (41% опитаних) – це ті, для кого кінцеве місце евакуації було заздалегідь прораховано. Такі учасники дослідження відносять себе до заможних респондентів, евакуювалися найчастіше у передмісто, в село або на дачу (49 % групи) й знаходяться в межах області, в сусідній області (33 % групи);

– друга (36 % опитаних) – це ті, для кого різні ідеї і маршрут евакуації склалися доволі хаотично – це люди середнього віку, середнього достатку й вони виїжджали частіше за межи України, за кордон;

– третя (23 % опитаних) – це ті, хто виїжджали в нікуди, не розуміючи куди їдуть і що на них чекає. Такі респонденти до війни жили скромно, грошей їм бракувало, евакуювалися вони на момент опутування або в західний регіон України або за кордон.

В цілому, представники соціальної групи біженців та ВПО України 2022 року мають типові соціальні риси й здійснюють певні соціальні практики, що зумовлені спільними мотивами щодо переїзду та характеризуються подібними стратегіями й тактиками, які базуються на певному соціальному капіталі й підтримуються визначеним колом соціальних партнерів.

До консолідуючого фактора, що згуртував опитаних в соціальну групу, ми відносимо майже однакові психологічні реакції на події, що пов'язані з початком воєнної агресії рф, схожі рейтинги соціальних практик щодо вирішення проблем з евакуацією, аналогічні пріоритети причин відкладання переїзду незалежно від регіону проживання, віку, освіти й матеріального становища респондентів.

До соціальних ресурсів, що дали змогу українцям, кожному на своєму місці, згуртуватися й демонструвати незламність та готовність «тримати стрій», виборювати перемогу й власний вибір жити в країні, яка є членом Європейської співдружності, відносимо самоідентифікацію себе як українця, міцні родинні зв'язки й традиції, які віддзеркалили знання багаторічної родинної історії й наявність високої освіти за змістом і якістю й вищу освіту за щаблем, приналежність до середнього класу, проживання в великих містах або поблизу великих міст, що дало змогу приєднуватися до розвинутої інфраструктури й налагоджувати міцні мережеві зв'язки, високий рівень інформатизації населення та діджиталізації.

До соціального капіталу сучасних українців віднесено наступні дані – більшість з опитаних мають родину й дітей, 3/4 опитаних мають вищу освіту, вони зайняті в різноманітних галузях

господарства (велику когорту становлять освітяни й науковці, представники IT-сфери й сфери послуг), самозайняті й власники бізнесу; мають такий обсяг економічного капіталу, що дозволяє віднести їх до представників середнього класу в Україні, що зазвичай супроводжувалося більш високим доходом, професійними компетенціями та повагою з боку інших.

Серед біженців та ВПО превалюють представники міського населення, що пов'язано із концентрацією в містах більш молодого населення як наслідок і більш мобільного і зосередження в містах великої кількості дітей, які потребували опіки й рятунку; меншою «прив'язаністю» городян до господарства, яке є важливим джерелом доходу; більшим доступом до транспортних засобів для здійснення переїзду; більш високим рівнем освіти та використанням різних каналів отримання інформації про переїзд. Відсутність налагоджених місць укриття у містах України, в той час коли селяни завжди могли використати власний погреб як сховище, також збільшило відсоток городян серед біженців та ВПО.

Соціальні практики біженців та ВПО України під час російсько-української війни характеризуються масовістю, зумовлені обширними територіями вразливими для нападу, швидкістю наступу загарбників, високим рівнем загрози фізичного знищення цивільної інфраструктури та мирного населення, значною військовою перевагою в технічних та людських ресурсах армії агресора, що викликало панічні настрої серед мирного населення України.

Більшість опитаних мали певну занепокоєність відносно початку воєнних дій з боку росії і це передусім мешканці півдня України (Запоріжська, Херсонська, Миколаївська, Одеська області).

В цілому українці майже не готувалися до початку воєнних подій, хоча люди й збирали «тривожну валізу» й документи, рідко хто робив запаси води, продуктів і ліків. Не думали українці в переважній більшості й про шляхи евакуації.

За результатами дослідження респонденти на початок війни відчували різні психічні стани, переважно негативні. Їх лякали як фактичні події війни, так і їх відображення у ЗМІ, соціальних мережах. На момент опитування, червень-липень 2022 року, респонденти відчували себе більш врівноважено, але все ж таки почуття тривоги, невпевненості превалювало.

Про початок воєнної агресії 24 лютого 2022 року респондентів проінформували вибухи й розриви. Представники первинних неформальних груп, друзі, близькі та родичі сповіщали респондентів про початок воєнних дій проти України за допомогою мобільних месенджерів і соціальних мереж.

Представники керівництва організацій і підприємств, де працювали учасники дослідження, й офіційні канали інформації долучилися до сповіщення населення пізніше та в значно меншому ступені.

Респонденти не дуже поспішали з евакуацією й відкладали її терміни. Серед причин за вагомістю вказувалися сподівання, що військові дії скоро закінчаться; почуття прив'язаності до Батьківщини, рідного місця; сподівання на те, що до їх населеного пункту військові дії не дійдуть; відсутністю чіткого уявлення про можливі пункти евакуації, фінансової можливості для переїзду, фізичної можливості виїхати, люди очікували слушного моменту або допомоги від держави, волонтерів чи сторонніх людей. Частина опитаних залишилися в обмеженому інформаційному стані та не мали можливості виїхати, бо їх населений пункт було окуповано в перші дні війни.

За результатами дослідження зафіксовано чотири хвилі евакуації: перша – напередодні воєнної агресії, друга – в перший день та на першому тижні воєнної агресії (до чверті респондентів); третя – найбільша частина респондентів евакуювалася у березні 2022 року й четверта – перманентна – протягом наступних місяців під впливом подій на фронті. Спонукальним мотивом до скорішої й термінової евакуації стала, передусім, тривога за життя дітей, онуків, близьких, власне життя.

Впливовим фактором, що спонукав українців до евакуації, стали, безумовно, жахи війни й бойові дії неподалік від житла; побоювання окупації й небажання жити в окупації. Крім того, важливим чинником прийняття рішення про від'їзд для респондентів стала інформація про можливість виїхати до країн ЄС.

Рішення про евакуацію респонденти здебільшого приймали на родинній раді або самостійно.

При евакуації респонденти розраховували на себе, власний транспорт, власні кошти й допомогу друзів, близьких або родичів. Майже кожен п'ятий виїхав з небезпечного місця за допомогою евакуаційних потягів.

Скористалася допомогою організації, в якій респондент або члени його родини працювали, волонтерів на автотранспорті, релігійних та благодійних організацій, які організували транспорт, незначна кількість респондентів, від 1 % до 6 %.

Під час евакуації сформувалося три групи переселенців в залежності від уявлення про кінцеве місце розміщення: перша – це ті, для кого кінцеве місце евакуації було заздалегідь прораховано (заможні, евакуювалися найчастіше у передмістя, й знаходяться в межах області, в сусідній області); друга – це ті, для кого різні ідеї і маршрут евакуації склалися доволі хаотично – це люди середнього віку, середнього достатку й вони виїжджали частіше за межи України, за кордон; третя – це ті, хто виїжджали в нікуди, не розуміючи куди

їдуть і що на них чекає (незаможні, евакуювалися вони на момент опутування або в західний регіон України або за кордон).

Наявні соціальні ресурси й певний соціальний капітал дав змогу українцям вистояти й почати довгий та виснажливий шлях до перемоги.

1.3 ГЕНДЕРНИЙ АСПЕКТ СОЦІАЛЬНИХ ПРАКТИК ЩОДО ЗАДОВОЛЕННЯ БАЗОВИХ ПОТРЕБ ВИМУШЕНИХ МІГРАНТІВ ПІД ЧАС ВІЙНИ

О п’ятій ранку 24 лютого 2022 року російські війська здійснили масовану атаку із застосуванням важкого озброєння на всі великі міста України. Російські окупаційні війська почали повномасштабний воєнний наступ на Харківському, Херсонському, Чернігівському, Сумському напрямках. Разом з росією війну проти України фактично розпочала й білорусь, надавши територію для розміщення ракетної техніки та бойової авіації для завдання ракетно-бомбових ударів по території України. Намагаючись «остаточно вирішити українське питання» була розпочата фаза повномасштабного вторгнення у війні з народом України, який поділяє європейські цінності, прагне євроінтеграції, поважає права особистості і суспільства.

Руйнування українських міст у ніч проти 24 лютого стало шоком для більшості населення нашої країни. Війна принесла біль, сльози та втрати, але водночас українці, відчули любов до своєї землі та згуртувалися заради перемоги. З перших днів повномасштабного вторгнення українці зрозуміли, що вони будуть боротись та розпочали активну протидію агресору. Кожний на своєму фронті, хтось вступив до лав Збройних Сил України або Територіальної оборони, хтось почав займатися волонтерською діяльністю, а решта

включилась у боротьбу на економічному фронті, підтримуючи державу донатами різної форми.

> *Всупереч усім перешкодам і похмурим сценаріям Україна не впала. Досить швидко світова прогресивна спільнота зрозуміла, що Україна не здасться та не зупиниться до тих пір, поки останній російський загарбник не покине українську землю [1]. Захід повністю підтримав Україну у її боротьбі. Демократичний світ не здригнувся і об'єднався довкола України, адже зрозумів, що 24 лютого 2022 року розпочалося не лише повномасштабне військове вторгнення до України, а й глобальна війна між вільним світом та авторитаризмом.*

З самого першого дня вторгнення росія почала порушувати всі можливі норми міжнародного гуманітарного права. Удари по українським населеним пунктам, житловим будинкам, лікарням та об'єктам критичної інфраструктури у різних регіонах України стали нормою для російських загарбників. На тимчасово окупованих територіях росіяни почали цілеспрямовано вбивати, калічити і катувати мирних мешканців, ґвалтувати жінок і дівчат, здійснювати насильну, примусову депортацію мирного населення до економічно депресивних районів росії. Українці були змушені переселитися в безпечніші області країни чи за кордон, на жаль, хтось не зміг вибратися через окупацію або знищену дорожню інфраструктуру. Багатьох жінок, особливо з маленькими дітьми, зупинила від виїзду на безпечні території невпевненість у собі, думка про труднощі, з якими вони не впораються без чоловіків. Або вони навіть поїхали, але це виявилось надто складно, і їм довелося повернутися через деякий час.

Війна змусила покинути свої домівки близько 13 млн людей або третину довоєнного населення. За оцінками експертів, це найбільше переміщення людей у Європі з часів Другої світової війни. Зараз в Європі перебувають 7,8 млн українських біженців, з яких 4,8 млн отримали статус тимчасового захисту. Кількість внутрішньо переміщених осіб (ВПО) в Україні становить 6,5 млн [2]. При цьому, жінки та діти, люди похилого віку та люди з обмеженими можливостями страждають від цього набагато більше, оскільки всі вони є вразливою групою людей.

Очевидно, війна, яка триває в Україні, стосується всіх, але спеціальне соціологічне дослідження надає можливість визначити, які конкретні проблеми має кожна соціальна група та які соціальні практики вона обирає для їх подолання. Враховуючи високий відсоток жінок, що страждають від війни, особливо актуальною проблемою є гендерний аналіз соціальних практик задоволення базових потреб українців під час війни. Такий аналіз був

визначений у переліку завдань соціологічного дослідження, яке було ініційовано та проведено науковцями кафедри соціології і публічного управління Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» у червні-липні 2022 року. Дослідження проводилося за допомогою Інтернет-опитування (N=1170 осіб), вибірка стихійна, регіональна за принципом снігового кому. Методологією дослідження виступили теорії соціального капіталу, соціальних практик та соціального партнерства [3].

> *Варто зауважити, що сьогодні ми спостерігаємо зміну розподілу окремих соціальних ролей у нашому суспільстві. Насамперед це стосується соціальних ролей пов'язаних із забезпеченням життєво важливих потреб людини під час війни.*

Особливо це стосується жінок з дітьми та жінок, які виїхали з родичами, що потребують постійного стороннього догляду і не здатні до самообслуговування або самі мають інвалідність чи серйозні захворювання. Таким жінкам, поза межами рідного дому необхідно вирішувати безліч проблем, шукати ресурс заробітку, а потім поєднувати роботу та догляд за утриманцями. Адже для того, щоб мати можливість існувати на новому місці життя потрібно працювати залишивши утриманців на одинці. Жінкам необхідно одночасно вирішувати житлову проблему, налагодити побут, шукати освітній заклад для дітей, розпочинати життя знову та подолати як особистісні внутрішні переживання, так і зовнішні обставини.

В цілому у дослідженні взяли участь 725 жінок, що склало 61 % вибірки. Серед респонденток 38 % віком 26-40 років, 30 % – 41-55 років, 11 % – 56 років і старше й 21 % – 18-25 років. До війни переважна більшість жінок (87 %) проживали в обласних центрах, а інші або в містечках районного значення або селищах й СМТ на території Північного й Східного регіонів (Сумська, Полтавська, Харківська, Чернігівська, Донецька, Луганська області) (29 %), Центрального регіону (м. Київ, Київська, Кіровоградська, Черкаська, Житомирська, Вінницька, Дніпропетровська області) (27 %), Південного регіону (Запоріжська, Херсонська, Миколаївська, Одеська області) (16 %) та Західного (Рівенська, Волинська, Хмельницька, Тернопільська, Львівська, Закарпатська, Чернівецька, Івано-Франківська області) (28%). 61 % опитаних жінок перебувають у шлюбі ще 35 % не одружені, а решта або розлучені або вдовиці. Половина респонденток на момент початку війни дітей не мала (51 %), 25 % мали дітей до 18 років, ще 15 % мають дітей, які живуть окремо, та 12 % – мають дітей старших за 18 років, які залежать фінансово від батьків. Більше ніж третина (34 %) респонденток мали по одній дитині, кожна десята – двох та 5 % три і більше дітей (рис. 1.3.1).

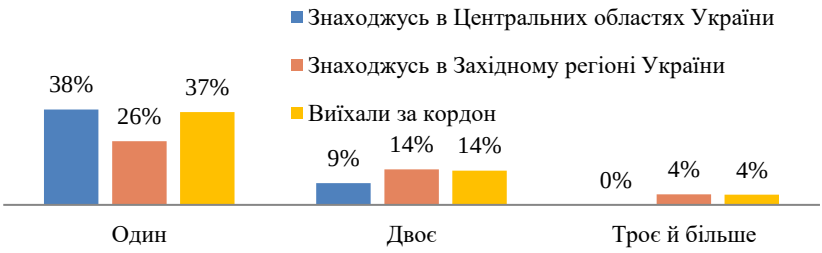

Рисунок 1.3.1 – Розподіл жінок, учасниць дослідження, за місцем прихисту на момент опитування та кількістю дітей

До початку воєнної агресії жінки відмічали, що їм в основному в житті грошей вистачало (35 %), жили забезпечено (44 %) й вони мали можливість придбати практично все (13 %). Жінки в своєму житті розраховували на заробітну плату (65 %), соціальні виплати (28 %), тимчасові підробітки (18 %), фінансову підтримку родичів (15 %), прибуток від ведення бізнесу (10 %), власні заощадження (23 %).

На момент опитування 34 % жінок не виїжджали з місць свого проживання, 3 % евакуювалися недалечко й знаходились на момент опитування у передмісті, ще 7 % знаходились в межах області або в сусідній області. 13 % жінок-учасниць опитування евакуювалися й знайшли прилисток в Центральних областях України, 23 % – в Західному регіоні України й 21 % перетнули кордон та перебувають в іншій країні.

Жінки, що були вимушені евакуюватися, врятовували дітей (34 %), батьків (20 %), домашніх улюбленців (17 %). Жінки виїжджали разом зі знайомими та друзями (25 %) або з чоловіком (48 %).

З іншого боку, жінки виявилися більш адаптивними до випробувань, які пов'язані з втратою роботи (рис. 1.3.2). І хоча менший відсоток жінок порівняно з чоловіками втратили роботу, але саме жінкам урізали заробітну плату, між тим вони на момент опитування працюють віддалено.

Крім цього, надзвичайно збільшується під час війни вразливість жінок і дівчат до насильства за ознакою статі, що також актуалізує питання проведення гендерного аналізу соціальних практик українців щодо задоволення базових потреб. Ґендерно зумовлене насильство посилюється під час війни завдяки послабленню захисту з боку державних інституцій, місцевих громад та родини, появі значних обмежень в можливості постраждалих звернутись по допомогу чи повідомити про випадок насильства. Найбільш уразливими до різних форм фізичного, емоційного і сексуального насильства

з боку як близького партнера, так і чужих чоловіків стають жінки. Безумовно, через війну в Україні спостерігається зростання гендерного насильства, воно непропорційно вражає жінок і дівчат, а в ситуаціях переміщення до нового місця життя, ризик піддатися гендерному насильству зростає.

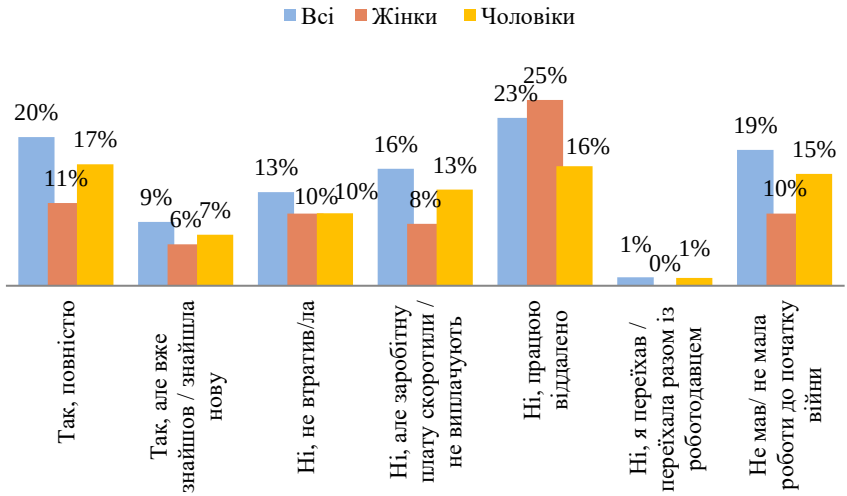

Рисунок 1.3.2 – Розподіл відповідей респондентів на питання «Чи втратили Ви роботу у зв'язку з переміщенням?»

Необхідно враховувати, що інтеграцію у нове соціальне середовище, пошук соціальних практик українцям доводиться здійснювати під впливом стереотипів, пануючих у суспільстві. Проте дуже часто на шляху до суспільної інтеграції стають глибинні гендерні стереотипи, панівні в суспільстві уявлення про чоловіків та жінок, з якими люди стикаються найчастіше в особистому, соціальному та професійному житті. Відомо, що існуючі у сучасному суспільстві гендерні стереотипи можуть негативно впливати на жінок та чоловіків, інколи погіршити психологічне здоров'я, викликати стрес, тривогу, обмежуючи розвиток їх особистості та самореалізацію у новому соціальному середовищі.

> *На жаль, у сучасному суспільстві поширена проблема стереотипного, здебільшого негативного, зображення переселенців та мігрантів. Часто самі переселенці жаліються, що їх завжди зображують як прохачів із простягнутою рукою, у яких відсутня будь-яка мотивація самостійно налагоджувати своє*

життя, що вони завжди чекають, того хто за них зробить та вирішить усі проблеми.

Внаслідок панівних стереотипів щодо переселенців взагалі та стереотипів щодо жінок та чоловіків у новому соціальному середовищі, вони піддаються подвійному впливу – і як переселенці, і як чоловіки або жінки.

Світовий досвід показує, що серед основних сфер уразливості для жінок і дівчат в умовах вимушеного переміщення називають такі:

– підвищений ризик сексуального та іншого ґендернозумовленого насильства під час самого переміщення;

– брак медичних, психологічних, соціальних тощо послуг, які б враховували ґендерні аспекти;

– вагітність: переміщення зумовлює великий ризик ускладнень через стресовість ситуації, можливі матеріальні проблеми, відсутність необхідного медичного нагляду упродовж певного періоду;

– підвищений ризик сексуального та іншого ґендернозумовленого насильства у приймаючій громаді, часто пов'язане з економічною уразливістю, відсутністю сталих соціальних зв'язків, захисту з боку рідних і знайомих;

– підвищений ризик торгівлі людьми: відчай і необхідність пошуку альтернативних засобів захисту й економічного виживання можуть ставити переміщених жінок в уразливе становище, чим користуються торговці людьми. Йдеться про примушування до проституції, домашнє рабство, примусову працю, примушування до жебрацтва тощо;

– психологічна травма й ізоляція: багато переміщених жінок і дівчат травмовані своїм досвідом, а небезпечні ситуації, в яких деякі з них живуть, створюють додатковий стрес. Відсутність адекватної й доступної психологічної допомоги посилюють уразливість ситуації;

– обмежений доступ до джерел існування: багато переміщених жінок докладають надзусиль, щоб знайти достатні засоби для існування (для себе і, часто, для переміщеної сім'ї). Небезпечне робоче середовище підвищує ризик сексуальних домагань для переміщених жінок, які працюють;

– недостатня допомога в ситуації вимушеного переміщення часто призводить до того, що жінки нехтують своїм здоров'ям, віддаючи перевагу піклуванню про здоров'я й добробут дітей і чоловіків [4].

Як показали результати емпіричного дослідження українкам під час евакуації допомагали передусім знайомі, друзі, які запропонували підтримку, та близькі родичі, які запропонували допомогу та прихисток (рис. 1.3.3). В особистісних коментарях біженки та ВПО вказують, що часто допомагали незнайомі люди, які зустрічалися під час евакуації, колеги по роботі,

одновірці. Були випадки, коли жінки могли розраховувати тільки на себе.

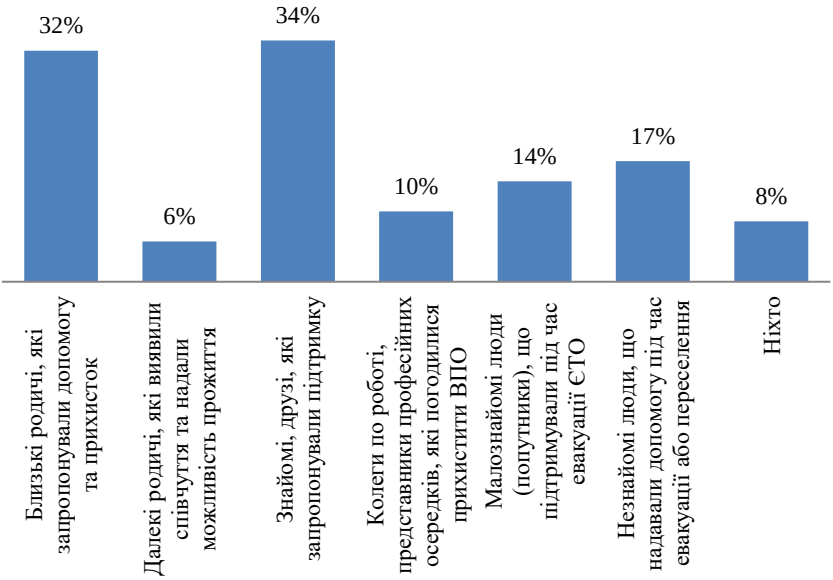

Рисунок 1.3.3 – Особи, які надали допомогу українським жінкам на шляху їх евакуації

На жаль, за оцінками жінок за перше півріччя війни більше половини з них не скористалися допомогою громадських організацій в процесі переміщення (рис. 1.3.4). А якщо організації допомагали, то це були професійна спільнота, релігійні, церковні організації, волонтерські організації в кінцевому місті переселення, волонтерські організації на шляху переїзду.

Опитані показали, що на новому місці проживання жінки отримували або отримують допомогу від Української держави, від місцевого населення, від родичів або близьких та від закордонних фондів, установ, підприємств (рис. 1.3.5).

Між тим, за результатами дослідження жінки (біженки й ВПО) чекають й потребують від органів державної влади в першу чергу матеріальної допомоги (грошові виплати), медичної допомоги, допомоги у пошуках житла, безкоштовного житла, безкоштовного отримання ліків (рис. 1.3.6). В особистих коментарях у відповідях на питання стосовно запитів на додаткову допомогу від держави, жінки зі статусом біженця, акцентують велику вдячність державним установам західних країн-партнерів, особливо

Німеччини, за надану матеріальну й гуманітарну допомогу.

Рисунок 1.3.4 – Відомості про громадські організації, допомогою яких користувалися жінки в процесі переміщення

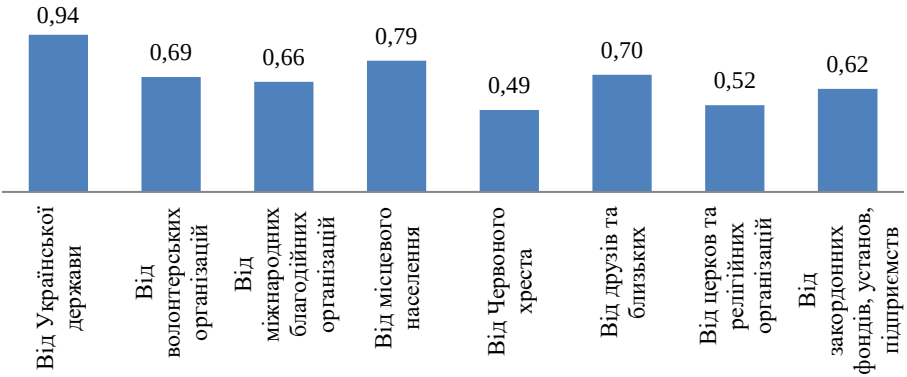

Рисунок 1.3.5 – Відомості про допомогу, яку отримували або отримують українки (біженки й ВПО) на новому місці проживання на момент опитування, де 2 – так, 1 – ні, 0 – для мене ця допомога не актуальна

Все наведене обумовлює актуальність проведення гендерного аналізу соціальних практик задоволення базових потреб українцями під час російсько-української війни.

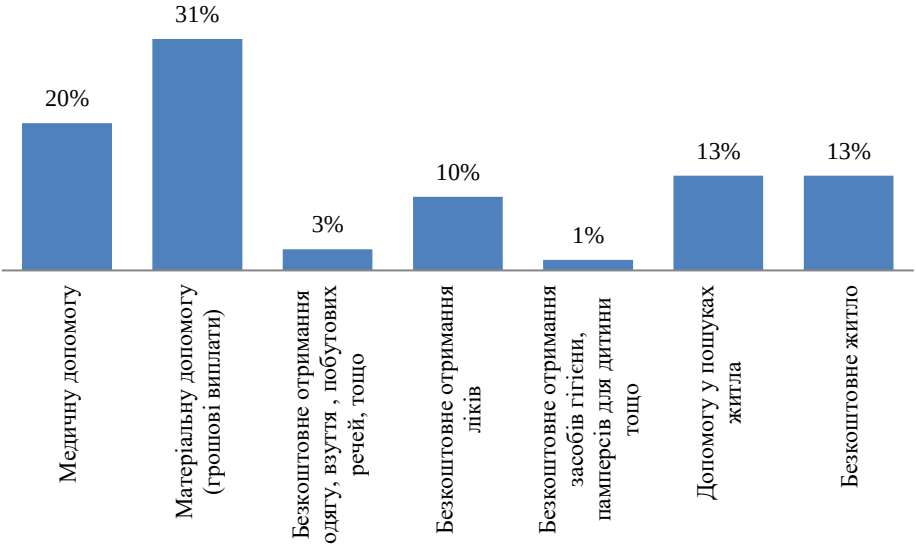

Рисунок 1.3.6 – Відомості про необхідну допомогу, яку б хотіли отримували українки (біженки й ВПО) від органів державної влади в першу чергу

Теоретико-методологічні засади гендерного аналізу ґрунтуються на сучасному розумінні сутності гендерних досліджень.

1. Інтерес до гендерних досліджень в соціології сформувався порівняно нещодавно, в XX столітті. Перші дослідження були направлені на аналіз проблеми статевої стратифікації, статевої нерівності та причин їх виникнення. Пізніше основна увага дослідників акцентувалась вже на гендерних стереотипах та проблемах стереотипізації. В Україні під впливом активізації досліджень жіночої тематики у світових наукових соціологічних лабораторіях були започатковані гендерні студії. Серед провідних науковців цього напрямку слід згадати Т. Марценюк, І. Жерєбкіну, Т. Чернецьку тощо [5]. У 1992 р. засновано Харківський Центр гендерних досліджень, в якому об’єднано зусилля дослідників жіночої проблематики в Україні, засноване періодичне видання, де публікуються праці вчених з країн світу та книжкову серію з гендерної проблематики. Перелік тем кандидатських і докторських дисертацій по соціології в Україні також торкається гендерних

досліджень, тому сьогодні ми можемо відмічати відповідну сформованість окремих парадигм гендерних досліджень.

2. Сучасна наука визначає гендерні дослідження (від англ. gender – стать) – напрям наукових досліджень у соціології, історії, психології та ін. галузях знань, в основу яких поряд з іншим покладено принцип відмінності між чоловіком і жінкою. В Україні поступово формується виважене ставлення до цих студій як до ефективного інструменту соціального і культурологічного аналізу історії взаємовідносин обох статей [7].

У сучасній Україні гендерні дослідження динамічно розвиваються і проводяться як на базі державних наукових і освітніх установ, так і громадських жіночих організацій та рухів.

3. Соціологічні дослідження, які включали гендерні аспекти на початку вивчення цієї проблеми, спиралися на статево-рольовий підхід – традиційні уявлення про ролі жінок і чоловіків у суспільстві. Статево-рольовий підхід – це традиційна система поглядів на призначення чоловіка й жінки в суспільстві відповідно до їхніх біологічних характеристик. Сучасна наука визначає людину, як біологічний вид – людина розумна (лат.Homosapiens). Вона відноситься до родини гомінід в ряді приматів класу ссавців. Великий головний мозок людини, п'ятипала хапальна кисть руки з плоскими нігтями і протиставленим великим пальцем і деякі інші особливості є загальними для людства і більшості приматів. Відповідно до такого підходу чоловіки та жінки відрізняються саме біологічними характеристиками. А саме – жінки і чоловіки – істоти різні, між якими існує ряд відмінностей. У сучасній науці для позначення статі вживаються два поняття: «біологічна стать» (в англ. – sex), що вбирає в себе власне біологічні відмінності між жінками і чоловіками. Біологічна стать людини складається з чотирьох основних компонентів: генетичний (набір хромосом – жіночий 46XX, чоловічий 46XY); гонадний (репродуктивна функція – у жінок яєчник-яйцеклітина; у чоловіків – яєчка-сперматозоїди); гормональний (статеві гормони – у жінок естроген, у чоловіків – андрогени); морфологічний (статеві органи і вторинні статеві ознаки). Проявляються вони не лише у зовнішніх відмітних ознаках статі, однойменні внутрішні органи у чоловіків і жінок діють дещо по-різному: у них різна інтенсивність обміну речовин, частота дихання і серцевих скорочень, склад крові тощо. Між чоловіком і жінкою існує ряд фізіологічних та психологічних відмінностей. Чоловіки, як правило, мають більше зв'язків всередині кожної півкулі, а також між передньою та задньою частинами мозку. Натомість у жінок, більш сильні з'єднання працюють з боку в бік, між лівою та правою півкулями. По-суті, це значить, що чоловіки – більш сильні і кращі у координації та просторовій свідомості. Жінки ж, більш інтуїтивні, мають

більше «емоційного інтелекту» та кращу пам'ять для слів. Сучасні дослідження показують, що чоловіки і жінки по-різному реагують на емоційний біль. У чоловіків це відчуття викликає бажання «боротися або втекти», в той час як жінки, швидше за все, «приймають і примиряються» з проблемою. Вчені вважають, що такі відмінності пов'язані з мигдалиною, яка відповідає за стресові реакції.

> *Таким чином, дослідження, що грунтувалися в статево-рольовому підході та спиралися більше на фізіологічні розбіжності між чоловіком і жінкою, показали, що чоловіки і жінки є справді протилежними полюсами. Тому виховання хлопчика й дівчинки проводиться з урахуванням біологічних особливостей відповідно до* традиційних *(гендерно-стереотипних) норм та вимог, які висуває суспільство до ролей жінок і чоловіків. У подальшому сфери суспільного життя, праця, політика, армія, царина релігії, родина тощо також поділялися на суто «чоловічі» та «жіночі».*

Отже, перші соціологічні дослідження гендерних проблем, які спиралися на статево-рольовий підхід, виключали соціальні аспекти взаємодії чоловіків та жінок. Саме такий підхід формує підґрунтя статево-рольової парадигми.

Але, ситуація почала змінюватися коли науковці звернулися до поняття «гендер» та обгрунтували доцільність гендерного підходу – основи гендерної парадигми.

Гендерний підхід визначає гендер як організовану модель соціальних відносин між жінками і чоловіками, яка не тільки характеризує їх спілкування і взаємодію в сім'ї, а й визначає їхні соціальні відносини в основних інституціях суспільства, насамперед у професійній діяльності. Ґендер трактується як один із базових вимірів соціальної структури суспільства, який разом з іншими соціально-демографічними і культурними характеристиками (раса, клас, вік) організує соціальну систему. Гендер конструюється через певну систему соціалізації, розподіл праці й культурні норми, ролі і стереотипи, що існують у суспільстві та були створені до народження конкретного чоловіка або жінки, які соціалізуються. Вони певною мірою визначають соціальні якості, здібності, види діяльності, професії людей залежно від їхньої біологічної статі. При цьому гендерні ролі і норми не мають універсального змісту і значно розрізняються в різних суспільствах. У цьому розумінні бути чоловіком або жінкою означає, зовсім не володіння певними природними якостями, а виконання певної соціальної ролі. В сучасних соціальних і гуманітарних дослідженнях гендер використовується не як незмінна і універсальна конструкція. Поняття гендер означає не річ або

предмет, не багато речей або предметів, а комплексне переплетіння стосунків і процесів. Концепція гендерного підходу стосується не тільки жінок або чоловіків, але й відносин, що складаються між ними. Гендерні відносини постійно переглядаються, а отже змінюються політичні, економічні, соціальні та культурні умови зовнішнього середовища на локальному, національному та міжнародному рівнях. На основі гендерного підходу проводимо гендерний аналіз – якісний та кількісний аналіз будь-якої інформації, що має гендерну цінність, мета якого – визначити присутність у відносинах, що вивчаються, невідповідності, нерівності та встановити межі гендерної дискримінації. Він включає збирання деталізованої гендерної інформації, яка стає основою політичного планування, встановлення міри впливу гендерних програм, планів на гендерну нерівність. Він також засвідчує як гендерні нерівні відносини можуть впливати на досягнення та цілі гендерної політики, включаючи гендерну рівність.

> *Таким чином, статево-рольовий підхід (статево-рольова парадигма) закріплює нерівності між статями, натомість гендерний підхід (гендерна парадигма) має на меті досягнення гендерної рівності, тому саме його доречно обрати для проведення гендерного аналізу соціальних практик задоволення базових потреб українцями під час російсько-української війни.*

Ґендерний аналіз, на теоретичні засади якого спирається наше дослідження, визнає, що соціальні практики задоволення базових потреб жінок або чоловіків, можуть змінюватися в часі та просторі, на них можуть впливати процеси прискорених соціальних змін, у тому числі збройні конфлікти та війни.

Конфлікти та переміщення порушують звичайне життя людей обох статей, викликаючи травми, втрати, зубожіння та маргіналізацію, але вони також створюють умови для прояву власної ініціативи щодо обрання відповідної соціальної практики через розпад соціальних, економічних та політичних структур.

За результатами емпіричного дослідження видно, що в залежності від місця вимушеного переміщення українкам або вдалося зберегти власну сім'ю, або прийшлось погодитися із її розпадом під натиском складних умов заради збереження власного життя й життя, наперед усім, дітей. Також українці, що евакуювалися в різні точки як України, так і Європи й світу вимушені були залишати своїх літніх батьків (рис. 1.3.7).

Соціальні практики виникають як спосіб взаємодії людини з соціальним оточенням. Люди обирають соціальні практики під впливом різних факторів

(демографічних, соціальних, психологічних тощо), які впливають на мотивацію.

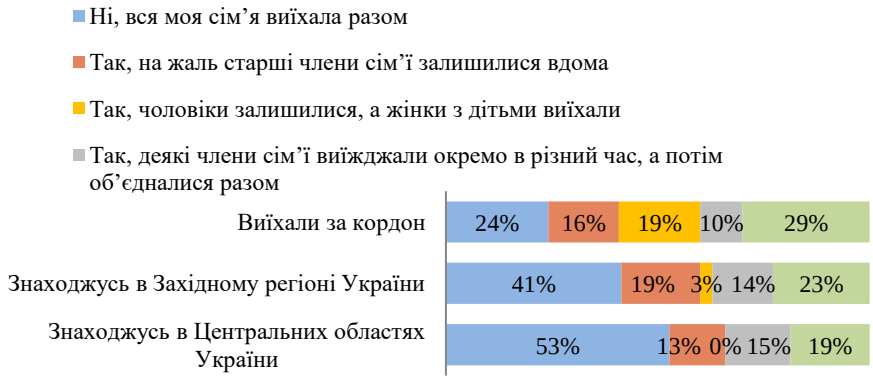

Рисунок 1.3.7 – Відомості про стан сім'ї українок після евакуації залежно від місць прихисту

Для повного дослідження соціальних практик окремих індивідів і груп необхідно здійснити умовний розподіл соціальних практик за обраним критерієм, тобто провести класифікацію.

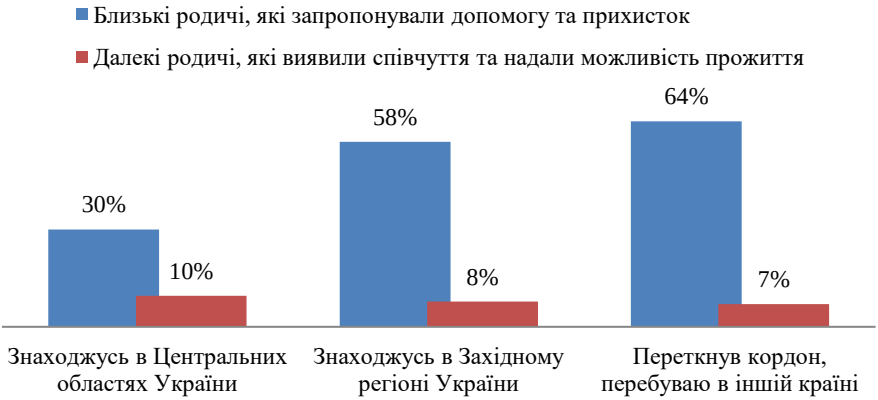

Рисунок 1.3.8 – Особи, які надали допомогу українським жінкам на шляху евакуації

У нашому дослідженні доцільно обрати критерії, які вказують яким чином кожний респондент включається в даний момент і в даному контексті у

нове соціальне середовище, зважаючи на безперервні зміни в економічній, технологічній, культурній та політичній галузях в умовах війни.

По-перше. У нашому дослідженні, в тому числі, беруть участь українці, які обрали активний характер соціальних практик – усі вони прийняли складне рішення – залишити власну домівку та проявили активність щодо переїзду в більш безпечне місце внаслідок початку активних бойових дій.

По-друге. Кожний громадянин має потребу та право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що включає харчування, одяг, житло, що обов'язково передбачає наявність джерел існування. В ситуації, в якій опинилися респонденти нашого дослідження, їм необхідно вирішувати питання пошуку передбачених законодавством доходів, як джерела існування. Вони можуть обрати один з можливих способів отримання законних джерел для існування: заробітна плата, прибуток від підприємницької діяльності або отримувати пенсію, стипендію, аліменти, інші соціальні виплати, розраховувати на власні фінансові заощадження або фінансову допомогу від членів сім'ї.

> *За результатами емпіричного дослідження найбільшу допомогу при евакуації тих, хто виїхали за кордон, надали близькі родичі, які запропонували допомогу та прихисток, а також далекі родичі, які виявили співчуття та надали можливість проживання (рис. 1.3.8).*

З іншого боку, за результатами емпіричного дослідження, українки отримують допомогу від Української держави або країн прихисту, від міжнародних благодійних організацій та від родичів та близьких (рис. 1.3.9).

Відповідно до обраних критеріїв соціальні практики вимушених переселенців можуть поділятися на наступні групи:

1 група: інноваційна активність – соціальні практики вимушених переселенців, які залишили місце постійного проживання внаслідок початку активних бойових дій та обрали спосіб отримання законних джерел для існування шляхом відкриття власного бізнесу.

2 група: непродуктивна/традиційна активність – соціальні практики вимушених переселенців, які залишили місце постійного проживання внаслідок початку активних бойових дій та обрали спосіб отримання законних джерел для існування шляхом найму за трудовим договором (контрактом) на підприємстві, в установі, організації незалежно від форм власності, виду діяльності та господарювання або у фізичної особи.

3 група: патерналістська активність – соціальні практики вимушених переселенців, які залишили місце постійного проживання внаслідок початку

активних бойових дій та мають законним джерелом існування державну соціальну допомогу, власні заощадження або іншу фінансову підтримку.

Рисунок 1.3.9 – Відомісті про допомогу, яку отримували або отримують українки на новому місці проживання залежно від місця прихисту, де 2 – так, отримую, 1 – ні, 0 – для мене ця допомога не актуальна

Аналіз результатів дослідження надав можливість визначити кількість респондентів кожної групи.

24 лютого 2022 року – початок відкритої і повномасштабної війни росії проти України. Але у січні 2014 року почалася так звана прихована фаза російської окупації українських територій. Саме тоді в Криму з'явилися вантажівки без номерів, так звані «зелені чоловічки» — озброєні російські військові без розпізнавальних знаків. Під ранок 27 лютого 2014 року спецпідрозділи ГРУ росії зайняли приміщення Верховної Ради і Ради Міністрів Криму та вивісили над ними державний прапор росії. Тоді ж Верховна Рада Криму на вимогу загарбників оголосила про проведення на півострові референдуму щодо приєднання до рф. Таким чином, почалася війна у 2014 році, а у 2022 році розгорілася з новою силою.Українці 8 років були в стані війни, що відповідно відображалось на їх настрої. Результати міжнародного опитування "Україна у світових тенденціях: що українці та решта світу очікують від 2022 року", що було проведене міжнародною асоціацією Геллап (Gallup) у період з жовтня по грудень 2021 року [8],

показали, що населення України у своїй більшості розділяє песимізм щодо майбутнього: 38 % вважає, що 2022 рік буде гіршим за 2021-й, чверть громадян була оптимістично налаштована і ще 25 % думали, що все залишиться без змін. У загальному рейтингу з 44 країн за Індексом надії Україна посідала 37 місце з показником -13 %. На нашу думку песимізм українців був пов'язаний саме з агресивною поведінкою з боку рф, війною, яку вона розв'язала на Сході нашої країни. Саме тому результати цього дослідження показали, що абсолютна більшість українців (74 %) впевнені, що росія дестабілізує світ. Не згодні з цим твердженням були лише 10 % українців, 16 % не змогли дати відповідь на це запитання. Таким чином, Україна з усіх країн, у яких пройшло опитування, найчастіше вбачала у діях росії загрозу дестабілізації світу. Так само негативно до російської федерації були налаштовані громадяни Австрії (70 %), Косово (69 %), Німеччини (69 %), Польщі (69 %), Чехії (68 %) та Швейцарії (66 %).

Результати соціологічних досліджень, що були проведені до 24 лютого 2022 року, показували стійку тенденцію зростання негативного ставлення до дій російської федерації.

За результатами українського загальнонаціонального репрезентативного дослідження громадської думки «Загроза нового вторгнення: громадська думка про конфлікт, можливі компроміси та протидію росії», проведеного Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно з соціологічною службою Центру Разумкова у період з 2 до 11 листопада 2021 року [9] 65 % респондентів вважали, що війну на сході України розпочала російська федерація. Про це сказала аналітик Фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва Марія Золкіна під час публічної дискусії на тему: «Місце України у 2022 році: які очікування об'єднують українців із цивілізованим світом», що проходив в Укрінформі. Ця кількість поступово зростала. Аналітик пояснила: «Причому дуже важливо, що в другій половині 2021 року прихильників такої позиції – що це російська агресія з використанням локальних бойовиків, побільшало майже на 15 %. У травні 2021 року на аналогічне запитання ми фіксували 53 % українців, які вважали, що це російська агресія». Щодо природи конфлікту на сході країни, то Марія Золкіна відмітила: «Всередньому по країні тільки 15 % опитаних вважають, що цей конфлікт має внутрішню природу. Переважна більшість сходиться на тому, що це зовнішній характер і це російська агресія. В цьому об'єднані всі макрорегіони України». В той же час, дослідження показало, що українці готові дати відсіч проявом агресивної політики рф. «Близько 43 % українців в тій чи іншій формі готові долучитися до відсічі агресії», – сказала М. Золкіна. Причому, уточнила вона, 10,5 % готові будуть приєднатися до Збройних сил

України на фронті, 9 % приєдналися б до добровольчих сил, а ще 23 % готові надавати посильну невійськову допомогу (грошима, роботою, як донори крові тощо)». Загалом сукупно до активної військової або невійськової участі готові долучитися 43 % опитаних. При цьому тих, хто в принципі не вірить, що нове вторгнення взагалі відбудеться, їх на сьогоднішній день залишається 22,5 %. Тобто рівень тривожності все ж таки певний є в українському суспільстві. Але 20 % тих, хто готовий активно долучатися до Збройних сил чи добровольчих батальйонів, – це серйозна дуже цифра, принаймні свідчить про серйозне розповсюдження таких активних настроїв. І 23 %, які волонтерським чином готові допомагати», – прокоментувала аналітик.

> *Таким чином, більшість населення України, до початку широкомасштабного вторгнення, негативно ставилися до агресивних дій російської федерації, вважали її винною у розв'язанні війни, а практично половина українців була готова у тій чи іншій формі долучитися до захисту суверенітету та територіальної цілісності України.*

Розуміння потенційних загроз від російської федерації, спостереження за скупченням російських військ біля українського кордону викликало природне занепокоєння населення. Українці мали можливість знайомитися у ЗМІ з розвідданими наших партнерів, в тому числі картами, які свідчили про нарощення російських військ та артилерії для стрімкого вторгнення в Україну з різних локацій. Більшість населення були ознайомлені зі сценарієм, якій оприлюднила американська розвідка: «100 російських батальйонно-тактичних груп – а це приблизно 100 тисяч солдатів – заходять в Україну з Криму, сходу та Білорусі. Половина тактичних груп на початку 2022 року вже зайняла позиції. Будь-який напад армії рф обов’язково будуть супроводжувати повітряні сили. На той час росія призвала десятки тисяч резервістів – кількість «безпрецедентну в пострадянські часи». Вони мають зайняти територію у пізнішій фазі війни після того, як тактичні батальйони розчистять шлях» [10].

Таким чином, на початок війни інформація щодо можливої агресії з боку російської федерації була доступна українцям, але як показали результати дослідження, вони не вірили, що таке можливо. Майже кожен десятий з опитаних не був готовий до початку воєнних дій з боку росії, навіть не думали про це і в найближчому колі респондентів можливість війни не обговорювалась. Більшість українців, які брали участь в дослідженні, мали певну занепокоєність щодо можливості військової агресії з боку рф, проте не вважали такий сценарій розвитку подій реальним, це передусім мешканці півдня України (Запорізька, Херсонська, Миколаївська, Одеська області). Особи, які найбільш були занепокоєні можливістю початку війни, – це люди

віком 26-40 років (24 %) й найбільш заможні з опитаних (28 %). Досить очікувано, що представники більш молодшої групи фіксували, що вони чули певні розмови про можливість воєнної агресії з боку рф та інформацію в ЗМІ, але не надавали цьому значення [3, с. 148].

Не дивно, що у таких умовах громадяни України дуже швидко мобілізувалися для активної боротьби проти загарбників та надання гуманітарної допомоги постраждалому населенню країни як на території, контрольованій урядом України, так і на території, не контрольованій ним. З самих перших днів війни всі українці, де б вони не перебували й чим би не займалися, продемонстрували велике внутрішнє єднання та об'єднання навколо єдиної і спільної мети – Вільна, Незалежна Україна. Мабуть саме з того часу змінюється ґендерна динаміка, яка була притаманна війнам до 24 лютого 2022 року. Війна в Україні формує нові гендерні тренди.

У суспільній свідомості раніше війна була міцно закріплена як традиційно «чоловіча» справа, а роль жінок на війні – другорядна, присутність жінок на війні розглядалася більше як виняток. На час війни переважно на жінок покладаються справи, що були пов’язані з піклуванням про дім, родину, дітей, батьків тощо, що відповідає рисам фемінінності (м’якість, нерішучість, поступливість, сором'язливість, ніжність, відданість, турботливість, інфантильність). У суспільстві значимість фемінності відходить на другий план.

Війна потребує маскулінності, як чоловічого способу буття орієнтованого на домінування у соціумі. Маскулінність вимагає від чоловіків: сили, мужності, витривалості, агресивності, прагнення до лідерства, раціоналізму, змагальності тощо, агресія і насильство – єдина можлива, дозволена емоція для чоловіків. Війна – це той період життя суспільства, колі все, що пов’язано з маскулінністю виходить на перший план. Саме війна, де все, що стосується встановлення самоідентифікації, визначення системи цінностей для конкретної людини, спрощено і чітко визначено. Війна надає чоловікам можливість стверджувати свою маскулінність і мати кращу ідентифікацію з традиційно чоловічими ролями. Під час війни людині легше самоідентифікуватися, визначити свої сенсові та ціннісні позиції. Світ на час війни поляризується і стає чорно-білим, чітко визначається що є «добро», а що є «зло», хто «ворог» або хто «друг». Традиційно під час війни гендерний баланс, що встановився перед війною, руйнується. Суспільство повертається до глибинних стереотипів: «жінка –берегиня роду», а «чоловік – захисник», що не зовсім відповідає історичному шляху України. Наприклад, згадаймо Тараса Шевченко, у нього жінки, особливо селянки не обов’язково були берегинями домашнього вогнища. Часто жінки працювали нарівні з чоловіками у полі, полювали. До речі, цікаво, що полювання не було типовим

чоловічим заняттям у XIX столітті. Якщо жінка досвідчена, то вона могла бути вчителькою у школі або гувернанткою. Навіть заможні дворянські сім'ї не мали такої розкоші, як «жінка-берегиня», що сидить вдома, вони займалися ткацтвом, прядінням іншою роботою. Якщо жінка ще й мала підприємницький хист, вона могла заробляти, відкривши приватну школу. На фотографіях, що збереглися з минулих часів, можна побачити жінок верхи на конях, які часто брали участь у таких поїздках.

> *Але Україна руйнує звичайні уявлення про розподіл соціальних ролей між жінками та чоловіками. Сьогодні ми спостерігаємо, що у суспільному житті провідну роль набуває конструювання соціальної реальності. Нова соціальна реальність конструюється на наших очах.*

Соціальні практики українців в умовах російсько-української війни обговорюються у суспільстві, описуються у ЗМІ, досліджуються науковцями – таким чином відбувається «об'єктивація буття». В даному випадку людина, яка реалізує соціальні практики відразу набуває набагато більш помітний вплив на суспільство, виступає як творчий суб'єкт соціальної реальності. У подальшому можлива інституціоналізація та перетворення в традиції використання інноваційних практик.

> *Україна руйнує застарілі міфи про ролі чоловіків та жінок у збройних силах. У сучасних Збройних Силах України необхідність залучення жінок на військову службу ні в кого не викликає сумніву.*

Сьогодні вони повноправні суб'єкти військової діяльності, вони бажають служити, вміють служити і складають значну, істотну частину особового складу військових частин. Вплив жінок у Збройних Силах, функціональна залежність останніх від ступеня реалізації особистісного потенціалу військовослужбовцями-жінками посилюється. Міністр оборони України Олексій Резніков відмітив, що станом на 28 листопада 2022 року у лавах ЗСУ служили 59 786 жінок. Якщо порівнювати зі статистикою за липень 2022 року, коли чисельність жіноцтва у війську становила 38 629 військовослужбовиць, то динаміка помітно рухається вгору. З усіх жінок у лавах ЗСУ 41 000 – це військовослужбовиці та, відповідно, майже 19 000 є цивільними працівницями, які працюють задля потреб армії. Також на військовий облік останнім часом стало близько 1000 жінок [11]. Це стосується лише Збройних Сил України, але забезпечують обороноздатність нашої держави й інші силові структури. Основна, базова складова системи забезпечення воєнної безпеки України – безумовно Збройні Сили України. Крім них силовий компонент системи включає Державну прикордонну

службу, Національну гвардію України, Службу безпеки України, Міністерство з питань надзвичайних ситуацій та інші державні військові формування. Присутність жінок тут також вагома та постійно зростає. «За мир і безпеку у всій Європі сьогодні борються понад 50 тисяч українських жінок у лавах Збройних сил України. Я пишаюсь тим, що третину нашої армії складають сильні та хоробрі жінки. Це один із найвищих показників серед усіх армій країн НАТО», – сказала заступниця Голови Верховної Ради Олена Кондратюк під час виступу на VI Українському жіночому конгресі [12].

Ідеї підтримки активного залучення жінок на військову службу все більше проявляються і на рівні громадської думки. У квітні 2022 року, дослідницька агенція InfoSapiens проводила опитування громадської думки. Зокрема українців запитали, чи у Збройних Силах України мають бути забезпечені рівні права і можливості для жінок і чоловіків. Результати показали, що зараз в середньому близько 80 % українців підтримують або радше підтримують цю рівність [13].

Природньо, що збільшення чисельності жінок у збройних силах сприяло активізації наукових досліджень з проблем військовослужбовців-жінок, окремо є дослідження гендерних аспектів типологізації особистості військовослужбовця Збройних Сил України [14]. Аналіз результатів дослідження доводить, що мотивація військовослужбовців-жінок гармонійно поєднує професійну та соціальну орієнтації, а такий тип особистості військовослужбовця цілком відповідає уявленням про армію нового типу XXI століття, тому безумовно жінки як носії гармонійного типу особистості мають зайняти достойне місце в особовому складі Збройних Сил України.

Щодо перспектив військової служби жінок у Збройних Силах України, то вони позитивні, кількість жінок-військовослужбовців буде збільшуватися, кількість військових посад для жінок буде зростати. Під час роботи шостого Українського жіночого конгресу у листопаді 2022 року, Міністр оборони України Олексій Резніков сказав: “Я тут бачу серйозну перспективу посилення саме жіночого впливу та присутності в оборонному секторі» [11].

Щодо вимушених переселенців як соціальної групи, то Україна руйнує застарілі міфи про соціальні практики біженців під час війни. Як відмічає кандидатка соціологічних наук, гендерна експертка, Тамара Марценюк: «Виникає когнітивний дисонанс, бо українські жінки-біженки не хочуть поставати передусім як типові безпорадні жертви. Але виступають як ті, які натомість хочуть мати агентність (відчуття відповідальності за свою долю та готовність брати участь у процесах, що змінюють світ на краще)» [13].

На відміну від мігрантів які прибувають з різних куточків світу до Європи, українці значно швидше інтегруються у суспільство, більш активні на ринку праці, тому швидко знаходять роботу, вирішують проблему житла,

адаптуються та обживаються у новому соціальному середовищі. При цьому, згідно з результатами соціологічних досліджень, тільки п'ята частина українців знаходиться в стресі та подиві від соціальних і культурних особливостей держав, в які вони виїхали [15].

Психолог Радмила Черничкина на своїй сторінці у Facebook поділилася враженнями 70 річного британця на одному з заходів українською культури.

Він говорить: «Ви розумієте, що ви зробили? В Брайтон приїхало більше 500 українців і ви повністю змінили портрет біженця. Зазвичай біженці – це додаткове навантаження на всю систему. Це безробітні, це люди які не знають мову, яких потрібно годувати і одягати. Але українці виявились не такими – ви всього за пару місяців стали помітною силою в місті. Ви швидко вчитесь, ви працьовиті. Ви не чекаєте, а шукаєте роботу. От ви наприклад кажете, що з першого дня війни працюєте онлайн, при цьому маєте сина і сьогодні не полінувались, а приготували українську страву і принесли її на свято і ходите та всіх пригощаєте і ще й в гарній традиційній сукні. Ми вже відчули зміни, а що ж буде коли ви вивчите мову? Замість того щоб створювати проблеми ви даєте нам приклад, як можна діяти і це шалено мотивує! В вашій країні війна, ваші домівки зруйновані, а ви посміхаєтесь, думаєте про бізнес і щоб швидше стати на ноги і підтримувати Україну. Ми всі в захваті від вас! Ви приклад і натхнення для усіх британців, повірте мені, я прожив довге життя. От побачите, зовсім скоро українці будуть рулити в Брайтоні» [16]. Безумовно, ми пишаємося такою поведінкою наших громадян.

Результати нашого дослідження повністю підтверджують тезу про руйнування усталених міфів про соціальні практики біженців під час війни.

Швидка адаптація українців вже приносить певну вигоду європейському ринку праці. Статистика це підтверджує. За різними даними, в Нідерландах з 55 тисяч біженців працездатного віку вже працевлаштовані 83 % (статистика UWV), 40 % українців працевлаштувались у Великій Британії (Бюро національної статистики країни), у Польщі працевлаштовані вже майже 400 тисяч («Голос Америки»). За деякими джерелами, українці у Польщі сплатили податків на 2 млрд євро – це утричі більше ніж країна витрачає на біженців.

Досвід 10 місяців війни показує, що економіка ЄС залишається «у виграші», навіть враховуючи виплати на допомогу українцям, оскільки мігранти долучилися до ринку праці, закривають дефіцитні вакансії, сплачують податки, привносять нові ідеї та моделі роботи у європейський бізнес. Також у багатьох країнах застосовується практика грошової компенсації особам (хостам), які розміщують у себе вдома біженців [17].

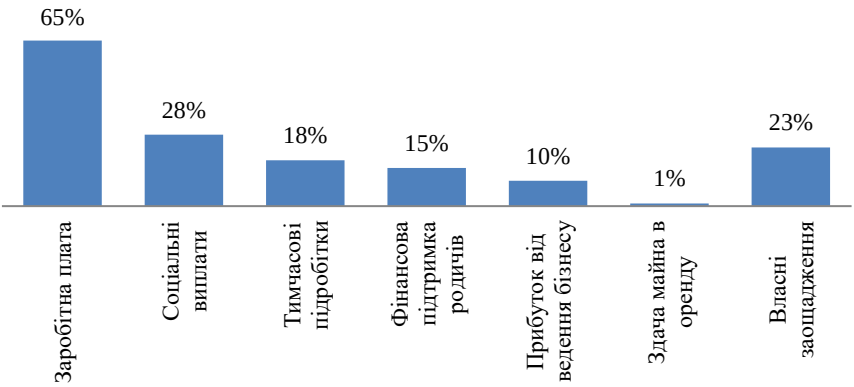

Рисунок 1.3.10 – Основне джерело доходу жінок-респондентів дослідження (обиралися всі актуальні варіанти)

Таким чином, гендерний аналіз соціальних практик щодо задоволення базових потреб під час війни показав, що сьогодні Україна руйнує звичайні уявлення про гендерний розподіл соціальних ролей заснований на глибинних стереотипах. Формується нова соціальна реальність на наших очах. Українські жінки-вимушені переселенки беруть на себе відповідальність за свою долю та долю своїх дітей та виступають активними суб'єктами суспільного життя в нових умовах. Абсолютна більшість жінок обирає соціальні практики, що належать до типів: інноваційна активність та непродуктивна/традиційна активність. Вони відкривають власний бізнес або влаштовуються на роботу за трудовим договором, контрактом.

> *Приблизно половина жінок, які покинули свій дім з початку повномасштабного вторгнення в Україну російських військ, залишилися в Україні та вимушені жити в новому статусі «внутрішньо переміщених осіб».*

Близько 13 мільйонів українців покинули свій дім через війну з 24 лютого 2022 року. З них понад п'ять мільйонів – залишилися в Україні [18]. Розглянемо особливості соціальних практик жінок-внутрішньо переміщених осіб, які залишилися в Україні. Спробуємо дослідити головні проблеми, що спонукають жінок обрати ту або іншу соціальну практику та які фактори детермінують появу інноваційних та традиційних практик. Важливим аспектом аналізу є дослідження процесу інституалізації соціальних практик, процесу, у ході якого соціальні практики стають регулярними і довготривалими, так що їх можна представити як соціальні інститути.

Унаслідок збройного конфлікту на територіях Донецької та Луганської областей, а також окупації Криму категорію «внутрішньо переміщена особа» офіційно закріплено у Законі України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» від 20 жовтня 2014 року. Протягом 8 років жінкам доводиться на новому місці розпочинати заново все: шукати житло, лікарів, школи і садочки для дітей та, найголовніше, – намагатися забезпечити свою економічну незалежність.

В основу методології дослідження процесу інституціоналізації обрано теоретичні розробки українських соціологів Є. Головахи та Н. Паніної. Вони бачать інституціоналізацію як процес становлення нових соціальних інститутів у трьох аспектах: 1) процес становлення і прийняття суспільством нових соціальних правил (законів, нормативних структур, традицій та ритуалів); 2) створення організаційних структур, які відповідають за артикуляцію і порядок дотримання цих правил і становлять соціальну структуру інституціоналізованої поведінки; 3) формування ставлення масових суб'єктів до соціальних правил і організованих структур, що відбиває погодженість людей із цим інституціональним порядком [19]. З 2014 року по 2022 рік є можливість спостерігати усі три аспекти інституціоналізації соціальних практик внутрішньо переміщених осіб, але спочатку розглянемо основні проблеми, що виникають перед жінками, які покинули свій дім у зв'язку із початком бойових дій у Донецької та Луганської областях або окупацією АР Крим.

В інтерв'ю Радіо Свобода заступник голови представництва Міжнародної організації з міграції (МОМ) в Україні Стівен Роджерс зазначив [18], що станом на кінець 2021 року (до початку широкомасштабного вторгнення) в Україні було близько 5,3 мільйона внутрішніх переселенців. Більшість – 55 відсотків – це жінки. В кожній четвертій сім'ї внутрішніх переселенців були люди з інвалідністю, майже кожна п'ята сім'я мала дитину віком від одного до п'яти років. 70 відсотків внутрішніх переселенців не мали на той час стабільної роботи. З самого початку і зараз головною проблемою для них залишається фінансова незахищеність. Адже люди перемістилися в інший регіон, через це втратили роботу, на новому місці їм потрібно знайти нову. Звісно, є ті, хто працює віддалено, але це дуже малий відсоток людей – переважно в ІТ чи схожих галузях. Але для більшості робота і гроші – основна потреба. Станом на жовтень 2021 року стабільну роботу мали лише 34 % внутрішньо переміщених осіб. 20 % людей влаштувалися на гіршу роботу, нижчу за їхню кваліфікацію або з нижчим рівнем оплати, тому що не було кращого варіанту. Для четвертої частини внутрішньо переміщених осіб допомога від держави – основне джерело доходу. Щодо свого бізнесу, то лише сім відсотків переселенців його мали. Таким чином, для абсолютної більшості

внутрішньо переміщених осіб головною потребою залишається наявність законних джерел існування, передбачених законодавством України. Найбільше внутрішньо переміщених осіб мешкали на Дніпропетровщині та Харківщині – усупереч поширеним переконанням про їхню концентрацію на заході країни. Люди, які виїхали із зони бойових дій, як каже Роджерс, до 24 лютого 2022 року обирали для проживання ближчі до свого дому громади. З початком широкомасштабного вторгнення ситуація погіршується. 25 липня 2022 року Віце-прем'єрка Ірина Верещук в ефірі національного телемарафону нагадала, що за даними МОМ, за 8 років російської військової агресії в Україні з'явилося понад 6,2 млн внутрішньо переміщених осіб. Це близько 14 % від загального населення України. Значна частина з них – працездатні люди. Станом на березень 2023 року в Україні, за словами Ірини Верещук, вже було зареєстровано майже 5 мільйонів внутрішньо переміщених осіб, а фактична кількість – 7 мільйонів. За її словами, серед ВПО жінки становлять 60 %, 25 % – діти, 25 % – пенсіонери й майже 200 тисяч – люди з інвалідністю [20].

Таким чином, з 2014 року унаслідок збройного конфлікту на територіях Донецької, Луганської областей та АР Крим внутрішньо переміщені особи з'явилися в багатьох громадах нашої держави. Місцеві громади зустріли переселенців щирими обіймами і всебічною підтримкою.

> *Ставлення до внутрішньо переміщених осіб було цілком позитивним, але згодом до співчуття додалася і настороженість, яка іноді переростала у неприйняття переселенців. За результатами дослідження, проведеного Київським міжнародним інститутом соціології у жовтні 2016 року, 61 % внутрішньо переміщених осіб не відчували упереджене ставлення до себе [21].*

Подальші соціологічні опитування показували зростання позитивного ставлення з боку постійних мешканців і мешканок громад України до внутрішньо переміщених осіб. За результатами опитування, проведеного Київським міжнародним інститутом соціології [22], 72 % постійних мешканців і мешканок громад, куди переселялися українці, позитивно ставляться до внутрішньо переміщених осіб (ВПО). Тільки 6 % ставляться до переселенців негативно, а інші – нейтрально. 4 з 5 (81,8 %) опитаних допомагали переселенцям у своїй громаді. При цьому 77,5 % переселенців відчувають позитивне ставлення до себе, лише 3 % – негативне, а інші переселенці говорять про нейтральне ставлення до себе. Більшість постійних мешканців громад (72 %) відмічають, що співчувають переселенцям через те, що ті опинились у важкій ситуації. 69,2 % ВПО відчувають до себе співчуття.

«Це неймовірний показник здатності громад допомагати людям. А взаємне позитивне ставлення одне до одного постійних жителів громад і ВПО

демонструє, що в цих скрутних умовах гартується нове єдине українське суспільство, здатне співчувати, допомагати і спільно долати найбільші виклики», – каже заступник Міністра з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України Павло Козирєв.

> *В цьому явищі ми маємо можливість спостерігати процес інституціоналізації соціальних практик переселенців як процес становлення і прийняття суспільством нових соціальних правил, щодо схвалення соціальних практик переселенців у новому соціальному середовищі.*

Таким чином, до початку широкомасштабного вторгнення в Україні було близько 5,3 мільйона внутрішніх переселенців, але час перебування у статусі внутрішньо переміщених осіб у всіх різний.

Ситуація змінилася 24 лютого 2022 року. Військові дії, що були одночасно розпочаті на півночі, сході та півдні, спроба захоплення Києва та Київської області викликали масові переміщення населення, в тому числі тих, хто був змушений переселитися з АР Крим, Донецької та Луганської областей ще після 2014 року. Вони знову опинилися у ситуації 2014 року, знову розпочинали життя на новому місці, шукали житло, джерело існування, виховували дітей та доглядали за родичами, але вони вже мали досвід такого життя, напрацьовані соціальні практики забезпечення нормальних умов життя, тому умовно їх можна віднести до внутрішньо переміщених осіб першої хвилі 2014 року.

Яскравим прикладом успішних соціальних практик внутрішньо переміщених осіб першої хвилі 2014 року є відкриття переселенцями Громадської Організації «Центр спільного розвитку «Дієва громада» у м. Старобільськ Луганської області у березні 2016 року. Її засновники займалися волонтерською роботою поодинці, потім об'єднавшись, реалізували декілька проєктів направлених на адаптацію внутрішньо переміщених осіб і активізацію громади, далі вирішили заснувати громадську організацію. Основним напрямком діяльності ГО «Центр спільного розвитку «Дієва громада» був обраний регіональний розвиток «Спроможна громада – активний бізнес» та активізація громади – через соціокультурні проєкти та креативність, просвітництво – «Ефективна команда – обізнана громада», соціальний напрямок тощо. «Дієва громада» відразу стала одним із активних учасників громадського життя Старобільщини та Луганської області. Проєкти, які реалізувала Громадська організація, були спрямовані на створення комфортних умов проживання у місті для всіх мешканців. За 2017 рік громадською організацією було реалізовано 15 проєктів, проведено 235 заходів, які відвідали більш ніж 7500 осіб [23]. На початку березня 2022 року

Старобільськ опинився в окупації. Команда «Дієвої громади» з перших днів допомагала мешканцям та переселенцям міста, але потім була змушена залишити місто. Сьогодні «Дієва громада» продовжує свою діяльність на Закарпатті.

Таким чином, аналіз соціальних практик внутрішньо переміщених осіб першої хвилі 2014 року в Україні показує, що вони набувають інституційних ознак.

По-перше. Зростає позитивне ставлення з боку постійних мешканців і мешканок громад України до внутрішньо переміщених осіб. Більшість постійних мешканців і мешканок громад, куди переселялися українці, позитивно ставляться до внутрішньо переміщених осіб та співчувають переселенцям через те, що ті опинились у важкій ситуації, лише незначна частина громади ставиться до переселенців негативно або нейтрально.

По-друге. Останнім часом створюються організаційні структури, які допомагають ВПО у питаннях, як їм влаштуватися на роботу, як відкрити власний бізнес, які кроки потрібно зробити, на які питання відповісти, щоб побудувати ефективний бізнес та розпочати власну справу, опираючись не на інтуїцію, а на базис практичних інструментів. З власного досвіду, отриманого після вимушеного переселення, надається інформація як побудувати успішну команду та налагодити її роботу на новому мисці так щоб у кожного співробітника була мотивація розкрити весь свій потенціал. Новими структурами надається інформація ВПО щодо створення позитивного іміджу будь-якого проєкту чи персони, залишаючи конкурентів далеко позаду. Робота організаційних структур має свої результати. Протягом дуже важкого 2022 року в Україні було зареєстровано вже понад 220 тис. нових ФОП та понад 20,6 тис. нових ТОВ. Частка жінок серед нових ФОП становила 52 %, а частка відкритих жінками нових ТОВ збільшилася на 3,2 % порівняно до показників 2021 року [24].

Наступний етап нашого дослідження спрямований на вивчення особливостей соціальних практик жінок, які залишили Україну та детермінант обрання ними відповідних соціальних практик.

За даними Агентства ООН у справах біженців від початку повномасштабного вторгнення рф понад 8,1 мільйона українців стали біженцями. При цьому майже 5 млн громадян України подали заяви на отримання статусу тимчасового резидента в європейських країнах. «Ескалація конфлікту в Україні призвела до жертв серед цивільного населення і руйнування цивільної інфраструктури, що змусило людей покинути свої домівки в пошуках безпеки, захисту і допомоги», – заявили в ООН.

За даними Агентства ООН, станом на 7 березня в Болгарії перебуває 153 170 українців; у Чехії – 495 569; в Естонії – 43 485; Угорщині – 34 248; Латвії – 46 048; Литві – 75 197; Польщі – 1 564 711; Республіці Молдова – 107 728; Румунії – 118 855; Словаччині – 110 968. Крім того, у Данії перебуває 38 538 осіб, у Фінляндії – 50 692; у Франції – 118 994; у Німеччині – 881 399; Іспанії – 168 654; у Сполученому Королівстві – 164 500.

За даними ООН, більшість біженців та внутрішньо переміщених українців – 77 % і 79 % відповідно – хочуть якось повернутися додому, проте лише 12 % як біженців, так і ВПО планують зробити це у найближчі три місяці [25].

Від самого початку повномасштабного вторгнення – 24 лютого 2022 року Польща активно "включилася" у допомогу Україні. С того часу Польща активно допомагає Україні перемогти російського агресора і відстояти свою незалежність та територіальну цілісність. Нині сусідня країна одна з тих, які надали та продовжують надавати Україні величезну військову підтримку, приймати поранених український військових на лікування та реабілітацію.

> *Крім того, через воєнні дії в Україні до Польщі виїхало найбільше наших громадян. Біженцям у Польщі усіляко допомагають, а також неабияк підтримують і влаштовують для них різноманітні заходи, щоб вони почувалися як вдома. Багато українських біженців, які опинилися в Польщі через повномасштабну російську агресію, поповнили польський ринок праці та знайшли офіційну роботу.*

За офіційними даними, з початку війни близько 1,5 млн біженцям (500 тис. – діти) з України Польща надала статус тимчасового захисту, якій відкрив українцям та українкам спрощений доступ до ринку праці, що надало можливість влаштуватися на роботу майже 900 тис. українців. Саме тому експерти дійшли висновку, що майже всі біженці працездатного віку знайшли роботу. Це підтверджує висновки нашого дослідження про руйнування звичайних уявлень про гендерний розподіл соціальних ролей заснований на глибинних стереотипах, відповідно до якого для жінок головним завданням відводиться – сім'я, діти, турбота та допомога членам родини, а кар'єра, успіх, самореалізація – це справа виключно чоловіків. Реальність демонструє, що українські жінки, які після початку повномасштабного вторгнення опинилися за межами України, взяли на себе відповідальність за свою долю та долю своїх дітей та виступають активними суб'єктами суспільного життя в нових умовах. Вони обрали соціальні практики, що належать до наступних типів: інноваційна активність та традиційна (непродуктивна) активність.

Спробуємо описати соціальний портрет біженців з України до Польщі. За результатами аналізу проведеного Редакцією Евакуація.City досліджень, Міждисциплінарної лабораторії досліджень війни в Україні (Педагогічний університет ім. Комісії національної освіти у Кракові) [26] середньостатистичний соціально-демографічний портрет українського біженця у Польщі наступний: це середнього віку жінка з дітьми, що має вищу освіту, до війни проживала у місті, добре матеріально забезпечена, прибула до Польщі з центральної України, ніколи не була в цій країні раніше або перебувала тут короткостроково.

Більшість респондентів – жінки (97 %), їх середній вік – 36 років. 76 % мають вищу освіту, 91 % проживали в місті. Найбільше українських біженців прибуло в Польщу з центральної України (46 %), західної (22 %), південної (19 %) та східної (13 %). Близько ¾ респондентів оцінили рівень свого матеріального становища в Україні до початку війни як «добрий», з них 25 % мали «середній» рівень, а 52 % – «добрий» та «дуже добрий». 48 % ніколи раніше не булаи в Польщі. Інші вже були в Польщі до війни, зокрема 43 % опитаних перебували тут короткостроково, а 7 % перебували в країні тривалий термін.

Таким чином, належність абсолютної більшості респондентів до категорії жінок – 97 %, надає нам можливість продовжити гендерний аналіз соціальних практик щодо задоволення базових потреб українських біженців, що прибули в Польщу після широкомасштабного вторгнення російської федерації до України.

Згідно з результатами опитування українці у Польщі зазвичай орендують квартири та будинки, сплачуючи за них (28 %) або живуть у приміщеннях, які для них хтось сплачує (16 %). 17 % живуть у польських сім'ях, 12 % у своїх родичів з України, які раніше приїхали до Польщі. 11 % живуть у приміщеннях, наданих поляками. У кімнатах в готелі, гуртожитку, гостьовому будинку, які були безкоштовно надані, проживає 8 % респондентів, 3 % в інших закладах: на парафії, в будинку пожежника, амбулаторії тощо. Стільки ж зазначили, що проживають в українській родині (3 %) (рис 1.3.11).

Рисунок 1.3.11 – Де живуть українські переселенці в Польщі

Привертає увагу те, що у кімнатах в готелі, гуртожитку, гостьовому будинку, які були безкоштовно надані проживає лише 8 % респондентів. Тобто 92 % українських біженців не користуються безкоштовною допомогою з боку держави, вони намагаються самостійно знайти житло. Але Польща надає можливість отримати безоплатне тимчасове житло біженцям з України. Братня країна надає українцям безоплатне тимчасове житло у спеціально обладнаних шелтерах. У Польщі активно працює Airbnb — онлайн-сервіс з розміщення, пошуку та короткострокової оренди житла по всьому світу, що працює за парадигмою економіки спільної участі. На початку російського вторгнення Airbnb заявив про намір надати житло для 100 тисяч біженців з України. Українці в Польщі кажуть, що знайти тут помешкання для оренди – дуже складне завдання, пропозицій не так багато, а попит – шалений. Переселенці з України вимушено створили великий попит, тому орендодавець має великий вибір охочих винайняти у нього житло.

Крім цього, складно знайти житло тим, хто має дітей. Більшість переселенців – мами з дітьми, які приїхали без супроводу чоловіків і рідних, вони мають змогу працювати лише поки діти у школі або садку. Проблема полягає у тому, що згідно з законодавством, яке оберігає сім'ю з дітьми, господар не зможе їх швидко виселити у разі, якщо вони, приміром, не платитимуть. Вагітних жінок, інвалідів, неповнолітніх дітей не можуть виставити на вулицю навіть судові пристави, поки ті не знайдуть іншого житла. На пошук зазвичай виділяється 6 місяців, протягом цього часу власник житла чекає та втрачає гроші. Крім цього, власник не може розірвати договір раніше терміну в холодну пору року. Також польські власники житла вкрай неохоче погоджуються здавати своє житло біженцям, тому що вважають, що вимушені переселенці можуть виявитися неплатоспроможними. Складною ситуацією на ринку нерухомості почали користуватися шахраї. Зловмисники вигадують різні схеми та наживаються на наївних орендарях.

Але все одно, українські біженці (переважно жінки – 97 %) намагаються покладатися на власні сили та розум, йти своїм шляхом, не розраховуючи на чиюсь допомогу. Середній вік українських біженців – 36 років, вони зростали у часи Незалежної України, вони виховувалися на ідеології вільної та незалежної держави, на прикладі борців за її суверенітет. Відчуття самодостатності, гідності, розуміння власної сили, гордості за свою націю та власну державу виховувалося у них з ранніх років у сім'ї та школі. Саме тому вони обирають незалежний шлях живлений певністю власних сил.

Відповідно до завдань нашого дослідження – проведення гендерного аналізу соціальних практик щодо задоволення базових потреб під час війни, наступна характеристика соціального портрету біженця з України до Польщі розкриває особливості інтеграції до ринку праці.

Аналіз результатів чисельних досліджень проблем інтеграції українських біженців до ринку праці країн Європейського Союзу показує одну загальну тенденцію. На нашу думку вона була достатньо точно сформульована заступником голови Польського фонду розвитку Бартошем Марчук: «Феноменально висока професійна активізація, вони не живуть за рахунок соціальної допомоги» [27].

Наприклад, в останньому дослідженні Міграційної платформи EWL «Біженці з України – професійна активізація у Польщі і Німеччині» було проаналізоване те, як українці, які приїхали в Європу через війну, інтегруються в європейські суспільства [28].

> *Головний висновок з дослідження: інтеграція відбувається головним чином через ринок праці, на який якомога швидше прагнуть увійти українські біженці, через бажання працювати.*

Українці (реально це українки) прагнуть якнайшвидше стати на ноги і забезпечувати себе самостійно попри те, що держава і місцеві громади гарантують їм соціальну допомогу. Українці досить швидко адаптувалися, почали шукати житло і роботу. При цьому у 77 % з них у Польщі є діти.

Такий висновок повністю підтверджує наші висновки про те, що абсолютна більшість жінок з України обирають соціальні практики активного характеру (інноваційна та традиційна/непродуктивна) активність. Результати дослідження Міграційної платформи EWL показують, що переважна більшість (понад 80 %) респондентів у Польщі визнали, що отримували фінансову допомогу в країні свого нинішнього перебування – утім, фінансовою допомогою біженці користувалися дослівно для того, щоб «стати на ноги». Таким чином, мотивація українських жінок щодо незалежного, самостійного забезпечення себе та своєї родини, була сформована з самого початку перебування у чужій країні.

Рисунок 1.3.12 – Галузі працевлаштування українських біженців у Польщі

За результатами дослідження, найбільше українських біженців у Польщі працевлаштувалися у сфері послуг, торгівлі та на фізичній праці (рис. 1.3.12). З самого початку більшість жінок декларували своє бажання працювати і тому вони знаходять роботу попри те, що є труднощі з опікою над дітьми (рис. 1.3.13).

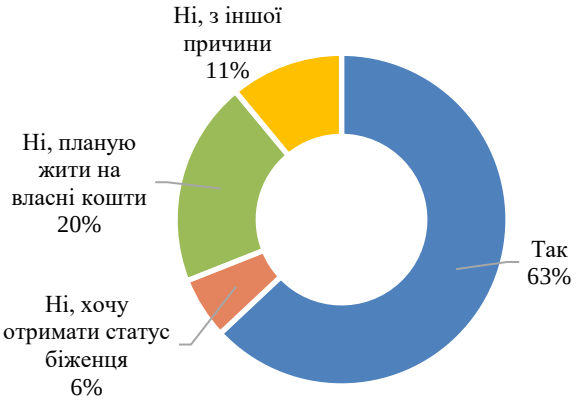

Рисунок 1.3.13 – Розподіл відповідей на питання «Чи плануєте Ви працювати у країні теперішнього перебування?»

Зрозуміло, що зовнішньою перешкодою у професійній активізації є незнання польської мови: її не знає більше половини біженців у Польщі (53 %). Про добре чи дуже добре знання місцевої мови говорять лише 13 % біженців, які працюють у Польщі. Але, за результатами дослідження, більше половини респондентів вже вивчають польську мову чи самостійно, чи з викладачем у групі, чи індивідуально, тому цей бар'єр може невдовзі зникнути.

Нині українки готові працювати нижче своєї кваліфікації і заповнювати робочі місця на підприємствах, де потрібно виконувати просту фізичну роботу. Натомість після опанування польської мови на хорошому комунікаційному рівні вони можуть розраховувати на роботу за фахом.

> *Таким чином, гендерний аналіз соціальних практик щодо задоволення базових потреб під час війни показав, що українські жінки-вимушені переселенки беруть на себе відповідальність за свою долю та долю своїх дітей та виступають активними суб'єктами суспільного життя в нових умовах.*

Абсолютна більшість жінок обирає соціальні практики активного характеру інноваційного або традиційного типу. Аналіз соціальних практик

внутрішньо переміщених осіб першої хвилі 2014 року в Україні виявляє ознаки процесу інституціалізації соціальних практик. Це проявляється у посиленні позитивного ставлення з боку постійних мешканців і мешканок громад України до внутрішньо переміщених осіб та створенні організаційних структур, які допомагають внутрішньо переміщеним особам побудувати ефективний бізнес та розпочати власну справу. Найбільш відома зі створених організаційних структур в Україні – організація «ВПО України».

Аналіз соціальних практик щодо задоволення базових потреб біженцями з України за кордоном виявляє свої особливості. Щодо соціального портрету біженця з України до Польщі, то це середнього віку жінка з дітьми, що має вищу освіту, до війни проживала у місті, добре матеріально забезпечена, прибула до Польщі з центральної України, ніколи не була в цій країні раніше або перебувала тут короткостроково.

Особливості соціальних практик проявляються в тому, що українські жінки за кордоном намагаються покладатися на власні сили та розум, йти своїм шляхом, не розраховуючи на чиюсь допомогу.Вони зростали у часи незалежної України, виховувалися на ідеології вільної та незалежної держави, відчуття самодостатності, гідності, розуміння власної сили, гордості за свою націю та власну державу.

Все це виховувалося в них з ранніх років у сім'ї, школі, університеті. Відповідно, мотивація українських жінок щодо незалежного, самостійного забезпечення себе та своєї родини була сформована до прибуття до чужій країні. Саме тому українки обирають незалежний шлях забезпечення своїх прав і свобод людини, а на новому ринку праці українки демонструють феноменально високу професійну активність, прагнуть якнайшвидше стати на ноги і забезпечувати себе самостійно попри те, що держава і місцеві громади надають їм соціальну допомогу.

РОЗДІЛ ІІ САМОІДЕНТИФІКАЦІЯ УКРАЇНЦІВ ЯК ВІДПОВІДЬ НА ВИКЛИКИ ВІЙНИ: СОЦІОЛОГІЧНІ ВИМІРИ

2.1 ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНІ ОСОБИ ТА БІЖЕНЦІ В КОНТЕКСТІ МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В ЧАСІ ВІЙНИ

Війна, яка внесла вимушені зміни в життя кожного українця. Війна, наслідком якої виникла нова реальність, в якій мільйони людей в перші дні приймали рішення залишатися вдома чи їхати в більш безпечні регіони країни чи за кордон. Для кожного місяця 2022 року міграційні процеси мають свою специфіку та тенденції, зокрема і непростим рішенням щодо повернення до своїх домівок. У кожної внутрішньо переміщеної особи чи біженця є свої обставини, визначальні потреби, а відтак мотиви та життєві цілі впродовж усього часу.

> *З початком російського повномасштабного вторгнення своє місце проживання, за приблизними оцінками, змінило понад 10 млн українців. Частина з них виїхала за кордон, більша частина переїхала до умовно безпечних регіонів в Україні. Такі масштаби переселення формують перед Україною гуманітарний виклик, з яким вона ще не стикалась у сучасній історії [1].*

Директорка Інституту демографії та соціальних досліджень імені Михайла Птухи НАНУ Елла Лібанова відзначає, що «війна наносить нищівний удар по українській демографії: окрім бойових втрат, загальне число яких поки невідоме, в Україні загинуло щонайменше 4 тис. цивільних, а близько 5 млн рятувались від смерті за кордоном. Частина цих людей вже не повернеться додому. Отже, загалом із довоєнним спадом народжуваності, міграцією молодих кадрів та старінням нації на Україну очікує нова демографічна яма, що в перспективі підірве ринок праці та спричинить дефіцит бюджету» [2].

Агентство ООН у справах біженців повідомило, що на середину травня 2022 року кількість людей, які виїхали з України, рятуючись від війни, перевищило 6 мільйонів людей, що є найсерйознішою кризою з біженцями в Європі з часів закінчення Другої світової війни [3]. Згідно з останнім звітом Міжнародної організації з міграції (МОМ), вторгнення росії, яке розпочалося 24 лютого, викликало масове переміщення людей, у тому числі понад 8 мільйонів українців перемістилися усередині країни [4]. Більшість біженців потрапили до Європейського Союзу через прикордонні пункти у Польщі, Словаччині, Угорщині та Румунії, де волонтери та уряди намагалися допомогти їм знайти житло та надати підтримку.

Внутрішня та зовнішня вимушена міграція впродовж перших трьох місяців всередині країни та за кордон мала певні тенденції: чисельність і хвилі; напрями стихійних переміщень; походження та місце перебування на певний момент часу переміщених осіб внаслідок війни; прийняття державних законодавчих рішень; потреби та їх нагальне вирішення приймаючими громадами; сприйняття безпеки та дискримінації; прийняття рішення щодо повернення чи неповернення до попереднього місця проживання.

У контексті досліджень сучасних міграційних процесів хочу також поділитися включеними спостереженнями, з одного боку, як дослідниця, оскільки їх вивчення є моїми науковими інтересами [5, 6], а з іншого – як волонтерка. З початку березня 2022 року приймала як внутрішньо переміщених осіб (ВПО) особисто у себе вдома і на дачі (кияни жили 2 місяці, харків'яни майже 3 місяці), так і тих, хто здійснював переміщення транзитом через місто Львів (особисто надала волонтерську допомогу більше 30 особам, серед яких переважно були жінки з дітьми та люди старшого віку). Займалася організацією їхнього розміщення вдома; пошуком тимчасового чи постійного житла/прихистків серед родичів/друзів/сусідів та різних варіантів відправки за кордон; вирішення низки питань щодо облаштування побутових умов; питаннями реєстрації ВПО, зв'язків з міським центром зайнятості, районними адміністраціями, школами та гуманітарними центрами надання допомоги біженцям тощо.

Перший місяць війни. Розгортання воєнних дій змусили значну частину населення покинути своє постійне місце проживання: 22 % змінили місце проживання в межах України, зокрема, серед населення віком 18–24 та 25–34 роки – відповідно 36 % та 34 %, за кордон змушені були виїхати 6 % населення України [7].

Станом на середину березня за оцінками агентства ООН у справах біженців (УВКБ ООН), п'ять мільйонів українців перетнули міжнародні кордони з України, біженцями в Україні щоденно ставали 70 тисяч дітей. За даними Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ), це означає, що щохвилини з країни тікали 55 дітей, тобто майже одна дитина щосекунди [8]. Достеменна оцінка розподілу між країнами вимушених мігрантів з України наразі неможлива, оскільки мігранти змінюють свої плани та країну призначення, іноді навіть не реєструючись для тимчасового захисту, а використовують право перебування в країнах ЄС протягом 90 днів без реєстрації.

Іншим соціальним і гуманітарним викликом є внутрішнє переміщення. Скажімо, за оцінками Міжнародної організації з міграції (МОМ), за перший місяць війни, внутрішньо переміщеними особами в Україні стало 6,48 млн людей, серед яких суттєвою є частка найбільш соціально вразливих груп [9]. Зважаючи на тривалість воєнних дій, ці цифри не остаточні, однак затягування у часі збільшує ймовірність того, що вимушено переселені особи за умов втрати власного житла змінять місце проживання й шукатимуть постійне житло та місце працевлаштування. Все це своєю чергою призведе до зміни структури ринку праці, що буде ще одним новим викликом для економіки України.

Аналітичний центр Cedos провів дослідження [10], скільки людей виїхало з України в перший місяць повномасштабної війни. Так, згідно з проаналізованими даними, близько 3,6 млн осіб емігрували за кордон і ще близько 6,5 млн, за оцінками Міжнародної організації з міграції, залишили місце свого постійного проживання та переїхали в межах країни. Тим часом у Державній прикордонній службі [11] стверджують, що вже до 20 березня на кордонах із країнами ЄС суттєво зменшилась кількість черг на виїзд із України.

Внутрішня міграція. За оцінками, що були зроблені на основі загальнонаціонального опитування МОМ [12], найбільше людей у межах України виїхали зі Сходу (2,35 млн), Києва та області (майже 2 млн) і Півночі (1,3 млн) країни. Частина внутрішньо переміщених осіб продовжували переміщуватися як у межах України, так і за кордон. Близько половини (44 %) мешканок та мешканців України були змушені тимчасово розлучитися зі своєю родиною під час війни.

Частина людей залишають свій дім вже вдруге. Так, в областях та містах, які зараз перебувають у зоні активних бойових дій, проживало багато внутрішньо переміщених осіб з 2014 року. За даними Міністерства соціальної політики [13], у 2021 році найбільша кількість ВПО налічувалась у Донецькій (512 тис.) та Луганській (282 тис.) областях, у Києві (163 тис.), у Харківській (136 тис.) області. Серед міст, де частка внутрішньо переміщених осіб була високою до повномасштабного вторгнення рф в Україну, виявилися: Сєвєродонецьк (44 %), Маріуполь (20 %), Ізюм (13 %), Буча (11 %), Ірпінь (9 %) та інші.

Переміщення всередині країни відбувалися хвилями залежно від наявності бойових дій у певному регіоні чи населеному пункті. За оцінками загальнонаціонального опитування МОМ [12], яке було проведене 9-16 березня 2022 року, 48 % переміщених в Україні залишили місце проживання після початку війни, 45 % – коли війна досягла їхнього району, а 5 % покинули домівки в очікуванні конфлікту.

> *Наявними способами евакуації були евакуаційні потяги, які організовувала Укрзалізниця, персональний автомобільний транспорт та евакуаційні автобуси з зони активних бойових дій. З 1 по 20 березня Укрзалізниця евакуювала 2,77 млн людей [14].*

За оцінками МОМ, найбільша частка людей переїхала до західного макрорегіону – більше 2,5 млн осіб [12]. Дані, які публікують державні адміністрації в західних областях, втім, не збігаються з цими оцінками. Таку різницю можна пояснити тим, що тільки частина людей обирає повідомити про своє прибуття місцевим органам влади: найімовірніше, реєстрація відбувається у випадках, коли прибулі звертаються за допомогою щодо поселення або за гуманітарною допомогою.

> *Реєстрація ВПО. Деякі територіальні громади розпочали реєстрацію внутрішньо переміщених осіб невдовзі після російського вторгнення. Створену систему реєстрації місцеві органи влади використовували зокрема для обліку та фіксування обсягів гуманітарної допомоги (харчі, засоби особистої гігієни, одяг, взуття), яку видавали ВПО.*

13 березня Уряд вніс зміни щодо оформлення та видачі довідки про взяття на облік внутрішньо переміщеної особи [15]. Відтак люди, які після 24 лютого перемістилися з регіонів, у яких ведуться активні бойові дії, визнаються внутрішньо переміщеними особами. До таких законодавчо затверджених регіонів [16] наразі належать Волинська, Дніпропетровська,

Донецька, Житомирська, Запорізька, Київська, Луганська, Миколаївська, Одеська, Сумська, Харківська, Херсонська, Чернігівська області та Київ.

21 березня Уряд України спільно з ООН запускає дві програми виплат вимушеним переселенцям, які потребують додаткового захисту [17]. Перша – програма підтримки ВПО, що спрямована на видачу соціальної допомоги переміщеним, компенсацію роботодавцям за працевлаштування та компенсацію комунальних послуг особам і громадам, які надали прихисток безкоштовно. Зокрема, держава буде виплачувати ВПО мінімальну грошову щомісячну допомогу в розмірі 2 тис. гривень, а 3 тис. гривень – людям з інвалідністю та дітям. Друга програма – для вимушених переселенців, які потребують додаткового захисту, будуть отримувати по 2200 грн кожен місяць на кожного члена родини. Гроші на це дадуть іноземні партнери. Ці кошти всесвітня продовольча програма ООН буде платити протягом трьох місяців на банківський рахунок отримувача.

> *Отже, за перший місяць війни було запропоновано механізм реєстрації та надання соціальної допомоги ВПО та компенсацій приймаючій стороні. За особистими спостереженнями, ті переміщені особи, які претендували на тимчасовий прихисток у школах, садочках, приватних приміщеннях обов'язково мали пройти процедуру такої реєстрації у райдержадміністраціях чи центрах надання адміністративних послуг (ЦНАП).*

Середина березня була особливо складною, оскільки щодня тисячі осіб потребували такої реєстрації – це породжувало черги, записи у такі черги на наступні дні; різного роду конфліктні ситуації, що потребувало залучення значної кількості додаткових працівників відділів соціального захисту. Усі, кого приймали львів'яни у своїх домівках на безкоштовних умовах, проходили таку реєстрацію після 13.03.2022 р. ще й з метою отримання в подальшому мінімальної щомісячної допомоги. Відтак львів'яни також потім могли компенсувати комунальні витрати у розмірі 450 грн за одну особу в місяць, якщо ВПО були зареєстровані за їхньою адресою проживання. Ті, хто винаймав житло в більшості випадків не реєструвалися як ВПО, адже фінансово були спроможними і оплатити орендну плату, і комунальні послуги, і не могли претендувати на щомісячну допомогу. При реєстрації ВПО вимагали банківські документи, які підтверджували відсутність депозитних рахунків. Наявність таких рахунків були підставою для відмови у наданні такої грошової допомоги. Щодо допомоги ООН, то це також була ціла процедура записів у черги на кілька тижнів вперед. І вже у визначений час дня можна було пройти реєстрацію щодо отримання і такої грошової допомоги.

Щодо особистих спостережень, то першою потужною хвилею переміщень був початок березня – щодня було до десятка дзвінків від родичів/друзів/знайомих щодо можливостей приїзду та розміщення у Львові.

Першими приїхали три харків'янки з маленькими дітьми, які після виснажливої більше доби дороги евакуаційним потягом просили перепочинку і вже разом приймали рішення щодо подальшого перетину кордону автобусом, де вже в Польщі їх зустрічали знайомі волонтери, звідтіля була дорога до Німеччини. Далі були знову харків'яни, кияни, одесити, біженці з міст Ірпінь та Чернігова. Хтось приймав рішення залишитися в більш відносно безпечному Львові, а ті, хто виїжджали за кордон – серед числа моїх знайомих біженців – всі мали попередні домовленості або шукала особисто такі можливості серед колег-науковців щодо подальшого перебування в Польщі, Німеччині, Іспанії чи Італії. Жодного випадку, що їхали в «нікуди». Це було свого роду гарантією для них, що там зустрінуть, поселять, нададуть першу соціально-гуманітарну допомогу. У кожного з них був свій досвід прийняття рішення покинути свою домівку: хтось рятував від війни маленьких дітей; хтось не міг перебувати під постійними обстрілами, адже спускатися не було куди під час повітряних тривог та й довелося б просто жити в харківському чи київському метро. Біженці з Чернігова та Ірпіня покидали свою домівку вдруге, першим був досвід переїзду з Луганська у 2014 році. Були й такі, які приїжджали з відносно безпечних міст з метою подальшої мандрівки за кордон. Львів за перший місяць війни прийняв понад 200 тисяч біженців із різних регіонів України.

Зовнішня міграція. З України більшість людей виїхали у проміжку з 27 лютого до 9 березня. Так, щодня виїжджало понад 150 тис осіб. З 17 березня кількість тих, хто виїжджає, зменшувалася, що свідчить про спадання першої хвилі біженців.

За даними пропускних пунктів на кордонах, через Польщу виїхали 2 144 244 особи, через Румунію – 555 021, Молдову – 371 104, Угорщину – 324 397, росію – 271 254 (проте це дані уряду росії, які можуть бути неточними та включають людей, яких вивезли на територію примусово); через Словаччину 256 838, через білорусь 4 938 (за даними органів влади білорусі, які можуть бути неточними і включати людей, яких вивезли примусово) [11].

Водночас, за інформацією Міністерства закордонних справ України [18], станом на 24 березня російські загарбники примусово вивезли до росії вже близько 6 тис. жителів Маріуполя; під загрозою депортації перебувають ще 15 тис. мешканців Лівобережного району міста. Окрім цього, у Генштабі Збройних сил України повідомляють, що російські війська

примусово евакуювали мешканців населених пунктів у Луганській області. За даними Маріупольської міської ради, вивезених людей спочатку направили до так званих фільтраційних таборів, де перевіряли їхні документи та телефони. Згодом частину людей транспортували до російських міст, водночас доля інших невідома.

> *Для частини людей країни, що межують з Україною, є транзитними, бо вони прямують в інші країни ЄС, зокрема Німеччину, Австрію, Чехію, Італію, Францію, Іспанію, Португалію, країни Балтії тощо. Відносно невелика кількість українців також шукають прихисток поза межами ЄС.*

Реєстрація українських біженців. 4 березня 2022 року Рада ЄС активувала Директиву про тимчасовий захист [19], що дозволяє особам, які виїхали з України 24 лютого 2022 року або пізніше, перебувати в країнах ЄС протягом одного року з можливістю подовження до трьох років. Особи з таким статусом отримують право на працю, повноцінний доступ до системи охорони здоров'я, освіти та соціальної допомоги.

Проте процес реєстрації в багатьох країнах тоді лише розпочався, процедура та її тривалість відрізняється від країни до країни і в низці країн досі перебуває у процесі усталення. У багатьох країнах процес реєстрації для кожної окремої людини (від подання заявки до отримання тимчасового захисту) також може розтягуватися на тривалий час. Причина у недостатній кількості ресурсів у відповідних органів, аби приймати й обробляти велику кількість заявок. Великою мірою на це впливає попередній досвід конкретної країни щодо прийняття біженців раніше, наявність відповідної інфраструктури, налагоджених механізмів взаємодії між органами влади [10].

> *Підсумовуючи, слід відзначити, що досвід перебування в іншій країні та взаємодії з бюрократичними інституціями там для багатьох людей, які тікають від війни, є новим. Тому певна частина біженців, з якими й надалі підтримую зв'язок, не реєструвалися у тих чи інших органах, бо ще на той час не розібралися, як це зробити, та/або мають певні застереження, пов'язані з такими процедурами – наприклад, що отримання статусу про тимчасовий захист перешкодить поверненню додому після закінчення війни.*

> *Другий і третій місяць війни. Внутрішня міграція. Міжнародна організація з міграції (МОМ) у період з 11.04 по 17.04.2022 року провела третій раунд [20] та з 29.04 по 3.05.2022 року четвертий раунд [4] репрезентативного експрес-оцінювання загального*

населення України для збору інформації щодо потоків внутрішнього переміщення та мобільності, а також для оцінювання місцевих потреб.

Це оцінювання загального населення слугує первинним джерелом для виявлення сфер із високими гуманітарними потребами та визначення цільових заходів реагування для надання допомоги населенню, що постраждало від війни. Оцінка спирається на дані про населення Фонду народонаселення ООН (UNFPA), які гуманітарна спільнота розглядає як базове значення для чисельності населення в Україні. Особи, які нині перебувають за межами України, під опитування не потрапили [10].

Результати опитування показали, що станом на 17 квітня 2022 року 17,5 % загального населення є внутрішньо переміщеними особами в межах України, що дорівнює 7,7 млн осіб. Це на 568 000 ВПО більше (+8 %), ніж станом на 1 квітня (раунд 2), та на 1 220 000 (+19 %) більше порівняно з даними на 16 березня (раунд 1). За макрорегіонами Захід приймав 2852 млн, Центр – 1773, Схід – 1464, Київ та Північ 1233, Південь України 231 тис переміщених осіб.

Серед нинішніх ВПО готовність до подальшого переміщення з 1 квітня зросла. Серед ВПО на заході намір переміщуватися далі (в будь-яких напрямках, включно з поверненням) мають 52 % респондентів, у центральному макрорегіоні – 45 %, на півночі – 40 %, на півдні – 30 %. У східних макрорегіонах частка ВПО, що мають намір переміщуватися далі, є меншою: 17 % мають намір змінити місце перебування. Щодо подальшого переміщення з поточного місця перебування, то серед лише ВПО: 44 % сказали «так», не мають намірів 41 %, а 12 % зазначили, що все буде залежати від ситуації. Не знають 2 %, а 1 % ВПО не можуть сказати через безпекову ситуацію (або тому, що територію окуповано).

З 16.03 частка ВПО, які розглядають можливість подальшого переміщення зросла більше ніж удвічі порівняно з відносно невеликою і стабільною часткою українців, які лишаються у місцях свого звичного проживання (таких стабільно 3-4 % за усіма раундами). У першому раунді таких було 18 % (16.03.2022), у другому – 30 % (1.04.2022) [12], третьому – 42 % (17.04.2022) [20], у четвертому – 44 % (3.05.2022) [4].

Походження нинішніх переміщених внаслідок війни. Отримані дані свідчать про різницю в інтенсивності потоків переміщення на макрорегіональному рівні. У межах 10-відсоткового збільшення загальної кількості ВПО у межах України в раундах 2 та 3 найістотніше збільшення було зафіксовано на сході країни: частка осіб, які до переміщення проживали на

сході, нині становить 45 % від усіх ВПО (33 % у раунді 2). Частка ВПО з Києва в загальній кількості ВПО зменшилася і нині становить 19 % від усіх ВПО.

Місце перебування переміщених внаслідок війни. Попри загальне збільшення кількості ВПО по всій країні, кількість ВПО у Києві значно зменшилася з другого раунду (1 квітня) та залишилася незначною порівняно з іншими макрорегіонами. У південному, західному та північному макрорегіонах кількість ВПО також зменшилася на понад 250 тис осіб у загальній кількості прийнятих ВПО. Кількість ВПО на сході України значно збільшилася – на 70 % після другого раунду цього обстеження. Кількість ВПО у центральному макрорегіоні зросла на понад 30 % з 1 квітня [20].

> *Потреби. Серед усіх респондентів 33 % зазначили, що найбільше потребують грошей – фінансової підтримки. Однак серед внутрішньо переміщених респондентів ця потреба є особливо гострою: 45 % ВПО відзначили, що найбільше потребують грошей, на другому місці (5,9 %) – ліки. У четвертому раунді МОМ оцінила, для яких цілей респондентам потрібна грошова допомога, та визначила бажані способи отримання грошової допомоги. 76,5 % респондентів зазначили, що надали би перевагу отриманню грошової допомоги на банківську картку, наприклад, платіжну картку для пенсійних виплат або соціальних виплат.*

З 1 квітня сприйняття безпеки значно покращилося в Києві та на півночі та практично не змінилося в решті регіонів. Попри повернення, 29 % осіб, що повернулися, не почуваються повністю в безпеці, а 5 % почуваються в повній небезпеці. Більшість ВПО, які почуваються «у повній небезпеці», на поточний момент перебувають на сході (8 %). Лише 8,5 % осіб, що повернулися, вважають, що їхнє поточне місце перебування абсолютно безпечне [4].

Щодо сприйняття дискримінації, то 6,5 % опитаних ВПО повідомили про несправедливе ставлення або дискримінацію щодо себе через те, що вони не є членами громади, до якої їм довелося переміститися. (Цей показник не оцінювали в попередніх раундах). А 4,2 % непереміщених респондентів повідомили про своє негативне сприйняття появи нових ВПО у своїх громадах. Це на 2,6 % більше, ніж у другому раунді (1 квітня). Натомість 81 % позитивно сприймають ВПО [4].

> *Ситуації повернення. У третьому раунді МОМ [20] представила першу оцінку кількості осіб, що повернулися. Рішення додати цей показник до дослідження було зумовлене польовими спостереженнями, які вказували на існування масштабного руху повернення в межах України.*

Для цілей цього опитування респондента вважають особою, що повернулася, якщо станом на момент інтерв'ю респондент повідомляє про перебування у своєму звичному місці проживання, проте залишав це місце з 24 лютого 2022 року через війну на період не менше 14 днів. Серед усіх респондентів, які нині перебувають у своєму звичному місці проживання, у четвертому раунді 8,9 % зазначили, що повернулися після щонайменше двохтижневого перебування в іншому регіоні як ВПО. На цьому етапі зарано з упевненістю робити висновок про характер такого повернення, тобто чи люди повертаються остаточно, чи тимчасово. Серед респондентів третього раунду 15 % осіб, що повернулися (тобто близько 416 000), зазначили, що збираються знову залишити дім. Зменшення кількості таких осіб лише на 2 % порівняно з третім раундом вказує на те, що кількість осіб, що повернулися, продовжує зростати, попри те, що значна частина з них, можливо, знову полишила дім, що компенсує кількість осіб, які повернулися, але згодом знову перемістилися в інше місце.

36 днів – середня тривалість перебування у статусі ВПО серед осіб, які повернулися, станом на 3 травня 2022 року в межах 68 днів від початку війни [4]. На цьому етапі зарано з упевненістю робити висновок про характер таких рухів повернення, тобто чи люди повертаються остаточно, чи скоріше тимчасово. МОМ має наміри продовжити оцінювати тенденції повернення, у тому числі шляхом проведення опитувань для моніторингу потоків у ключових транзитних пунктах.

> *Переважна більшість осіб, що повернулися, не мають наміру полишати своє звичне місце проживання в майбутньому. Важливо відзначити, що частка осіб, які повернулися і планують знову від'їжджати через війну, найбільша у західному макрорегіоні: там 28 % осіб, що повернулися, розглядають можливість виїзду.*

Серед ВПО 14,6 % відповіли, що планують повернутися до свого звичного місця проживання протягом наступних 2 тижнів. Дані МОМ свідчать про те, що більшість ВПО, які планують повернутися додому протягом наступних двох тижнів, походять із Києва та північного макрорегіону України.

Географія ВПО, які повернулися – 47 % респондентів повернулися в інше місто/регіон у межах рідної області, 46 в іншу область у межах України. Лише 7 % респондентів (близько 190 000 осіб) серед осіб, що повернулися, зазначили, що повернулися до місця звичного проживання з-за кордону. Цей показник не збігається з офіційною статистикою перетинів кордону, згідно з якою, з 28 лютого 2022 року на територію України в'їхало 1,4 млн українських громадян (ДПСУ, УВКБ ООН). Однак офіційна статистика перетинів кордону необов'язково відображає кількість осіб, що повернулися. Ця статистика може

охоплювати також інші види переміщення, а також повторні в'їзди та виїзди. Ці потоки можуть мати маятниковий характер, враховуючи, що ситуація лишається украй нестабільною й непередбачуваною [4].

Кількість осіб, які повернулися, збільшилася найпомітніше на півночі України: з 861 000 станом на 17 квітня до понад 1 млн станом на 3 травня. У південному макрорегіоні навпаки спостерігається значне зменшення кількості осіб, що повернулися: зі 144 000 у третьому раунді до 95 000 у четвертому раунді. Більшість осіб, що повернулися, приїхали назад до великих міст або їхніх передмість (57 % разом), 23 % перемістилися до малих міст або сіл, а 19 % – у сільську місцевість [20].

Щодо особистих спостережень у другому періоді, то слід відзначити спад переміщень з міст Києва, Харкова, Одеси. Назагал евакуаційні потяги в основному були з гарячих місць бойових дій півдня та сходу України. Відтак кияни і навіть харків'яни, де ще була суттєва небезпека, почали повертатися до своїх домівок. На спад пішли паніка і страх, більшість з ВПО у Львові взагалі не реагували на повітряні тривоги, адже щоразу зазначали, як саме вони потерпали від безперервних тривог, бомбардувань, адже вже розрізняли авіабомбардування і ракетні обстріли з градів, смерчів. Відбулося певне прийняття незворотності окремих процесів у часі війни: хтось повертався, щоб не втратити роботу у Києві; хтось, щоб навести лад у частково зруйнованих будинках і сплатити комунальні послуги у Чернігові і знову повернутися у Львів; хтось прийняв остаточне рішення повернутися у Харків, бо там же живуть інші містяни, рідні, і з переконуванням швидше самих себе, що є більш безпечні райони і у випадку загострення ситуації будуть переселятися там до друзів чи родичів.

> *Зовнішня міграція. У квітні 2022 року порівняно з першими тижнями повномасштабної війни росії проти України стрімко зросла кількість людей, які перетинають державний кордон України на в'їзд. З 24 лютого до 20 квітня в Україну повернулися 1 млн 100 тис людей [21].*

Більшість цих людей виїхали з України після початку повномасштабного вторгнення росії. За даними Державної прикордонної служби України [11], щодня в Україну повертаються 25-30 тисяч осіб. 16-17 квітня кількість перетинів українсько-польського кордону на в'їзд вперше з 24 лютого перевищила кількість перетинів на виїзд [22]. За інформацією ДПСУ, на початку повномасштабного вторгнення поверталися переважно чоловіки призовного віку, натомість на другий місяць повномасштабної війни в Україну в'їжджають жінки, діти та літні люди.

В Управлінні Верховного комісара ООН у справах біженців провели інтерв'ю [23] з 518 людьми, які протягом 3-19 квітня перебували на кордоні й планували в'їхати в Україну з Польщі, Словаччини, Угорщини, Румунії та Молдови. Згідно з результатами опитування,84% респондентів планують повернутися у місце, де вони раніше проживали в Україні.

Більшість людей, які виїхали з місця постійного проживання, кажуть, що планують повернутися найближчим часом або після закінчення війни. За результатами загальнонаціонального опитування соціологічної групи «Рейтинг», проведеного 26 квітня, майже чверть тих, хто покинули місце проживання, планують повернутися найближчим часом, третина мають намір повернутися пізніше. Водночас 43 % готові повернутися додому після закінчення війни [24].

> *Повернення/неповернення в Україну. Однією з найголовніших причин для повернення в Україну є безпекова ситуація. Дослідники Cedos також виділяють такі причини: для возз'єднання родини; проблеми, складнощі (ризики) у пошуку доступного й комфортного житла; труднощі з працевлаштуванням; через брак власних фінансових ресурсів і обмеження соціального забезпечення; обмеження адміністративної системи конкретної країни чи в межах України; особливістю політики ЄС щодо громадян України тощо.*

У моєму особистому випадку повернулися в Україну лише ті, хто виїхав тимчасово за кордон з безпечних місць проживання в західному регіоні, жоден зі знайомих біженців з інших регіонів України на даний час не прийняли таке рішення. Звісно, що усі вказані причини повернення/неповернення будуть змінюватися з плином часу і першочергово будуть залежати від перебігу воєнних дій та безпекової ситуації в Україні.

> *Червень – грудень 2022 року. У період з 17 по 23 червня Міжнародна організація з міграції (МОМ) провела VI раунд[1] репрезентативного експрес-оцінювання загального населення України для збору інформації щодо потоків внутрішнього переміщення та мобільності, а також для оцінювання місцевих потреб [27].*

Це оцінювання загального населення слугує первинним джерелом для виявлення сфер із високими гуманітарними потребами та визначення цільових заходів реагування для надання допомоги населенню, що постраждало від

[1] І раунд – 17.03.2022; ІІ – 1.04; ІІІ – 17.04.22; IV – 3.05.22; V– 23.05.22; VI раунд – 23.06.22

війни. Географічне охоплення цього оцінювання покриває всю територію України, усі п'ять макрорегіонів (захід, схід, північ, центр, південь та місто Київ), за винятком Кримського півострова[2].

Результати опитування загального населення показали, що станом на 23 червня 2022 року 14,2 % загального населення були внутрішньо переміщеними особами в межах України, що становило понад 6,27 млн осіб. Отже, цей показник зменшився на майже 900 тис осіб (12 %) з 23 травня. Це друге поспіль зафіксоване зменшення кількості внутрішньо переміщених осіб (ВПО) в Україні з 24 лютого 2022 року. Оцінка загальної кількості осіб, що повернулися складає 5 млн 547 тис. У тому числі повернення колишніх ВПО з інших регіонів у межах України, а також повідомлені респондентами повернення з-за кордону (10 %). Паралельно з продовженням зменшення загальної кількості ВПО кількість осіб, що повернулися, суттєво зросла у період із 23 травня до 23 червня. Аналіз повернень показує, що їхня динаміка стрімко зростає, хоча 12 % (тобто близько 666 тис) осіб, що повернулися, зазначають, що знову можуть полишити дім через війну. Більшість (74 %, близько 4,1 млн) мають намір залишитися.

Щодо намірів подальшого переміщення, то у перший раз з першого раунду опитування (17 березня) МОМ відмічає зменшення загальної готовності до подальшого переміщення серед ВПО. Серед ВПО на заході намір переміщуватися далі (в будь-яких напрямках, включно з можливим поверненням) мають 46 % респондентів, у північному макрорегіоні – 45 %, на півдні – 40 %, у центрі – 36 %. Лише 18 % ВПО у східному макрорегіоні на цей час повідомляють про наміри подальшого переміщення – на 43 % менше, ніж у п'ятому раунді (23 травня). Частка ВПО, які розглядають можливість подальшого переміщення, залишається великою (34 %) порівняно з відносно невеликою і стабільною часткою українців, які залишаються у місцях свого звичного проживання (4 %). Щодо походження нинішніх переміщених внаслідок війни, то отримані дані свідчать про різницю в інтенсивності потоків

[2]*Опитування загального населення було проведено шляхом набору випадкових телефонних номерів, завдяки чому було анонімно опитано 2 001 унікальних респондентів віком від 18 років із використанням методу автоматизованого телефонного опитування (CATI). Оцінка спирається на дані про населення Фонду народонаселення ООН (UNFPA), які гуманітарна спільнота розглядає як базове значення для чисельності населення в Україні. Особи, які нині перебувають за межами України, під опитування не потрапили. Докладніше про метод і обмеження, у тому числі про визначення МОМ терміну «внутрішньо переміщені особи» для цілей цього оцінювання. Крім Опитування загального населення, офіційні дані про присутність ВПО на рівні громад в Україні доступні в Матриці відстеження переміщень — Базовому оцінюванні (раунд 5, 22 червня 2022 року, HDX — реєстрація обов'язкова).

**Усі цифри округлені до тисячі.

***Починаючи з третього раунду, МОМ дещо скоригувала метод оцінювання кількості ВПО в Україні для уточнення основи вибірки та підвищення точності результатів зі збереженням при цьому початкової похибки

переміщення на макрорегіональному рівні. Попри зменшення загальної кількості ВПО в Україні на 12 % між п'ятим і шостим раундами, кількість ВПО збільшилася лише в північному макрорегіоні. У шостому раунді ВПО зі сходу становлять 61 % від загальної кількості ВПО в Україні (порівняно з 55 % у п'ятому раунді).

Місце перебування переміщених внаслідок війни. Найбільше зменшення кількості ВПО спостерігається на півночі, втім у південному та західному макрорегіонах кількість ВПО також зменшилася на 300 тис осіб у кожному. Збільшення кількості прийнятого переміщеного населення спостерігається лише на сході та у м. Києві. Загальна кількість ВПО у м. Києві подвоїлася у порівнянні з п'ятим раундом (23 травня) та перевершує кількість ВПО на півдні на понад 100 тис осіб.

Серед усіх респондентів, які нині перебувають у своєму звичному місці проживання, у шостому раунді 17 % зазначили, що повернулися після щонайменше двохтижневого перебування в іншому регіоні як ВПО через війну, що становить близько 5 млн 547 тис осіб, які повернулися (на 24 % більше, ніж у п'ятому раунді опитування: 4 млн 481 тис осіб). Південь – єдиний макрорегіон, де зменшилася кількість осіб, що повернулися, через погіршення відчуття безпеки, про що повідомили всі респонденти з цього макрорегіону (45 % відчувають себе частково або повністю в небезпеці). Неможливо з упевненістю визначити точний характер таких рухів повернення, тобто чи люди повертаються остаточно, чи тимчасово. Тим не менше, у VI раунді 74 % (або близько 4 млн 105 тис) опитаних осіб, що повернулися, зазначили, що планують лишатися вдома. Кількість осіб, що повернулися, пропорційно зменшується відносно кількості ВПО в Україні: майже половина тих, хто покинув звичні місця проживання після 24 лютого, уже повернулися [27].

Фонд «Демократичні ініціативи ім. Ілька Кучеріва» провів низку фокус-групових досліджень і глибинних інтерв'ю із ВПО та представниками місцевої влади[3], з тим щоб здійснити

[3]Під час дослідження було проведено 15 фокус-групових досліджень (5 із внутрішньо переміщеними особами в умовно безпечних регіонах України, 5 із представниками органів місцевої влади в умовно безпечних регіонах України, 5 з українськими біженцями в країнах Європи) та 6 глибинних напівструктурованих інтерв'ю з волонтерами, активістами та представниками місцевих органів влади. Фокус-групи проводились як онлайн через сервіси відеозв'язку, так і наживо. Фокус-групи та глибинні інтерв'ю проводились впродовж березня-квітня 2022 року

оперативний аналіз ключових соціально-гуманітарних потреб біженців з територій, охоплених військовими діями[4].

Основні висновки дослідження:

– Спільними зусиллями влади та волонтерів Україна загалом справилась з розміщенням та підтримкою першої групи внутрішньо переміщених осіб. Потужна організація місць тимчасового розміщення, робота волонтерів із забезпечення людей всім необхідним дали змогу справитись з вкрай складною гуманітарною ситуацією і не допустити ще й гуманітарної катастрофи в умовно безпечних регіонах України.

– Звільнення Київської, Чернігівської та Сумської областей дозволило трохи зменшити проблему кількості ВПО та частково розвантажити можливості місцевої влади на умовно безпечних територіях та волонтерів.

– Тих ВПО, які мають достатні фінансові ресурси і планують у короткотерміновій перспективі повернутись на постійне місце проживання, варто активніше залучати до волонтерської активності. Наявність часткової зайнятості, хай і безоплатної, позитивно відображається на психологічному стані людей, які відчувають свою залученість до загальної справи.

– Водночас найскладніший етап вирішення потреб переселенців, ймовірно, попереду. У тих переселенців, які наразі не можуть повернутись до місць постійного проживання (тому що там тривають бойові дії, або ж вони втратили житло внаслідок бойових дій), закінчуються фінансові ресурси та можливість жити поза місцем постійного проживання і без оплачуваної роботи.

– На сьогодні доречним є виокремлення тих ВПО, які втратили одночасно як житло, так і роботу, що робить їх пріоритетними для державної підтримки. Якщо у держави немає можливості відновити житло таких людей, то нагальною стає підтримка у питанні оренди чи оплата за розміщення таких осіб в сім'ях, які можуть надати таке житло (наприклад, приватний будинок).

– З огляду на те, що фінансові резерви більшості внутрішньо переміщених осіб практично вичерпуються, необхідно максимально актуалізувати питання забезпечення оплачуваною роботою ВПО.

– Програма релокації підприємств з небезпечних районів може стати стартовим етапом комплексних дій.

– Грантові програми підтримки малого бізнесу, а також створення робочих місць в умовно безпечних регіонах мають бути недискримінаційними, і на них повинні мати право подаватись як переселенці, так і особи з числа

[4]Звіт фокусується переважно на проблемах та запитах внутрішньо переміщених осіб, оскільки наявної інформації про біженців за кордоном недостатньо для систематизації даних.

місцевого населення, оскільки багато з них також втратили роботу внаслідок війни. Позитивна дискримінація переселенців є можливою, однак потрібно мінімізувати ризики суспільно політичного напруження.

– Російська пропаганда та інформаційно-психологічні операції цілеспрямовано працюють на розпалюванні ворожнечі між місцевим населенням та переселенцями. В цьому контексті використовуються як реальні приводи, які неминуче стаються у суспільному житті, так і відверті фейки. Тому критично необхідно посилити роль інформаційно-просвітницької роботи, а також виявлення та знешкодження інспірованих росією провокаторів.

– Вкрай важливим є розгортання доступної психологічної підтримки. Психологічний стан великої кількості переселенців доволі нестабільний. При цьому люди самостійно досить рідко звертаються по психологічну допомогу, тому така підтримка має бути проактивною. Окремо варто розглянути програми психологічної допомоги для дітей, оскільки вони перебувають в особливо уразливому становищі та часом не можуть отримати адекватну увагу з боку батьків. Така підтримка теж має надаватись проактивно [1].

> *Очікування ВПО від майбутнього та оцінка перспектив. Більшість респондентів планують після закінчення війни (або принаймні по завершенні активних бойових дій) у рідних регіонах повернутись до постійного місця проживання. Водночас для багатьох актуальне питання – чи буде куди повертатись. Це означає, що повернення в регіони проживання безпосередньо залежить від наявності збереженого житла. Певна частина ВПО, особливо з територій, де ведуться активні бойові дії, наразі готуються до тривалого перебування в інших регіонах, а можливо, і еміграції.*

Вагома частка респондентів все ж не збирається повертатись найближчим часом і з пересторогою ставиться до такої можливості. Більш песимістичні ті респонденти, які вже вдруге стали внутрішньо переміщеними особами (вперше – з населених пунктів Донецької та Луганської областей у 2014 році). Вони вказують, що у 2014 році теж плекали надію на швидке повернення, але конфлікт суттєво затягнувся.

Представники органів місцевої влади, які безпосередньо працюють з ВПО, теж підтверджують той факт, що велика частина переселенців або вже повертається додому, або ж планує повертатись найближчим часом. Вони усвідомлюють той факт, що потрібно готуватись до довготермінових проєктів із розміщення ВПО та адаптації їх на новому місці, оскільки частина людей не

повернеться. Водночас місцева влада поки не має формальних стратегій своєї довгострокової роботи з внутрішньо переміщеними особами.

> *Зовнішня міграція. З моменту повномасштабного вторгнення росії, кордон України на виїзд перетнули понад 9 мільйонів людей. За даними агентства ООН у справах біженців, з початку російського вторгнення було зафіксовано 9 млн 136 тис перетинів кордону на виїзд з України [28].*

Близько 1,6 млн з них в'їхали в росію. Понад 4,6 млн в'їхали до Польщі, але близько 2,5 млн повернулися в Україну. Станом на 11 липня в материковій Європі перебуває 5 740 419 українських біженців. Станом на 4 липня близько 91 тис біженців прибули до Великобританії. Ці цифри не можуть бути точними у кожній країні, оскільки «на даний момент неможливо врахувати потенційні подальші переміщення». Як свідчать результати опитування, проведеного Управлінням Верховного комісара ООН у справах біженців, майже 60 % українців, які виїхали за кордон через війну, не планують повертатися ближчим часом [29].

Найбільше біженців зі статусом тимчасового захисту в Польщі – 1 млн 169,5 тис при тому, що в країну з України, за даними польської прикордонної служби, з початку війни до 18 червня прибуло 4,166 млн осіб, а у зворотному напрямку відбуло в Україну 2,195 млн [30].

Слідом йдуть Німеччина та Чехія, де кількість біженців, що зареєструвалися для тимчасового захисту, з України склала відповідно 641,39 тис та 373,82 тис. При цьому в Німеччині, де українцям дозволено перебувати без реєстрації до кінця серпня, було зафіксовано 780 тис біженців з України. У Чехії ситуація, згідно з інформацією ООН, інша: за статусом захисту звернулися майже всі, хто прибув – 373,82 тис із 373,97 тис. Також понад 50 тис біженців з України зареєструвалися для статусу тимчасового захисту в Іспанії – 119,74 тис, Франції – 87,97 тис, Словаччині – 78,11 тис (з 270 тис. чистого припливу через кордон із початку війни), Австрії – 71,83 тис, Великій Британії – 70,5 тис, Нідерландах – 64,48 тис та Швейцарії – 55,92 тис.

Депортація в росію й на тимчасово окуповані території. Щодо росії та Білорусі, то український кордон перетнули відповідно 1 млн 230,8 тис та 16,66 тис осіб. Дані про будь-який статус цих громадян відсутні. 13 липня В.Зеленський заявив [31], що окупанти депортували два мільйони українців. Він озвучив ту цифру, яку раніше повідомляли у міноборони рф.

> *Хто перетнув кордон і як, куди попрямували далі, де проживають, чи планують повертатися в Україну і, якщо планують, то коли – на ці питання дає відповіді соціологічне дослідження 4Service [32].*

Дані відображають структуру та обсяг міграції з України по країнах Європи, в які виїхали українці з початку війни[5].

Щодо свого статусу в Європі, то переважна більшість українців оформлювали тимчасовий статус саме в країнах Західної Європи 68 % (2,9 млн осіб), 16 % (658 тис) перебувають в статусі туриста до 90 днів – це такі країни Центральної Європи як Угорщина, Румунія, Молдова та на півдні – в Туреччині. Є й такі, хто жодного статусу не оформлюють – 5 % (195 тис), планують рухатися далі в іншу країну. 22 % опитаних своє перебування в Туреччині назвали короткочасним та сказали, що планують рухатись в іншу країну. Так само вчинять 13 % біженців в Угорщині та 12 % в Румунії. Статус біженця оформили 2 % (86 тис) – найбільше таких в Німеччині та Чехії по 6 % та 5 % відповідно.

Повернення/неповернення в Україну. Щодо повернення біженців на батьківщину, то 75,2 % точно планують повернутися в Україну; 13,8 % швидше повернуться, ніж ні; 4 % швидше не повернуться, ніж повернуться, 3 % не планують повертатися, а для 4 % респондентів важко відповісти на це питання на час опитування. Але 61 % опитаних допускають, що можуть залишитися за кордоном, якщо війна затягнеться.

Щодо часу, то 67 % планують перебувати за кордоном скільки потрібно, поки не закінчиться війна в Україні, 18 % декілька місяців, 12 % ще не визначилися, а 3 % планують залишитися назавжди. Повернуться додому 33 % біженців, якщо вони та їх родина будуть в безпеці в Україні, 24 % – якщо припиняться обстріли; 15 % – якщо війна закінчиться швидко, 13 % повернуться в будь-якому випадку без жодних умов, 9% – за умови, що буде робота; 4 % за умови відбудови міста/дому; 1 % якщо отримають нове житло в Україні [32].

Серед причин повернення можна виокремити сприйняття безпекової ситуації, возз'єднання з родиною, складнощі з пошуком житла або роботи, тимчасове повернення, щоб забрати речі, побачитися з родиною або евакуювати близьких. Згідно з опитуванням людей, які повертаються в Україну, котре проводило Агентство ООН у справах біженців протягом 3-27 квітня [33], найбільше повертаються у Львівську область, Київ і Київську область, Одеську й Івано-Франківську області.

[5]Було опитано 3355 респондентів у 36 країнах Європи (Польща, Німеччина, Чехія, Словаччина, Угорщина, Румунія, Австрія, Італія, Іспанія, Молдова та ін) у віці від 14 років методом онлайн-опитування. Польовий етап дослідження тривав з 28 березня до 4 квітня 2022 року. Похибка становить +-1,7%.

За результатами опитування Управління Верховного комісара ООН у справах біженців, 20 % респондентів повертаються в Україну на короткий термін. Серед причин короткострокового повернення є потреба забрати речі, вивезти близьких людей або домашніх тварин, перевірити цілісність житла, побачитися з родичами, а згодом знову поїхати у більш безпечне місце в Україні або поза її межами. Крім цього, частина людей планували вивезти близьких, зокрема дітей і старших родичів, у безпечне місце за кордоном, а самі повернутися [25].

> *Тривалість бойових дій у південному та східному регіонах України вплине на кількість людей, які виїдуть, а також на ймовірність їхнього повернення. Руйнування або знищення міської інфраструктури, зокрема підприємств, житлового фонду, будівель соціальної інфраструктури може вплинути на бажання повернутися.*

За результатами опитування людей, які на початку повномасштабного вторгнення виїхали з України і зараз повертаються в Україну, що провела соціологічна служба Центру Разумкова [34] у Закарпатській області, серед опитаних, які виїхали, майже дві третини (63,4 %) були з дітьми, натомість серед тих, які повертаються, з дітьми менше половини (44,8 %). Це може означати, що люди з дітьми з більшою ймовірністю залишаться за кордоном на тривалий період, оскільки діти пішли в місцеві школи й могли частково інтегруватися у місцеві спільноти.

З меншою ймовірністю в Україну повернуться більш мобільні групи населення, зокрема ті, хто до початку повномасштабної війни мали вищу освіту, володіли іноземними мовами, мали високий рівень доходу, ті, хто планували емігрувати до 24 лютого 2022 року, ті, хто сезонно або постійно працювали за кордоном.

Узагальнивши результати численних досліджень, варто відзначити, що однією з найголовніших причин для повернення в Україну буде безпекова ситуація. Що довше триватимуть воєнні дії, а біженці та ВПО залишатимуться у громадах, які їх прийняли, то з меншою ймовірністю вони повернуться в Україну. Причини повернення: для возз'єднання родини; через проблеми, складнощі (ризики) у пошуку доступного й комфортного житла за кордоном; труднощі з працевлаштуванням; через брак власних фінансових ресурсів і обмеження соціального забезпечення; обмеження адміністративної системи конкретної країни чи в межах України; особливістю політик ЄС щодо громадян України тощо.

Причинами ж неповернення в Україну, а саме швидше за все не повернуться родини з дітьми, які підуть у школу або вступлять у заклад вищої

освіти за кордоном; ті, хто має вищу освіту, володіє іноземними мовами, мали високий рівень доходу та є більш мобільними; люди, які до початку повномасштабної війни планували виїхати з України; ті, хто сезонно або постійно працювали за кордоном; люди з інвалідністю, які отримують кращу соціальну та медичну допомогу за кордоном і є менш мобільними тощо.

> *З більшою ймовірністю повернуться ті, хто не втратять зв'язок з Україною. Тому важливо розробляти політики і приймати рішення, які б дозволяли його зберегти. Зараз це відбувається зокрема через можливість дистанційного навчання у закладах освіти в Україні.*

Після завершення повномасштабної війни та стабілізації безпекової ситуації існуватиме потреба у створенні можливостей для повернення, передусім у питаннях житла і зайнятості. Ймовірно, в людей, чиє житло було пошкоджене або зруйноване, буде менше причин для повернення. Це збільшує важливість впровадження політик, що уможливлять отримання комфортного житла у довгострокове користування, зокрема через інструменти доступної оренди. Крім того, що довше біженці залишатимуться за кордоном, то ймовірніше вони знайдуть роботу і почнуть кар'єрний розвиток на новому місці. Щоб заохочувати людей повертатися в Україну, необхідною буде розробка політик зі створення робочих місць для тих, хто планують повернутися [25]. Звісно, що усі вказані причини повернення/неповернення будуть змінюватися з плином часу і першочергово будуть залежати від перебігу воєнних дій та безпекової ситуації в Україні.

Станом на грудень 2022 року майже 8 млн українців виїхали за кордон – це 20% від фактичного населення країни [35]. 4 млн 900 тисяч громадян України стали внутрішньо переміщеними особами всередині нашої держави, з них 30% – це пенсіонери та особи з інвалідністю. Фактично кожна друга сім'я має одного чи більше дітей. 13 мільйонів громадян України залишаються в районах інтенсивних бойових дій та на тимчасово окупованій території. З міст та селищ, які перебувають на межі гуманітарної катастрофи, вивезено 46 тисяч українців.

За даними Міжнародної організації з міграції, на тлі проблем з енергопостачанням, спричинених ракетними ударами рф, лише 7 % громадян України активно готуються до переїзду в інше місце на зимовий період [36]. Результати опитування, проведеного організацією, показали, що навіть у випадку довготривалої відсутності основних комунальних послуг без інформації про терміни їх відновлення, 2/3 респондентів заявили, що не покинуть свої помешкання. 40 % населення України потребують термінової гуманітарної допомоги. За даними організації, 43 % домогосподарств в

Україні вичерпали свої заощадження, а 63 % опитаних розповіли, що обмежують споживання газу, електрики та твердого палива.

> *Численні атаки на енергетичну інфраструктуру України призвели до масових перебоїв із постачанням води, електрики та опалення по всій країні. Станом на грудень, понад 5 млн людей, які були переміщені в Україні чи за її межами, повернулися додому [37].*

Через війну свої домівки вимушені були покинути загалом 13,6 мільйона осіб і близько половини з них знайшли собі безпечне місце в Україні і як внутрішньо переміщені особи потребують фінансової підтримки для задоволення таких нагальних потреб, як одяг, їжа, ліки та житло.

Станом на січень 2023 року за повідомленням Міністерства соціальної політики в Україні зареєстровано 4,9 млн внутрішньо переміщених осіб (ВПО), з яких понад 3,5 млн набули такого статусу після 24 лютого 2022 року [38].

В Україні офіційно зареєстровано 4 867 106 ВПО, а за міжнародними оцінками кількість внутрішніх переселенців перевищує 7 мільйонів громадян. Ще понад 4 мільйони осіб зареєструвалися для отримання тимчасового захисту у Європі. У зв'язку з цими викликами команда Мінреінтеграції ініціювала перегляд затвердженої Стратегії інтеграції внутрішньо переміщених осіб і впровадження середньострокових рішень щодо внутрішнього переміщення до 2024 року. В межах Проєкту Ради Європи «Внутрішнє переміщення в Україні: розробка сталих рішень. Фаза II» з вересня по грудень відомство підготувало проєкт оновленої Стратегії державної політики щодо внутрішнього переміщення до 2024 року [39].

> *Протягом 2022 року Міністерство соціальної політики реалізовувало програми підтримки внутрішньо переміщених осіб [40]. Майже 4,9 млн ВПО обліковано, з яких понад 3,5 млн осіб перемістилися після 24 лютого 2022 року. Понад 1,8 млн громадян отримали допомогу на проживання внутрішньо переміщеним особам.*

Загалом, у 2022 році держбюджетом було передбачено понад 57 млрд гривень для здійснення таких виплат. Також, було здійснено важливий крок в напрямі цифровізації соціальної сфери, зокрема запроваджено послуги для ВПО у застосунку Дія: реєстрація ВПО онлайн; зміна адреси реєстрації ВПО; зняття з обліку ВПО. Понад 1,4 млн осіб скористались цифровим сервісом щодо подання заяви на допомогу на проживання внутрішньо переміщеним особам. Окрім того, Україна отримує грантову підтримку таких проєктів. Так, Німеччина надала грант для підтримки та вирішення проблем внутрішньо

переміщених осіб у розмірі 200 млн євро. Даний проєкт спрямований на підтримку систем соціального захисту; швидку допомогу малозабезпеченим верствам населення; забезпечення основи для майбутньої відбудови та подальшого економічного розвитку. Загалом у 2022 році у рамках німецького співробітництва задля розвитку Україні надано підтримку на суму близько 600 млн євро. Значна частина цього йде на підтримку внутрішньо переміщених осіб або постраждалих від війни громад [41].

> *Українські біженці: умови подальшої підтримки приймаючих країн. Країнам, що приймають українських біженців доведеться провадити подальшу соціальну політику щодо того, що українці залишаться в країні на довгі роки після закінчення війни.*

У серпні 2022 року серед держав-членів ЄС, щодо відповідні даних Євростату [42], Польща надала найбільшу кількість статусів тимчасового захисту українським біженцям, а саме 67 280. Після Польщі найбільшу кількість статусів про тимчасовий захист біженцям із України видали Німеччина (62 140), Румунія (9 715), Франція (6 410) та Іспанія (6 165).

Водночас у відсотковому співвідношенні до населення найвищий показник кількості громадян України, яким було надано тимчасовий захист у серпні 2022 року, на тисячу жителів був зафіксований в Естонії (1,9), за нею йдуть Польща (1,8) і Литва (1,4). Якщо порівняти з липнем 2022 року, кількість українців, які отримали тимчасовий захист, скоротилася в 12 з 22 країн-членів ЄС, щодо яких є відповідні дані. Найбільше скорочення спостерігалося в Болгарії (-1 985 осіб), далі йдуть Ірландія (-1 690) та Угорщина (-1 240). Водночас значний приріст зафіксовано в Польщі (+9 990), Франції (+2 585) та Румунії (+2 320). Станом на кінець серпня Польща повідомила про 1,3 мільйона українців, які отримали тимчасовий захист ЄС. За нею йшли Іспанія (139 965), Болгарія (130 290) і Словаччина (86 965). Більшість українців, яким було надано тимчасовий захист у ЄС, – це жінки та дівчата.

Станом на кінець листопада в материковій Європі перебуває близько 6 млн українських біженців[6]. Кількість біженців з України, зареєстрованих для тимчасового захисту або в аналогічних національних схемах захисту в Європі, станом на 22 листопада 2022 року досягла 4 млн 751,07 тис., повідомило Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ ООН) на своєму сайті[7].

[6]https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3632525-v-ukraini-zareestrovali-majze-49-miljona-pereselenciv.html

[7]https://itta.info/kilkist-bizhenciv-z-ukra%d1%97ni-zi-statusom-timchasovogo-zaxistu-v-yevropi-dosyagla-475-mln-u-liderax-polshha-nimechchina-ta-chexiya-oon

За місяць із 25 жовтня зростання становило 324,32 тис., тоді як за попередні два місяці – відповідно 242,9 тис. та 214,3 тис., а загалом із кінця травня – близько 1,8 млн. Найбільший приріст за останній місяць показали Німеччина – близько 206,5 тис., Польща – близько 38,9 тис., Франція – близько 14 тис., Румунія – 11,7 тис. та Чехія – близько 9,5 тис. Згідно з даними УВКБ ООН, зібраними від національних урядів, найбільше біженців зі статусом тимчасового захисту в Польщі – 1 млн 507,89 тис. при тому, що в країну з України, за даними польської прикордонної служби, з початку війни прибуло 8,008 млн осіб, а у зворотному напрямку відбуло в Україну 6,196 млн дол.

Слідом йдуть Німеччина та Чехія, де кількість біженців, що зареєструвалися для тимчасового захисту, з України становила відповідно 1 млн 21,67 тис. і 462,41 тис. Італія, як і раніше, йде на четвертому місці – 164,17 тис. (+ 3,5 тис.), а замикає п'ятірку Іспанія – 154,46 тис. (+ 5,2 тис.).

Слідом йдуть Велика Британія – 146,2 тис. (+ 7,8 тис.) та Болгарія з показником 146,03 тис. (+ 3,3 тис.) – єдина у якої кількість зареєстрованих зі статусом тимчасового захисту набагато більша за кількість зафіксованих біженців із України – 51,86 тис.

Понад 100 тис. українців, які зареєструвалися для тимчасового захисту, ще у двох країнах – Франція та Словаччини: відповідно 118,99 тис. (дані на 21 жовтня) та 101,24 тис. (+ 2,7 тис.).

Від 50 тис. до 100 тис. біженців з України зі статусом тимчасового захисту також у Румунії – 87,89 тис., Австрії – 86,90 тис. (+ 2,1 тис.), Нідерландах – 79,25 тис. (дані на 30 вересня), Литві – 70,67 тис. (зростання менше 2 тис., як і для інших країн нижче, де динаміка не зазначена). Серед них також Швейцарія – 69,61 тис. (+ 2,8 тис.), Ірландія – 64,28 тис. (+ 3,8 тис.), Бельгія – 59,53 тис. та Португалія – 52, 88 тис. (дані на 3 жовтня).

Слідом із показниками від 25 тис. до 50 тис. йдуть Швеція – 48,36 тис., Фінляндія – 43,81 тис., Латвія – 42,82 тис. (+ 2,1 тис.). У цій категорії також Естонія – 38,73 тис., Данія – 34,95 тис., Угорщина – 32,27 тис., Норвегія – 32,10 тис. Від 10 до 25 тис. біженців з України зі статусом тимчасового захисту у Греції – 20,0 тис., Хорватії – 19,13 тис. та на Кіпрі – 18,29 тис. Окрім того, у статистиці ООН біженці з України, що набули статусу тимчасового захисту в Словенії – 8,07 тис., Чорногорії – 6,96 тис., Люксембургу – 6,76 тис., Ісландії – 1,77 тис., на Мальті – 1,54 тис., у Сербії та Косово – 1,09 тис. та Ліхтенштейні – 0,36 тис.

ООН також назвала країни, в яких було зафіксовано біженців з України, однак немає даних про набуття ними статусу: Туреччина (дані на 19 травня) – 145 тис., Молдова – 96,65 тис., Грузія – 25,20 тис., Північна Македонія – 6,39 тис., Азербайджан – 3,94 тис., Албанія – 2,51 тис., Вірменія – 0,36 тис. і Боснія та Герцеговина – 0,13 тис.

Окремо ООН зазначає росію та Білорусь, український кордон з якими перетнули відповідно 2 млн 852,4 тис. та 16,71 тис. осіб, проте після 3 жовтня дані щодо росії перестали оновлюватися, тоді як по Білорусі вони застаріли. Згідно з інформацією ООН, у рф зафіксовані усі, хто перетнув кордон, тоді як у Білорусі – 16,43 тис. Дані про набуття ними статусу відсутні, як і дані про перетин кордону України у зворотному напрямку. За даними УВКБ ООН на 22 листопада, загалом з України від початку війни виїхало (без урахування потоку на в'їзд) 15,592 млн осіб, з них до Польщі – 7,584 млн, росію (дані на 3 жовтня) – 2,852 млн осіб, Угорщину – 1,782 млн людей, Румунію – 1,557 млн людей, Словаччину – 953,9 тис., Молдову – 697,9 тис., Білорусь – 16,7 тис. людей. Водночас в Україну, за даними ООН, з 28 лютого до 22 листопада 2022 р. в'їхало (без урахування даних Угорщини, рф та Білорусі) 7,939 млн осіб.

«Від початку російського вторгнення майже третина українців були змушені залишити свої будинки. На сьогодні це одна з найбільших криз переміщення людей у світі. В Україні близько 6,5 млн осіб були внутрішньо переміщеними на 27 жовтня в результаті війни», – зазначає УВКБ ООН, що збільшила оцінку внутрішньо переміщених осіб на 0,3 млн осіб. УВКБ ООН зазначає, що на середину 2021 року у світі було лише 53,47 тис. українських біженців, які просили відповідний статус, з яких у Європі – 36,49 тис. Українську діаспору у світі на середину 2020 року УВКБ ООН оцінювало у 6,1 млн, зокрема в Європі – 5 млн[8].

Організація «Центр економічної стратегії» та дослідницька агенція InfoSapiens провели опитування українців, які виїхали за кордон. Дослідження було проведено за підтримки Міжнародного Фонду «Відродження».[9] Станом на кінець 2022 року за кордоном (крім росії та Білорусі) перебувало 3,8–4,7 млн українських біженців, і є ризик, що ще 100–200 тис. виїде до кінця зими 2022-23 рр. через проблеми із енергопостачанням [43].

Переважна більшість українців, що перебувають за кордоном, – це жінки (найбільша частка жінок 35–49 років) та діти. Найбільше біженців виїхало до Польщі, Німеччини, Чехії та Італії. Із Запорізької області виїхала майже чверть усіх мешканців, а із Києва та Київської області – майже п'ята частина. Значна частина біженців втратила велику частину доходів після початку війни.

[8]Ukraine Refugee Situation URL:https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine

[9]Опитування було проведене в листопаді-грудні 2022 року серед дорослих (понад 18 років) українців, що перебували за кордоном (крім тих, хто перебував у росії та білорусі). Усього опитано 1 003 респонденти.

В Європейському Союзі усі українці мають право на отримання статусу тимчасового захисту. Хоча цей статус і надає право на проживання, роботу, освіту та медицину в усіх країнах ЄС, умови життя українців в різних країнах ЄС суттєво різняться, оскільки деякі із них, як-от Німеччина, забезпечують суттєві соціальні виплати, а в інших, як-от у Польщі, такі виплати є невисокими або відсутні зовсім.

Провівши кластерний аналіз, дослідники виділили чотири групи біженців та окреслили їхні портрети. Перша група – це класичні біженці: переважно жінки середнього віку з дітьми, які виїхали до Польщі. Друга група – це квазітрудові мігранти, що виїхали за кордон не лише через війну, а й для роботи. Третя група – професіонали, люди, які частіше за інші групи працюють за спеціальністю та менше готові працювати не за нею. Четверта група – люди із зони бойових дій: це українці, які найбільше постраждали від війни.

Щодо даних опитування про плани повернення українських переселенців, то переважна кількість українців, що зараз перебувають за кордоном, кажуть, що планують повернутись та надають перевагу життю в Україні. Проте, чи вони усі насправді повернуться – питання відкрите. Для цього є багато причин.

По-перше, чим довше триватиме війна, тим більше українців знайдуть роботу за кордоном та адаптуються до життя там. По-друге, навіть якщо життя в Україні подобається більше, ніж життя за кордоном, деякі українці вважають, що перспективи для їхніх дітей кращі за кордоном, тому готові терпіти тимчасові незручності заради майбутнього дітей.

Окрім того, людям, що виїхали за кордон із зони бойових дій, може бути нікуди повертатись, тож повернення залежить від швидкого відновлення їхніх регіонів або ж надання підтримки для переїзду в інші регіони України. Іншими потенційними причинами того, чому більша кількість українців може залишитись за кордоном, є небажання респондентів опитувань давати «соціально небажані відповіді», а також інтерпретація «повернення в Україну» як тимчасового відвідування.

Скільки, хто саме із біженців та за яких умов можуть повернутись до України, а також, як неповернення біженців може вплинути на українську економіку. За розрахунками, за кордоном можуть залишитись від 860 тис. до 2,7 млн українців. Більш схильними до повернення є люди похилого віку, люди з нижчим рівнем освіти, а також ті, хто працював до війни. Неповернення українців матиме суттєвий вплив на українську економіку, яка може втратити від 2,55 до 7,71 % свого ВВП [43].

Виокремлено два фактори, що можуть вплинути на те, чи повернуться українці, а саме: як місцеві мешканці в інших країнах ставляться до українських біженців, а також як українці адаптуються до ринків праці ЄС. Європейці ставляться до українських біженців здебільшого позитивно, хоча деякі українці відзначають, що з часом ставлення дещо погіршується.

Українці адаптуються до ринків праці ЄС швидше за біженців попередніх хвиль, що не дивно, зважаючи на високий рівень освіти й кваліфікації українців, надання ЄС усім українцям статусу тимчасового захисту, який надає право на роботу одразу, а також готовність українців на додаткові зусилля для пошуку роботи.

Ці фактори вказують на те, що українцям буде легше адаптуватись до життя за кордоном, аніж біженцям попередніх хвиль, що збільшує ризик того, що вони не повернуться в Україну.

Понад 82 тисячі українців і членів їхніх родин скористалися програмою «Єднання заради України» (UnitedforUkraine) і в'їхали до Сполучених Штатів Америки з початку повномасштабної війни [44]. Дана програма дає право на в'їзд до США й перебування в країні терміном до двох років за гуманітарним дозволом. Для участі в програмі українця має підтримати спонсор, який погодиться надати фінансову підтримку на час перебування у США. Імміграційна служба США вже підтвердила заявки на участь в програмі більше 177 тисяч американців, які підтримали українських біженців за цією програмою. Також українці, які перебували у США на момент розв'язання росією війни, можуть скористатися програмою «тимчасового захисту», яка діє також і для громадян Афганістану, Бірми, Ефіопії, Гаїті, Камеруну, Сомалі, Судану, Венесуели та Ємену. Нагадаємо, станом на кінець липня, тобто за п'ять місяців повномасштабного вторгнення росії в Україну, Сполучені Штати прийняли понад 100 тисяч українських біженців.

У Канаді також працює спеціальна програма для біженців із України «Дозвіл Канади на екстрені подорожі для українців» (Canada-UkraineAuthorizationforEmergencyTravel (CUAET)), що дозволяє безкоштовно оформити візу та отримати право на роботу та навчання в країні.

Гостьова віза за умовами цієї програми оформлюється строком на три роки. Додатково до цієї програми, українці, які вимушені шукати тимчасовий притулок у Канаді через війну, можуть отримати одноразові виплати в розмірі 3000 канадських доларів (близько 2 400$). За інформацією уряду Канади, станом на червень, 296 тисяч українців подали заявки на участь в програмі.

Майже 132 тисячі заявок були стверджені. Кількість українців, які вже прибули до Канади значно менша – 43 тисячі з початку 2022 року (число включає кількість всіх людей українського походження, що прибули до країни з 1 січня – не тільки в рамках програми). На думку міністра імміграції Канади Шона Фрейзера, для багатьох українців заявки на спеціальну програму для біженців – «запасний план» та «невідомо, чи вони використають його в майбутньому» [45].

> *Настрої, очікування та потреби ВПО (на прикладі Львівської області). З початком повномасштабного вторгнення росії в Україну Львівська область зіштовхнулась з безпрецедентним викликом, вона стала епіцентром переміщення людей із областей та регіонів, на території яких відбувались чи відбуваються воєнні дії.*

Влада, волонтерські організації, бізнес, звичайні небайдужі мешканці кинулись на допомогу, спонтанно реагували на проблеми, які виникали, та намагались задовольнити усі потреби ВПО. Це відбувалось без попередньої підготовки, спеціальних стратегій та механізмів, без достатньої кількості фінансових, матеріальних та людських ресурсів.

Львівська область є одним із ключових українських регіонів, що надав прихисток вимушеним внутрішнім переселенцям. Станом на 3 червня як внутрішньо переміщені особи (ВПО) в області офіційно зареєструвалося 242 тисячі переселенців, з яких 75 тисяч – діти, 110 тисяч – особи працездатного віку, понад 30 тисяч – пенсіонери та 8 тисяч – особи з інвалідністю. У Єдиній інформаційній базі даних станом на 25 грудня 2022 р. у Львівській області зареєстрували 251 тисячу внутрішньо переміщених осіб. Проте реальна кількість осіб, що проживають на Львівщині як ВПО, вдвічі більша, адже багато людей поселилися у приватному секторі та не реєструвалися як ВПО [46].

У жовтні-листопаді 2022 року проводилося дослідження, метою якого було з'ясувати настрої, потреби та очікування внутрішньо переміщених осіб, які проживають у тимчасовому житлі, щодо середовища проживання, базових умов праці, відпочинку, розвитку навичок, навчання дітей[10]. Йшлося про базові умови проживання для людей, житло яких зруйноване або пошкоджене. До прикладу, 3/4 опитаних – це жінки з дітьми, які бажають знайти роботу та за можливості повернутися додому чи облаштувати умови для життя у Львові.

[10] Дослідження провела комунальна установа Інститут міста на замовлення факультету архітектури Варшавської політехніки. Польовий етап дослідження (збір інформації) тривав з 27 жовтня до 4 листопада 2022 року. Опитування проведено кількісним методом. Кількість опитаних – 400 осіб.

Значний відсоток респондентів віком понад 60 років (19 %) та 31-40 років відповідно (28,8 %). Понад 70 % респондентів – це жителі Луганської, Донецької та Харківської областей. 36,6 % переїхали до Львова разом зі своїми дітьми. 54,8 % опитаних зазначають, що коштів їм вистачає на їжу та житло, однак виникають труднощі із купівлею одягу. 41,6 % ВПО на запитання «Чи ваше житло було пошкоджене внаслідок бойових дій» відповіли, що «повністю або потребує значного ремонту».

У тимчасових прихистках або в контейнерних будинках проживають 61,3 % респондентів, а 54,7 % представників ВПО при можливості вибору тимчасового житла надали б перевагу квартирі у багатоповерховому будинку. 42 % опитаних зазначали, що для повноцінного життя їм було б достатньо двох кімнат (кореляція відповідей між кількістю членів сім'ї до кількості кімнат – чим більша кількість членів сім'ї, тим більше потрібно кімнат). Спальня, кухня, вітальня та санвузол – найнеобхідніші частини житла для 80 % опитаних. 56,8 % зазначають, що повернуться додому, коли відбудеться деокупація їхнього населеного пункту або коли стане безпечніше повертатися, а 19,8 % планують залишитися у Львові [47].

> *Для планування майбутніх стратегій щодо інтеграції ВПО необхідно мати детальну інформацію не лише щодо кількісних характеристик, а й щодо основних потреб та очікувань ВПО, їхньої оцінки задоволення своїх потреб сьогодні, а також планування дій ВПО на майбутнє. Для цього Ресурсно-аналітичний центр «Суспільство і довкілля» провів дослідження потреб та очікувань ВПО у Львівській області [48].*

Аналітична записка містить результати дослідження потреб та планів внутрішньо переміщених осіб у Львівській області. У документі представлено загальну характеристику профілю ВПО у Львівській області, розглянуті основні потреби ВПО, зокрема забезпеченість житлом, гуманітарною та фінансовою підтримкою, реалізація спеціальних потреб, професійного життя, ділова та соціальна активність ВПО, а також планування майбутнього, напрацьовані рекомендації для цільових аудиторій.

Серед ключових статево-вікових та соціально-економічних особливостей ВПО, що приїхали у Львівську область можна виділити: географію приїзду (найбільше з Київської, Донецької та Харківської областей), статеву структуру (73 % – жінки), економічну активність населення (55 % – роботодавці, наймані працівники, фрілансери), невисокий рівень доходу, половина з неповнолітніми дітьми, велика кількість людей з інвалідністю.

Переважна більшість ВПО задоволені допомогою, яку вони отримують на місці, та умовами, в яких проживають.

Питання надання тимчасового житла (зокрема у спеціальних просторах для розміщення ВПО) вирішується досить ефективно, проте довгострокове вирішення проблеми забезпечення житлом потребує координації, ресурсів, співпраці з міжнародними стейкхолдерами, а також врахування вимог щодо енергоефективності та екологічності.

ВПО не мають достатньої інформації про допомогу, яку вони можуть отримати, що включає як можливості для проживання (наприклад, модульні будиночки), отримання фінансової та гуманітарної допомоги, так і конкретну інформацію для одержання медичної допомоги.

Серед професійних потреб ВПО найбільш актуальною є робота за фахом. Саме працевлаштування ВПО є найбільшою проблемою з точки зору влади та громадських організацій, адже в довгостроковій перспективі для людей, які планують залишитись на Львівщині надовго чи назавжди, питання отримання кваліфікованої та оплачуваної роботи буде суттєвим фактором їх задоволеності.

Нематеріальні потреби для ВПО не стоять гостро, проте в плануванні на довгострокову перспективу їх потрібно враховувати. Це стосується і інтеграції в місцеву громаду, і можливостей для розвитку ВПО та їх дітей, і умов для спілкування та початку бізнес активності.

> *Опитані ВПО не відрізняються особливою соціальною активністю і не дуже охоче долучаються до волонтерських ініціатив на місці свого проживання.*

Влада пропонує бізнесу можливості для релокації, проте бізнес далеко не завжди користується такими можливостями, а Львівську область розглядає в майбутньому не як основне місце діяльності, а як запасний чи додатковий майданчик.

Для влади та громадських організацій у наданні допомоги ВПО можна виокремити дві ключові проблеми: координація допомоги та формування довгострокової стратегії роботи.

> *Організації вбачають у владі найбільший рівень відповідальності за координацію та налагодження усіх процесів, що стосуються ВПО, зокрема, забезпечення медичною допомогою, житлом, роботою, можливостями для здобуття освіти. На їхніх плечах також лежить відповідальність за розвиток регіону в цілому. Деякі з учасників дослідження звертають увагу на недостатню залученість влади зараз у ці процеси.*

Мова йде про менеджмент прийняття переселенців (особливо специфічних груп, на кшталт осіб з інвалідністю чи осіб похилого віку), взаємодію з переселенцями тощо.

Окрім того, на думку волонтерів, влада відповідальна за розробку стратегії інтеграції ВПО, розвитку регіону та координацію роботи основних стейкхолдерів. Тактичні кроки, яких вжито до цього часу, спрацьовують ефективно, однак функція довгострокового планування державою не виконана в достатній мірі.

> *Волонтерам вдається приймати швидкі та ефективні рішення без бюрократичної тяганини. Втім, доля місцевої влади у допомозі волонтерам – дуже важлива. Без неї неможливо налагодити координацію роботи всіх зацікавлених сторін.*

Метою дослідження було, зокрема, вивчення потреб та труднощів щодо працевлаштування, аналіз ринку праці регіону. Все це для того, аби надалі органи влади, громадський сектор та бізнес могли формувати та пропонувати внутрішньо переміщеним особам такі послуги, які найбільше відповідатимуть їхнім потребам. Від початку повномасштабного вторгнення було створено координаційний центр для внутрішньо переміщених осіб, за три місяці за послугами щодо працевлаштування звернулося майже 1400 людей, з яких 35 % знайшли роботу. Для популяризації послуг було запропоновано різні формати, навіть запустили мобільні бригади, які виїжджали в місця компактного проживання. Найкращим рішенням для того аби заохочувати ВПО працевлаштовуватися – це висвітлювати історії тих, хто уже адаптувався на новому місці. Майже три чверті (73 %) учасників дослідження розглядають для себе роботу по найму. В індивідуальній трудовій діяльності зацікавлений 21 % опитаних, а у започаткуванні власного бізнесу з наймом працівників – 10 %. В цьому випадку респонденти могли обрати декілька варіантів зайнятості.

Більшість ВПО (71 %) зацікавлені в отриманні професійної допомоги для кар'єрного розвитку та працевлаштування. Водночас, тільки кожен четвертий зміг самостійно сформувати конкретні запити щодо сфер навчання і отримання допомоги, що свідчить про значну невизначеність щодо подальших професійних планів.

Більшість ВПО (68 %) зацікавлені у проходженні курсів підвищення кваліфікації для розвитку у своїй професії і знаходженні роботи на новому місці. Найбільший попит існує на курси іноземних мов та комп'ютерної грамотності, які зацікавили близько третини опитаних. Також популярними є курси водіїв і косметології, які зацікавили кожного п’ятого респондента.

Серед напрямків перекваліфікації ВПО частіше називали сферу комп'ютерних наук, IT і інтернету (38 %), індустрію краси та догляду (22 %), продажі (15 %) та громадське харчування і готельний бізнес (15 %) [48].

У Львові в вересні 2022 року презентували ще одне дослідження щодо особливостей працевлаштування вимушено переміщених осіб у Львівській області. Дослідження провели у межах проєкту ГО «Центр зайнятості Вільних людей» «Розширення можливостей працевлаштування для ВПО (внутрішньо переміщені особи) у Закарпатській та Львівській областях» [47]. Метою дослідження було вивчення потреб та труднощів щодо працевлаштування, аналіз ринку праці регіону аби надалі органи влади, громадський сектор та бізнес могли формувати та пропонувати внутрішньо переміщеним особам такі послуги, які найбільше відповідатимуть їхнім потребам. Від початку повномасштабного вторгнення було створено координаційний центр для внутрішньо переміщених осіб, за три місяці за послугами щодо працевлаштування звернулося майже 1400 людей, з яких 35 % знайшли роботу. Для популяризації послуг було запропоновано різні формати, запустили мобільні бригади, які виїжджали в місця компактного проживання.

Майже три чверті (73 %) учасників дослідження розглядають для себе роботу по найму. В індивідуальній трудовій діяльності зацікавлений 21 % опитаних, а у започаткуванні власного бізнесу з наймом працівників – 10 %. В цьому випадку респонденти могли обрати декілька варіантів зайнятості. Більшість ВПО (71 %) зацікавлені в отриманні професійної допомоги для кар'єрного розвитку та працевлаштування. Водночас, тільки кожен четвертий зміг самостійно сформувати конкретні запити щодо сфер навчання і отримання допомоги, що свідчить про значну невизначеність щодо подальших професійних планів.

Основними висновками даного дослідницького проекту є:

1 Масштаб ситуації із ВПО та ситуація із зайнятістю населення в Україні в цілому [49].

На момент проведення дослідження кількість ВПО в Україні оцінювалась в 6 мільйонів 275 тисяч осіб. Тільки за офіційними даними в Закарпатській області було обліковано 155,5 тис. ВПО; у Львівській 243,8 тис. ВПО. Рівень зайнятості населення внаслідок війни різко впав: економічні експерти оцінюють частку безробітних у 30 %, Національний банк України – в 35 %. Для ВПО ситуація складається навіть гірше: за даними МОМ, 60 % ВПО які мали роботу до початку війни, її втратили.

2 Бар'єри ВПО у працевлаштуванні.

Невизначеність життєвої ситуації ВПО призводить до того, що роботодавці сприймають їх як тимчасових працівників, що різко знижує шанси бути найнятими (за результатами кількісного опитування цей фактор входить

в топ-4 складнощів при пошуку роботи). Одночасно це знижує і мотивацію шукати роботу і у ВПО, оскільки в короткостроковій перспективі вони можуть полишити Закарпаття і Львівщину. Для ВПО, значна частина з яких приїхала із східних та південних областей, стримуючим фактором у пошуку роботи є нижча зарплатня на Західній Україні порівняно з тією, яку вони отримували до війни (за результатами кількісного опитування цей фактор входить в топ-4 складнощів при пошуку роботи). Серйозною проблемою є володіння і використання ВПО української мови: ті переселенці, які не можуть або не хочуть спілкуватися українською, мають значно менші шанси на працевлаштування в Закарпатській та Львівській областях. Ймовірність мобілізації чоловіків-ВПО до армії змушує частину з них уникати пошуку офіційної роботи на новому місці. Складні та некомфортні житлові умови ВПО та наявність дітей або інших членів родини, що потребують постійного нагляду та піклування, заважають частині ВПО (найчастіше жінкам) шукати роботу на новому місці. Невирішеність формальних питань, таких як наявність усіх документів та завершення офіційної співпраці із попереднім роботодавцем, також заважають ВПО шукати нову роботу. Брак вакансій та неспівпадіння кваліфікації ВПО з вимогами місцевого ринку праці теж є проблемою, особливо в невеликих містах і селах.

3 Ситуація на ринку праці західних областей.

Ситуація на ринку праці Закарпатської та Львівської областей є менш напруженою, а конкуренція між пошукачами роботи – нижчою, ніж в областях центру, сходу та півдня України. Особливо виділяються Львів та Львівська область, які за даними порталів працевлаштування зараз займають друге місце за часткою доступних вакансій в Україні. Війна вплинула на рівень бізнес-активності в Закарпатській та Львівській областях: в цілому він знизився, але ефект був нерівномірним в різних сферах. Деякі напрями, такі як забезпечення військових, швейна промисловість, приготування їжі, навпаки, активізувалися, що призвело до збільшення потреби в робочій силі. Результати дослідження дозволяють припускати, що поки поява великої кількості ВПО не спричинила конкуренції між новоприбулими та місцевим населенням. Частина ВПО не поспішає працевлаштовуватися, інші займають робочі місця, на які не вдалось найняти місцевих мешканців.

4 Вплив релокації підприємств на ринок праці та зайнятість ВПО.

Хоча тема релокації підприємств у Закарпатську та Львівську області часто і детально згадується у ЗМІ, результати дослідження показують, що це процес поки що має обмежений вплив на ринок праці західних областей та можливості для працевлаштування ВПО. Та кількість робочих місць, яка вже створена та буде створена релокованими підприємствами у найближчий час,

неспівставна з кількістю місцевого населення, що потребує роботи та кількістю ВПО, що проживають в Закарпатській та Львівській областях.

5 Соціально-демографічні характеристики ВПО, їх побутові умови та плани.

Аналіз різних джерел інформації показав, що більшість ВПО Закарпатської та Львівської областей (приблизно дві третини) – це жінки. За рівнем освіти ВПО дуже схожі на все населення України, наприклад, серед ВПО 34 % мають вищу освіту. Приблизно дві третини ВПО Закарпатської та Львівської областей походять із Донецької, Луганської та Харківської областей. В Закарпатській області більше всього ВПО оселилися в Ужгородському та Мукачівському районах, у Львівській області – у Львівському районі. Житлові умови ВПО та ситуація із доходами свідчать, що вони знаходяться у складній життєвій ситуації: 70 % з них в останні місяці залежить від соціальних виплат, грошової допомоги, 66 % проживають в гуртожитках, санаторіях, базах відпочинку, що надані місцевою владою. Хоча дві третини опитаних нами ВПО наразі не планують полишати теперішнє місце проживання, кожен третій має плани переміщуватися. Значна частина ВПО має середній або вище рівень володіння комп'ютером, але тільки кожен п'ятий володіє якоюсь іноземною мовою на рівні достатньому для ділового спілкування.

Саме складні житлові умови, невизначеність планів на найближчий час, а не недостатній рівень освіти чи знань, заважають ВПО в пошуках роботи.

6 Рішення влади щодо стимулювання зайнятості населення в цілому і ВПО зокрема.

Поки що різноманітні ініціативи влади щодо покращення ситуації із зайнятістю населення в цілому і ВПО зокрема мають обмежений вплив. Аналіз наявних даних демонструє, що невелика кількість підприємств користується грошовими компенсаціями від Уряду при наймі ВПО на роботу, а власники бізнесу кажуть, що для них ця компенсація навряд чи стане вагомим фактором для найму ВПО. Рішення влади про скорочення терміну перебування у якості безробітного до 30 днів, хоча і вітається деякими експертами, може ще зменшити і без того невеликий потік звертань ВПО до центрів зайнятості. Інші ініціативи, такі гранти на новий бізнес, закладення теплиць та садів, мають запланований масштаб (кількість грантів та наявне фінансування), що неспівставно менший, ніж кількість ВПО, які потребують роботи чи ресурсів для власного бізнесу. Тобто навіть у разі успіху цих ініціатив, вони вплинуть на дуже невелику кількість ВПО. Окремо слід відзначити, що позитивно оцінюється представниками бізнесу рішення про звільнення підприємств від оплати мобілізованим.

7 Канали пошуку роботи для ВПО і можливі шлях допомоги ВПО у працевлаштуванні.

Статус-кво такий, що основним каналом пошуку роботи, який зараз використовують ВПО, є інтернет (72 % за даними нашого опитування). Це співпадає із рекомендаціями експертів, які вказують, що ВПО слід використовувати найбільші портали працевлаштування (work.ua, rabota.ua тощо), групи для пошуку роботи в соцмережах (Фейсбук і т.і.) та шукати інформацію на власних сторінках роботодавців, які їх цікавлять, рекрутерів та ІТ-спеціалістів у соцмережах. Очевидно, що будь-яка активність щодо донесення інформації про працевлаштування до ВПО має використовувати інтернет як основний канал комунікації. Щодо роботи центрів зайнятості, то експерти із сфери бізнесу та рекрутингу мало використовують цей канал і вважають його недостатньо дієвим. На їх думку, робота центрів зайнятості має бути більш ефективною. Хоча можна припустити, що є сегменти зайнятості, для професій в яких краще можуть працювати центри зайнятості, а є сегменти, де більш корисні портали працевлаштування в інтернеті та більш сучасні методи пошуку роботи. Це розділення потребує додаткового вивчення.

Щодо допомоги ВПО у працевлаштуванні, то аналіз думок експертів дозволяє запропонувати такі кроки. На першому етапі: полегшення психологічного стресу, допомога в адаптації на новому місці. Нагадаємо, що за результатами дослідження близько 26 % ВПО Закарпатської та Львівської областей мають високий рівень психологічного дистресу. Навіть якщо рахувати тільки офіційно зареєстрованих ВПО, то приблизно 104 тисячі осіб-ВПО в цих областях мають потребу у психологічній допомозі. На другому етапі: надання чітких алгоритмів для пошуку роботи, створення системи менторства, наприклад, з боку HR-спеціалістів. Дуже важливою є допомога у догляді за дітьми ВПО. Нагадаємо, що близько двох третин ВПО – це жінки, а за результатами кількісного опитування 53 % ВПО мають обов'язки по догляду за іншими членами родини (неповнолітніми дітьми, людьми похилого віку, з хронічними захворюваннями тощо), що обмежують їх можливості працевлаштування.

8 Зацікавленість ВПО в отриманні професійної допомоги для кар'єрного розвитку та працевлаштування.

Більшість ВПО (71 %) зацікавлені в отриманні професійної допомоги для кар'єрного розвитку та працевлаштування. Водночас, тільки кожен четвертий зміг самостійно сформувати конкретні запити щодо сфер навчання і отримання допомоги, що свідчить про значну невизначеність щодо подальших професійних планів.

9 Якої саме професійної допомоги для кар'єрного розвитку та працевлаштування потребують ВПО.

Серед запропонованого переліку видів професійної допомоги найбільшим є попит на послуги, які допоможуть визначитись із майбутньою спеціалізацією (отримання подальшої освіти, профорієнтація, визначенні шляхів розвитку навичок та кар'єри). Поширеним є запит на сприяння конкретними кроками щодо пошуку роботи, а саме, на допомогу з розробкою плану пошуку роботи, допомогу з написанням резюме і підготовку до співбесіди з роботодавцем.

Більшість ВПО (68 %) зацікавлені у проходженні курсів підвищення кваліфікації для розвитку у своїй професії і знаходженні роботи на новому місці. Найбільший попит існує на курси іноземних мов та комп'ютерної грамотності, які зацікавили близько третини опитаних. Також популярними є курси водіїв і косметології, які зацікавили кожного п'ятого респондента. Слід зазначити, що найбільш популярні курси зазвичай не мають прив'язки до місцевого ринку праці чи попереднього фаху опитаних.

10 Зацікавленість ВПО в освоєнні нової професії.

Зацікавленість у проходженні курсів підвищення кваліфікації для освоєння нової професії і знаходженні роботи на новому місці є у 66 % опитаних ВПО. Серед напрямків перекваліфікації ВПО частіше називали сферу комп'ютерних наук, ІТ і інтернету (38 %), індустрію краси та догляду (22 %), продажі (15 %) та громадське харчування і готельний бізнес (15 %).

11 Бажаний формат консультацій для ВПО.

ВПО, які цікавляться допомогою, курсами перекваліфікації чи отриманням нової професії, не мають особливих вподобань щодо формату її отримання і вважають офлайн консультації і дистанційне навчання однаково зручними.

12 Наявність технічних засобів та умов для дистанційного навчання і роботи.

З точки зору наявності передумов для дистанційного навчання і роботи, найкращою є ситуація з доступом до інтернету, його в тій чи іншій формі мають 89 % опитаних ВПО. Водночас, тільки половина (49 %) опитаних ВПО мають достатньо вільного місця, щоб працювати вдома, і лише 42 % мають комп'ютер або ноутбук, який можна використовувати для роботи і навчання. Дві третини опитаних ВПО зацікавлені у тому, аби мати можливість безкоштовно користуватися доступом до комп'ютерів та інтернету або проходити навчальні курси у публічній бібліотеці за новим місцем проживання.

13 Оцінка рівня зацікавленості у роботі серед ВПО методом «загаданого знайомого».

Оцінка рівня зацікавленості в роботі, яка була оцінена методом «загаданого знайомого», є досить високою – 90 %. Слід мати на увазі, що

цільовою аудиторією опитування були не всі ВПО, а переселенці у найбільш працездатному віці, які вже знайшли роботу або активно ведуть її пошуки, тому серед їхніх знайомих таких людей може бути більше, ніж у всій спільності ВПО. Попри це, данні опитування безумовно свідчать про загальну зацікавленість у працевлаштуванні і налаштування ВПО на пошук роботи.

14 Оцінка складності пошуку роботи ВПО на новому місці.

З труднощами в процесі пошуку роботи на новому місці стикалися більшість опитаних (59 %). Найчастіші труднощі, з якими стикалися: нестача вакансій для своєї спеціальності; рівня освіти чи кваліфікації (37 %); небажання роботодавців наймати ВПО (32 %); занадто низький рівень оплати (29 %). Серед тих, хто стикався з труднощами при пошуку роботи, більшість (61 %) відповіли, що ці труднощі не пов'язанні з недостатністю кваліфікації або навичок.

15 Бажані умови роботи для ВПО.

Найчастіше ВПО шукають роботу у сферах торгівлі та виробництва, що є слушною стратегією з огляду на велику кількість вакансій та/або низьку конкуренцію в цих сферах. Близько чверті ВПО розглядають для себе некваліфіковану працю (прибиральника, охоронника, різнороба тощо), що може свідчити як про тимчасовий характер їх планів на роботу, так і про потребу у швидкому працевлаштуванні або ж про невіру/невдалий досвід пошуку більш відповідних посад.

Майже три чверті учасників дослідження розглядають для себе роботу по найму. Шість із десяти потенційних найманих працівників не можуть або не хочуть працювати віддалено. Лише кожен двадцятий повідомив, що йому чи їй підійде тільки віддалена робота. Натомість ВПО приваблює гнучкий графік. Третина готова працювати понад вісім годин на день, водночас, кожен п'ятий – не більше семи годин. Медіанна мінімальна заробітна плата, за яку респонденти погодились би працювати, становить 10,000 грн. Це трохи більше, аніж середня зарплата, яку пропонує Державна служба зайнятості, але менше, ніж на порталах працевлаштування. Комунальна установа Інститут міста провела опитування[11] серед внутрішньо переміщених осіб, які живуть у Львові, про їхні настрої та потреби. Замовником дослідження був факультет архітектури Варшавської політехніки в межах проєкту NewEuropeanBauhaus. На основі цього дослідження будуть спроєктовані будинки, які відповідають потребам внутрішньо переміщених осіб. Йдеться про базові умови проживання для людей, житло яких зруйноване або пошкоджене. Також ми

[11] Дослідження провела комунальна установа Інститут міста на замовлення факультету архітектури Варшавської політехніки. Польовий етап дослідження (збір інформації) тривав з 27 жовтня до 4 листопада 2022 року. Опитування проведено кількісним методом. Кількість опитаних – 400 осіб.

дослідили настрої ВПО. До прикладу, 3/4 опитаних – це жінки з дітьми, які бажають знайти роботу та за можливості повернутися додому чи облаштувати умови для життя у Львові. Результати в подальшому будуть враховані при подальшій співпраці із партнерами та міжнародними організаціями[12].

Запитання були пов'язані із потребами та очікуваннями внутрішньо переміщених осіб у місті, які проживають у тимчасовому житлі, щодо середовища проживання, базових умов праці, відпочинку, розвитку навичок, навчання дітей.

Згідно з опитуванням, більшість переселенців – 70 % – це мешканці Луганської, Донецької та Харківської областей, з яких третина (28,8 %) – віком 31-40 років і 19 % – старші за 60 років. У багатьох із них – 41,6 % – житло повністю знищено або потребує значного ремонту. 36,6 % переїхали до Львова разом з дітьми. Основні результати дослідження:

Висновки. Для першого періоду міграції (перший місяць війни) в часі війни характерною особливістю внутрішньої та зовнішньої міграції є прийняття рішення про виїзд зі постійного місця проживання. ВПО приймали рішення переїхати більшою мірою в прикордонні чи більш безпечні регіони країни до родичів, знайомих чи друзів або ж винаймали житло за наявності фінансових можливостей. Прихистком чи тимчасовими місцями для перебування біженців були обладнані садочки, школи, театри чи інші приватні приміщення тощо, які були свого роду транзитними місцями до кількох діб. На прийняття рішення перетнути кордон також впливали наявність родичів/друзів/знайомих, які брали на себе левову частку допомоги щодо прийняття біженців з України. Для цього періоду характерне прийняття державного механізму реєстрації та надання соціально-гуманітарної та матеріальної допомоги як ВПО в Україні, так і біженцям за кордоном.

Щодо другого періоду міграційних процесів (другий – четвертий місяці війни), то характерним є подальший збір як статистичної інформації з різного роду джерел (дані Міністерства закордонних справ України, Міністерства соціальної політики, Укрзалізниці, Державної прикордонної служби тощо), так і проведення вже численних соціологічних досліджень (Міжнародна організація міграції, Управління Верховного комісара ООН у справах біженців; Аналітичний центр Cedos, Соціологічна група Рейтинг, соціологічної служби Центру Разумкова тощо). Ці результати загалом дають нам, з одного боку, цілісну статистичну картину та географію переміщень як всередині між регіонами України, так і за кордоном. А з іншого боку, висвітлюють походження та місце перебування нинішніх переміщених

[12] https://city-adm.lviv.ua/news/society/social-sphere/294155-instytut-mista-doslidyv-zhytlovi-potreby-vnutrishno-peremishchenykh-osib-u-lvovi-rezultaty-opytuvannia?fbclid=IwAR0H_tVXW1D_U_Mt_a84DYluy-uJbfsOXaYXa86ktGM5Br_4frlClV7maOA

внаслідок війни, їхні нагальні потреби, сприйняття безпеки та дискримінації з боку приймаючих громад; тривалість перебування у статусі ВПО/біженця та причини їх повернення чи неповернення до своїх домівок.

> *Для цього періоду вже характерним є внутрішній і зовнішній міграційний рух у зворотному напрямку – повернення й короткострокове повернення. Варто виокремити низку викликів щодо повернення для переміщених осіб: безпекова ситуація на певний момент часу в регіоні попереднього проживання; пошкоджене чи зруйноване житло; наявність попереднього місця праці, можливість знайти роботу чи зареєструватися в центрі зайнятості; остаточно неврегульована процедура коротко- і довгострокового повернення в Україну; отримання юридичного статусу біженця та його тривалість; труднощі з оформленням посвідчень особи та інших документів у зв'язку з їхньою відсутності через втрату чи при перетині кордонів тощо.*

Третій період (червень–грудень 2022 року, початок 2023 року) характеризується вже більш сталими міграційними процесами, що передбачають як внутрішні, так і зовнішні переміщення переважно з окупованих територій України. Для нього властиві й зворотня динаміка – повернення чи тимчасове повернення біженців та ВПО до своїх домівок. Численні соціологічні дослідження фіксують очікування ВПО від майбутнього та оцінка ними перспектив щодо повернення/неповернення до своїх домівок, а біженців в Україну. З боку влади ініціюється низка проектів, програм підтримки внутрішньо переміщених осіб та стратегії державної політики щодо внутрішнього переміщення до 2024 року, а також вагомою є грантова підтримку таких проектів з боку інших держав. Щодо українських біженців, то кожна з приймаючих країн має свої програми підтримки та приймає рішення на законодавчому рівні щодо умов їхнього подальшого перебування.

Міграційними викликами для України загалом є: продовження бойових дій та воєнного стану у довгій перспективі, що поглиблюватиметься соціально-економічними та демографічними наслідками; відновлення повноцінного функціонування міської/сільської інфраструктури; зростання рівня безробіття і навантаження на держбюджет щодо виплат матеріальної допомоги як безробітним, так і переміщеним особам; розробка як короткострокової, так і довгострокової ефективної міграційної соціальної політики щодо повернення більшості громадян з прийняттям відповідних нормативно-законодавчих документів тощо.

Вимушені внутрішні і зовнішні міграційні процеси актуалізують питання інституційної спроможності держави розв'язувати проблеми в цій

сфері, щодо вирішення яких слід застосовувати комплексний підхід. Сьогодні в Україні має бути переглянута відповідність задекларованої політики у сфері міграції до реального стану речей – спроможність влади адекватно реагувати на міграційні виклики та вирішувати низку таких проблемних життєвих ситуацій у переміщених осіб: інформаційно-комунікаційні, житлові, працевлаштування, медичні, психологічні, соціальні, економічні, політичні, інтеграції та адаптації тощо.

2.2 ІНДИВІДУАЛЬНІ ПРАКТИКИ БЕЗПЕКИ В СИТУАЦІЯХ ВІЙСЬКОВИХ ЗАГРОЗ: ДОСВІД ПЕРШОГО РОКУ ВІЙНИ

Українським жінкам, що тікали від війни, присвячується

Рефлексія сучасності самими ж сучасниками у ситуації невизначеності – це просте завдання. Ми знаходимося в дорозі та спостерігаємо події та феномени, які або не мали місце в недавньому минулому, або зі зміною контексту звичні практики зазнали внутрішніх, не завжди помітних, змін. Є небезпека спробувати описати їх з позицій колишнього життя лінійно в категоріях «гірше» – «краще» і скотитися до банального катастрофічного опису сучасності. А сенс у тому, що ми стикаємося з новими феноменами, для опису яких ще немає загальновизнаного словника.

Ключове питання, звідки взялася рішучість протистояти вторгненню, а не зустрічати агресора квітами? Як сталося, що народ об'єднався і не прийняв агресію у регіонах, які розглядалися як схильні до прийняття великої країни-сусідки? Абсолютно новий феномен – кількість українських біженців за кордоном, які намагаються уникнути ризиків, пов'язаних із воєнними діями.

> *Рефлексія стану сучасного українського суспільства часів російської агресії почалась с перших днів війни [1]. В основі задуму наших досліджень лежать три основні тези. Перша теза належить відомому англійському філософу З. Бауману, який запропонував розглядати сучасне суспільство як суспільство*

> *«індивідуальної безпеки». Друга теза належить Б. Ананьеву, який вважав індивідуальність найвищим ступенем розвитку. Третя теза була висунута Т. Каторбінським – теоретиком праксіології як загальної теорії організації, в тому числі діяльності.*

Три ідеї стали основою наших роздумів. Насамперед, слід зазначити праксіологічність сучасної української культури. Вона найповніше виявилася в есе магістрів-психологів у перші місяці війни.

Друга ідея про роль імпліцитної компетентності в умовах загроз та невизначеності стала предметом другої частини дослідження.

Третя ідея стосується особливостей транзитної категоризації та ідентифікації вимушених переселенців та результати наших досліджень представлені у третій частині.

Наші три дослідження базувалися на так званих якісних методах.

У самому загальному вигляді метод можна визначити як систему регулятивних принципів та правил діяльності, якими керується суб'єкт при дослідженні деякого об'єкта, як систему науково розроблених правил, прийомів пізнання, що ґрунтуються на вивченні об'єктивної дійсності та покликаних висвітлювати шлях дослідження. Таким чином, основна функція методу – це внутрішня організація та регулювання процесу пізнання чи практичного перетворення того чи іншого об'єкта

За Р. Мертоном мета якісного дослідження – виявити існуючі релевантні думки, зокрема несподівані. Їхні кількісні частки на етапі якісного дослідження не важливі і можуть бути визначені після. Звідси в якісних дослідженнях потрібно визначити мінімальний обсяг вибірки, що забезпечує (з заданою точністю) попадання до неї думок, релевантних до цілей дослідження менше, ніж кількісного.

> *Якісні методи спрямовані на життєвий досвід інформантів. Життєвий досвід досі найчастіше трактується як сукупність банальностей, загальновідомих істин, де немає творчості і діалектиці. Але, як справедливо зазначив Є. Суїменко, «інший здоровий глузд далекої від науки «простої» людини, дуже близької до емпірій життя та її актуальних проблем, дає і може дати в сто разів більше слушних думок і помічених ним фактів, гідних нових знань та наукових концепцій» [2, с.177].*

П. Корнєєв визначає життєвий досвід як самобутній, неповторний синтез усіляких знань та оцінок, вражень, почуттів та інших актів та станів, що здійснюються в індивідуальному людському житті та спрямований на вирішення її проблем [3, с. 143].

На наш погляд, кількісні та якісні методи дозволяють досліджувати різні види досвіду, як за змістом, так і за особливостями його придбання та реалізації.

Насамперед, відзначимо таку характеристику досвіду як його публічність – приватність. Кількісні методи найбільш адекватні щодо досвіду переважно громадського, щодо якого склалися певні правила. Якісні методи більш чутливі до нюансів непублічного чи мало громадського досвіду.

З іншого боку, слід пам'ятати ступінь ексклюзивності чи типовості досвіду. Чим унікальнішою є соціальна ситуація, в якій виявився інформант, чим меншу поширеність такі ситуації мають місце в соціумі, тим адекватнішим є застосування якісних методів.

> *Рефлексованість – нерефлексованість досвіду. Безліч оповідань, що супроводжують людське буття, свідчать про те, що у людей існує потреба в об'єктивації власного досвіду та розгляд його з різних точок зору у присутності різних слухачів.*

Разом з тим, з одного боку, не вся діяльність може піддаватися прямій рефлексії, а з іншого – люди відрізняються між собою здатністю до цієї рефлексії. Якісні методи орієнтовані працювати з інформантами, схильними до рефлексії, з одного боку, з другого, – мотивованими на об'єктивацію власного досвіду як наративів.

> *Таким чином, якісні дослідження, на наш погляд, спрямовані на те, щоб виявити специфіку певного життєвого досвіду або повсякденного знання, а кількісні – на оцінку його значущості та інтенсивності прояву.*

Звідси використання якісних методів передбачає:

– відбір інформантів, й не так з урахуванням його соціально-демографічних характеристик, скільки з урахуванням їх досвіду у вирішенні тієї чи іншої проблеми;

– спрямованість формулювань питань на відображення життєвого досвіду інформанта;

– використання стратегій, що дозволяють неодноразові звернення до інформанта, пов'язані з уточненням інформації;

– облік необхідності не стільки зберігати анонімність, яка в деяких ситуаціях неможлива, скільки збереження особистої мотивації інформанта в дослідженні та його продовженні.

Ми виходимо з того, що так звана якісна соціологія не зводиться лише до нових методів, вона спрямована на вивчення індивідуального та групового досвіду та дій та спрямована на вивчення певної частини реальності [4].

Слід зазначити, що в цілому інтерес до якісних методів відбувається на тлі теоретичного осмислення конструктивістської діяльності людей та формування конструктивістського підходу до самої соціології. До якісних методів доцільно звертатися щодо вивчення діяльності людей, яка передбачає множинність результатів розвитку соціальних об'єктів. Будь-який соціальний процес можна розглядати як серію послідовних виборів, здійснюваних суб'єктом з «безліч всіх можливих світів», у тому числі лише один – реальний, інші ж мислимі як логічно можливі, тобто несуперечливим чином репрезентують можливі факти або зв'язки речей.

Крім того, на наш погляд, якісні методи плідні тоді, коли в поле зору соціолога потрапляють тільки нові явища і процеси, у тому числі й швидкозниклі, перехідні, для яких характерні несформованість внутрішніх і зовнішніх зв'язків, їх стохастичний і випадковий характер. Життєвий цикл знову наростаючих феноменів може бути в історичному плані стислим, у той час як їх вплив на наступні події великим.

Якісні методи ефективні для дослідження статистично малозначущих подій, які, незважаючи на це, можуть здійснювати вирішальний вплив на перебіг соціальних процесів.

Крім того, якісні методи доцільно використовувати при дослідженні суб'єктної, особистісної складової соціальних процесів (народний герой, популярна особистість, ініціативна ділова людина), для якої характерна не повна сутність зовні спостережуваної поведінки та внутрішніх смислів і спонукань. У таких ситуаціях типовість проявів може маскувати реальні смисли і значення, як у відповідності зі злим наміром, і через те, що внутрішні переживання завжди унікальні, а форми висловлювання об'єктивні і типові.

> *Якісні методи результативні для дослідження прихованої, інтимної, не публічної сторони життя людини, яка відповідно до культурних і соціальних норм принципово не демонструється, може суперечити їм і розвиватися, не виставляється в певний період на показ, але потенційно в майбутньому можуть стати панівними в соціумі.*

Праксіологічні вектори особистої безпеки: досвід перших місяців війни. Війна тривала вісім довгих років. Фейсбук і ютуб підкидали сюжети про валізку для надзвичайних ситуацій, про досвід Югославії. Потроху люди запасалися продуктами та найнеобхіднішим. У лютому сама можливість нападу обговорювалася під час вирішення життєвих проблем.

Для цього розділу важливим є хронологія досліджень, що відбиває динаміку розвитку подій та зміни контекстів.

Спочатку ми спробуємо представити результати пілотажного дослідження, проведеного в перші місяці війни. Студенти магістри психологічного відділення Одеського національного університету імені І. І. Мечникова написали есе про своє життя після агресії. Цей проект мав однією з цілей організацію рефлексії власного досвіду як основи для зняття психологічної напруги за рахунок об'єктивації своїх переживань. Дослідницька частина проекту була пов'язана з розумінням праксіологічної чи організаційної складової у ситуації невизначеності та загроз життя.

Ми проаналізували вільні есе магістрів першого року навчання, яких розкидала війна по різних країнах. Перші місяці війни пов'язані з першим праксіологічним досвідом вирішення проблем особистої безпеки та безпеки своїх близьких.

> *Есе були проаналізовані на основі прийомів обґрунтованої теорії. Крім того, ми розглядали діяльність із забезпечення особистої безпеки через її аксіологію, морфологію, праксіологію та онтологію.*

Ми проаналізували 8 есе, у тому числі 6 жінок та 2 чоловіків.

На основі технік обґрунтованої теорії нами виявлено один базовий конструкт БЕЗПЕКА та два субконструкти ДІЯЛЬНІСТЬ та ОСОБИСТИЙ ПОТЕНЦІАЛ.

Проблема безпеки у прикордонні існує і в мирні часи [5], але війна загострила проблему індивідуальної безпеки та розуміння реально існуючих загроз. Разом з тим, основним контекстом життя людей із початком війни стала невизначеність. Для цього наведемо деякі цитати з есе.

Н.: «24-го лютого я прокинулася від слів чоловіка «почалося». Того дня я не розуміла, що саме «почалося». І, мабуть, ще десь тиждень я теж цього не розуміла».

Ф.: «Ситуація була дуже напружена, тому що люди приїжджали дуже втомлені і розгублені. Багато хто взагалі не розумів, що відбувається і що робити далі».

Ми виявили аксіологічні чи ціннісні виміри власної діяльності та діяльності інших за такими шкалами як: правові–неправові практики, морально–аморальні, соціальні–асоціальні, індивідуальні–групові, перспективні–неперспективні, інформаційно–дезінформаційні.

Наведемо приклад інформаційно-дезінформаційного вектора діяльності:

А1.: «Мені стало цікаво, що з цього приводу говорять самі росіяни про цю ситуацію. Чесно, відчуття склалося, що такий смітник навіть штучно важко відтворити».

Приклад правового–неправового вектора діяльності:

А1.: «Далі виявилося, що в нас у підвалі немає жодного вогнегасника, взагалі навіть порожнього, хоча багато разів говорилося, що відбувається закупівля важливих предметів безпеки. Ось так поворот, виявляється, розкрилася таємниця, що гроші йшли до кишені. Ну, цей факт упустимо, мешканці будинку все зрозуміли, просто не почали з'ясування стосунків».

В есе є і вказівка на такий вектор як «перспективні–неперспективні» дії.

М.: «Ще за тиждень до війни наша компанія евакуювали співробітників з Харкова, Сум, Донбасу, Києва до безпечних регіонів. Одесу не встигли. Для нашого міста ми організували перший евакуаційний автобус аж 25го лютого».

Л1.: «На початку лютого ми з дівчиною почали обговорювати це питання, зібрали «тривожну валізку», вивчили карту бомбосховищ. Звичайно, я поділився своїми думками з родичами, друзями та знайомими. На мене всі дивилися як на міського божевільного. Я намагався всім щось довести, але мені ніхто не вірив». «Ми не знали, що може статися на дорозі. Раптом прилетить снаряд у машину? А що ми робитимемо в іншій країні, коли закінчаться гроші? Скільки триватиме ця війна? Ми вирішили просто чекати та стежити за розвитком подій».

З точки зору структури (морфології) самої діяльності щодо забезпечення особистої безпеки та безпеки близьких були виявлені такі виміри як новий–старий, евристичний–неевристичний, невизначений–певний, важкий–простий, мінливий–незмінний.

І з позицій організації (праксіології) діяльності виявлено такі виміри як технологічно–нетехнологічний, упорядкований–невпорядкований, організований–неорганізований, спільний–несумісний, певний–невизначений, реальний–нереальний, важкий–легкий, хаотичний–упорядкований.

Ми зупинимося на особливостях рефлексії реального втілення або онтології діяльності, яка оцінювалася за такими шкалами як саморганізована–зовнішньоорганізована, волонтерська–примусова, цілеспрямована–безцільна, підтримувана–непітримувана, хаотична–впорядкована, повсякденна–неповсякденна, мінлива.

> *Тепер звернемося до аналізу самоорганізаційної онтологічної складової діяльності людей, які опинилися в умовах агресії. Невизначеність ситуації стала пусковим механізмом самоорганізації.*

К1.: «Насправді у перші дні війни серед місцевого населення було більше хаосу та паніки, ніж якихось організованих дій. З боку місцевої влади теж не було жодних чітких вказівок. Я зрозуміла, що мені варто самій організувати свій план дій»; «….. ми зібрали всіх знайомих і організовано

пішли ночувати до підвалу приватної стоматологічної поліклініки, якою володів батько одного з моїх друзів».

В.: «Всі організувалися, розподілили ролі та чітко виконали завдання».

Особливу роль у забезпеченні безпеки людей відігравали волонтери.

Г.: «Серед хаосу, в якому перебувають люди на вокзалі, собаки, працівники та волонтери починає вимальовуватися чітка впорядкованість дій»: «Коли є чітка організація, відразу спадає колективне почуття напруги, оскільки стає зрозуміло, що ти в добрих руках, з'являється почуття, що не вся відповідальність тепер на тобі особисто».

Ф.: «Обстановка була дуже напружена, оскільки люди приїжджали дуже втомлені та розгублені. Багато хто взагалі не розуміли, що відбувається і що робити далі. Але організація роботи волонтерського центру була дуже на високому рівні. Кожна людина з групи знала свою роботу та чітко її виконувала».

Для зняття невизначеності зазвичай включаються усі інформаційні канали. Про це кажуть і автори есе.

К1.: «Я зрозуміла, що в організації мені повинна допомогти інформація, яку дають офіційні джерела, тому я включила канал новин і стала слухати ведучих, які, судячи з їхнього вигляду, теж зовсім не знали що робити. За новинами показували репортажі про хаотичні дії людей». «Я зрозуміла, що мені варто самій організувати свій план дій, тому я насамперед зайнялася фінансовим питанням і перевела свої кошти на надійне місце, т.к. ніхто не міг знати, що станеться з банківською системою. Оскільки ніхто не знав, що робити, ми з сім'єю вирішили почекати і поспостерігати за розвитком ситуації».

Л1.: «Одразу ввімкнув телевізор, почали з жахом поглинати новини».

Комунікація стала одним із факторів зняття невизначеності.

А1.: «Іноді списувався з друзями і дізнавався, що в їхніх сім'ях відбувається, і як вони планують діяти. Я теж не сидів, склавши руки, нічого більше не міг зробити, крім як надати підтримку близьким знайомим і друзям. У мене був чат на 130 осіб, де спілкувалися студенти нашого університету між собою, при цьому навчаючись на різних факультетах та курсах. В основному була паніка у першокурсників, як не дивно, серед психологів. Потрібно ж допомогти своїм, правильно? Я допомагав деяким дівчаткам, які перебували в паніці, але методом спілкування та розуміння все пройшло нормально і з кожним днем ці дівчинці ставали міцнішими духом». «Пізніше, сусідня парадна дізналася, чим ми займаємося і вирішила наслідувати наш приклад, почали теж прибирати свій підвал, так само – виділили нам 4 мішки з піском, на той випадок, якщо буде пожежа, і вогнегасника немає під рукою, то можна

засипати вогонь піском. Ми перенесли туди свої речі, наші сусіди також ключ залишили нам».

А2.: «Можна бути серед людей, серед своїх, заспокоювати зростаюче почуття провини тим, що ти робиш щось корисне, і займати обидві руки, щоб не було чим гортати новини».

С.: «7:30. Перше, що я зробила – це звичайно включила соціальні мережі щоб переконатися в тому, що мені все це сниться. Але на жаль, я переконалася у протилежному». «Коли ми з дітьми повернулися додому, на своїй сторінці в Фейсбук я виклала повідомлення про те, яка ситуація в місті: підприємства працюють у звичайному режимі. Громадський транспорт ходить за розкладом. Деякі школи функціонують у звичайному режимі. І відразу я побачила, як інші люди діляться інформацією про становище в інших містах. Київ та Харків були вже у вогні, все було серйозно. Був навіть момент, коли мені довелося побути довідковим бюро, координаційним пунктом та сполучною ланкою між незнайомими, але потрібними один для одного людьми на той момент».

Л1.: «… телефон розривався від дзвінків та повідомлень всіх знайомих, друзів та родичів».

Немаловажну роль грала зайнятість як чинник подолання невизначеності та емоційної напруги.

А1.: «Знаючи маму, щоб вона змогла відволіктися від паніки, їй потрібно знайти заняття. Моя пропозиція була такою, щоб вона разом із головою почала займатися облаштуванням підвалу, а чоловіча сила допомагатиме фізично. Мама почула мою пораду, і її осінило, буквально відразу почала займатися цією справою»: «Мама організувала всіх жителів нашої парадної і запропонувала кожному принести певну сумку із запасами та речами до нашого підвалу, щоб при бомбардуванні відразу бігти в укриття, без переживання, як мінімум про те, що там ніде сидітиме. Також мама запропонувала поставити додатковий замок на вхідні двері до під'їзду, щоб диверсанти не виламали двері і не пробралися всередину».

А2.: «Можна … заспокоювати зростаюче почуття провини тим, що ти робиш щось корисне, і займати обидві руки, щоб не було чим гортати новини. …руки та шия можуть затікати, але це все було дрібницею в порівнянні з благодатною тишею в моїй голові та моєму серці. Я була спокійна вперше від початку війни».

У перші дні війни важливе значення набула взаємна підтримка.

В.: «Я забрала свою подругу з її дітьми та тваринами до себе додому. Ми вирішили, що так буде краще: у мене в будинку є підвал, а їм доводилося спускатись у паркінг. …. люди були готові допомагати один одному і йди назустріч».

Цю омріяну підтримку відчували на собі й ті, хто змушений був залишити країну.

В.: «Там (на кордоні з Молдовою) на нас чекав абсолютно разючий і досліз зворушливий молдавський народ. Вони організували наметове містечко: їжа, вода, чай. Стоянка була заповнена приватними машинами з людьми, які готові безкоштовно везти громадян України до Кишинева та інших міст. Здавалося, місцеві схвильовані не менше за нас. Такого щирого співпереживання та солідарності я не очікувала. Але крім смачної їжі та теплого прийому місцевими, було надано реальну допомогу, без якої ми навряд чи впоралися б».

З 2014 року в країні активно формувався волонтерський рух. З початком агресія він стала одним із значних чинників стійкості українців.

П.: «Волонтерська робота у нашому містечку почала організовуватися вже у перші дні війни. Викладалися об'яви про збір гуманітарної допомоги у соціальних мережах. І люди з містечка і навколишніх сіл почали звозити одяг, їжу, інструменти і багато інших потрібних товарів. Також волонтерами було організовано плетіння маскувальних сіток».

Таким чином, цілеспрямована організація своєї діяльності у нових непередбачуваних умовах служила основою попередження негативних психологічних станів – депресій, паніки, стресів.

Важливою субкатегорією у наративах інформантів став ОСОБИСТИЙ ПОТЕНЦІАЛ.

Субкатегорія «Особистісний потенціал» характеризується багатовимірними шкалами. У військовій ситуації найчастіше згадуються ключові виміри досвідчений–недосвідчений, компетентний–некомпетентний, комунікативний–некомунікативний, лідерський–нелідерський, цілеспрямований–нецілеспрямований, зосереджений–несосереджений, адаптований–дезадаптований, зайнятий–незайнятий, розгублений–зібраний, впевнений–невпевнений.

Відсутність особистого досвіду життя в екстремальних ситуаціях, інакше кажучи вихідна недосвідченість, некомпетентність у вирішенні подібних ситуацій, – одна з прикмет самоописів інформантів.

В.: «Весь цей досвід був шокуючим і безрадісним, але все-таки показав, як працює здатність зібратися і організовувати реалізацію завдань, що виникають, навіть з найважчий час».

А.: «Некомпетентність цих людей як фахівців з плетіння маскувальних сіток компенсується старанням, а управління процесами здійснюється в основному однією знаючою жінкою, але дана організація за одну зміну може

видавати дві, а то й три величезні маскувальні сітки, при цьому підтримуючи психічне здоров'я та бойовий дух у щонайменше сорока людей на день».

Ситуація загроз запускає лідерські процеси. Ось одна із цитат.

А2.: «З моєї розповіді може здатися, що лідера у волонтерів, які зібралися в тому спортзалі, немає, але він був, тобто вона була. Енергійна жінка віком близько 45-50 років із волоссям, зібраним у тугий пучок, дуже спритна і з гучними впевненим голосом. В основному вона керувала групою людей у далекому кінці спортзалу та сплітала, розтягувала основи для сіток та виправляла вже готові. По суті, без неї ми не мали б готового продукту діяльності. Вона була нашим контролером та шеф-кухарем. Вона коригувала відповідні кольори для сіток («Дівчатка, я зараз виходила на вулицю і, знаєте, на землі такого кольору немає, його уникайте»), вона кожному знаходила місце, вона кудись тікала і поверталася з машинкою, щоб різати тканину, вона знала, хто за що відповідає. Вона збирала окремі частини головоломки на одну картинку».

Безумовно, такі особистісні особливості як впевненість-невпевненість не могли не згадуватись у наративах інформантів.

К.: «Я завжди намагаюся тримати все під контролем і організовувати свої дії заздалегідь, особливо щодо надзвичайних подій, але ніхто не знає як поведеться психіка, опинившись у критичній ситуації».

Або навпаки А 2. «Зазвичай я дуже незграбна і сором'язлива, але тут я була впевнена, бо точно знала: тут зараз моє місце, і я маю на нього повне право. Більше того, я потрібна. … Через якийсь час я відклала ножиці і стала на те місце, де людей було менше, але вони були потрібнішими. Це була моя ініціатива, і ніхто не відмовив мені в проханні навчити мене».

Вектор «емоційно-раціональний» також присутній у нарративах інформантів. Прикладом можуть бути такі цитати.

К1.: «Вона (сусідка) панікувала і навіть заплакала, тому я намагалася її заспокоїти і підбадьорити. Намагалася говорити з нею спокійно, без зайвих емоцій, щоб підроблена впевненість хоч трохи передалася їй, так як нервувала я теж дуже сильно, але вдарившись в емоції, ефективного результату ми точно не досягли б».

Т.: «У перші дні складно було зібратися, змусити себе їсти, вмиватися, розмовляти з близькими. Потім стало начебто легше, життя не припинилося, просто воно стало іншим. …Настрій з кожним днем коливався хвилями: надія змінювалася станами тривоги, зневіри, нічні сигнали повітряної загрози вибивали з ритму життя. Натомість дуже гостро стали відчуватися прикмети та елементи звичайного нормального мирного життя: люди на вулиці та зупинках викликали дуже ніжні та доброзичливі почуття, каву та чай, ретро-

музику в салоні маршрутки. Все це здавалося таким рідним та потрібним. І це повернуло мене до життя».

П.: «Це викликало дуже дивні відчуття, здавалося, що плетіння сіток це не щось (на кшталт чогось дуже корисного), але розуміння того, що це вклад у спільну велику справу і, що твої думки і мрії людей з якими ти працюєш, спілкуєшся і все це надихає працювати і допомагати далі».

> *Інакше висловлюючись, вміння орієнтуватися в інформаційних потоках і брати участь у інформаційних мережах, вступати у комунікації сприймається як важливі особистісні навички та вміння. При цьому фіксується неповна компетентність та досвідченість у вирішенні проблем безпеки, яку можуть компенсувати зосередженість, цілеспрямованість, впевненість, зібраність та старанність. Важливе значення має вміння адаптуватися до нових незвичних обставин, спокій.*

Завершальним елементом наративу Ван Дейк вважають «коду», позначаючи цим терміном ту частину оповідання, у якій автор висловлює свою власну думку, здалеку оцінюючи ситуацію.

Ось приклади деяких з них.

А1.: «Мама знайшла заняття і заспокоїлася, що вже не могло не радувати».

А2.: «Приблизно 400 душ щодня (плетучи маскувальні сітки) мають шанс зробити свій внесок, захистити своє місто, заспокоїти свої нерви, поспілкуватися з друзями, знайти сили вийти з дому, впоратися з війною у своїй голові. Ось такі результати».

В.: «Весь цей досвід був шокуючим і безрадісним, але все ж таки показав, як працює здатність зібратися і організовувати реалізацію завдань, що виникають навіть в найважчий час».

Г.: «Ніколи мені не доводилося бачити чогось настільки масштабного, так добре організованого та абсолютно безкоштовного – я тут говорю не лише про Німеччину, а абсолютно про всі пункти України та Європи, через які ми їхали. Люди, об'єднані спільною справою, просто для того, щоб допомогти тим, кому це потрібно. Ми знаємо, наскільки людині важливо бути частиною чогось. У цих місцях є особлива атмосфера-відчуття того, що ти причетний до чогось дуже значущого і роблячи свою роботу вносиш видимий внесок у допомогу іншим».

Л2.: «Отже, місце особистої ініціативи виросло у справжній механізм, що зараз відбувається, який працюватиме навіть без керівництва. Оскільки процес роботи операціоналізований, кожен виконує свою маленьку роботу і робить внесок у загальний цілісний результат».

Н.: «І сьогодні кожен з них мене надихає та дарує віру у те, що перемога вже близько. Точніше ми вже перемогли. Ми стали такою нацією, яка вибиває заздрощі усього світу».

П.: «Такої згуртованості, взаємопідтримки, взаємодопомоги я ще ніколи не бачила у своїй життя. І мені здається, що саме це допомогло тоді, коли ми всі були налякані і не розуміли, що відбувається і допомагає досі жити, працювати, боронити свою землю незважаючи ні на що».

Т.: «Коли мені повернулася можливість мислити конструктивно, я зрозуміла, що не маю права просто втомлюватися від страху і залишатися осторонь і повинна допомогти нашим захисникам. У перші дні війни я перерахувала свою стипендію на допомогу нашої армії».

Ф.: « І мені здається, я ще довго пам'ятатиму всі ці, наповнені сльозами, очі».

> *Суспільство індивідуальної безпеки – це суспільство суб'єктності, самоорганізації, контекстності мислення. Таким чином, наші результати підтверджують цю тезу. Напередодні війни багато українців активно рефлексували політичні події та загрози, що нависли над країною, і шукали ресурси індивідуального захисту себе та своїх близьких.*

Інакше висловлюючись, війна підключила самооранізаційні процеси, пов'язані з активністю забезпечення особистої безпеки, з взаємною підтримкою людей і праксіологічної гнучкістю. Але скріпною базою став моральний дух та цінності українців.

«Довга дорога до дюн»: важкі рішення і практики біженців. Прийняття рішення про вимушену міграцію – це рішення складне і, на наш погляд, заслуговує на особливу увагу. Саме це рішення змінює вектори життєвого шляху як тих, хто залишився в країні, так і тих, хто залишив її. В умовах війни, а значить в умовах невизначеності та обмеженості знань про поведінку в екстремальній ситуації з особливою гостротою актуалізується значення повсякденного контекстного знання або імпліцитної компетентності. Багато деталей контексту життєдіяльності визначають стратегії виживання. Ці деталі відрізняються: вибухи, запах пороху, розбиті танки і відстріляні гільзи, багаття для приготування їжі один раз на день, холодні підвали, ночівлі в метро, блок пости.

Як ухвалювалися рішення про від'їзд? Одна річ, коли довго виношуються плани виїхати, інша – коли зовнішні обставини змушують ухвалювати кардинальні рішення. Вимушена міграція жінок та дітей стала одним із механізмів збереження нації. Дивовижні історії свідчать про

спонтанність ухвалення рішення, у тому числі під впливом випадкових обставин: нової інформації, запрошення знайомих та інше.

Екстремальні умови, пов'язані з загрозами життю, для людей неекстремальних видів діяльності актуалізують приховані резерви знань і навичок, інакше кажучи імпліцитну компетентність, яку можна розуміти як приховану, неочевидну агреговану компетентність, пов'язану з результативним вирішенням завдань в умовах невизначеності та загроз життя. Інакше висловлюючись, практики вимушеного переселення за умовах військових загроз значною мірою визначаються здатністю до швидкого мало усвідомлюваного процесу трансдисциплінарного навчання як основи їхньої успішної адаптації. У цьому зв'язку можна погодитися з думкою З.Баумана, який назвав сучасне суспільство суспільством індивідуальної безпеки, а отже евакуація та вимушений від'їзд можуть розглядатися як умова уникнення загроз життю, власному здоров'ю та майну.

> *Вимушеними переселенцями з країни, яка зазнала нападу, насамперед стають жінки з дітьми та старими батьками через обмеження на виїзд чоловіків. Гендерний аспект цієї проблеми надає особливої актуальності дослідженню практик тимчасового переселення жителів районів, які зазнали агресії, до інших країн.*

Насамперед йдеться про самодетермінацію переселенських практик молодих жінок працездатного віку, які рятують себе та своїх дітей та близьких від загроз знищення. При цьому мігранти в різні країни, у тому числі європейські країни, можуть розглядатися не тільки як об'єкт турботи, але і як популяційний ресурс для сторони, що приймає. Звідси вивчення особливостей стратегій вимушених переселенок набуває особливої значущості як країни, що зазнала агресії, так і приймаючої країни.

Психологи та соціологи намагаються розібратися із масштабним явищем українських біженців. У цій позанаукової рефлексії виявився сам вибір країни-притулку. Безумовно, існує безліч факторів, які визначали вибір країни. Кожна з країн, що дала притулок українським біженцям, має свої культурні особливості та можливості для прийому. Ми намагалися проаналізувати особливості вибору Латвії як тимчасового притулку українськими мігрантами.

З наукової точки зору інтерес представляють дискурсивні маркери експліцитної та імпліцитної компетентності у пошуку відповідей на військові виклики та способи з ідентифікації, а також роль національної (політичної та етнічної) ідентичності в установці на тимчасове переселення до інших країн. Імпліцитна компетентність вимушених переселенців визначається, на наш погляд, по-перше, різноманіттям наукових знань, що швидко поповнюються,

засвоєння яких відбувається в процесі всього життя людини, з розвитком сфер його застосування, у тому числі за рахунок нових видів життєдіяльності. По-друге, системою практик людини (освітніх або вимушених переміщень), що вимагають трансдисциплінарної імпліцитної компетентності, що забезпечує формування особистісного знання (за М. Поланою), що охоплює суттєві зв'язки в нових контекстах і дозволяє знаходити адекватні способи вирішення ситуацій. Така компетентність може розглядатися як основа самодетермінації особистості. У найзагальнішому вигляді самодетермінація розуміється як здатність людини визначати свою власну поведінку. Інакше кажучи самодетермінація це – здатність людини приймати рішення про те, як поводитися, і використовувати ці рішення як причинні передумови своєї поведінки. Згідно з ідеями Е. Десі та Р. Райєна, готовність управління чи самодетермінації своєї поведінки забезпечують компетентність, автономність та соціальні зв'язки [6].

> *У нашій роботі ми досліджуємо роль імпліцитної компетентності у самовизначенні життя вимушених мігрантів. При цьому ми прагнемо глибшого розуміння дискурсивних маркерів експліцитних та імпліцитних компетенцій біженців.*

Цей розділ організований наступним чином: у його першій частині представлений огляд наукової літератури, пов'язаної з поняттями міграції та самодетермінацією біженців. Потім ми деталізуємо методологічну основу, що використовується для проведення цього дослідження. А далі ми представляємо результати з коментарями, з критичним обговорення наших результатів та сильних та слабких сторін дослідження. На закінчення робимо висновки, що узагальнюють ключові перспективи та визначаємо перспективу майбутніх досліджень.

Понятійний апарат дослідження. Насамперед визначимося з поняттям «міграція». Під поняттям «міграція» розуміється переселення, саме територіальне переміщення населення, що пов’язане зі зміною місця проживання. Безліч типологій міграції свідчить про складність самого феномену, про різноманіття факторів, що впливають на переміщення людей, про наявність різноманітних теорій, які в різних науках його пояснюють і уточнюють понятійний апарат для його опису. Традиційно йдеться про трудову міграцію, про «відплив мізків» – актуальні для багатьох пострадянських країн, включаючи Україну та Латвію. Для України останнє десятиліття ознаменувалося вимушеною міграцією населення через тимчасову окупацію її деяких територій російською федерацією.

У зв'язку з цим і отримали державне визначення два офіційні види градації: «вимушені переселенці» і «біженці». Така законодавча класифікація

важлива з погляду надання державної допомоги та правового статусу. Подібність між «вимушеними переселенцями» і «біженцями» – це сам момент вимушеності. Відмінності ж у тому, що в психіці вимушеного переселенця панує домінанта віддалення від небезпечного місця, тоді як у біженця знаходиться момент оцінки місця переселення, тобто він якоюсь мірою вибирає місце, куди переселитися.

Д. Масей [7] – автор синтетичної теорії міграції пропонує розділити підходи до вивчення міграції на дві групи теорій: 1) теорії, які розглядають фактори та причини міграції та 2) теорії, що спираються на аналіз механізмів саморозвитку та самопідтримання міграції.

Х. Сакіс зазначає, що дослідження міграції охоплює два аспекти: 1) визначення причини міграції, добровільна чи мимовільна (мотиваційна компонента міграції); 2) наслідки міграції, моделі адаптації та акультурації, формування ставлення до міграції, способи коригування поведінки мігранта (адаптаційний компонент міграції). Зрештою, вимушені мігранти — це «звичайні люди» та «цілеспрямовані актори», занурені у певні соціальні, політичні та історичні ситуації [8].

Останні висловлювання є відправною точкою нашого дослідження. Питання можна сформулювати в такий спосіб, як здійснювався вибір країни тимчасового перебування з прикладу Латвії.

> *За основу нашого дослідження взято також поняття самодетермінація. У найзагальнішому вигляді самодетермінація розуміється як здатність людини визначати свою власну поведінку. Інакше кажучи самодетермінація це – здатність людини приймати рішення про те, як поводитися, і використовувати ці рішення як причинні передумови своєї поведінки. Згідно з ідеями Е. Десі та Р. Райєна, готовність управління чи самодетермінації своєї поведінки забезпечують компетентність, автономність та соціальні зв'язки [6].*

Компетентність – один із ключових елементів теорії детермінації. При всьому різноманітті до розуміння компетенції в загальному вигляді компетентність – наявність знань, досвіду та навичок, необхідних для ефективної діяльності в заданій предметній галузі. Компетентність – потенційна готовність вирішувати завдання зі знанням справи; включає змістовий (знання) і процесуальний (уміння) компоненти і передбачає знання істоти проблеми і вміння її вирішувати; постійне оновлення знань, володіння новою інформацією успішного застосування цих знань у конкретних умовах, тобто. володіння оперативним та мобільним знанням. Компетентність – це

володіння певною компетенцією, тобто. знаннями та досвідом власної діяльності, що дозволяють виносити судження та приймати рішення.

Ми згодні з думкою [9], що в теорії самодетермінації більшою мірою йдеться про експліцитну компетентність. У своєму пілотному дослідженні ми спробували показати, що в умовах ризиків для життя імпліцитна компетентність найбільш яскраво проявляється і значною мірою пов'язана з потребою в автономії. Імпліцитна компетентність розуміється нами як прихована агрегована компетентність у результативному вирішенні завдань за умов невизначеності.

> *Задум дослідження будувався на тому, що в одного боку унікальність пережитого досвіду мігрантів слабо піддається формалізації, але передається через особисті свідчення самих мігрантів, а з іншого боку наративи та дискурси стають важливим елементом саморефлексії мігрантів, що дозволяє їм виробити власну стратегію та утвердитись у неї вступаючи в комунікації з різними з людьми та розповідаючи їм про пережите та труднощі прийняття рішення про переселення.*

Була обрана методологія щодо якісних досліджень, яка представляється найбільш адекватної з метою і завдань дослідження.

В основі задуму дослідження, таким чином, акценти критеріїв вибору методів дослідження перенесені з процедурних особливостей на особливості індивідуального та групового досвіду в цілому.

Було обрано метод вільного інтерв'ю з переліком основних тем для обговорення.

На наш погляд вільне інтерв'ю в нашому випадку є доречним, оскільки дозволяє врахувати різноманіття думок інформантів з різним досвідом переживання безпосередніх військових подій. Іншими словами, вільне інтерв'ю в нашому випадку доцільне для дослідження якісної своєрідності досвідів людей, включених у певні відносно відомі ситуації. Це дозволило уявити основні блоки можливого досвіду і його завдання полягає в тому, щоб максимально відобразити різноманітності досвіду. Основні блоки досвіду, що виділяються нами, можуть бути по-різному представлені в індивідуальному досвіді. Саме якісна своєрідність перетину траєкторій різних дослідів становить основу застосування вільного інтерв'ю у нашому дослідженні.

Основні теми для обговорення: Які події у вашому житті передували вашому від'їзду з України? Чим ви керувалися, ухвалюючи рішення залишити Україну? Чому ви обрали Латвію як тимчасовий притулок? Як ви влаштувалися в Латвії? (житло, зайнятість, матеріальне становище). Чи маєте ви зв'язки з такими ж мігрантами, як ви, і які вони? Яким є ваш поточний

емоційний стан? Наскільки важлива для вас ваша національність і якою є її роль у вашому житті в Латвії? Наскільки ви знайомі з місцевою культурою і що ви зробили, щоб краще пізнати Латвію? Якими є ваші подальші плани щодо вашого перебування в Латвії? Що подобається і що не подобається у Латвії? Чи буваєте ви в Центрі допомоги українцям у Латвії та як часто? Наскільки робота Центру допомогла у вашому пристрої у Латвії?

Виходячи з цього, використання якісних методів передбачає: відбір інформантів, не стільки на основі їх соціально-демографічних характеристик, скільки на основі врахування їхнього досвіду у вирішенні тієї чи іншої проблеми; спрямованість формулювань питань щодо відображення життєвого досвіду інформанта; використання стратегій, що дають змогу неодноразових звернень до інформанта, пов'язаних з уточненням інформації; облік необхідності не стільки зберігати анонімність, яка у деяких ситуаціях неможлива, скільки збереження особистої мотивації інформанта у дослідженні та його продовженні.

Учасниками годинного інтерв'ю стали у серпні 2022 року вісім жінок віком від 30 до 60 років, які приїхали з регіонів України з різною активністю бойових дій: дві з Маріуполя та його передмістя, дві з Харкова, дві жінки з півдня – Миколаїв та Одеса, по одній жінці з Києва та Дніпра. Крім цього, при відборі інформантів враховувалися сімейний стан, наявність та вік дітей, терміни виїзду з України. Кількість інформантів визначалася за критерієм повторюваності ключових варіантів позицій. Дослідження було проведено за фінансової підтримки Латвійського уряду.

Обробка результатів проходила у два етапи – загальний аналіз суджень з теми дослідження та аналіз вільного інтерв'ю за допомогою принципів та технології так званої «обґрунтованої теорії».

Загальний аналіз результатів дослідження. Аналітичний процес дозволив нам уловити основні ситуації ухвалення рішення, пов'язані з вибором країни тимчасової міграції та інтерпретацією контекстів цих рішень. Ми представляємо ключові твердження учасників, щоб задокументувати рамки нашого аналізу.

> *Отже, за умов невизначеності, на наш погляд, зросла роль імпліцитної компетентності. Підтверджуючими ознаками у випадку з біженцями із зон військового конфлікту можуть бути оцінка можливості агресії, час прийняття рішень про об'їзд із самої зони та рішень про переміщення в країну тимчасового перебування; додаткові транзитні переміщення далеко від небезпечного місця; перехід від рішення під впливом інших до самостійного рішення: непрямих вимірювальних шкал, що виявляються у наративах.*

Предметом широкого обговорення до початку агресії стали в українських та міжнародних засобах масової інформації як нереальність загроз нападу, так і швидка окупація країни у разі реалізації загроз. Маркером рефлексії можливих загроз стала «тривожна валізка».

Таблиця 2.2.1. – Соціально-домографічна інформація про інформантів

Код	Місто	Вік	Родиний стан, кількість дітей, інша інформація, що надали інформанти
І 1	Київ	32	Одружена, виїжджала вагітною з маленьким сином
І 2	Дніпро	60	Заміжня, двоє дочок, онучка
І 3	Одеса	36	Одружена, двоє дітей
І 4	Миколаїв	46	Незаміжня
І 5	Харків	56	Неодружена, дорослий син
І 6	Харків	45	Одружена, син і чоловік
І 7	Мариупіль	51	У стадії розлучення з чоловіком, 4 дітей, з початком воєнних дій у лікарні
І 8	Мариупіль	43	Заміжня, двоє синів, чоловік працює в Латвії

Тривожна валізка включає документи та набір необхідних простих речей таких, як зміна білизни, сірники, ліхтарик, вода, продукти харчування, став відправною точкою для прийняття наступних рішень. Підхід до обмеження речей був продиктований різними прогнозами на швидке завершення війни і на можливі тяготи передбачуваних переміщень. Саме вони часто згадується в оповіданнях інформантів. ЇЇ збори, як і рішення про переміщення, приймалися в різний час.

І 4: «На четвертий день, коли справді почалися повітряні тривоги, сирени та вибухи у мене вже було зібрано похідний рюкзак як у всіх людей, звичайно. Він завжди був зі мною. Навіть під час походу в магазин, хоча він близько знаходиться. Документи про освіту, диплом, паспорт, документи на житло, гроші, пляшка з водою, зміна білизни, теплі речі».

Почнемо з оцінки ймовірності вторгнення.

І 5: «Харків розташований поруч із російським кордоном. У моїй голові не вкладалося, що щось можливе з того боку. За тиждень до цього дзвонили друзі з Америки. Я казала, що все спокійно, і вони даремно турбуються. Я почала збирати «тривожну» валізку через півгодини після перших вибухів. Сусідський військовий стверджував, що через п'ять днів усе закінчиться. Домовляться. До кінця лютого я знаходилася у Харкові. Всерйоз не сприймаючи ситуацію спочатку, тому що думала, що це ось зараз і закінчиться.

Вони змогли прорватися в місто, стрілянина, вибухи. Ситуація, яка взагалі в голові не вкладається. Літали літаки».

І 3: «Для мене все було повною несподіванкою, але не для чоловіка-аналітика за професією. Він чекав і попереджав мене, що потрібно виїхати Я не хотіла «Та гаразд, нічого такого не буде». Ну, от я виявилася неправою».

І 4: «О 8.00 ранку вийшла у своїх справах на вулицю. Сусід зупинив мене у дворі і каже: «Ти знаєш, що війна». Я не повірила. Думаю просто літня людина надивилася новин якихось. Я вийшла на проспект і побачила людей, що кучкувалися. Я потім подумала, що вони не розуміють, куди йти: у притулок, чи до родичів, чи на роботу, чи збиратися сім'єю. Вони розмовляли та думали, що робити. І все одно я не повірила. Пішла далі у своїх справах. Ще кілька днів я ходила працювати. Я ніколи б не могла подумати, що буде вбивство реально мирних жителів, що бомбитимуть школи, будинки, що настільки все серйозно».

І 1: «Я відразу зрозуміла, що це війна, з ранку почула перші вибухи. Коли ти це чув, ти був впевнений, що можеш якось більш рішуче та впевненіше діяти у цих умовах. А я розгубилася, почалася паніка. А чоловік – мені каже: «Та ні, це просто зараз пролунають кілька вибухів, не може бути що вони будуть йти на Київ та будуть брати Київ».

> *Більшість інформантів з недовірою сприйняли не тільки формальну інформацію, а й самі вибухи, нальоти авіації, танки на вулицях, десант, що висадився. Реальність перекидала наявне знання та досвід. І експліцитне знання було сильнішим за реальність.*

Важке рішення про від'їзд у безпечніше місце в день початку агресії прийняли лише два інформанта з восьми. Багато хто відкладав рішення про переміщення і намагався уточнити офіційну інформацію та звірити її з власним досвідом.

І 3: «Ми того ж дня (початку війни) перетнули кордон із Молдовою. 24 лютого о 12:00 дня я вже сиділа із зібраними валізами та чекала, коли мій чоловік приїде з роботи. Ми складали окремо мою та дітей валізу та окремо чоловікові, на випадок якщо він не зможе виїхати, щоб не треба було речі перевантажувати. Тобто окремої «тривожної» валізки не було».

І 4: «В перший же день подзвонили мені родичі і одразу сказали: «Бери квиток та вилітай до Риги. Війна. Бери літак і лети». Я попросила три дні подумати. Так терміново відлітати в чужу країну. Наступні дні бомбардували аеропорти. І ставало все важче та важче. Одного разу зателефонувала моя приятелька і каже: У тебе 40 хвилин – приймай рішення. Після того як за ці три тижні я побувала і в бомбосховищі абсолютно непідготовленому,

покинутому, поряд із цим бомбосховищем йшов реальний бій і я вранці бачила обгорілі танки і допомагала поліцейським збирати патрони та гільзи. Моє рішення (було) прийнято за 40 хвилин і це було наслідком того, що я надивилася, після того, як літак і вертушки дуже низько літали і особливо коли з мого багатоповерхового будинку масово почали виїжджати люди і залишилося просто кілька людей на поверсі. Залишилися літні люди, пенсіонери. Це теж давило психологічно та морально. Я могла б (вилетіти), якби я була рішучою і більше цікавилася політичною обстановкою в країні. Я б могла різкіше зреагувати, але я не настільки, на жаль, стежу за політичною ситуацією».

І 2: «Я взагалі не збиралася (їхати). Я говорила: «Ні, я нікуди не поїду». Через три тижні я зрозуміла, що треба щось вирішувати. Мені було просто їх (двох дочок і онучку) страшно відпускати самих».

І 5: «Після перших вибухів син одразу зібрався на Західну Україну. Я відмовилась з ним їхати. Я проводжала його полями через блокпости».

Але у всіх випадках на пошуки остаточного рішення йшло кілька тижнів і навіть кілька місяців і супроводжувалося це спочатку внутрішніми переміщеннями, а потім у деяких випадках переміщення кількома країнами.

І 6: «Все-таки я наважилася і спочатку була Західна Україна. Я п'ять днів перебувала у Західній Україні. Ми приїхали до родичів із Харкова на початку березня. Так-так-так, ми прораховували варіанти. Ми намагалися зрозуміти, їхати чи ні. Я приїхала на Західну Україну не одна, я приїхала з чоловіком. Він військовозобов'язаний, вік у нього з 18 до 60. Він не зміг би виїхати зі мною, тому спочатку приїхали до Західної України через Львів. Ми прибули спочатку до родичів, але це не є кінцевою нашою зупинкою. Ні, не одразу прийшло рішення. Мені здалося, що на Західній трішки, ну, як скажемо, таке слово «пересидимо», бо там було тихіше. Але умови, які там були, у чужих людей, ми їхали з однією сумкою буквально, тобто речі тільки найнеобхідніші: документи і одна сумка (з речами). Так довго неможливо перебувати у гостях».

У багатьох процес ухвалення рішення про від'їзд розтягнувся на тижні з різних причин, у тому числі з об'єктивних: оточення міста, безпосереднє вторгнення до його кордонів, а також труднощі визначення безпосередніх загроз та тяжкості життя у військових умовах. Непрості рішення про від'їзд приймалися в умовах невизначеності та ризиків. Насамперед, рішення про від'їзд найчастіше вставала як сімейна проблема. Це і відповідальність за безпеку дітей та проблеми особистої безпеки. Члени сім'ї включалися у процес прийняття рішення та допомагали його здійсненню.

Компетентність є складовою частиною самодетермінації особистості, як основа для її власної активності та здатності самостійного вибору шляхів забезпечення власного благополуччя. Експліцитну компетентність складають

знання та відомості про складні ситуації у мирний та воєнний час, почерпнуті з наукових джерел, підручників, засобів масової інформації протягом свого життя та способах існування у ній та її подолання.

І 4: «Родич навів серйозні аргументи, я провела свій моніторинг і переконалася, що це чиста правда. Звичайно, я відразу ж ще по дорозі до Болгарії зайшла на якийсь там балтійський сайт, знайшла якісь телефони і вже дзвонила навіть на шляху (з Одеси) до Болгарії. Я вже дзвонила по цьому телефону і дізнавалася, що мені робити після приїзду, куди я повинна піти, як заявити про себе. Якось мені все це сподобалося. У мене не було питань, куди їхати».

Виходячи з аналізу інтерв'ю було виявлено, що експліцитна компетентність описується в наративах інформантів у таких маркерах як рефлексивний, інформаційний, прогресивний, перспективний, сучасний, продуманий, готовий, надійний, принциповий, випробуваний, авторитетний, упорядкований, перевірений, запланований, багатоваріантний, відфільтрований, стабільний, уявний. Стрижнем такої компетентності є як професійна компетентність, так і активні особисті інформаційні пошуки мігранток з допомогою сучасних джерел інформації [10].

При цьому відзначимо, що маркерів імпліцитної компетентності в наративах інформанток було значно більше, ніж індикаторів експліцитної компетентності, і вони були різноманітнішими.

Їхню різноманітність, на нашу думку, можна звести до п'яти основних груп:

Маркери, пов'язані з описом ефективності: ненадійний, неавторитетний, неперевірений, неоформлений, недокументований, незберігається, невизначений, непередбачуваний, дефіцитний, неоднозначний, прихований, безперервний, неупорядкований, невизначений, життєвий, спонтанний, неготовий .

Часові маркери, такі як невчасний, реальний, неминучий, мінливий, алгоритмічний, повільно-швидкий, ускладнений, неможливий, новий, неостаточний, спонтанний.

Маркери множинності: безваріантний або маловаріантний, докладний, просторовий, тимчасовий, речовий, різний, намішаний, масово–немасовий, незвичайний.

Маркери цілісності: невпорядкований, достатній, безперервний, попередній, простий, спрощений.

Екзистенційні маркери: вітальний, емоційний, страшний, загрозливий, екстремальний, трагічний, побутовий, фінансовий, медичний, культурний, мовний, речовий, життєвий, буденний, проблемний, вирішуваний, природний, важкий, жорсткий, досвідчений, набутий, обраний.

Особливе значення для прийняття рішення про переїзд до Латвії має співвідношення значення соціальних зв'язків і потреби в автономії в процесі вибору країни тимчасового перебування.

> *Соціальні зв'язки та відносини становили серцевину процесу прийняття рішення, насамперед у вигляді конкретної допомоги в організації переїзду. Насамперед, йдеться про особисті зв'язки та контакти з людьми, включеними до соціального життя Латвії з різних позицій: це найближчі родичі (батьки, тітки та дядьки та ін.), члени сім'ї, які працюють у латвійських організаціях, підприємствах або перевели свій бізнес у Латвію, друзі та знайомі.*

І 5: «Рішення про переїзд до Латвії приймалося у Польщі після спроб знайти роботу у Польщі чи Німеччині. «Зателефонувала моя тітка Злата з Риги та запитала, як справи. Потім вона попросила, щоб я надіслала їй копії своїх документів. Вона сходила до поліклініки та дізналася, що мене можуть взяти на роботу. Якраз вийшов закон, що українських лікарів беруть без знання латиської мови, і ти можеш безкоштовно вивчати мову. Можливо, ця інформація була, але, принаймні, я про неї не чула, я взагалі не уявляла, як жити далі. Тобто я розуміла, щоб мені якось існувати, мені треба працювати: мити підлогу або збирати полуницю (це не дуже було цікаво). Дзвінок тітки став відправною точкою ухвалення рішення».

І 1: «Виїхала з Києва в перший день війни в одну з областей, але новий будинок виявився поряд із військовою частиною. Було ухвалено рішення виїхати за кордон із подругою без якогось конкретного плану. Розглядалися Польща та Німеччина, куди вже виїхали знайомі. «Я дуже хвилювалася. Їдемо невідомо куди. Я почала молитися, щоб Бог направив мене. Я довго молилася. І раптом дзвінок від одного чоловіка з пропозицією допомоги та запрошенням до Риги. Тут нема такого мовного бар'єру. І ми поїхали, розраховуючи на хоч якусь підтримку».

І 7: «Виїжджала несподівано із трьома дітьми на українську територію до Запорізької області до родичів. «Почали облаштовуватись у тітки, але комендантська година, повітряні тривоги та страх раптом підірвуть дамбу та вода Каховського водосховища просто змиє нове житло. Але коли нарешті запрацював інтернет, колишня моя учениця та її батьки постійно мені писали і запрошували з дітьми в Рамаву під Ригою. Якось увечері дзвінок – завтра автобус до Польщі, а звідти волонтери відвезуть прямо до Рамави. Знайшли будиночок. А тут ще у сільській школі навіть не обіцяли роботи. Тільки мити підлогу в аптеці. Мене якось це зачепило – 31 рік педагогічного стажу. Виїхали спонтанно».

Співробітники та керівництво організацій також були включеними до процесу ухвалення рішення з різним ступенем підтримки.

І 2: «Я дуже не хотіла їхати, але мої дочки працювали дистанційно в латвійській фірмі і керівництво фірми запропонувало допомогти знайти житло. Дівчата розглядали різні варіанти та знайшли квартиру недалеко від своєї роботи. Дорогу вони з онукою мали нелегку і я вирішила їх супроводжувати. Страшно було відпускати моїх дівчаток самих».

Не менш важливе значення мають соціальні зв'язки, відносини і пов'язаний з ними рольовий репертуар: родич, чоловік, батько, дитина, друг, учень, сусід, член групи, член територіальної спільності, волонтер, співробітник, керівник, власник, попутник, турист, городянин, громадянин, власник, сторонній, ворог.

Соціальні відносини не рідко виступали атрактором для ухвалення рішення на від'їзд у вигляді пропозиції конкретної допомоги та підтримки. Це були члени сім'ї, близькі та друзі та навіть малознайомі люди.

Ми виявили, що внутрішня оцінна система мігранток цих відносин виражається в таких вимірах як: свій–чужий; близький–далекий; домашній–недомашній; жорсткий–м'який; хороший–поганий; солідарний–несолідарний; лояльний–нелояльний; дбайливий–недбайливий; співпрацює–неспрацьовує; спільний–неспільний; співчуває–неспівчуває; спільний–окремий; доброзичливий–недоброзичливий; емоційний–неемоційний; співпереживаючий-байдужий; коханий–нелюбий; саморганізаційний–несаморганізаційний; патріотичний–непатріотичний; організований–неорганізований; клопітний–неклопітний; підтримуючий–непідтримуючий; пропонуючий–непропонуючий; супроводжуючий–несупроводжуючий; прийнятний–неприйнятний; даруючий–недаруючий; соціальний–асоціальний; місцевий–немісцевий; народний–ненародний; урядовий–неурядовий; національний–міжнародний.

При цьому без будь-яких умов переважає позитивна модальність в оціночних шкалах, яка опосередковано вказує на важливість соціальних зв'язків та відносин для ухвалення рішення про переміщення.

> *Сама тривалість прийняття рішень була пов'язана зі спробою орієнтуватися на об'єктивну інформацію, але зрештою ключове рішення проходило спонтанно і при цьому на етапі безпосереднього рішення про переїзд до Латвії приймалися більшістю принципово самостійно.*

Інакше кажучи, на певному етапі виникала гостра потреба в автономії, потреба виявити свою волю, взяти ситуацію під особистий контроль, спираючись на свої сильні та слабкі сторони.

І 6: «Та ось, тобто кожен прийняв для себе якісь рішення. Така ситуація, що кожен відповідає за себе. Кожен приймав для себе (рішення) сам тому, що були нюанси. Кожен вибрав свій шлях».

При цьому до позитивних сторін проявів автономності можна віднести такі якості інформанток як гордість, комунікабельність, скромність, силу духу, до слабких – безтурботність, повільність, аполітичність, емоційність, тривожність.

Таким чином, компетентність – це насамперед потенційна готовність вирішувати завдання зі знанням справи. Вона включає змістовий (знання) і процесуальний (уміння) компоненти і передбачає знання проблеми і вміння її вирішувати; постійне оновлення знань, володіння новою інформацією, успішного застосування цих знань у конкретних умовах. Тобто володіння оперативним і мобільним знанням. Для нашого дослідження важливо розуміння компетентності як здатності виносити об'єктивні судження та правильні рішення. Інформанти багаторазово намагаються оцінити правильність прийнятого рішення та наводять значимі собі аргументи.

> *Війна – це період краху спокійної раціональності та звичного способу життя. Вітер змін несе людину як осінній листок. Рішення приймаються за лічені хвилини і гостро постає проблема втрачених шансів.*

Компетентність – складова частина самодетермінації особистості, основа для її власної активності та здатності самостійного вибору шляхів забезпечення власного благополуччя.

На наш погляд, в умовах воєнного часу і важких рішень роль імпліцитної компетентності зростає і дозволяє приймати небезперечні рішення, оцінити ефективність яких дуже важко через дуже жорсткі контексти. Контекст розуміється нами як система внутрішніх (індивідуально-психологічних особливостей, знань та досвіду), а також зовнішніх (предметних, соціокультурних та ін.) умов життя та діяльності індивідуума, які впливають на сприйняття, розуміння та перетворення конкретної ситуації, надаючи змісту та значення цієї ситуації як цілого та її компонентів. До внутрішніх контекстів належить стан здоров'я, тривоги, страхів, невизначеності та інші. До зовнішніх контекстів – сигнали повітряної тривоги, обстріли, безпосередні бойові дії, відсутність продуктів, оточення та окупація населених пунктів, проміжних евакуацій.

Імпліцитна компетентність, як правило, виникає самостійно, без спеціалізованого зовнішнього підкріплення, здебільшого вона процедурна і має практичне значення тільки для людини, яка нею володіє. В умовах війни, коли слабшають об'єктивні критерії ефективності діяльності через

унікальність і неповторність кожної конкретної ситуації, то імпліцитна компетентність стає більш продуктивною і привабливою з точки зору вирішення конкретної ситуації. У ситуація військових загроз узагальнене, типове та стандартизоване знання втрачають свою силу, а життєва кмітливість забезпечує кращу адаптацію до зовнішнього середовища, її зміну або вибір кращої стратегії поведінки.

Компетентність – одна із складових самодетрмінації особистості. Однією з особливостей українських біженців є їхня праксіологічна спрямованість у забезпечення різних видів безпеки життєдіяльності, включаючи фінансову, медичну, професійну.

Однією із проблем є праксіологічна оцінка перспектив війни. Як показує інтерв'ю, загальна тенденція ґрунтувалася на якнайшвидшому завершенні військових дій. Відносна паритетність сил призвела до затяжного характеру війни. Значна частина виїхала з України та на їхнє місце прибули нові переселенці з районів безпосередніх воєнних дій.

> *Помітною особливістю життєдіяльності є самоорганізаційні процеси серед біженців – чати, обмін інформації, клуби, театральні постановки запрошених та аматорські театри, політичні акції та багато іншого – спрямовані на освоєння нового середовища. Досить активно мігранти включені в навчання латиської мови.*

Приїзд до Латвії – це зазвичай результат соціальної підтримки та самостійного автономного рішення, в якому є такі складові контексти як оточення, обставини, фон чи налаштування, які визначають, уточнюють значення події чи іншого явища.

> *Значним соціальним контекстом є активність приймаючої сторони: влади та громадян, у тому числі через Центри допомоги українцям. Крім того, до соціальних факторів можна віднести і мовні практики зі знайомою мовою (наприклад, російською), а також заборону на виїзд чоловіків з України.*

До значних особистих обставин можна віднести наявність роботи для себе чи чоловіка (в окремих випадках), що знайдена родичами, знайомими чи самостійно або можливість її знайти. Улюблена робота, улюблена зайнятість виступають як джерело доходів і засіб відволікання від переживань, пов’язаних з війною.

> *Конкретним автобіографічним контекстом може виступати розлучення з чоловіком, возз'єднання з чоловіком, що працює у приймаючій країні, стан здоров'я свого та дітей, страх бути*

тягарем близьким, вагітність, супровід близьких.

На основі цього можна виділити чотири стратегії вибору місця тимчасового прихисту у системі двох векторів: однозначність–опосередкованість, експліцитність–імпліцитність.

Однозначний експліцитний вибір країни тимчасового перебування за можливої об'єктивної оцінки варіанта внаслідок досвіду роботи в обраній країні одного з членів сім'ї, зокрема і дистанційної, але без особистого досвіду перебування у ній чи інших країнах.

Однозначний експліцитно-імпліцитний вибір країни для тимчасового притулку з можливою об'єктивною оцінкою варіанта та досвідом перебування у кількох країнах, що дозволяють включати як рефлексію, так і інтуїцію.

Опосередкований імпліцитно-експліцитний вибір країни для тимчасового притулку з досвідом перебування в обраній країні та інших країнах та аналізом прямої додаткової інформації про Латвію.

Опосередкований імпліцитний вибір країни для тимчасового притулку, заснований на інтуїтивному ухваленні рішення, майже наосліп.

Всі ці варіанти потребують додаткової перевірки. Ця типологія допомагає зрозуміти, що в екстремальних ризикованих ситуаціях при швидкій зміні ситуації та контекстів власного життя повна рефлексія стає практично неможливою. І ризиковані рішення можуть бути рішеннями найменшого зла, як найкраще з найгірших варіантів. Разом з тим, прийняття подібних рішень лише раціонально не може бути запорукою благополуччя, оскільки будь-який раціональний вибір це насамперед відображення типових та узагальнених властивостей, що не повною мірою враховує індивідуальні особливості та відчуття конкретного біженця.

Особливості національної та етнічної ідентичності біженок. Агресії з боку росії зазнали регіони України, де проживали українці, етнічні росіяни, євреї та представники інших народностей з досить широким використанням російської мови. За підсумками перепису населення України 2001 року, національний склад країни було представлено наступним чином: 77,8 % українців, 17,3 % етнічних росіян, значна частина яких проживала у південно-східних регіонах країни.

У нашому досліджені ми намагалися визначити особливості етнічних установок біженців та роль національної (політичної та етнічної) ідентичності в умовах тимчасового переселення до Латвії.

Наступні оповідання учасників ілюструють цю ситуацію:

Алла, 56, Харків «Тато у мене етнічний росіянин, мама – наполовину українка і в російськомовному Харкові я почувала себе етнічною росіянкою,

але не громадянкою росії, з 24 лютого ми всі українки без вишиванок, без демонстрації, глибоко в душі».

Антоніна 51, Маріуполь «Коли вже вийшли на українську територію і побачили український прапор та втомлених українських солдат, у автобусі всі плакали….. У нас щойно стріляли і тут тиша…. Ми доїхали та не могли повірити. Ми вірили, що можемо дістатися. Я завжди почувалася українкою. У Львові вони якось більше про це говорили, а ніж у Маріуполі. Але зараз я не знаю, куди повертатися. У мене мама та дочка на окупованій території, і я хвилююся за них!».

Інна 46, Миколаїв. «Я завжди вважала себе людиною світу. Я вільно без акценту говорю і українською, і російською мовами. Але тут я зрозуміла, що я люблю Україну і мені подобається говорити українською. Це одна з наймелодійніших мов після італійської. А зараз додалася гордість за українських воїнів. Весь світ здивувався їхній стійкості. Тепер я з гордістю говорю, що я українка».

Олена, 36, Одеса «Так, я наполовину українка наполовину єврейка, але при цьому мама у мене наполовину українка, наполовину – етнічна росіянка… Напевно, здебільшого я українка, але я точно знаю, що в мені десь тече єврейська кров. Як то так, українка з єврейським корінням…. Не бачу сенсу як українка користуватись якимись там привілеями. Я особливо не користуюсь. Я дуже часто ходжу без паспорта. Паспорт лежить вдома. Відповідно просто сказати, що я українка і не показати свій паспорт недопустимо для безкоштовного входу кудись, на лобі в мене не написано, що я українка, а говорю я російською…. Я собі плачу за квиток просто... Мені здається, що ми повинні поводитися, як би скромніше ніж багато наших українців. Ми повинні менше ось це випинати, що ми з України, я з України, що він з України».

Насамперед зазначимо, що з половини опитаних або обидва, або один з батьків мали етнічне російське походження і вони до агресії росії схильні були ідентифікувати себе з етнічними росіянами. При цьому незалежно від етнічної приналежності після агресії всі опитані відчули себе однозначно громадянами України, інакше кажучи, гостро виявилася громадянська українська ідентичність. Особистий досвід трагічних переживань підштовхнув усіх інформантів частіше використовувати українську мову.

> *Дослідження показало, що хоча саме знання російської мови деякими розглядалося як фактор, який допоможе їм в адаптації в новій країні, але водночас деяка поширеність проросійських ідей у російськомовному середовищі сприяє ще більшій громадянській українській ідентичності.*

Інформанткам доводилося стикатися з тим, що не знання латиської мови в деяких випадках ускладнювало вирішення ними деяких питань, але репліка «Вибачте, я з України» в абсолютній більшості випадків змінювала ситуацію на орієнтацію на допомогу або навпаки прийняти допомогу. Місцеві жителі розуміють проблеми українців як на рівні пересічних людей, так і на рівні урядів.

Алла 56, Харків. «…. Мовний бар'єр не заважає їм після прийому дякувати мені».

> *Поряд із спробами зберегти власну культуру, прослідковується однозначна тенденція вивчення латиської мови, латиської культури.*

Насамперед відзначимо інтерес до латиської культури. Латвія уможливила знайомство з країною за рахунок запровадження безкоштовних поїздок країною. Безумовно відмінності швидше свідчать про рівень адаптації, а спільне сприймається через призму подяки за допомогу та підтримку.

Олена 36, Одеса «Я думаю, що переїхавши в іншу країну з'явилася можливість зазирнути якось у чужий «город». І я думаю, чому я тут і що корисного я роблю тут для своєї країни». Частина біженців уже повернулася до України.

Провівши вільне, осьове та виборче кодування, ми уточнили структури понять, що описують смислові меседжі українських біженок.

> *Ключовим на наш погляд стало поняття «безпека», причому найчастіше йшлося не тільки про вітальну безпеку (житло, харчування), а й духовну (культура, мова, навчання), психологічну (патріотизм, гідність, самореалізацію), фінансову, медичну. При цьому експліцитна компетентність забезпечувалася через соціальне оточення, а імпліцитна пов'язана з автономністю та особистою відповідальністю.*

Запропонована схема (рис. 2.2.1) може використовуватися для подальших досліджень.

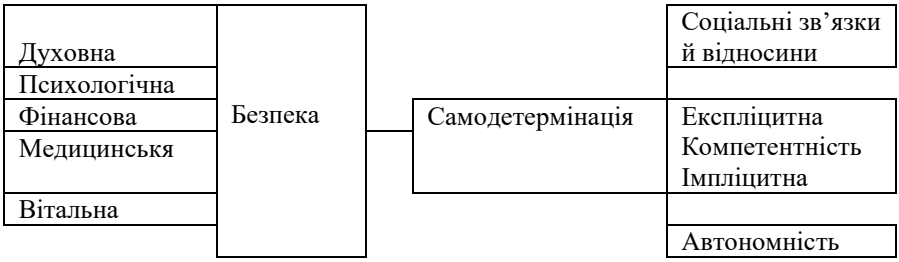

Рисунок 2.2.1 – Структура особистісних концептів вимушеної міграції

Дуже часто говорять про депресії, психічні розлади та емоційне напруження. Але ми схильні припустити, що в умовах невизначеності мігранти змушені орієнтуватися на свої приховані можливості, пов'язані з імпліцитною компетентністю та брати ризики та відповідальність на себе. Цей процес, на наш погляд, може призводити до змін поведінки та природної психологічної напруги. Це певний шлях до себе. І тут швидше потрібно розуміння віри в себе, у свої сили та розуміння неминучих ризиків, які, крім можливих наслідків, можуть надавати нові сили і суб'єктам власного життя.

Відзначимо також роль поширеності російської мови у Латвії як умови розуміння формальної інформації, інструкції та правил. Але, як зазначила Марія, «я зрозуміла, що у багатьох випадках важливо вміти включити власну уяву».

> *Зазначимо, що лише третина інформантів мала власний попередній досвід відвідування Латвії. Разом з тим, певною мірою враховувався якийсь позитивний туристичний образ Латвії з традиціями відносної поширеності використання російської мови, як умови для кращої адаптації мігрантів.*

При цьому ніхто не вказував на те, що розглядав можливість деякої поширеності проросійських настроїв в умовах військової агресії росії щодо України. Можливо, це було пов'язано з тим, що напад згуртував людей усіх національностей у їхній власній країні, а Латвія була однією з перших країн, які запропонували свою допомогу біженцям з України.

Таким чином, використання поняття імпліцитної компетентності, на наш погляд, є плідним для розуміння процесу прийняття рішень у складних ситуаціях, що загрожують життю та благополуччю людей в умовах війни. Це поняття відображає внутрішній механізм прийняття рішень та впевненість у своїх силах у прийнятті складних неоднозначних рішень. З одного боку, зовнішня допомога виступає своєрідним поштовхом у прийнятті рішень, але у реалізації своїх потреб, власних цінностей призводить до розуміння власної автономії та відповідальності. Цим, мабуть, і пояснюється досить висока самоорганізація вимушених переселенців. З наукової точки зору уточнення змісту компетентності в системі компонентів самовизначення, дозволить уточнити їх співвідношення та значення у дуже складній ситуації із ризиком для життя.

> *З одного боку, поширення інформації, соціальна та волонтерська підтримка біженців є важливою умовою їх виживання, але водночас самостійність та відповідальність жінок, які вирішили вирушити у безпечніше місце на свій страх і ризик, допомагає їм*

знаходити найбільш адекватні способи реагування на військові виклики. та загрози.

У нашому дослідженні взяли участь жінки з різним військовим досвідом і з різними за тривалістю періодами прийняття рішення про переїзд в конкретну країну, яка певною мірою відповідає їх запитам та можливостям. Отримані результати дають змогу пояснити досить активну позицію вимушених переселенок з України. Це означає, що тимчасово в суспільство приймаючої сторони вливаються міцні духом, професійно підготовлені, високоорганізовані жінки, які не тільки з вдячністю приймають допомогу, підтримку та співчуття, але активно намагаються вирішувати свої завдання самостійно у співпраці з іншими біженцями.

Замість заключного слова. Дослідження починалося з пошуку відповіді на питання про дискурсивні маркери імплімцитної компетентності і як вона впливає на повсякденні практики вимушених українських біженок. Результати показують, що вимушені мігранти орієнтуються у своєму виборі місця прихистку як на основі експліцитної компетентності, у формуванні якої значну роль забезпечують соціальні зв'язки, так і на власний слабо рефлексований досвід переживання тягот, пов'язаних з вимушеним від'їздом з рідних місць. Вимушені мігранти сприймають свій статус біженця як особисту відповідальність. Це дослідження уточнює структури моделі самодетермінації особистості, запропонованої Десі та Районом пропозицією розділяти імпліцитну та експліцитну компетентність, при цьому перша пов'язана із соціальними зв'язками та відносинами, а друга – з проявами автономності.

За досить високої ймовірності їхнього безпечного повернення на батьківщину в найближчому майбутньому перед обома країнами постає проблема гуманітарної підтримки, духовного розвитку та національної ідентичності вимушених українських мігрантів та особливо їхніх дітей. В умовах процесів інтеграції України в ЄС, що почалися, особливого значення набуває не тільки інтеграція біженців у європейський простір як нових мешканців країн ЄС, але і забезпечення психологічно комфортного повернення в Україну тимчасових мігрантів як людей, які мають особистий досвід життя за європейськими стандартами. При цьому міграційні процеси можуть ставати продуктивними для сторони, що приймає, з точки зору формування лояльності до їх культури в теперішньому і майбутньому.

Транзитивна самокатегоризація біженців: повертатися чи залишатися? Біженці ... вони вливаються в нове середовище. Чи зрозуміємо ми їх? Вони зосереджені та непомітні. Маленький значок, українські слова. Але вони можуть багато чого розповісти… Ми готові їх почути?

Ідентичність – це поняття, яке відображає об'єднання суспільних і особистих проблем. Теорія соціальної ідентичності є злиття двох традицій у вивченні міжгрупових відносин і поведінки – соціальної категоризації і соціального порівняння. Крім того, ідентичність можна розглядати як компроміс між асиміляцією та диференціацією від інших [8].

Третє дослідження проведено у листопаді і засноване на глибинних інтерв'ю на тему «Мій досвід життя в новій країні» (4 інтерв'ю), сфокусовані групові інтерв'ю на тему «Ми перебуваємо в соціальній системі країни, що приймає: що ми можемо дати один одному» (три фокус групи). Усього 16 інформанток від 27 до 55 років.

У важких умовах вимушеної міграції ідентичність виявляється дуже суперечливою. Фактично індивідуальна ідентичність конструюється стосовно колективної. У цьому сенсі мігранткам доводиться долати всі перешкоди, що виникають через відсутність у них приналежності до соціальних груп у новій країні. Тут слід зазначити, що це зачіпає і почуття національної ідентичності біженок. Вони поринають у бюрократичну систему, яка якимось чином визначає їхню ідентичність. Отже, вони наражаються на складний процес повторного відкриття, щоб дати відповідь на головне питання, яке задає ідентичність: як вони визначають своє місце у світі й постають перед ним.

> *Ідентичність – той особистісний конструкт, який відображає внутрішню солідарність людини з соціальними, груповими ідеалами та стандартами і тим самим допомагає процесу Я-категоризації: це характеристики, завдяки яким ми ділимо світ на схожих і несхожих на себе.*

Проблеми ідентичності вимушених мігрантів належать до проблем, що найчастіше обговорюються. Насамперед обговорюються питання підтримки чи зміни ідентичності в країні вимушеної міграції.

> *Інтерес представляє ідея про контекстно-залежну ідентичність, про наявність безлічі сил, що впливають на ідентифікаційні процеси. Ці коливання можуть бути викликані можливостями як психологічними, так і матеріальними, наприклад, користуватися повагою і гідністю або знайти роботу або краще житло.*

Суб'єктивна невизначеність мотивує зниження невизначеності. тому учасники охоче використовують мінімальну категоризацію, щоб зменшити невпевненість у собі й у тому, як їм слід поводитися. У мінімальних групових дослідженнях соціальна категоризація як така не призводить до міжгрупової дискримінації.

Контекстуальність змушеної міграції через призму соціологічної рефлексії. Методологічні підстави дослідження феномену, який, з одного боку, технологічний та організований – біженці з територій із мілітарними загрозами. А з іншого, це лише можливості, якими людина може скористатися виходячи з особистих обставин.

Що власне у мігранток не визначено: вибір місця перебування, можливості працевлаштування, влаштування побуту, нові комунікації, нові завдання.

Спонтанний, як правило, від'їзд до іншої країни змінює контексти сприйняття власного життя. При цьому український контекст супроводжує всіх, хто тимчасово покинув свою країну. Усі біженці живуть у контекстах двох країн, оскільки їх пов'язують члени сім'ї та родичі, які залишилися в Україні, в деяких випадках робота та заробіток, звичні життєві умови.

Вимушені мігранти живуть у трьох вимірах – соціальні умови власної країни, соціальні умови країни тимчасового перебування та обставини власного життя.

Оцінку українського соціального контексту пофарбовано порівнянням із соціальним контекстом країни тимчасового проживання та з особистими індивідуальними контекстами.

Відповімо на ці запитання цитатами з інтерв'ю.

Україна: погляд із далекого. Історичний контекст сучасності – 400 років гонінь українства. Тяжіння України до Європейського союзу. Етнічний контекст – відсутність у паспорті графи – національність. Соціальна активність людей. Динамічний ритм життя. Актуальні військові дії. Моральний розкол України. Доступна, але корумпована медицина. Проблеми людей з особливими потребами.

Інша країна, в якій багато чого організовано інакше. Що помічає погляд біженців?

Латвія: погляд українців. Стійкий розвиток країни. Якісна екологія. Широке поширення ІТ технологій. Історичний досвід депортації. Наявність свого «російського світу» (громадян росії, людей, що отримує російські пенсії) Національний розвиток. Розвинена культура малих міст. Підтримка України. Комфортна країна. Невисокий рівень життя (невідповідність доходів витратам, високі податки). Підтримка людей з особливими потребами.

Індивідуальний контекст. Гендерна незахищеність. Криза на роботі. Українська соціалізація та ідентичність. Інфантильність, безтурботність. Передчуття та підготовка до війни. Знання англійської мови. Досвід окупації та полону. Громадська активність. Аполітичність. Веган. Розчарування в професії та бажання її змінити. Відсутність амбіцій. Нестача знання законодавства. Емоційна прихильність до України.

Соціальні мережі та зв'язки стали однією з проблем вимушених мігрантів. Різні практики тих, хто виїхав і тих, хто залишився, породжують не відповідність дискурсів і стають джерелом напруги, а за невизначеності нових знайомств становлять нову систему труднощів вимушених мігранток. Безліч заходів у новій країні стають джерелом нових контактів (хтось знаходить нових друзів, нових товаришів). Проте культурне розмаїття українських регіонів у новому співтоваристві стає новим культурним шоком. Вимушені мігранти представляють усю, але передусім східну Україну. При цьому місцеві звички, системи цінностей можуть суттєво відрізнятися між собою. Але теплий прийом місцевих народжує велику терпимість один до одного. Досвід нових придбань, розуміння, уваги до інших, досвід європейської толерантності.

Наведемо приклад деяких сюжетних ліній інформантом.

Історія з несподіваним кінцем. Яке непросте життя жінки з дитиною з особливими потребами. Що може чекати на таку жінку в умовах війни? Життя у селищі. Міграція як шанс для дитини та для себе. Навчання.

Несподіваний поворот. Захист дисертації, робота у ЗВО і після цього дитячий садок, робота нянькою в іншій країні та думки вивчитися на вихователькy.

Успішна робота у школі. Спіймала кайф. Незапланований від'їзд. Незахищеність жіноча. Пошук себе. Ти без речей. Іноземка, біженка в чужій країні. Важкі рішення. Залишатися та шукати нові сенси. Раптом станеться кохання.

Реабілітація після полону. Російський полон, визволення, міграція, сини, бажання відстояти своє достоїнство. Звернення до європейського суду з прав людини.

Особлива проблема життя в іншомовному середовищі. Наведемо приклади деяких думок інформанток.

А. (Харків, 34 роки) «Мене точно тут не утискують… Мені складно це пояснити, оцінити тому, що з 2014 року я не дивлюся телевізора ні вдома, ні тут. Я в політику в принципі не лізу, ні в інтернеті, ніде ... Навіть у транспорті я їду з навушниками, слухаючи музику. Музика у вухах. Ми живемо у світі мультикультуральному і говорити який народ гірше чи краще не можна. Я давно зрозуміла: нема поганих націй, є погані люди. І вони є й серед українців, німців… …Грубо кажучи, якщо тут я смітитиму, кидатиму недопалки (у нас у Харкові це зустрічається), то, зрозуміло, до мене і в Харкові будуть ставитися як до свині… А якщо я вестиму себе адекватно в будь-якій країні, як би не порушуючи їхні закони, якісь норми пристойності – тоді й стосунки будуть адекватними. .. Це моя така внутрішня впевненість».

І. (Київ, 27 років) «Я так зрозуміла, що при владі націоналісти і вони цим пишаються і вшановують традиції. Ми зараз боремося у нашій країні за наші традиції. Можливо було б краще якщо б ми так само наслідували приклади країн Балтії …..Я дуже вдячна Латвії та народу. Чому вони так підтримують нас? Тому що в сорокових роках вони пережили період окупації…».

І. (Мелітополь, 54) «Визначення національності в наших документах для українців немає. Мені здається, що цього немає вже навіть у світі. Мені здається, що немає такої необхідності якось озвучувати свою національність, бо немає утисків у демократичному, звичайно, суспільстві якоїсь нації. Всі національності як би повинні розвиватися за їхнім бажанням і без якихось утисків прав. Тобто, Україна в цьому плані більш просунута, порівняно з росією, звичайно. Ну, кажу, що іноді слухаєш розмови людей і розумієш, що по-різному налаштовані навіть люди однієї національності, зовсім протилежного мислення. Ось і дії різні: одні готові йти воювати проти України за росію, а інші готові все віддати, щоб допомогти Україні. І це представники одного і того ж народу. Багато людей дуже відгукуються на заклики про допомогу, приносять речі якісь, допомагають українцям облаштуватись тут, приймають навіть безкоштовно у себе вдома тощо».

Н. (Миколаївська область, 44 роки) «Ну ось тут настільки таке, знаєте, людське ставлення. Наскільки люди відповідально ставляться до своєї справи, наскільки вони мають такий відповідальний підхід до діагностики дитини».

Загалом у нашому дослідженні для біженок ключовою категорією виступає українська громадянська ідентичність. Субкатегоріями до неї є генедерна ідентичність. Особисту категоризацію визначають такі виміри: компетентна–некомпетентна (мова, законодавство країни), зайнята–незайнята, активна–пасивна, самостійна–несамостійна, споріднена–неспоріднена, емоційна–неемоційна, обмежена–необмежена (часом, матеріальними ресурсами), забезпечена–незабезпечена (житлом, зв'язками, ресурсами), зайнятий–незайнятий, місцевий–іноземний.

> *Українські жінки роз'їхалися по різним країнах з різними умовами існування, мовою, культурою, традиціями, правовим забезпеченням та невизначеністю життя. З іншого боку, біженці виявляють свою суб'єктність у прийнятті рішень, не втрачають свого коріння і війна ще більше згуртувала націю і зміцнила національну, українську ідентичність і нові звички та паттерни вплетені в особисті структури, що вже склалися.*

Чи готові вони круто змінити своє життя і як вони бачать своє майбутнє в іншій країні.

А (Харків, 34 роки) «Вчити мову, освоювати нові професії, освоювати нові методи роботи та нову професію».

Н. (Миколаївська область) «Могла б… їздити з кимось зустрічатися, тим більше в Україні я працювала з документами… У мої 44 роки можу і професію поміняти».

І. (Мелітополь, 49 років) «Могла б брати участь й у суспільних якихось процесах, саме у житті цієї країни, у її розвитку».

І. (Київ, 27 років) «Могла б стати педагогом .... Латиші і російськомовні громадяни Латвії всі разом навчили мене бути добрішою. Я настільки була оповита добротою, співчуттям, що це дорогого варте. Це на все життя буде зі мною».

> *Таким чином, транзитна ідентичність – це певний сукупний досвід невпевненості людини в її становищі, у правах та доступності засобів до існування, невизначеності щодо спадкоємності та майбутньої стабільності.*

Особливістю життя вимушених мігрантів є кілька соціальних контекстів для самоідентифікації. Початковими векторами, що визначають зниження можливих вимог у переселень до свого соціального та професійного статусу в країні, що приймає, є незнання місцевої мови, законодавства та загального устрою соціального життя. При цьому бажання повернутися додому забезпечують віддалену роботу чи формальну безпеку робочого місця в Україні, підтримку професійних, робітничих та особистісних зв'язків з Україною. Іншими словами, вимушені мігранти живуть у трьох вимірах – соціальні умови своєї країни, соціальні умови держави тимчасового перебування та обставини свого життя. Це створює умови для транзитної ідентичності як тимчасового, проміжного ідентифікаційного процесу. Транзитна ідентичність може розглядатися як умова забезпечення особистої безпеки, яка будується на пошуках загального та відмінного у двох країнах та обліку їх переваг у організації власного життя. Крім того, саме транзитна ідентичність може стати запорукою подальшої інтеграції України до ЄС та успішності реформування українського суспільства.

В цілому інформанти наголошують на спільній підтримці України Урядом Латвії, місцевою владою та населенням міських та сільських територіальних спільнот, як якогось чинника, який виступає гарантом безпеки мігрантів. Незважаючи на відсутність безпосередніх кордонів між Латвією та Україною, існує якась спільна пам'ять двох народів про спільне життя в межах однієї російської імперії протягом кількох століть саме тих регіонів України, які зазнали прямої агресії, та життя у складі союзної радянської держави у ХХ столітті, що сприяло формуванню стійких міграційних процесів, насамперед

українців до Латвії та розвитку бізнес-зв'язків та контактів між Україною та Латвією.

> *Пошуки відповіді на питання, як українці вистояли у російсько-українській війні, ще багато років будуть у центрі наукової рефлексії соціологів. Що сталося в самому українському суспільстві, що дало змогу згуртуватися, гідно зустріти агресора та зберегти людський ресурс? Результати дослідження дають підстави запропонувати відповіді на ці питання.*

Насамперед, на наш погляд, територіальна реформа, здійснена напередодні війни помітно збільшила чутливість українців до контекстів прийнятих рішень, підвищила їхню матеріальну та моральну свободу у пошуках шляхів вирішення глокальних проблем. У кожному регіоні спільні військові загрози мали свою виражену специфіку, пов'язану як із внутрішніми традиціями та ресурсами, так і з особливостями географічного розташування, з близькістю до кордонів країни-агресора та його партнерів. Децентралізація управління країною запустила механізми самоорганізації та зробила управлінські структури більш плоскими та гнучкими. По суті, на полі бою зустрілися дві різні організаційні структури: класична ієрархічна та сучасна плоска мережева структура.

> *Україна постала перед світом сучасним суспільством індивідуальної безпеки, для якого характерна суб'єктність громадян, готовність до самоорганізації та дивовижна контекстність мислення, пов'язана з розумінням культурної своєрідності кожного регіону, його виняткових можливостей та ресурсів.*

Напередодні війни багато українців активно рефлексували навислі над країною погрози та шукали ресурси індивідуального захисту для себе та своїх близьких. Держава безпрецендентно надала безкоштовні поїзди до відносно безпечних регіонів країни для всіх, хто вважав за необхідне залишити небезпечні регіони. У ситуації невизначеності та зростаючих загроз особистої безпеки внутрішня та зовнішня вимушені міграції стали особистим способом самозахисту та забезпечення безпеки. Волонтерська діяльність, що набула поширення, може розглядатися не тільки як джерело допомоги воюючим співвітчизникам (маскірувальні сітки, свічки, харчування, забезпечення засобами захисту та інше), а й як показник згуртованості народу. Але, крім того, ця діяльність стала засобом подолання стресу, апатії, депресії та профілактики психологічної травматизації населення.

Іншими словами, війна підключила самооранізаційні процеси, пов'язані із забезпеченням особистої безпеки, із взаємною підтримкою людей та їхньою праксіологічною гнучкістю.

Прийняття рішення про переїзд до іншої країни в ситуації загальної невизначеності було зрештою особистим рішенням і базувалося на імпліцитному, неявному знанні, інтуїції, обліку конкретного контексту. Таке рішення підвищувало рівень особистої відповідальності та забезпечувало праксіологічний, конструктивний підхід до вирішення проблем.

Життя вимушених мігрантів характеризується, як показало дослідження, зниженням вимог до свого соціального та професійного статусу в країні, що приймає, що пов'язано, перш за все, з незнанням місцевої мови, законодавства та загального устрою соціального життя. Вимушені мігранти живуть у трьох вимірах – у соціальних умовах своєї країни, у соціальних умовах країни тимчасового перебування та у конкретних обставинах свого життя. Транзитна ідентичність може розглядатися в цих умовах як забезпечення особистої безпеки, яка будується на пошуках загального та відмінного у двох країнах та обліку їх переваг у організації власного життя. Крім того, саме транзитна ідентичність може стати запорукою подальшої інтеграції України до ЄС та успішності реформування українського суспільства.

За досить високої ймовірності безпечного повернення вимушених мігрантів на батьківщину найближчим часом постає проблема гуманітарної підтримки, духовного розвитку та національної ідентичності вимушених українських мігрантів та особливо їхніх дітей. В умовах процесів інтеграції України в ЄС, що почалися, особливого значення набуває не тільки інтеграція біженців у європейський простір як нових мешканців країн ЄС, але й забезпечення психологічно комфортного повернення в Україну тимчасових мігрантів як людей, які мають особистий досвід життя за європейськими стандартами. При цьому вимушена міграція може стати важливим чинником лояльності українців до країн, які підтримали Україну в майбутньому.

РОЗДІЛ ІІІ СОЦІАЛЬНІ ПАРТНЕРИ Й РЕСУРСИ НЕЗЛАМНОСТІ БІЖЕНЦІВ ТА ВПО

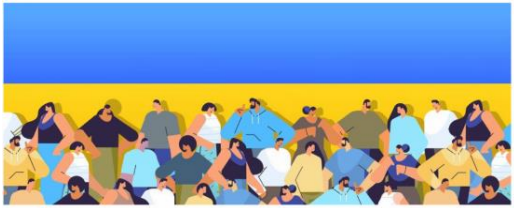

3.1 УДОСКОНАЛЕННЯ МЕХАНІЗМІВ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯМ ПРАВ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ

З початку вторгнення російської федерації на територію України в державі постала нагальна проблема трансформації механізмів державного управління забезпеченням прав внутрішньо переміщених осіб задля підвищення рівня захисту цієї категорії громадян. Війна стала найбільш серйозним викликом для держави в цілому та системи державного управління зокрема.

Проблема адаптації та інтеграції ВПО для України є важливою, про що свідчить кількість переселенців, яка щорічно збільшується. Кількість ВПО в Україні перевищила 8 млн людей. Тенденція до зростання кількості населення, яке вимушено покидає домівки, зберігається [1].

Українські реалії демонструють вражаючі показники.

Серед осіб працездатного віку від початку війни втратили роботу майже 5 млн українців. З них 1,2 млн виїхали у сусідні країни, 3,6 млн громадян, які залишились в Україні, стали безробітними. Через руйнування та окупацію територій багато хто з роботодавців припинили свою діяльність або через релокацію суттєво її скоротили. Інші змушені були вдатися до тих чи інших непопулярних заходів (17 % скоротили штат, 25 % зменшили зарплату, 10 %

відправили у відпустку за свій рахунок). Найбільше респондентів зазначили, що їм скоротили заробітну плату більш ніж на 30 % [1]. Склався відчутний дисбаланс на ринку праці між попитом і пропозицією. Вже у квітні він сягнув п'ятикратного зменшення з боку пропозицій, тобто претендентів і пошукачів роботи виявилося значно більше аніж пропозицій, а робочих вакансій у 20 разів менше, ніж до війни [2].

> *Згідно із аналітичними даними Київської школи економіки станом на 5 вересня 2022 року з початку війни пошкоджено та зруйновано 412 промислових підприємств, у тому числі з урахуванням великих і середніх об'єктів у східних і південних областях України. Сума збитків, завданих підприємствам і промисловості, становить 9,7 млрд доларів. Кількість зруйнованих або пошкоджених об'єктів, які надають соціальні послуги, становить 141.*

Стаття 47 Конституції України гарантує кожному громадянину право на житло. З початком повномасштабної війни в Україні це право мільйонів українців було порушено поміж інших основоположних прав людини. Громадяни втратили житло чи змушені були покинути його з міркувань безпеки, тим самим вони набули статусу внутрішньо переміщених осіб.

Найбільша частина в загальній сумі збитків стосується житлового фонду та інфраструктури – 72 %. Сумарно збитки цих двох сфер експерти проєкту оцінюють у 82,9 млрд доларів. З початку війни пошкоджено, зруйновано або захоплено щонайменше 15,3 тис. багатоповерхівок, 115,9 тис. приватних будинків, 44 соціальні центри, 1118 закладів середньої освіти, 1991 магазин, 593 аптеки, 188,1 тис. приватних автомобілів, 9,5 тис. автобусів, 492 трамваїв та тролейбусів, 978 медичних закладів, 511 адміністративних будівель [3]. Воєнна агресія рф створила серед інших загроз проблеми руйнування екосистем, порушення нормального функціонування соціальної і культурної інфраструктури регіонів України. Соціально-матеріальні збитки (втрата майна, матеріальної інфраструктури держави та її територіальних громад) супроводжуються падінням рівня соціального забезпечення індивідів і громад, їх збіднінням. [2, с.66-68].

> *За даними Міністерства розвитку громад та територій, станом на початок травня 2022 року пошкоджено або зруйновано 86 828 приватних житлових будинків і 9 735 багатоквартирних житлових будинків [3].*

Значних втрат зазнала освітня і наукова інфраструктура, що перешкоджає функціонуванню діяльності закладів освіти різного рівня, наукових установ. Понад 2 тис. освітніх закладів постраждали внаслідок

війни, у тому числі станом на червень зруйновано 196 та пошкоджено 1 856 об'єктів освітньої інфраструктури. Заклади освіти були пошкоджені у 18 областях, найбільша кількість пошкоджено шкіл (961) і дитячих садків (690). Прямі задокументовані збитки від руйнування закладів освіти оцінюють у 3,5 млрд доларів [4, с. 21]. За попередніми експертними підрахунками, було знищено, пошкоджено чи вилучено на потреби ЗСУ 117 об'єктів рухомого і нерухомого майна 34 інститутів / закладів НАН України, відповідно попередня загальна оцінка втрат становить 214 млн грн [4, с. 22]. Отже, активна фаза російсько-української війни завдає величезних втрат економіці країни, системі функціонування соціальної, культурної, освітньої інфраструктури, необхідної для забезпечення життєдіяльності суспільства [2, с.74.].

Повномасштабна збройна агресія росії проти України стала причиною однієї з найстрімкіших криз вимушеного переміщення населення та гуманітарних криз в сучасній історії не лише нашої держави, а і Європи в цілому. Після початку військового наступу 24 лютого 2022 року станом на 21.09.2022 р., за даними Управління Верховного комісара ООН у справах біженців, 6,98 мільйона людей стали внутрішньо переміщеними особами в Україні, водночас 17,7 млн осіб терміново потребують гуманітарної допомоги та захисту [5].

> *При цьому важливо звернути увагу, що відповідно до опитування, проведеного Міжнародною організацією з міграції, майже половина внутрішньо переміщених осіб (44 %) працездатного віку нині не отримують доходу. Лише одна третина опитаних вказали заробітну плату як основне джерело доходу після переміщення, а 24 % зазначили, що покладаються на державну підтримку [6].*

Актуальні питання міграції, адаптації, інтеграції внутрішньо переміщених осіб (далі – ВПО) в Україні, а також пов'язані із державною політикою та правовим регулюванням сучасної системи соціального захисту ВПО розглянуто у працях таких учених і науковців, як О. Амоша, В. Антонюк, О. Балуєва, І. Басова, С. Булець, М. Гаріфуллін, О. Капінус, М. Касьянова, Д. Кобзін, Ю. Козар, О. Котляр, Г. Левкіна, Я. Лазур, О. Луньова, О. Малиновська, О. Новікова, О. Ровенчак, А. Черноусов, С. Щербаньта ін. Проблеми модернізації публічного управління як сфери сервісної діяльності з надання публічних послуг, впливу цифрового врядування (DigitalEraGovernance) на сучасну теорію і практику державного управління суспільними процесами розкрито у працях С. Бастоу, В. Бєловет, Б. Дімескі, П. Данліві, О. Карпенко, В. Куйбіди, Х. Маргеттс, В. Наместнік, Дж. Тінклер та ін.

Водночас потребують подальшого вивчення питання реформування державної політики, спрямованої на підтримку ВПО, які сприятимуть підвищенню ефективності системи державного управління та гарантуватимуть виконання національних і міжнародних вимог у сфері ВПО. Недостатньо досліджено можливість та спрямування запровадження актуальних напрямів і технологій модернізації відносин між органами публічної влади та громадянами на основі DigitalEraGovernance для забезпечення сервісного публічного управління задля гарнтування прав та свобод людини і громадянина, визначених Конституцією України й світовою спільнотою.

Метою дослідження є аналіз основних нормативно-правових актів, які стосуються сфери забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб, виявлення основної проблематики щодо умов їх реалізації, а також розробка пропозицій щодо вдосконалення існуючої нормативно-правової бази та визначення напрямів удосконалення механізмів державного управління забезпеченням прав внутрішньо переміщених осіб, шляхів України в цій сфері.

У 2014 р. в умовах агресії росії проти України в нормативно-правовій базі з'явилась така категорія населення, як внутрішньо переміщені особи. Українські законодавці спиралися на Керівні принципи з питання переміщення осіб усередині країни, схвалені структурами ООН у 1998 р., щоб деталізувати потреби внутрішньо переміщених осіб в умовах внутрішніх недобровільних переміщень [7, 8].

Вимушена міграція, на відміну від примусової, представляє собою зміну місця проживання на певний час або назавжди усупереч волі людей, до чого спонукають стихійні лиха, війни, голод, переслідування тощо [9, с.134].

Різні види міграційних процесів обумовлюють різні види та методи реалізації державних політик щодо внутрішньо переміщених осіб. Науковці пропонують вирізняти такі основні види міграції: внутрішня міграція – переміщення населення в середині країни між адміністративними одиницями (областями, провінціями), населеними пунктами (містами, селами); добровільна міграція – переселення людей з доброї волі з метою поліпшення умов свого життя; вимушена міграція – переміщення людей із незалежних від них причин; примусова міграція – як метод впливу певної політики держави; колонізація (від латин. Colonia – виселки, поселення на чужій території) – вид міграції, пов'язаний із розширенням етнічної території за рахунок заселення пустельних земель, або земель, які слабо заселені, з метою їх господарського освоєння та налагодження життєдіяльності та інші види міграції. За ступенем керованості міграція буває двох видів: організована (за участю держави або

суспільних органів) і неорганізована, стихійна (силами і засобами самих мігрантів) [10, с. 214-215; 11, 9].

У статті 1 Закону України «Про забезпечення прав і свобод ВПО» [12] зазначено, що внутрішньо переміщеною особою є громадянин України, іноземець або особа без громадянства, яка перебуває на території України на законних підставах та має право на постійне проживання в Україні, яку змусили залишити або покинути своє місце проживання у результаті або з метою уникнення негативних наслідків збройного конфлікту, тимчасової окупації, повсюдних проявів насильства, порушень прав людини та надзвичайних ситуацій природного чи техногенного характеру.

На відміну від біженця, для внутрішньо переміщеної особи характерні такі ознаки, як: а) громадянство країни, де відбувається територіальне переміщення; б) знаходження поза межами постійного місця проживання / перебування на території держави, громадянином якої вони є; в) вимушені обставини, які змусили ВПО залишити або покинути своє місце проживання у результаті або з метою уникнення негативних наслідків збройного конфлікту, тимчасової окупації, повсюдних проявів насильства, порушень прав людини та надзвичайних ситуацій природного чи техногенного характеру); г) захист з боку держави від примусового внутрішнього переміщення та примусового повернення на попереднє місце проживання; д) створення умов для добровільного повернення ВПО до покинутого місця проживання або інтеграції за новим місцем проживання; е) забезпечення реалізації прав ВПО на зайнятість, пенсійне забезпечення, загальнообов'язкове державне соціальне страхування, соціальні послуги, освіту тощо [13, с. 14].

Основні права людини мають універсальне застосування для ВПО, адже при визначенні обсягу прав ВПО слід звертатися до загальних норм – норм міжнародного права захисту прав людини. Заходи щодо забезпечення ефективного додержання таких норм відносяться до сфери прав людини. Міжнародні закони про гуманітарну діяльність та права людини захищають громадян, які стали ВПО через низку таких міжнародних документів: Женевські Конвенції ООН 1949 р. та Додаткові Протоколи до них 1977 р., які серед іншого, забороняють сторонам збройного конфлікту самовільно переселяти цивільне населення, а також привласнювати майно [14, с.13].

> *Домінуючим суб'єктом управління міграціями залишається держава. Через свої органи вона формує міграційну політику і забезпечує її виконання. У процесі демократизації суспільного життя, відходячи від жорсткого регламентування будь-яких територіальних переміщень людей, держава водночас зберігає різноманітні важелі впливу на об'єктивні та суб'єктивні чинники*

міграції, зміст та форму міграційних процесів [7, с. 79].

Для функціонування дієвих механізмів державного управління міграційними процесами Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 12 липня 2017 року № 482-р схвалено Стратегію державної міграційної політики України на період до 2025 року, відповідно до якої визначено принципи, напрями її реалізації, стратегічні завдання, поточні цілі державної міграційної політики, стандарти захисту міграційних прав людини, що упродовж попередніх років залишалися першочерговими питаннями у сфері державного управління міграційними процесами. З метою досягнення визначених Стратегією цілей у сфері міграції, реалізація міграційної політики передбачає системне виконання сукупності завдань і заходів по таких напрямах: у сфері міграції та мобільності населення; у сфері легальної міграції в Україну; у сфері запобігання нелегальній міграції; у сфері міжнародного захисту [15].

Основи державної політики щодо гарантій дотримання прав і свобод ВПО було закладено у 2014 році в Законі України «Про забезпечення прав і свобод ВПО» [16] (табл. 3.1.1).

Таблиця 3.1.1 – Державна політика щодо гарантій дотримання прав і свобод ВПО відповідно до Закону України «Про забезпечення прав і свобод ВПО»

Види прав	Зміст прав
права, що забезпечують нормальне фізичне існування ВПО	– право на створення належних умов для постійного чи тимчасового проживання ВПО (абз. 6 ч. 1 ст. 9); – право на забезпечення органами державної виконавчої влади, органами місцевого самоврядування та суб'єктами приватного права можливості безоплатного тимчасового проживання (за умови оплати особою вартості комунальних послуг) протягом шести місяців з моменту взяття на облік внутрішньо переміщеної особи, а для багатодітних сімей, інвалідів, осіб похилого віку цей термін може бути продовжено (абз. 8 ч. 1 ст. 9); – право ВПО на отримання документів, що посвідчують особу та підтверджують громадянство України, або документів, що посвідчують особу та підтверджують її спеціальний статус (стаття 6)
права у сфері безпеки	– право на захист від примусового внутрішнього переміщення або примусового повернення на покинуте місце проживання (ч. 1 ст. 3);

Види прав	Зміст прав
	– право на безпечні умови життя і здоров'я (абз. 4 ч. 1 ст. 9); – право на достовірну інформацію про наявність загрози для життя та здоров'я ВПО на території її покинутого місця проживання, а також місця її тимчасового поселення, стану інфраструктури, довкілля, забезпечення її прав і свобод (абз. 5 ч. 1 ст. 9).
виборчі права	– право на реалізацію голосу на виборах Президента України, народних депутатів України, місцевих виборах та референдумах у порядку, встановленому законом (ст.8)
права у сфері адміністративних правовідносин	– право на звернення із заявою про взяття на облік як ВПО (ч. 1 ст. 4); – право на припинення самозайнятості ВПО за її заявою за спрощеною процедурою (без вимог, що застосовуються за звичайної процедури) за місцем проживання такої особи у відповідному територіальному органі державної виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері міграції (імміграції та еміграції), на підставі довідки про взяття на облік ВПО (ч. 5 ст. 7); – право на реєстрацію ВПО юридичної особи (за умов її входження до складу засновників такої юридичної особи) або реєстрацію такою фізичної особи-підприємця за її заявою та спрощеною процедурою (без вимог, що застосовуються за звичайної процедури) за місцем проживання такої особи у відповідному територіальному органі, уповноваженому здійснювати державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців, на підставі довідки про взяття на облік ВПО (ч. 6 ст. 7); – - право на отримання адміністративних послуг за місцем перебування ВПО (абз. 14 ч. 1 ст. 9).
право на соціальний захист	– право на забезпечення технічними та іншими засобами реабілітації, на одержання реабілітаційних послуг відповідно до законодавства за місцем проживання (ч. 7 ст. 7); – право на отримання матеріального забезпечення, страхових виплат та соціальних послуг за загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням у зв'язку з тимчасовою

Види прав	Зміст прав
	втратою працездатності й від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності, безпосередньо у робочих органах Фонду соціального страхування України за фактичним місцем проживання, перебування (ч. 10 ст. 7);
	– право на оплату вартості комунальних послуг, електричної та теплової енергії, природного газу в місцях компактного поселення ВПО (містечках із збірних модулів, гуртожитках, оздоровчих таборах, будинках відпочинку, санаторіях, пансіонатах, готелях тощо) за відповідними тарифами, встановленими на такі послуги та товари для населення (абз. 7 ч. 1 ст. 9);
	– право на отримання соціальних послуг за місцем перебування ВПО (абз. 14 ч. 1 ст. 9)
права у сфері трудових правовідносин	– право безробітних ВПО, яка не має відповідних документів для цих цілей за новим (фактичним) місцем проживання, на визнання статусу безробітного без вимог, що застосовуються за звичайної процедури;
	– внутрішньо переміщена особа, яка звільнилася з роботи (припинила інший вид зайнятості), за відсутності документів, що підтверджують факт звільнення (припинення іншого виду зайнятості), періоди трудової діяльності та страхового стажу, реєструється як безробітна та отримує допомогу з безробіття, соціальні та інші послуги за загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням на випадок безробіття відповідно до законодавства (ст. 7, п. 1-3)
право на охорону здоров'я	– право на забезпечення лікарськими засобами у випадках та порядку, визначених законодавством (абз. 11 ч. 1 ст. 9);
	– право на надання ВПО необхідної медичної допомоги в державних та комунальних закладах охорони здоров'я (абз. 12 ч. 1 ст. 9)
право на освіту	– право на продовження здобуття певного освітнього рівня на території інших регіонів України за рахунок коштів державного бюджету або інших джерел фінансування (ч. 9 ст. 7);

Види прав	Зміст прав
	– право на влаштування дітей у дошкільні та загальноосвітні навчальні заклади (абз. 13 ч. 1 ст. 9)
сімейні права	– право на єдність родини (абз. 1 ч. 1 ст. 9); – сприяння органами державної виконавчої влади, органами місцевого самоврядування та суб'єктами приватного права у пошуку та возз'єднанні членів сімей, які втратили зв'язок внаслідок внутрішнього переміщення (абз. 2 ч. 1 ст. 9); – право ВПО на інформацію про долю та місцезнаходження зниклих членів сім'ї та близьких родичів (абз. 3 ч. 1 ст. 9)
інші	– право на сприяння у переміщенні її рухомого майна (абз. 9 ч. 1 ст. 9 «Закону Про забезпечення прав і свобод ВПО»); сприяння у поверненні на попереднє місце проживання (абз. 10 ч. 1 ст. 9 Закону); право на проведення державної реєстрації актів цивільного стану, внесення змін до актових записів цивільного стану, їх поновлення та анулювання за місцем перебування (абз. 15 ч. 1 ст. 9)

Ще одним важливим нормативно-правовим документом, у якому розглядаються питання захисту прав ВПО, є Національна стратегія у сфері прав людини [17]. Особливістю стратегії є те, що окрема увага в ній приділяється правам внутрішньо переміщених осіб. Однак підрозділ, присвячений захисту прав ВПО, має загальний характер, який обмежено визначає стратегічну мету, умови для забезпечення захисту прав і свобод ВПО.

Держава в березні 2022 року запровадила Програму релокації підприємств [18], задекларованою метою якої є відновлення економіки держави шляхом переміщення підприємств з територій, що наближені або знаходяться у зоні бойових дій, в безпечні регіони Західної України. До програми може долучитися будь-яке підприємство, здійснивши повну або часткову релокацію своїх потужностей. Участь держави у процесі релокації може мати вигляд наступних дій: підбір місця розташування для потужностей підприємства; допомога з перевезенням на нову локацію; сприяння в розселенні працівників та пошуку нових співробітників; підтримка у відновленні логістики, закупівлі сировини та пошуку ринків збуту.

20 травня 2022 р. набув чинності Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування державної

служби та місцевого самоврядування у період дії воєнного стану»[19].

Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування державної служби та місцевого самоврядування у період дії воєнного стану» розширює компетенцію сільських, селищних, міських голів територіальної громади, на території якої не ведуться бойові дії та не прийнято рішення про утворення військової адміністрації НП на час дії воєнного стану, та надає їм одноосібні повноваження з прийняття певної категорії рішень, зокрема, щодо звільнення земельних ділянок комунальної власності від незаконно розміщених тимчасових споруд, передачі коштів з відповідного місцевого бюджету на потреби Збройних Сил України та/або для забезпечення заходів правового режиму воєнного стану, створення установ з надання безоплатної первинної правової допомоги, призначення на посади і звільнення з посад керівників таких установ, поводження з небезпечними відходами та ін. Законодавець сформулював також т.зв. запобіжники зловживань своїми повноваженнями сільськими, селищними, міськими головами, серед яких: 1 – обов'язок інформування начальника відповідної обласної військової адміністрації протягом 24 годин про прийняте рішення; 2 – законодавчо визначена мета прийняття вказаних вище рішень, а саме — для здійснення заходів правового режиму воєнного стану; 3 – можливість порушення начальником обласної військової адміністрації за погодженням з Генеральним штабом Збройних Сил України перед Президентом України питання про утворення військової адміністрації населеного пункту у разі наявності фактів порушення сільським, селищним, міським головою відповідної територіальної громади під час реалізації повноважень, передбачених частинами четвертою і п'ятою цієї статті, Конституції [20] чи законів України [5].

Під час війни продовжує виконувати свої функції Державний центр зайнятості, докладаючи зусиль, аби мінімізувати втрати людського потенціалу та протидіяти поширенню безробіття.

З липня місяця 2022 р. запрацювала державна програма «єРобота», відповідно до якої запропоновано низку проєктів та грантів як для провідних галузей (металургійна, агропромислова, деревообробна, переробна виробнича, зокрема з виготовлення меблів), так і для майже всіх сфер малого бізнесу та для початкових ініціатив (стартапів), зокрема в ІТ-галузі, сферах кібербезпеки, медицини, електронної комерції, освітніх технологій тощо, спрямованих на створення робочих місць. Програма має на меті безкоштовне навчання безробітних, оплату навчання для громадян, які втратили роботу або тимчасово не працюють, перебувають у неоплачуваних відпустках, ВПО та всіх тих, хто бажає опанувати нову професію в ІТ-галузі. Мінекономіки

звітувало, що вже понад 4,4 тис роботодавців скористались програмою компенсації витрат на оплату праці, влаштувавши на роботу 7,4 тис. ВПО [2, с.166].

У межах урядової програми «єРобота» діє грантова програма «Власна справа», на кінець вересня вже було профінансовано 1400 підтриманих заявок на суму понад 170 млн грн від загальної кількості 13 тис. заявників, коли мікрогрант надається в розмірі до 250 тис. грн на започаткування чи розвиток власної справи [2, с. 154].

> *Важливим інструментом налагодження зайнятості у сфері підприємництва було прийняття Верховною Радою України 18 липня 2022 р. поправки до Кодексу законів про працю на базі законопроєкту № 5161 з метою легалізації фрілансу – вільнонайманого працевлаштування поза постійним штатом для виконання періодичних завдань для різних клієнтів, тобто роботи віддалено через інтернет.*

Серед найбільш успішних ініціатив держави в рамках діджиталізаційної трансформації суспільства стало переведення в онлайн-формат широкого кола державних послуг. До нормативно-правових актів, які мають вагоме значення щодо можливості реалізації ВПО своїх соціально-економічних прав, можна віднести, зокрема, такі Постанови Кабінету Міністрів України: «Про затвердження Порядку компенсації витрат за тимчасове розміщення внутрішньо переміщених осіб, які перемістилися у період воєнного стану» від 19.03.2022 року; «Про затвердження Порядку надання роботодавцю компенсації витрат на оплату праці за працевлаштування внутрішньо переміщених осіб внаслідок проведення бойових дій під час воєнного стану в Україні» від 20.03.2022 року; «Порядок надання допомоги на проживання внутрішньо переміщеним особам» від 20.03.2022 року; «Зміни, що вносяться до постанов Кабінету Міністрів України щодо виплат пенсії та грошової допомоги внутрішньо переміщеним особам» від 25.03.22 року та ін. На окрему увагу заслуговує прийняття Кабінетом Міністрів України відповідних постанов про співпрацю з міжнародними інституціями в зазначеній сфері, серед яких: «Про реалізацію спільного з Управлінням Верховного комісара ООН у справах біженців проекту щодо додаткових заходів із соціальної підтримки внутрішньо переміщених осіб» [21] та «Про реалізацію спільного з Всесвітньою продовольчою програмою ООН проекту щодо додаткових заходів із соціальної підтримки внутрішньо переміщених осіб» [22].

Відповідно до Указу Президента України [23] створено Національну раду з відновлення України від наслідків війни, основним завданням якої є розроблення плану заходів з післявоєнного відновлення та розвитку України.

Цей план, зокрема, передбачатиме відновлення та розбудову транспортної, медичної, соціальної, комунальної, виробничої інфраструктури й житла. Національна рада вже розпочала роботу, створено секторальні підгрупи, які напрацьовують нові стандарти й підходи до формування відповідних національних політик. Однією з таких підгруп є підгрупа Міністерства розвитку громад та територій України, яка має назву «Житлова політика». Комплексний підхід до реформування галузей державної політики є стратегічно правильним. Водночас слід ужити деяких швидких заходів, які, можливо, матимуть тимчасовий характер, проте є важливими для забезпечення мінімальних житлових прав громадян України в умовах воєнного та повоєнного періоду, насамперед для тих, хто постраждав від наслідків війни [23].

Правова модель забезпечення гуманітарною допомогою станом на 24.02.2022 р. була врегульована Законом України «Про гуманітарну допомогу», Порядком взаємодії центральних і місцевих органів виконавчої влади та Національного банку щодо реалізації Закону України «Про гуманітарну допомогу», затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 25.03.2013 № 241 (далі – Порядок № 241), постановою Кабінету Міністрів України від 09.10.2020 № 927 «Деякі питання організації ведення автоматизованої системи реєстрації гуманітарної допомоги».

02 березня 2022 року прийнято Указ Президента України № 93/2022 «Про координацію заходів з вирішення гуманітарних та соціальних питань» [24], яким утворено Координаційний штаб з гуманітарних та соціальних питань під головуванням Керівника Офісу Президента України, до якого увійшли окремі посадові особи Офісу Президента України та представники окремих міністерств.

Аналізуючи діяльність держави у сфері соціального захисту щодо ВПО, необхідно зауважити, що підтримка громадян, які постраждали від збройної агресії російської федерації також є однією з головних цілей Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України. У структурі цього Міністерства створено та функціонує Департамент соціально-гуманітарної політики та ВПО, до складу якого входить відділ з питань соціального захисту. Серед основних завдань відділу з питань соціального захисту визначені такі: 1) здійснення заходів, спрямованих на забезпечення формування та реалізацію державної політики з питань соціального захисту ВПО з тимчасово окупованих територій України та громадян України, які покинули своє місце проживання на тимчасово окупованих територіях України внаслідок або з метою уникнення негативних наслідків збройного конфлікту та/або тимчасової окупації частини території України, 2) сприяння реалізації їх прав і свобод та створення умов для добровільного повернення

таких осіб до покинутого місця проживання або інтеграції за новим місцем проживання [25].

28 червня 2022 року постановою Кабінету Міністрів України було затверджено Положення про Уповноваженого з питань ВПО [26], який одночасно є заступником Міністра з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій.

Наприкінці 2016 року Урядом вжито низку суттєвих заходів, спрямованих на впорядкування обліку ВПО в державі. 2 серпня 2016 року введено в дослідну експлуатацію централізовану базу даних (далі – ЄІБДЗ) про ВПО. 1 жовтня 2016 року Мінсоцполітики запущено ЄІБД в повноцінному режимі.

22 вересня 2016 року Уряд затвердив Порядок створення, ведення та доступу до відомостей ЄІБД про ВПО. Підвищено рівень безпеки документів, що посвідчують особу, підтверджують громадянство України чи спеціальний статус особи, та процедури їх видачі, а саме запроваджено в Україні видачу із застосуванням засобів Єдиного державного демографічного реєстру біометричних проїзних документів, які відповідають стандартам Міжнародної організації цивільної авіації (ІСАО), у тому числі в консульських установах України за кордоном.

З 2017 року біометричний паспорт громадянина України можна оформити в усіх 593 територіальних підрозділах та 25 територіальних органах ДМС, в той час, як до цього такі послуги надавали лише 183 територіальні підрозділи та 25 територіальних органів. З січня 2018 року запроваджено функціонування національної системи біометричної верифікації та ідентифікації громадян України, іноземців та осіб без громадянства, за допомогою якої забезпечується встановлення особи іноземця та особи без громадянства, які в'їжджають в Україну, виїжджають з України, здійснення контролю за додержанням ними правил перебування на території України. Забезпечено інформаційний обмін з органами державної влади, а саме з НАБУ, СБУ, Нацполіцією, Міністерством юстиції, Держприкордонслужбою.

Держава постійно працює над цифровою доступністю послуг для громадян, в тому числі – для ВПО. ВПО мають можливість скористатися наступними послугами в застосунку та на порталі Дія: отримати довідку ВПО та подати заяву на виплату грошової допомоги на проживання в застосунку Дія; змінити місце фактичного проживання ВПО в застосунку Дія; скасувати довідку ВПО в застосунку Дія.

Така можливість стала доступною завдяки електронним інформаційним обмінам між інформаційно-комунікаційними системами державних органів, в тому числі Єдиної інформаційної системи соціальної сфери та порталом Дія. Що, в свою чергу, забезпечує швидку й автоматизовну верифікацію даних ВПО.

Узагальнюючи вищевикладене, можна стверджувати, що «державна політика щодо внутрішньо переміщених осіб в Україні містить такі складові:

– здійснення міграційного контролю (реєстрація, облік) в Єдиній інформаційній базі даних про внутрішньо переміщених осіб і видача довідок громадянам);

– створення нормативно-правової бази для вирішення проблем внутрішньо переміщених осіб;

– розроблення спеціальних державних соціально-економічних програм надання екстреної допомоги суб'єктам внутрішньої вимушеної міграції, вирішення їх соціально-економічних проблем (щодо підтримки, забезпечення житлом, працевлаштування, надання безоплатної медичної допомоги, пенсійного та соціального забезпечення, належного рівня освітніх послуг, державної матеріальної та гуманітарної допомоги);

– проведення заходів щодо адаптації, інтеграції та реінтеграції внутрішньо переміщених осіб; запобігання дискримінації зазначеної категорії громадян» [27, с.154].

Основними органами державного управління, що займаються реалізацією державної політики у сфері внутрішньо переміщених осіб, є Державна міграційна служба, Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України (у структурі якого створено та функціонує Департамент соціально-гуманітарної політики та ВПО), Міністерство культури, Міністерство соціальної політики, Міністерство освіти і науки, Міністерство внутрішніх справ, Міністерство зовнішніх справ, Міністерство економічного розвитку і торгівлі, Пенсійний фонд України. До міжнародних структур та організацій у сфері захисту внутрішньо переміщених осіб варто віднести такі: а) Організацію Об'єднаних Націй: Управління Верховного Комісара Організації Об'єднаних Націй у справах біженців; б) Організацію з безпеки та співробітництва в Європі та Парламентську Асамблею Ради Європи; в) Міжнародний Комітет Червоного Хреста та Червоного Півмісяця.

> *Отже, в умовах воєнного стану функціонують органи державного управління, систематично приймаються нормативно-правові акти, державні соціально-економічні програми, які спрямовано на врегулювання порядку реагування на проблемні питання забезпечення прав ВПО. Поряд з цим, як продемонструвало*

соціологічне опитування, проведене науковцями кафедри соціології і публічного управління НТУ «ХПІ», присвячене вивченню особливостей дій біженців та внутрішніх переселенців України під час воєнної агресії [28], існують проблеми реалізації державної політики щодо внутрішньо переміщених осіб в Україні.

Більшість ВПО, які прибули на територію, підконтрольну українській владі, потребують матеріальної, соціальної, юридичної та інших видів допомоги, а переважна більшість (57 %) зазначили, що покладаються на підтримку від держави (рис. 3.1.1).

А тому, в умовах сьогодення, саме зазначена категорія населення потребує особливої уваги з боку органів державної влади, органів місцевого самоврядування, громадських організацій. У зв'язку із цим існує необхідність проведення комплексу заходів, спрямованих на соціальну адаптацію та захист прав ВПО.

Зокрема, ВПО стикаються з проблемами розміщення, забезпечення належних умов проживання, безробіття, браку інформації про створені можливості психологічної реабілітації, відновлення документів, отримання довідки ВПО, звільнення з підприємств на непідконтрольній території і подальшого оформлення документів для працевлаштування, отримання субсидій, недостатньої кількості додаткових місць в дошкільних та шкільних навчальних закладах тощо (рис. 3.1.2).

Також існує проблема в доступі та якості отримання послуг освіти. Держава в цьому питанні лише забезпечує дітей-переселенців місцями в навчальних закладах. В цілому це означає тільки дотримання їх права на освіту, але без подальшого супроводу.Існують недоліки в організації діяльності владних структур (рис. 3.1.3).

За результатами дослідження, внутрішньо перемішені особи, учасники дослідження, відмічають наявність серйозних викликів щодо працевлаштування та пошуку житла. Дві основні проблеми, з якими стикалися приблизно третина ВПО під час пошуку роботи, – це низькі заробітні плати та невідповідність вакансій їхній освіті та професії. Однак тільки половина опитаних виявили бажання навчатися, аби поліпшити свої навички.

Також третина внутрішніх переселенців зазначили, що роботодавці часто не хочуть їх наймати й таким чином дискримінують ВПО відносно місцевого населення.

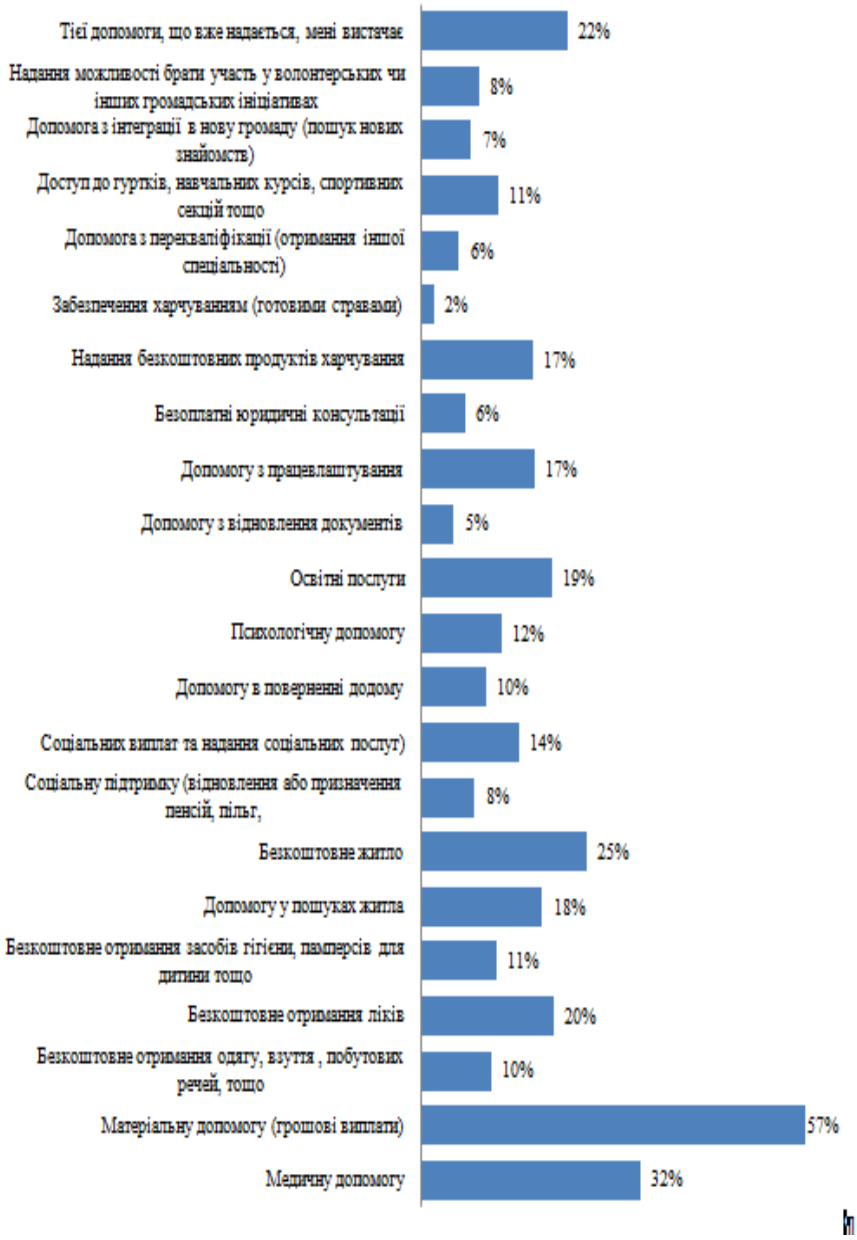

Рисунок 3.1.1 – Розподіл відповідей респондентів на питання « Яку допомогу від органів державної влади Ви хотіли б отримувати в першу чергу?»

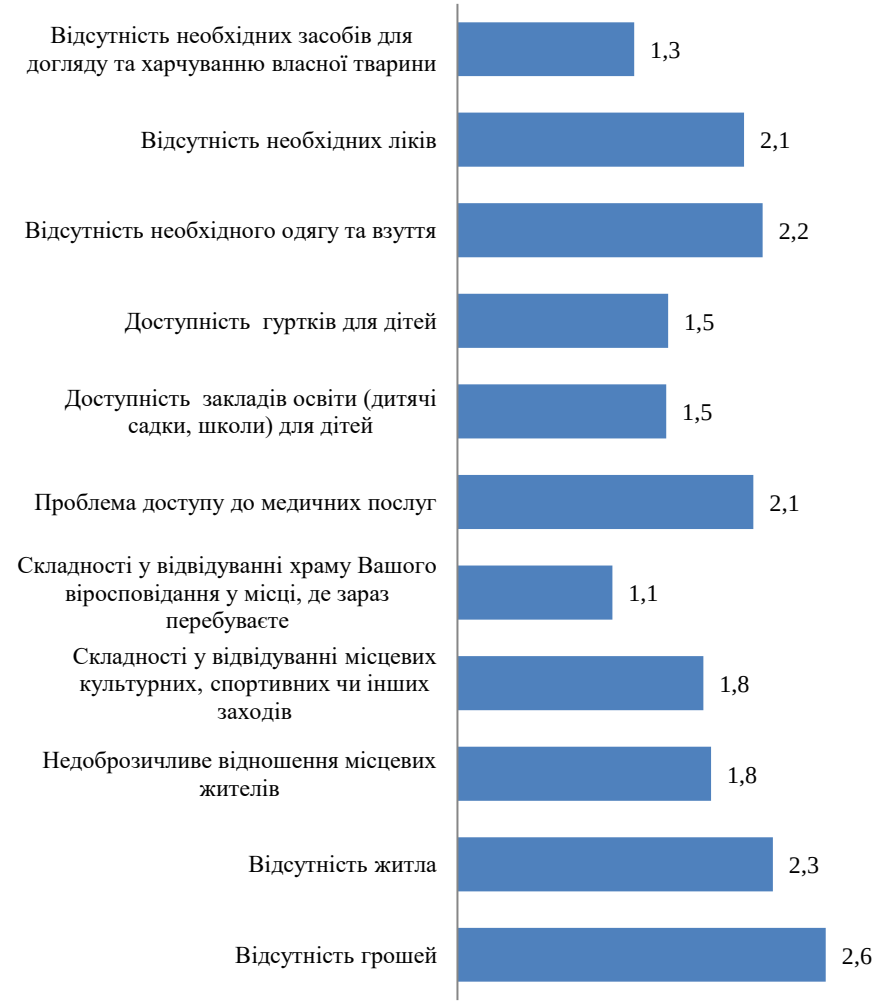

Рисунок 3.1.2 – Відомості щодо проблем, з якими стискалися ВПО, учасники дослідження, під час проживання в місці тимчасового прихисту, де 5 – так, стискалися часто, 4 – скоріше так, ніж ні, 3 – важко відповісти, 2 – скоріше ні, ніж так, 1 – ні не стискався, 0 – для мене це не актуально

Згідно з опитуванням, близько третини ВПО не зверталися за допомогою. Інше проблемне питання стосується порушення прав дітей на отримання підтримки від держави, оскільки значна кількість сімей за різними причинами не реєструється як внутрішньо переміщені особи.

Через переміщення особи знаходяться в особливо вразливому стані, оскільки вони вимушені були змінити постійне місце проживання, звичне коло спілкування, часто і сферу діяльності. 76 % на питання «Чого Вам зараз не вистачає?» надали відповідь: «Рідного дому» (рис. 3.1.4). Отже, ВПО сьогодні гостро потребують допомоги в питаннях інтегрції в місцеві громади, кваліфікованої соціально-психологічної підтримки.

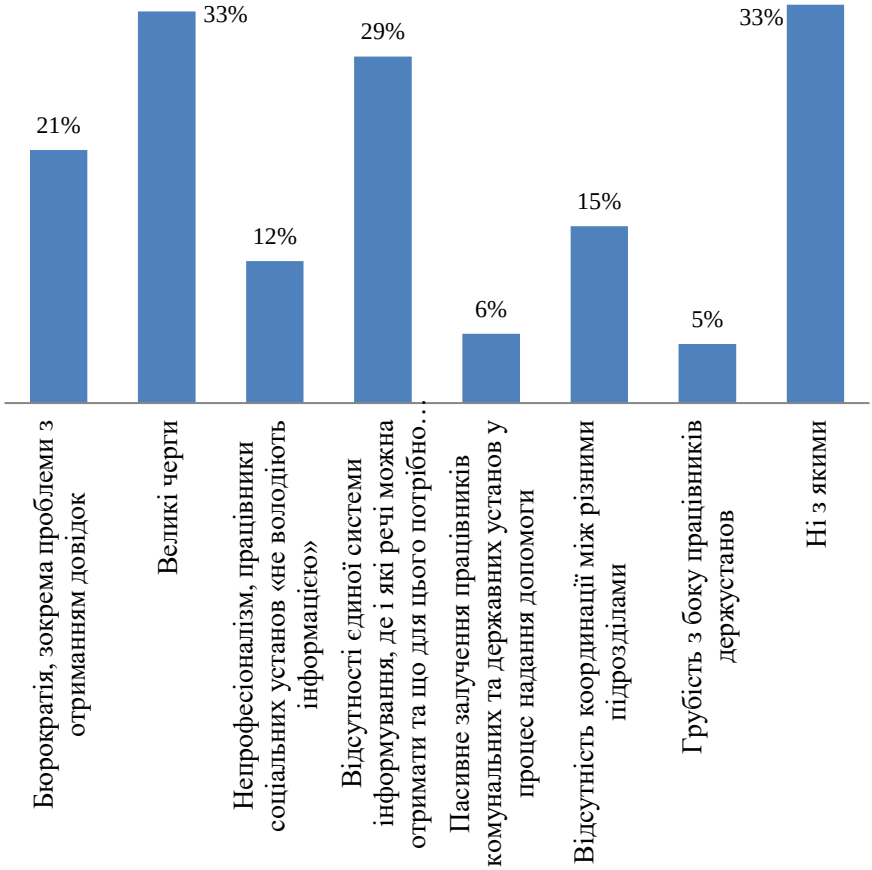

Рисунок 3.1.3 – Відомості щодо оцінки ВПО недоліків у роботі органів державної влади

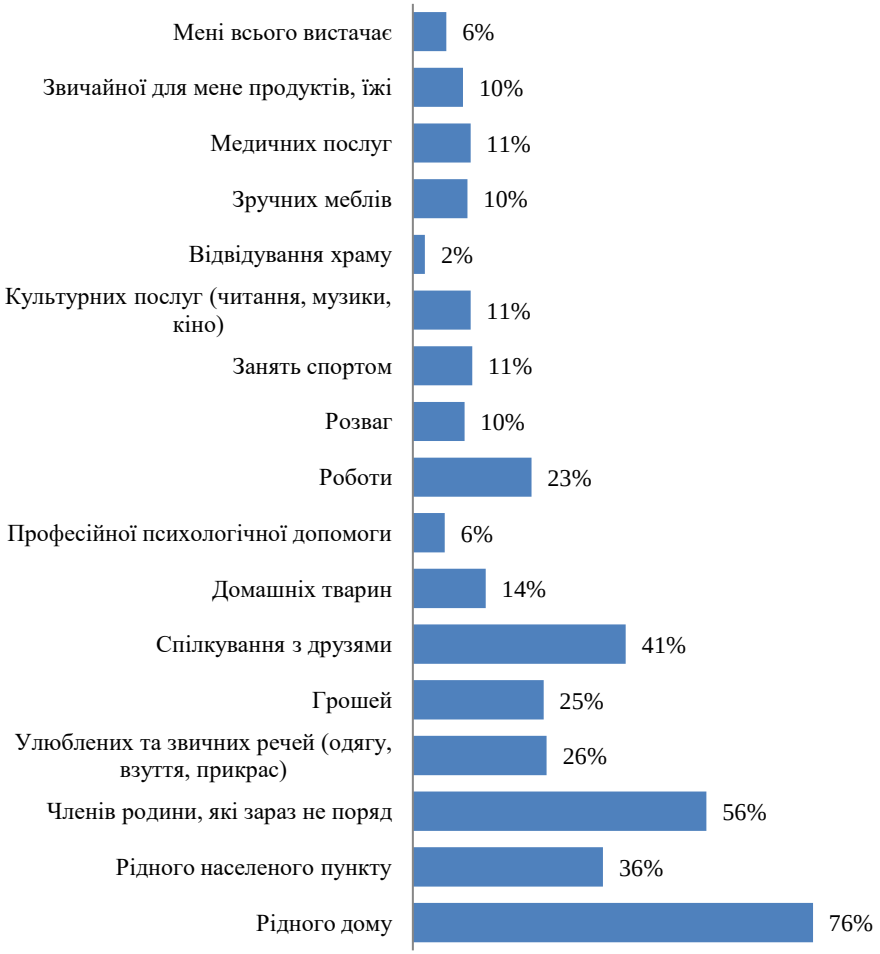

Рисунок 3.1.4 – Розподіл відповідей респондентів на питання «Чого Вам зараз не вистачає найбільше?»

Недостатньо налагоджена співпраця з міжнародними інституціями щодо додаткових заходів із соціальної підтримки ВПО та з метою залучення додаткових фінансових ресурсів (рис. 3.1.5).

Нагальним питанням проживання ВПО є їх адаптація до нових умов життя та інтеграція в новій громаді (рис. 3.1.6). Відповідно до міжнародних стандартів, які стосуються довгострокових рішень для ВПО, державою мають бути вжиті заходи, в тому числі спрямовані на забезпечення права на достатній

рівень життя та відновлення (або компенсацію) втрачених (або пошкоджених) житла, землі та власності для належної інтеграції ВПО. ВПО потребують допомоги як від громадських організацій, так і органів державної влади.

За даними дослідження, рішення інтегруватися прийняли не більше 30-40 % переселенців, інші шукатимуть можливість повернутися додому.

Як свідчать результати опитування, існує необхідність гендерного підходу для забезпечення конституційних прав і соціального захисту представників різних статей із числа вимушених переселенців.

Наведені результати опитування внутрішньо переміщених осіб підкреслюють особливе значення комунікативної стратегії для формування довіри до органів державного управління як надійного та збалансованого інституційного механізму із чіткими та зрозумілими функціями, реальною спроможністю забезпечувати дотримання прав ВПО.

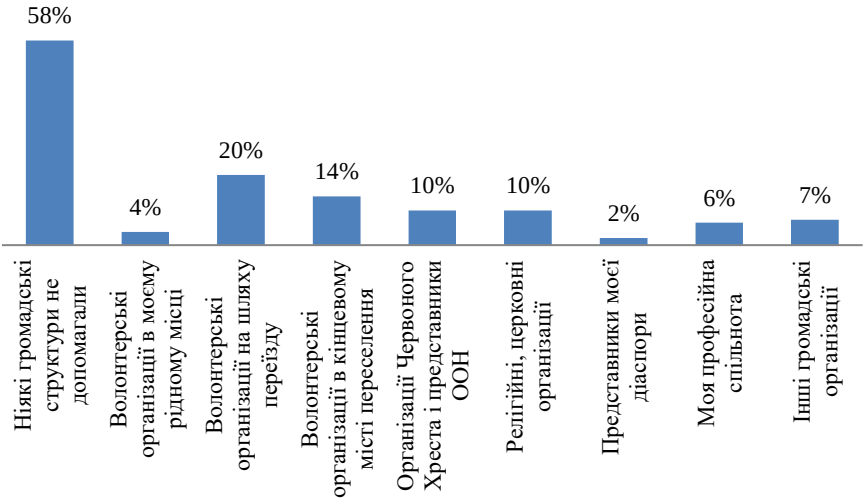

Рисунок 3.1.5 – Оцінка респондентами організації допомоги громадських організацій в процесі переміщення

Населення широко не інформоване про заходи, які вживаються державою для додержання прав ВПО. Система інформування ВПО хоча поступово і впорядковується, але все ще продовжує триматися на «особистих контактах», а не контактах з представниками органів влади.

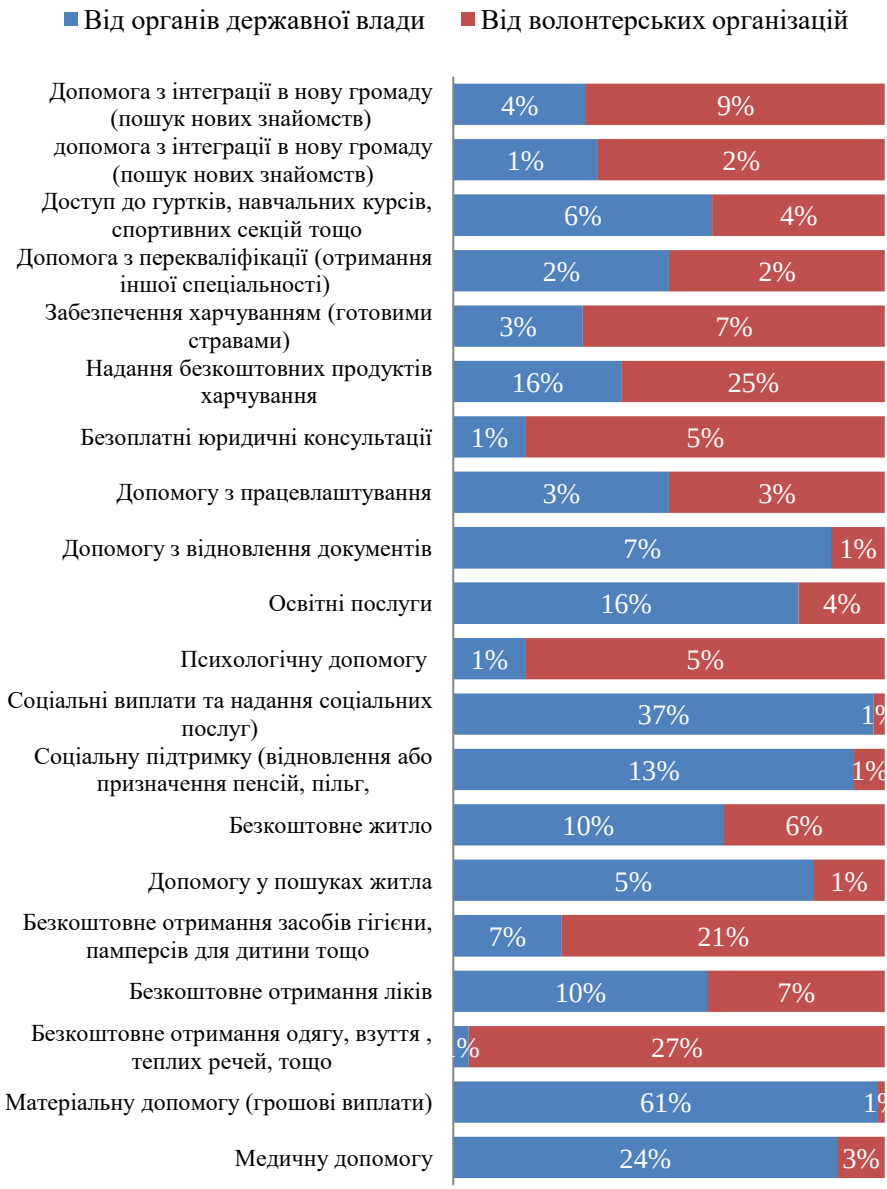

Рисунок 3.1.6 – Розподіл відповідей респондентів на питання «Яку допомогу та від кого Ви отримували як ВПО?»

Функції органів публічної влади переважно передбачають оприлюднення певного виду інформації стосовно захисту прав і підтримки ВПО, а не формування відповідного умовам комунікативного простору і ефективних зворотних зв'язків з ними.

У внутрішньо переміщених осіб відсутнє чітке розуміння переліку органів влади, відповідальних за забезпечення гуманітарною, соціально-економічною, психологічною допомогою цивільного населення, їхніх ролей, координації, взаємодії.Не всі ВПО володіють цифровими навичками та обізнані щодо цифрових прав громадян.

Незважаючи на прийнятий Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб», чинне законодавство недосконале та не містить належних і ефективних правових, зокрема, організаційних і процедурних механізмів забезпечення прав ВПО, що негативно впливає на стан національної безпеки України.

Внутрішньо переміщені особи зіткнулися з проблемою здійснення своїх прав, гарантованих Конституцією України, в тому числі виборчих прав, трудових та соціальних прав, захисту права власності, відновлення втрачених ідентифікуючих документів тощо. [29, с.114].

У чинному Законі України «Про забезпечення прав і свобод ВПО» взаємодія органів влади та місцевого самоврядування з громадськими об'єднаннями, діяльність яких спрямована на розв'язання проблем ВПО, тільки окреслена та потребує розробки і реалізації більш конкретних та деталізованих механізмів. Тут має дотримуватися збалансованість у діях на партнерських засадах.

Але сьогодні даний принцип є лише бажаним орієнтиром, а реальна дійсність свідчить про відтворення традиційних відносин, коли до громадянського суспільства дослухаються лише за наявності протестної активності та певних дій, або коли процеси стають слабокерованими. Зокрема, в Законі невиправдано не визначено порядок взаємодії органів влади та волонтерів щодо розв'язання проблем ВПО [30, с 175].

Оцінка дій влади, попри все, залишається невисокою. Соціальні опитування та інтерв'ю такої категорії осіб дають змогу зрозуміти, що система, яка складається з державних механізмів забезпечення потреб ВПО, виявилася негнучкою. Здебільшого мова йде про наявність формальних, задокументованих можливостей, прав та пільг. Реалії життя та бюрократія перешкоджають упровадженню ідей та реалізації поставлених завдань. Брак кадрів та спеціалістів, відсутність мотивації в компетентних органах та проблеми регіону стають вирішальними й унеможливлюють втілення намірів держави через ухвалення низки законів [31].

Таким чином, ситуація із реалізацією прав і свобод внутрішньо переміщених осіб в Україні залишається вкрай складною. Сьогодні на практиці серед нагальних проблем організаційного забезпечення державного управління, спрямованого на реалізацію гарантій прав ВПО в Україні, можна виокремити такі:

1) Недосконале нормативне регулювання, відсутність механізмів практичної реалізації положень Закону України «Про забезпечення прав і свобод ВПО»: правового регулювання механізмів вивчення і обліку потреб ВПО; звітування, контролю за цільовим задоволенням виявлених потреб в умовах воєнного стану. Практика динамічної зміни нормативного регулювання, яка хоча і спрямована на забезпечення оперативної побудови системи підтримки ВПО відповідно до викликів сьогодення, не сприяє комплексному вирішенню проблем ВПО.

2) Недостатня координація діяльності між органами публічної адміністрації та громадськими організаціями, що забезпечують реалізацію прав і свобод ВПО в Україні, інтеграцію ВПО в місцеві громади: потребує координації робота органів влади та волонтерських ініціатив / благодійних та громадських фондів (організацій); відсутня ефективна взаємодія між місцевими військовими та цивільними адміністраціями, органами місцевого самоврядування, громадськими організаціями, між органами влади та міжнародними гуманітарними організаціями, наслідком є розбалансування системи визначення потреб ВПО та їх задоволення; відсутній чіткий перелік органів державної влади, відповідальних за забезпечення дотримання прав ВПО, їхніх ролей, координації, взаємодії на всіх рівнях, внаслідок чого у ВПО відсутнє єдине розуміння як працює система забезпечення їхніх прав у воєнний час.

3) Недосконалий механізм визначення і обліку потреб ВПО (гуманітарних, медичних, соціально-економічних та інших): моніторинг та оцінювання реформування механізмів державного управління як виду систематичного спостереження, аналізу, оцінювання і прогнозу стану й динаміки змін результатів та умов здійснення процесів вивчення і задоволення потреб ВПО, залишилися поза увагою розробників Закону України «Про забезпечення прав і свобод ВПО». У ВПО в процесі адаптації до нових умов виникають додаткові специфічні проблеми, а відтак - і потреби, які мають знайти відповідь із боку держави: система задоволення потреб ВПО здебільшого працює не знизу догори, а у зворотному напрямку – згори донизу.

4) Недостатньо ефективна комунікація між органами публічної влади та населенням: комунікативна стратегія з цього питання не сформульована та не реалізується; відсутня практика прозорого звітування.

5) Відсутність ефективних ІТ інструментів для координації процесів надання державної допомоги та забезпечення конституційних прав і соціального захисту ВПО: окремі з інструментів подібні у багатьох аспектах та дублюють один одного, що ускладнює централізований збір та аналіз потреб ВПО, координацію процесів їх задоволення, формування довіри учасників системи надання допомоги до електронних платформ.

У такій ситуації доцільно дослідити досвід інших держав у сфері подолання соціального виключення ВПО, їх адаптації та інтеграції у громади, розробити і здійснити відповідні заходи в Україні.

Зокрема, доцільно звернутися до досвіду Грузії − країни, що протягом усієї своєї історії стикається з проблемою масового вимушеного переселення і набула досвіду, який сьогодні може стати корисним для України. У Грузії функції допомоги ВПО розподілені між міністерством ВПО, яке координує всі програми, і соціальним міністерством, яке займається виплатою соціальної допомоги. Шлях, який обрало міністерство, полягав у створенні Координуючого комітету, що об'єднав усіх провідних донорів. До нього увійшли Світовий банк, Європейська Комісія, Швейцарське агентство розвитку, а також представники всіх провідних міністерств. Керує цим комітетом міністр із ВПО. Створений комітет займається розробкою державних програм і контролем за їх реалізацією, міжнародним фандрайзингом, моніторингом ситуації з ВПО. Завдяки створенню координуючого органу держави, міжнародним і громадським організаціям, які працювали в єдиній команді, вдалося залучити кошти для вирішення проблем переселенців. Усі нормативні акти, які готуються міністерством, спочатку відпрацьовуються НГО, які спрямовують свої побажання і доносять до влади потреби і думки самих переселенців [30].

Основним ініціатором регулювання інституціональних перетворень та створення рівних умов для реалізації конституційних прав, зокрема ВПО повинна виступати держава. Держава повинна забезпечувати не стільки рівність споживання, скільки рівність можливостей ВПО, насамперед у сфері отримання освіти, послуг охорони здоров'я, а також політичних і цивільних прав. Необхідно визначити стратегію інституціональних змін, спрямовану на розширення участі зацікавлених сторін в реалізації державної політики щодо забезпечення прав ВПО, яка стане основою для побудови партнерства між усіма державно управлінськими рівнями.

Стратегія державної політики забезпечення прав і свобод ВПО– це: сполучна ланка між механізмами державного управлінням забезпечення прав і свобод ВПО; засіб управління процесами державного управління, що визначає, яким чином відбувається розподіл відповідальності; план заходів для забезпечення прав ВПО і розвитку економічних суб'єктів; комплексна система дій держави, які спрямовані у напрямі забезпечення прав і свобод ВПО у нестабільних, змінних умовах. Головна мета державної стратегії державної політики забезпечення прав і свобод ВПО– створення умов для забезпечення прав і свобод ВПО, інноваційного розвитку і стійкого економічного зростання країни.

Сучасні науковці стверджують, що вплив суб'єктів державного управління на об'єкт управління реалізується за допомогою дії механізмів державного управління. Механізми державного управління забезпеченням прав і свобод ВПО є системою адміністративних, правових, економічних, організаційних та інформаційних методів і засобів впливу на взаємодію між об'єктами і суб'єктами управління. «Система механізмів державного управління, у тому числі забезпеченням прав і свобод ВПО, має виконувати три важливих функції: 1) відтворювати себе як ефективну систему; 2) забезпечувати управління розвитком складових держави, суспільства та країни; 3) створювати умови для успішного руху країни до нової якості характеристик конкурентоздатності та соціо-гуманітарного комфорту» [30, с. 27].

Вивчення механізмів державного управління повинно базуватися на використанні системного підходу, який обов`язково передбачає розгляд структурної побудови, процесів функціонування та процесів розвитку [31]. Тому реалізація стратегії державної політики забезпечення прав і свобод ВПО має передбачати наявність оптимальної побудови і ефективного функціонування правового, організаційного, економічного, комунікативного механізмів державного регулювання, визначення основних складових реформування як основи ефективного впливу держави на різні сфери, галузі, організації, діяльність яких спрямована на забезпечення прав і свобод ВПО і розвиток інноваційної економіки (рис. 3.1.7).

З метою реалізації Державної стратегії забезпечення прав і свобод ВПО, необхідне забезпечення:

1) правове – система законів, постанов Верховної Ради України, указів і розпоряджень Президента України, постанов Кабінету Міністрів України тощо, підписання зацікавленими сторонами – представниками влади, бізнесу чи громади – меморандуму про спільне виконання операційних дій та проєктів; створення інституційної інфраструктури реалізації стратегії;

укладання угод з Кабінетом Міністрів України щодо спільного виконання програм з реалізації державних пріоритетів на території регіону тощо;

2) фінансово-економічне – передбачення в державному та місцевому бюджетах розвитку видатків на реалізацію заходів та проєктів стратегічного плану; об'єднання коштів місцевих бюджетів територіальних громад на договірній основі для виконання спільних завдань щодо забезпечення прав і свобод ВПО; одержання з державного бюджету субвенцій і субсидій для виконання проєктів з реалізації державних пріоритетів на території регіону; залучення кредитів фінансових інституцій; стимулювання розвитку небанківського фінансового секторурозроблення інвестиційних проектів і бізнес-планів; стимулювання та залучення коштів населення, підприємств, організацій та іноземних інвесторів; залучення грантів українських, іноземних та міжнародних організацій тощо;

3) організаційне – підготовка державних службовців/посадових осіб органів місцевого самоврядування, здатних вирішувати відповідні завдання; формування оптимальної організаційної структури управління владних органів, діяльність яких спрямована на забезпечення прав і свобод ВПО; створеннння відповідної інформаційної системи, необхідної для прийняття ефективних державно-управлінських рішень; науково-методичний супровід впровадження заходів забезпечення прав і свобод ВПО тощо;

4) комунікативне – створення комунікативних центрів; розроблення та впровадження комунікативної стратегії для інформування зацікавлених осіб, територіальної громади про процес реалізації положень стратегії; формування інвестиційно-привабливого іміджу і репутації регіонів і країни; використання сучасних комунікативних технологій (паблік рілейшнз, прямий маркетинг, реклама, productplacement та ін).

> *Процес стратегічного державного регулювання забезпечення прав і свобод ВПО повинен базуватись на методології, відповідних положеннях. Базовими положеннями є те, що стратегії створюють ієрархічну систему із взаємопов'язаними елементами. Ця система має відповідати системі національної економіки, об'єднуючи макро-, мезо- та мікрорівні. Методи формування стратегій для кожного рівня і компонент системи будуть специфічними. У процесі розроблення стратегій треба враховувати цілі, завдання, що притаманні кожному рівню системи, а стратегії відображають націленість на вирішення вказаних завдань.*

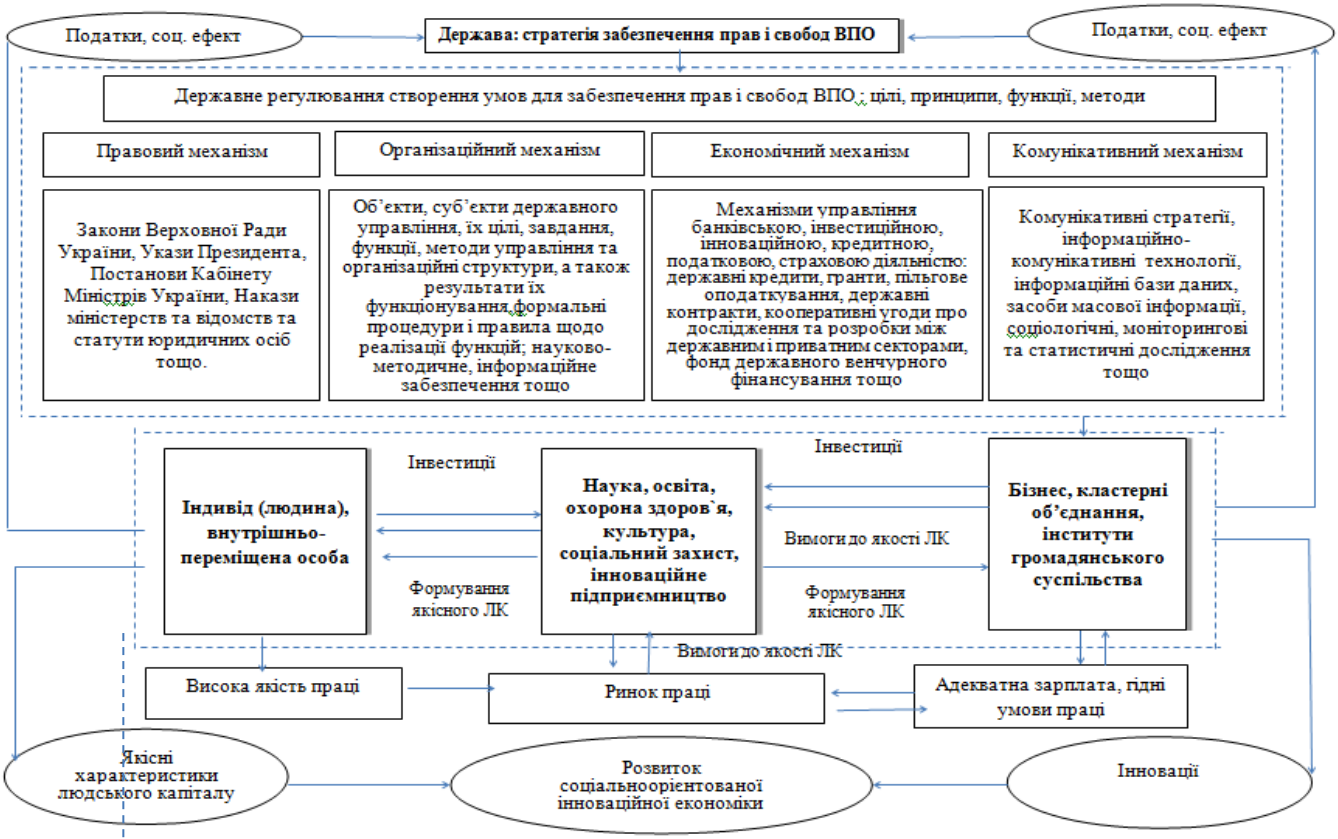

Рисунок 3.1.7 – Схема взаємодії основних суб`єктів створення умов для забезпечення прав і свобод ВПО

Успіх у процесі розроблення стратегічних документів можна отримати у разі залученення якомога ширшого кола зацікавлених сторін, якими є влада, бізнес-середовище, наукове співтовариство, населення. Водночас органи влади постають ініціаторами й організаторами цього процесу, наукове коло здійснює функції незалежного експерта, бізнес і населення є головними зацікавленими гравцями, виступаючи у ролі виробників і споживачів продукції, послуг.

На наше переконання, основними напрямами діяльності держави, урахуванням зарубіжного досвіду (зокрема, Грузії), в зазначеній сфері є:

– вдосконалення нормативно-правової бази в зазначеній сфері, зокрема, забезпечення нормативного регулювання:порядку взаємодії органів влади та волонтерів щодо розв'язання проблем ВПО; повноважень, відповідальності, порядку реалізації повноважень, переліку органів влади, відповідальних за забезпечення дотримання прав ВПО, їхніх ролей, координації, взаємодії між органами влади та міжнародними організаціями, волонтерськими/благодійними організаціями, місцевими військовими та цивільними адміністраціями, органами місцевого самоврядування, громадськими організаціями та громадськістю для єдиного розуміння як працює система державної підтримки ВПО у воєнний час; програмного, інституційного, організаційно-управлінського та фінансового забезпечення реалізації Закону України «Про забезпечення прав і свобод ВПО»; гарантії права ВПО на отримання зворотного зв'язку від органів влади у відповідь на свої потреби, створення механізму реалізації права на публічну інформацію;

– формування системи визначення потреб ВПО та їх задоволення:удосконалення механізмів державного управління щодо задоволення потреб ВПО шляхом формування ефективно працюючої системи визначення, аналізу та систематизації потреб у державній допомозі, особливо у регіонах, на території яких ведуться бойові дії та забезпечення належного контролю за її розподілом та цільовим використанням;включення до Закону України «Про забезпечення прав і свобод ВПО» положень щодо створення національної мережі регіональних ресурсно-моніторингових центрів з метою вивчення потреб ВПО і рівня їх задоволення; розроблення моделі проведення моніторингових досліджень для різних рівнів державного управління забезпеченням прав ВПО, проведення моніторингу якості ресурсного забезпечення, процесів і результатів державного управління забезпеченням прав ВПО, розроблення системи показників якості надання адміністративних послуг ВПО на національному рівні, які відображають умови, процеси та результати діяльності державних службовців; оприлюднення результатів проведення моніторингу системи забезпечення прав ВПО, зокрема засобами інформаційно-комунікаційних технологій; проведення систематичних

оцінних досліджень у сфері забезпечення прав ВПО для вироблення державної політики, оцінки результатів та наслідків запроваджуваних реформ і нововведень, прогнозування перспектив розвитку системи забезпечення прав ВПО;

– розвиток партнерських відносини держави внеурядовими організаціями, зокрема у залученні до спільного вирішення проблем ВПО та співпраці з міжнародними та місцевими організаціями:формування комунікативного офісу державної підтримки ВПО, розроблення Стратегії і комунікативних програми та проєктів, планування мережі інформаційно-комунікативних центрів (ІКЦ) державної підтримки ВПО на базі ЦНАП; розробка різноманітних електронних посібників «Якісне публічне управління в умовах війни», розрахованих на публічних службовців та ВПО; пакету інформаційно-просвітницьких матеріалів щодо механізмів державного управління забезпеченням прав ВПО (брошури, буклети, відеоролики тощо); координація діяльності прес-служб ЦОВВ та мережі ІКЦ; забезпечення активної участі громадян у моніторингу та оцінці заходів з державного регулювання, зокрема висловлення своїх оцінок та надання пропозицій; активізація участі громадян та основних груп стейкголдерів у формуванні всіх напрямків державної політики на основі нових, європейських підходів до стратегічного планування, аналізу та формування державної політики; активізації соціальних зв'язків, довіри, соціальної злагоди та соціальної згуртованості у місцевих громадах; залучення ресурсів громадянського суспільства для вирішення проблем ВПО, спираючись на величезний потенціал громадянської самоорганізації; розроблення культурних, освітніх програм, інфраструктурних проєктів для згуртування громади та інтеграції ВПО; забезпечення населення, органів управління, ВПО достовірною інформацією стосовно умов і результативності функціонування системи державного управління на різних її рівнях;

– удосконалення механізмів фінансового, організаційно-управлінського, інституційного, кадрового, наукового, інформаційного забезпечення державного управління забезпеченням прав ВПО (принципів, функцій, методів, інструментів, важелів);

– розширення інформаційно-комунікативної взаємодії органів державної влади з громадськими організаціями, обміну базами даних, запровадження механізмів електронного врядування для того, щоб максимально спростити для громадян процес реалізації їхніх прав та свобод та унеможливити будь-які ризики щодо їх порушення; впровадження ІТ інструментів для координації процесів надання державної допомоги ВПО; подальший розвиток сучасної телекомунікаційної інфраструктури відповідно до інтенсивно зростаючої кількості ВПО; створення в Міністерстві з питань

реінтеграції тимчасово окупованих територій України інтегрованої системи з урахуванням принципу сталості для підтримки різних систем моніторингу, яка буде забезпечувати пов'язані статистичні та геопросторові дані, особливо ті, які вже було зібрано для моніторингу процесу об'єднання й просторового планування, та використовувати інструменти автоматичного з'єднання з іншими наявними базами даних;

– підвищення кваліфікації публічних службовців щодо цифрових компетентностей у професійній сфері, зокрема надання якісних електронних адміністративних послуг ВПО; розвиток цифрових навичок та цифрових прав громадян, організація навчання з питань прав ВПО;

– формування електронного уряду шляхом розвитку сфери державних публічних послуг, комунікативних технологій їхнього контролю та планування, цільову специфікацію інформації відповідно до запитів ВПО, а також розвиток різних призначених для користувача інформаційних сервісів середовища Інтернет; відкритих даних, національних електронних інформаційних ресурсів та інтероперабельності, розвитку інфраструктури широкосмугового доступу до Інтернету та телекомунікацій, електронної комерції та бізнесу; надання електронних та адміністративних послуг; електронних довірчих послуг та електронної ідентифікації;

– налагодження співпраці з міжнародними інституціями щодо додаткових заходів із соціальної підтримки ВПО та з метою залучення додаткових фінансових ресурсів; вивчення і врахування досвіду зарубіжних країн, яким довелося розв'язувати аналогічні проблеми та залучення неурядових організацій, експертів до налагодження постійних контактів та обговорень з представниками ВПО.

Окрім нормативних рамок, встановлених Керівними принципами, можна вказати на певні стандарти відповідальності, до числа яких відносяться ключові заходи, при використанні яких можливо ефективно досягти прийнятих на себе зобов'язань та забезпечити права ВПО: 1) попередження; 2) залучення загальнонаціональної уваги до проблеми; 3) збір персональних даних; 4) навчання з питань прав ВПО; 5) національне законодавство про захист прав ВПО; 6) державна політика (план дій) щодо переміщення всередині країни; 7) єдиний національний центр, який відає справами ВПО; 8) роль національних інституцій з прав людини; 9) участь ВПО в процесі вироблення рішень; 10) довгострокові рішення; 11) адекватні ресурси; 12) співпраця з міжнародними і регіональними організаціями [28, с. 26].

Як зауважує І. С. Басова, сьогодні міжнародна співпраця у сфері захисту внутрішньо переміщених осіб займає окрему ланку в системі захисту прав і свобод людини у світі. Вона охоплює коло міжнародних організацій та інституцій, до повноважень яких включені питання захисту внутрішньо

переміщених осіб і, які через прийняті ними акти здійснюють захист таких осіб. Цими актами є конвенції, резолюції, постанови, розпорядження, рішення. Міжнародна нормативна база з питань захисту внутрішньо переміщених осіб є достатньо широкою за кількісним та змістовним наповненням, охоплює значне коло проблемних питань, що мають як загальне значення, так і вужче – для окремо взятих країн. Проте це не значить, що вирішення проблем ВПО покладається виключно на міжнародні організації. Їх діяльність є лише допоміжною, а вироблені міжнародно-правові акти є додатковим джерелом на шляху їх врегулювання в національній державі. Така комплексна взаємодія дозволяє побудувати систему національного законодавства у сфері захисту внутрішньо переміщених осіб відповідно до міжнародних стандартів та сприяє ефективному врегулюванню нагальних проблем внутрішньо переміщених осіб в Україні [33, с. 64].

> *Серед важливих напрямів реформування механізмів державного управління, зокрема забезпеченням прав ВПО – трансформація державного управління до моделей DEG/EDGE(«упорядкування», «врядування» цифрової (інформаційної) ери), основою яких є наявність ефективних координаційних механізмів, широкої мережі зв'язків і партнерство основних зацікавлених сторін процесу управління.*

Сучасна модель державного управління частково базується на Weberian (веберівська модель державного управління), а частково на NPM (NewPublicManagement, новий публічний менеджмент). Модель зазнає зростаючого тиску з боку широкої громадськості та її трансформацію в модель DEG можна розглядати лише як питання часу. За останнє десятиліття цифрова революція стала невід'ємною частиною людського життя існування, фундаментально змінюючи його. Ця трансформація також вплинула на теорію та практику державного управління, підкреслюючи, як ніколи раніше, застарілий характер веберівської моделі державного управління, яка все ще працює в багатьох країнах світу, а також вичерпаний потенціал нового публічного менеджменту. Більшість дослідників державного менеджменту поділяють думку, що NPM пройшов свій пік [34-38]. Деякі автори (Dunleavy, Margetts 2015) вказували на те, що NPM, який ґрунтувався на менеджеризмі, децентралізації, дебюрократизації, приватизації та скороченні розміру та сфери управління, досяг свого піку в середині 2000-х років. Тупикова ситуація NPM не обов'язково означає її зникнення – у ряді країн це так все ще перебувають під впливом веберівської парадигми, вона може навіть розвиватися далі.

Новий державний менеджмент визначається п'ятьма основними ознаками (Хейз Керні, 1997): скорочення розміру та масштабів адміністрації, менеджеризму (донесення бізнес-моделей до державного адміністрування), децентралізація (наближення процесу прийняття рішень до громадян), дебюрократизація (зосередження на результатах, а не процесах) і приватизація (аутсорсингпослуг). Ера цифрового врядування (DigitalEraGovernance) («упорядкування», «врядування» цифрової (інформаційної) ери) [39], яка прийшла на зміну новому публічному менеджменту, передбачає більш сучасне «цифрове» управління з акцентом на «клієнтоорієнтованій» цілісності та цифровізації. При цьому В. Куйбіда разом зі співавторами [40, с. 7] звертають увагу на дискусійне використання у вітчизняному науковому полі англомовних понять, що стосуються цифрових трансформацій, зокрема, йдеться про слова «digitalization», «digitization» та «digitaltransformation».

Інтернет проклав шлях до появи нової моделі державного управління: управління в цифрову еру (DEG), у якій цифрові технології є центром організаційних структур уряду. Оскільки просте оцифрування бюрократичних процедур більше не дає впізнаваних результатів, DEG підтримує проникнення уряду в культуру Інтернету. Ключовими особливостями управління в цифрову еру та його вдосконаленої версії – по суті цифрового управління (EDGE) є реінтеграція (посилається на архітектуру державного управління), холізм, заснований на потребах (зосередженість на потребах громадян) і зміни в цифровому форматі (щодо культурних, соціально-технологічна адаптація) [41].

Висновки. Аналіз стану та динаміки ситуації із захистом прав ВПО в Україні дозволяє дійти таких висновків. Діагностика державної політики демонструє, що вона характеризується обмеженістю інструментарію проведення кардинальних змін, неврахуванням об'єктивних чинників тощо. Захист прав ВПО в даний час на необхідному рівні не реалізовано. Наявність значної кількості органів публічної адміністрації, нормативно-правових актів, що регулюють їх діяльність, за недостатньої ефективності їх застосування засвідчує несистемність у питаннях реалізації державної політики щодо забезпечення прав ВПО. Тому в умовах сьогодення слід ужити швидких заходів реагування з метою зменшення наслідків.

> *В період трансформації суспільних відносин в умовах внутрішніх недобровільних переміщень важливою є розробка Державної стратегії забезпечення прав і свобод ВПО на основі актуалізації інституційних та інноваційних чинників. Запропоновані підходи до удосконалення механізмів державного регулювання забечпеченням прав ВПО потребують подальших досліджень щодо визначення форм, завдань і змісту діяльності держави.*

Новітні інформаційні та комунікаційні технології суттєво змінюють усі суспільні відносини – здійснюється становлення нового, інформаційного, а зараз вже цифрового суспільства. При цьому зменшуються відстані, поглиблюється глобалізація, створюються безпрецедентні можливості для розвитку регіонів. Відповідно, найдосконаліша форма управління – управління в цифрову еру – набирає обертів з цифровими технологіями як центральним елементом. Цифровізація всіх сфер життя в поєднанні з соціальними трансформаціями супроводжуються новими вимірами державного управління, які є незворотними та взаємопов'язаними. Це призводить до необхідності трансформації моделі державного управління для реагування на запити громадян, зокрема ВПО. Зосередивши свою увагу на цій проблемі, Україна за підтримки демократичного світового суспільства здатна вирішити питання, пов'язані з ефективністю та надійністю функціонування державних і недержавних інститутів, що покликані забезпечувати розширення можливостей, прав та свобод внутрішньо переміщених осіб.

Перспективи подальших досліджень. Сучасний світовий простір вже давно вийшов за рамки побудови інформаційного суспільства, адже цифрові технології поглинають усе більше сфер суспільного життя, докорінно змінюючи форми та методи їх реалізації. Україна намагається бути у тренді, розвиваючи інформаційні технології у різних напрямах як публічного управління, так і суспільного життя. На нашу думку, саме використання Digital-EraGovernancey сфері публічного управління може стати значним поштовхом цифрових трансформацій для удосконалення механізмів державного управління забезпеченням прав ВПО і Україні. Тому потребують детального вивчення особливості діджиталізації публічного управління в Україні під час її цифрової трансформації та розробка пропозицій щодо напрямів їх імплементації в систему державної підтримки ВПО.

3.2 ВОЛОНТЕРСЬКИЙ РУХ НА ПОЧАТКУ ВІЙНИ ОЧИМА БІЖЕНЦІВ ТА ВПО

Поняття волонтерство або волонтерська діяльність походить від французького слова volontaire, тобто доброволець, яке, в свою чергу, бере початок від латинського voluntarius (вільне волевиявлення) та латинського volō (бажання, намір), що співзвучне з українським словом «воля» та в самому широкому сенсі може розглядатися як добровільна суспільнокорисна діяльність. Така діяльність має соціальну спрямованість, охоплює різні сфери життєдіяльності суспільства і може здійснюватися як окремими людьми,так і організаціями.

> *За своїм покликанням волонтер – це, передусім, добра, милосердна людина, яка володіє неабиякими комунікативними навичками і приваблює до себе людей, розуміє проблеми оточуючих та співчуває їм, має бажання безкорисливо допомагати вирішувати проблеми інших людей. До того ж, волонтер характеризується порядністю, уважністю, відповідальністю, відвертістю зі своїми клієнтами [1].*

І. Звєрєва відмічає що, волонтерський рух – це доброчинна робота, яка здійснюється фізичними особами на засадах неприбуткової діяльності, без

заробітної плати, без просування по службі, заради добробуту та процвітання спільнот та суспільства в цілому. Людину, яка добровільно надає безоплатну соціальну допомогу та послуги інвалідам, хворим особам та соціальним групам, що опинилися в складній життєвій ситуації, називають волонтером [2, с. 25].

> *Волонтерство в Україні регулюється двома основними документами: Законом України «Про волонтерську діяльність», який був прийнятий 19 квітня 2011 року та Загальною Декларацією Волонтерів.*

Слід зазначити, що цей закон розроблявся на передодні проведення Євро- 2012 і, в першу чергу, мав на меті залучити добровольців до проведення футбольного свята. Закон України «Про волонтерську діяльність» дає наступне визначення: «Волонтерська діяльність – добровільна, соціально спрямована, неприбуткова діяльність, що здійснюється волонтерами шляхом надання волонтерської допомоги. Волонтерська допомога – роботи та послуги, що безоплатно виконуються і надаються волонтерами». Відповідно до закону, волонтерська діяльність є формою благодійної діяльності і грунтується на принципах законності, гуманності, рівності, добровільності, безоплатності та неприбутковості. Вона не включає діяльність, що здійснюється на основі сімейних, дружніх чи сусідських відносин [3].

Міжнародна Асоціація Волонтерів починаючи з 1970 р. кожні два роки проводить Всесвітній конгрес волонтерів. На XI Конгресі Міжнародної Асоціації Волонтерів, що проходив14 вересня 1990 року в Парижі, було прийнято першу Загальну декларацію волонтерів. 2001 року на конференції в Амстердамі вона була переглянута та доповнена. У ній визначено сутність та обов'язки волонтерів, принципи волонтерського руху, завдання волонтерських організацій. Згідно з декларацією волонтерська діяльність розглядається, як інструмент соціального, економічного, культурного, екологічного розвитку. В Декларації підкреслюється, що волонтерство – це добровільний вибір, що відображає особисті погляди і позиції: це активна участь громадянина в житті суспільства, що виражається, як правило, у спільній діяльності у межах різного роду асоціацій. Волонтерство сприяє покращенню якості життя, особистому процвітанню й поглибленню солідарності, реалізації основних потреб на шляху будівництва справедливого і мирного суспільства, більш збалансованому економічному і соціальному розвитку, створенню нових робочих місць і професій. Ця Декларація підтримує право кожної жінки, чоловіка та дитини на вільне об'єднання у спілки та заняття волонтерською діяльності без будь-якої дискримінації відносно культурного та етнічного походження, віросповідання, віку, статі,

фізичного, соціального чи економічного становища. Всі люди у світі повинні мати право на вільне витрачання свого часу, таланту та енергії на користь інших людей чи громади, працюючи індивідуально чи в колективі і не сподіваючись на фінансову винагороду [4].

Отже, волонтерська діяльність у всьому світі і в Україні базується на 3 основних принципах, без яких діяльність або працю людини не можна вважати волонтерською:

– добровільність (жодна людина або організація не може змусити іншу людину волонтерити, кожен самостійно обирає зручний для себе спосіб, час, форму та сферу надання волонтерської допомоги);

– безоплатність і неприбутковість (волонтерська допомога надається тільки безоплатно);

– суспільна користь та соціальна значущість (волонтерська діяльність завжди спрямована на пом’якшення або розв'язання соціальних проблем, допомогу нужденним, позитивні зміни у суспільстві).

В сучасному науковому просторі активно здійснюється всебічне осмислення феномену волонтерства. Проаналізувавши публікації закордонних і вітчизняних науковців, які вивчали волонтерство як соціальну практику, можна зазначити що, дослідження волонтерства носять міждисциплінарний характер, і це значною мірою впливає як на визначення критеріїв волонтерської діяльності, так і на методологію дослідження даного феномену. Так, наприклад, у роботі, що була однією з перших в цій галузі і вважається класичною, Д. Сміт визначає волонтерство як пошук психологічних винагород (наприклад, почуття причетності, підняття самооцінки, самоактуалізацію особистості), що не залежить від біосоціальних факторів, матеріальної винагороди і прямого примусу [5, с. 247]. Таким чином, Сміт започаткував традицію досліджень волонтерства як дозвілля та стилю життя. Цю ідею розвинув Стеббінс, який запропонував концепцію «серйозного дозвілля», і застосовував її до досліджень волонтерства у сільських пожежних дружинах, спортивних командах, музеях та арт-спільнотах [6, 7]. В цілому таку трактовку можна розглядати як соціокультурний підхід до аналізу феномену волонтерства.

Для представників економічного напрямку характерний підхід до вивчення волонтерства з точки зору балансу індивідуальних витрат та винагород, які отримує волонтер. Волонтерська діяльність розглядається як певний парадокс, який полягає у тому, що колективне благо від роботи волонтера не пояснює його індивідуальної участі. В якості зняття парадоксу пропонується ідея психологічних винагород, які замінюють собою матеріальні вигоди [8].

У соціальній психології фокус дослідження феномену волонтерства в першу чергу спрямовано на визначення якостей особистості, які сприяють чи, навпаки, перешкоджають участі у волонтерській діяльності, а саме волонтерство розглядається як різновид просоціальної поведінки. Головними поняттями, що застосовуються для аналізу волонтерства виступають емпатія, альтруїзм, екстравертність та подібні [9].

Слід зазначити, що охарактеризовані вище підходи більшою мірою розглядають психологічні, економічні та раціональні чинники і приділяють недостатньо уваги чинникам соціального середовища, культури або соціалізації.

> *В соціологічному дискурсі феномен волонтерства в західній соціології розглядається в рамках функціонального підходу, а також теорії обміну та концепції соціального капіталу [10].*

Сьогодні можна впевнено стверджувати, що в соціології сформувалась і активно розвивається така галузева соціологія як соціологія волонтерства (відомо, що будь-яке стале соціальне явище, інституція або процес описується певною галузевою соціологією, тобто волонтерство в сучасному світі – поширена практика та соціальний інститут громадянського суспільства, що потребує соціологічної рефлексії та осмислення). Соціологія волонтерства виділилась у самостійну галузь соціологічного знання на початку 1970-х років в першу чергу завдяки роботам соціолога Д. Сміта [11]. Соціологія волонтерства включає в себе широкий спектр теоретичних та емпіричних досліджень, головними напрямками яких виступають організаційна залученість волонтерів, їх мотивація та цінності, вплив гендеру, раси, етнічності, класової приналежності та інших факторів на участь волонтерській діяльності та іншими темами. Серед авторів, які працювали над теоретичними проблемами в соціології волонтерства, крім Д. Сміта, слід виділити Дж. Вілсона, Л. Хастінкс, Р. Кнаана, К. та Ч. Тіллі, Дж. Вілсона, М. Мьюзіка та інших [6, 7, 10].

Волонтерська діяльність як соціальний феномен та прояв соціальної активності українців, що значно активізувався із агресією рф досліджували багато українських науковців. Так, мотивацію та напрями волонтерської діяльності, історію волонтерського руху в Україні від зародження до волонтерства в умовах війни висвітлюють у своїх роботах науковці Т. Спіріна та Т. Лях. Аналіз ролі волонтерських організацій як основи демократичного громадського сектору здійснив П. Бондаренко. Різні аспекти співпраці держави та волонтерів із допомоги ЗСУ вивчала В. Бурдяк. Менеджмент волонтерської діяльності досліджували Т. Сила та Т. Лях [12]. Проблему

підготовки майбутніх фахівців до організації волонтерської діяльності підростаючого покоління досліджувала К. Червоненко.

Розглядаючи витоки та історію виникнення феномену волонтерства, слід зазначити, що соціальна практика допомоги один одному існувала із давніх часів. Людина – істота соціальна, вся історія людськості базується на принципах взаємної підтримки та допомоги ближньому та нужденному. Показовим прикладом допомоги як ознаки цивілізації може бути історія, що пов'язана з Маргатет Мід і наведена у книзі «Кращий вид допомоги з можливих» доктора паліативної медицини І. Бек. Маргарет Мід (1901-1978) – відома антропологиня та соціологиня ХХ століття, яка прославилася своїми дослідженнями у сфері соціалізації дітей та підлітків у Полінезії, написавши гучну роботу «Дорослішання на Самоа». Широке визнання їй принесли як авторитет у науці та сила особистості, так і безпрецедентна відвертість у викладенні фактів і широта поглядів. Якось студенти поставили їй питання про ознаку цивілізації, і Мід відповіла нетривіально, вразивши оточуючих мудрістю та глибиною думки. Студент спитав Маргарет Мід, що, на її думку, можна вважати першою ознакою цивілізації. Юнак очікував, що антрополог підійде до питання виключно з наукової точки зору і назве, наприклад, глиняні горщики, рибальський гачок чи інструменти для полювання, або навіть зброю. Але Маргарет вкотре здивувала оточуючих…

> *Першим свідченням цивілізації, на її думку, була стегнова кістка, яка була зламана, а потім зрослась. Останки знайшли під час археологічних розкопок і вони належали людині, яка жила 15000 років тому. Стегнова кістка – найбільша в тілі людини, вона з'єднує тазо-стегновий апарат і коліно. Щоб такий перелом зрісся, в умовах первісного суспільства потрібно близько 6 місяців.*

Свою відповідь Мід пояснила так: «У тваринному світі, якщо істота ламає ногу, вона гине, бо не може полювати, втекти від небезпеки, знайти воду. Поранений звір – перша здобич для хижаків. Заліковане людське стегно говорить про те, що протягом тривалого часу поряд із цією людиною був хтось, хто перев'язав її рану, відніс у безпечне місце, годував та напував. Хтось, хто піклувався про неї і охороняв її, поки та не одужає. Зрослі стегнові кістки – доказ того, що людина допомогла своєму ближньому, не кинула його, рятуючи власну шкуру». Надати допомогу комусь у складний період – це той вчинок, з якого і починається цивілізація – сказала Маргарет Мід задовго до того як волонтерський рух став настільки популярним в світі як зараз.

Іншим показовим прикладом феномену, що зараз отримав назву волонтерства є біблійна притча про доброго самаритянина. З біблійних історій багатьом знайомий вислів «добрий самаритянин», який увійшов у наше життя

з притчі, яку Ісус розповів своїм учням. Це історія про пограбованого мандрівника і людину, яка врятувала його. Рятівник був самаритянином. З того часу для християнського світу ці люди стали уособленням доброти та безкорисливості. У словниках самаритянин тлумачиться як людина, яка безкорисливо допомагає іншим. У мові цей вислів застосовується з XXVII століття, причиною цього стала біблійна притча. В ній розповідається про те, як мандрівник, виходячи з Єрусалима, зустрівся з розбійниками, які його пограбували, побили і кинули напівживого вмирати на дорозі. Священнослужитель, що опинився поруч, байдуже пройшов повз нього. Так само вчинив і левіт, що проходив повз. Третій перехожий, побачивши чоловіка, побитого розбійниками,що лежав на землі, підійшов до нього. Ним був добрий самаритянин. Він омив рани потерпілого вином та олією, забинтував їх. Поклав його на віслюка, підстелив свій плащ, відвіз до готелю. Самаритянин залишив його там під опікою господаря, заплативши за проживання і за догляд за хворим. Наприкінці розповіді Ісус запитав: Хто ж із трьох був ближнім? Учні відповіли, що ближнім, звісно, був третій перехожий. Ісус порадив їм чинити так, як вчинив самаритянин. Християнська заповідь говорить: «Полюби ближнього свого, як самого себе, і роби з ним так, як хотів би, щоб чинили з тобою». Описаний випадок показує, що самаритянин – це втілення добра та любові до людини.

Наведені приклади взаємної допомоги, проявів добра і поваги до людини свідчать про те що подібна поведінка є визначальною для характеристики людського суспільства і ці принципи закарбовані у людській культурі та релігії. Але, звісно, а ні первісну людину, що допомагала іншому члену племені, а ні доброго самаритянина не можна вважати волонтерами у сучасному сенсі цього слова. Тобто, в історії світового волонтерського руху можна виділити декілька етапів. Описане вище можна вважати «волонтерством до появи волонтерського руху».

> *Першим же етапом розвитку і початком сучасного волонтерського руху в світі можна вважати 1859 рік. Дата пов'язана із створенням першої волонтерської організації – Міжнародного комітету Червоного Хреста, яке ініціював Жан Анрі Дюнан. Уродженець Швейцарії Анрі Дюнан, будучи журналістом та громадським активістом, 24 червня 1859 став свідком битви під Сольферіно та був вражений видовищем людських страждань.*

Під час битви були випадки розстрілу полонених чи добивання поранених багнетами. Багато поранених солдатів померли в наступні дні після битви через брак води, медикаментів та медичної допомоги. Після повернення у Швейцарію він написав та видав книгу «Пам'ять Сольферіно», у якій

виступав за створення добровільних організацій для медичної допомоги пораненим солдатам. Крім того, він закликав до розробки міжнародних договорів, що гарантують нейтралітет та захист поранених на полі бою, а також медиків та польових лікарень. Під впливом його ідей, у 1863 році у Женеві було сформовано комітет, який мав розглянути пропозиції Дюнана. Цей комітет отримав назву «Міжнародний комітет Червоного Хреста» (МКЧХ). Пізніше МКЧХ став засновником Руху Червоного Хреста, основним завданням якого стало забезпечення дотримання воюючими сторонами положень Женевських конвенцій 1949 р. про захист жертв збройних конфліктів та Додаткових протоколів до них. Прапором організації став червоний хрест на білому фоні. Штаб-квартира МКЧХ знаходиться у місті Женева, в Швейцарії. На сьогоднішній день Міжнародний Рух Червоного Хреста і Червоного Півмісяця – це найбільша гуманітарна організація в світі. Керуючись основоположними принципами, Рух надає допомогу постраждалим від надзвичайних ситуацій і збройних конфліктів. Рух має в своїх лавах до 100 млн волонтерів та співробітників із 192 країн світу. Представництва організації розташовані у майже 80 країнах світу. Загальна кількість персоналу понад 16 тисяч осіб.

Світлана Поляруш виділяє в історії світового волонтерського руху наступні етапи. Перший тривав до середини XIX ст., його пов'язують із участю добровольців у військових операціях (добровольчі загони із болгар, сербів, молдаван, валахів у російській армії під час російсько-турецьких війн другої половини XVIII ст.; створення французької національної гвардії 1792 р. для протидії австрійській агресії). На другому етапі свого розвитку волонтерство набуває медичного забарвлення (1859 р. – створення Міжнародної Організації Червоного Хреста, участь у цьому русі приватних осіб, релігійних та громадських діячів). Третій етап починається з другої чверті XX ст. як міждержавний і міжнародний гуманітарний рух з подолання соціальних наслідків Першої та Другої світових війн (утворюються перші волонтерські загони, Міжнародна громадська служба). І, нарешті, сучасний етап, що почався з 90-х років XX ст. – позадержавний, соціально орієнтований, масовий, організований, систематичний рух найбільш активних представників громадянського суспільства в більшості країн світу [9].

Отже, в XX сторіччі волонтерство набуває все більшого соціального змісту і визначається як соціальна практика добровільної вмотивованої, неоплачуваної діяльності, яка спрямована на допомогу іншим. Наприклад, за даними Національного центру волонтерської роботи у Великій Британії, головним мотивом для участі у волонтерському русі вважають саму діяльність, яка інтегрує добровольців у суспільство, створюючи певну

цілісність із ним (32 % волонтерів відзначають, що головний мотив їх діяльності – потреба в почутті єдності з людьми) [13].

У більшості розвинутих країн держава підтримує та стимулює волонтерські рухи. За приблизними підрахунками кількість волонтерів у всьому світі становить 970 млн осіб. Згідно з дослідженням Університету Джона Гопкінса, ураховуючи кількість робочих годин, мова йде про еквівалент у понад 125 млн штатних працівників. Приблизно кожен четвертий волонтер приділяє свій час і навички через організації, а решта роблять це безпосередньо, допомагаючи своїм сусідам або громадам. Згідно з даними UN Volunteers (підрозділ ООН, присвячений волонтерству), з погляду економічного впливу, вартість волонтерської роботи становить 1,348 трлн дол. США, або 2,4 % всієї світової економіки [14].

> *Сьогодні волонтерів більш ніж із 100 країн світу об'єднано в глобальний світовий рух, який стає все більш впливовим. Так, в США кількість волонтерів складає близько 60 % серед жінок, які присвячують волонтерській діяльності в середньому 3,4 год. на тиждень, та близько 50 % серед чоловіків (3,6 годин на тиждень). Громадяни Канади працюють волонтерами в середньому 191 годину на рік, що є еквівалентом 578 000 робочим місцям з повною зайнятістю.*

У Франції в акціях волонтерських організацій приймають участь 19 % дорослого населення (з них 60 % регулярно), віддаючи волонтерській діяльності більше 20 год. на місяць [14]. Кожен третій громадянин ФРН є волонтером та присвячує праці в волонтерських асоціаціях, проектах і групах взаємодопомоги більше, ніж 15 год. на місяць. В Південній Кореї вартість послуг волонтерства перевищує $ 2 млрд. на рік. Досвід роботи волонтером мають 26 % громадян Японії, 48 % з них впевнені у тому, що волонтерська праця дуже корисна для особистого зростання та суспільства в цілому. 72 % волонтерів Ірландії вважають, що вони виконують те, що ніколи не може бути зроблено оплачуваними робітниками [15].

Результатом високої оцінки діяльності волонтерів в розвитку людськості та за для популяризації волонтерського руху було впровадження ООН Дня волонтерів. Він відзначається 5 грудня та має назву – InternationalVolunteerDay (Міжнародний день волонтерів). Святкова дата була заснована Генеральною Асамблеєю ООН в 1985 році(прийнято Резолюцією 40/212 від 17 грудня 1985 р.), повна назва свята – Міжнародний день волонтерів в ім'я економічного і соціального розвитку. ООН закликала держави здійснити заходи з метою підвищення поінформованості про важливий внесок служби добровольців і тим самим спонукати ще більше

людей в усіх сферах діяльності пропонувати свої послуги в якості добровольців як на батьківщині, так і за кордоном. В нашій країні особливо актуальним це свято є сьогодні, адже на плечах волонтерів лежить неабияка допомога та відповідальність під час повномасштабного вторгнення.

> *Волонтерський рух в Україні має власну історію започаткування та розвитку, який в цілому вписується в загальний контекст розвитку волонтерства у глобальному масштабі.*

З одного боку, ми можемо стверджувати, що в Україні існувала давня традиція суспільної праці, взаємодопомоги, піклування про ближнього. Осіб, які працювали у цій сфері, називали громадськими діячами, альтруїстами, доброчинцями, добровольцями тощо. Їх діяльність цілком відповідає тому, що зараз прийнято називати волонтерством. Так, наприклад, перший осередок Червоного Хреста на території України з'явився в листопаді 1867 року в Сімферополі, другий – у грудні того ж року в Кам'янці-Подільському. З 1880-х років почали з'являтися й осередки Австрійського Червоного Хреста в Галичині та Буковині та Угорського – на Закарпатті. Як незалежне національне товариство Український Червоний Хрест почав функціонувати щойно після установчого з'їзду, який відбувся 15-18 квітня 1918 року в Києві. Але з початком радянської влади волонтерський рух майже повністю зупинився та почав відроджуватися лише у 90-х роках минулого століття. Тобто, з іншого боку, волонтерський рух як сучасне явище, як інститут громадянського суспільства, без якого воно не може існувати з'явився тільки із здобуттям незалежності України. Перший нормативний документ, в якому держава намагається врегулювати сферу волонтерської діяльності – це постанова Кабінету Міністрів від 10 грудня 2003 року № 1895, якою затверджено Положення про волонтерську діяльність у сфері надання соціальних послуг. В 2011 році Верховна Рада ухвалила Закон України «Про волонтерську діяльність» від 19 квітня 2011 р. № 3236-17, прийняття якого пов'язують із чемпіонатом Європи з футболу у 2012 р., що проходив на території України. Організаційний комітет «ЄВРО-2012 Україна» надав статистику, що при потребі приблизно у 5,5 тис. волонтерів від бажаючих стати волонтерами УЄФА надійшло майже 24 тис. заявок, з яких більшість (90 %) були з України та Польщі [16].

> *Наступними важливими подіями які, безперечно, стали потужним поштовхом до розвитку волонтерського руху в країні були події Євромайдану та зовнішня агресія Російської Федерації проти України. 2014 рік позначився суттєвим зростанням кількості громадян України, залучених до волонтерської діяльності, волонтерський рух став масовим.*

Так, за даними соціологічного дослідження, проведеного Фондом «Демократичні ініціативи ім. Ілька Кучеріва» спільно з КМІС, 32,5 % українців лише протягом травня-вересня 2014 р. мали досвід переказів коштів на рахунки української армії. Ще 23 % громадян скористалися допомогою благодійних фондів та волонтерських організацій, передавши кошти, речі та продукти саме через ці громадські інституції. 9 % громадян приймали участь у магазинних акціях, купивши товари за списками для потреб армії та передавши їх волонтерам. Особисто допомагали вимушеним переселенцям речами та грошима 7 % українських громадян. Безпосереднім збором коштів, ліків, речей та доставкою їх в зону проведення АТО займались 3 % [17].

Специфічною рисою волонтерської діяльності 2014–2015 рр., що притаманна Україні та відрізняється від досвіду світового волонтерства, виступає доповнення волонтерським рухом функцій державних структур, які не виконувались у той час, або виконувались неефективно. Причини такої ситуації як об'єктивні (обмеженість фінансових ресурсів, наслідки анексії АР Крим та бойових дій на території Донецької та Луганської областей та ін.), так і суб'єктивні (неефективна система управління у багатьох сферах державного управління, застарілі стандарти матеріального забезпечення Збройних Сил України та підходи до забезпечення обороноздатності країни, зниження боєздатності військових частин і підрозділів, корумпованість правоохоронних органів та інших органів державної влади і місцевого самоврядування, відсутність модернізації зброї та військової техніки, неготовність органів, відповідальних за соціальну політику держави, велика кількість внутрішньо переміщених осіб та ін.). Це відмічають більшість українських дослідників та експертів, наприклад. Шульга М. О. зазначає, що волонтерська діяльність в Україні характеризується значною кількістю нестандартних для світової практики напрямів діяльності, створюючи не тільки систему допомоги особам і структурам, що її потребують, але й паралельну систему розробки та реалізації рішень, спрямованих на ефективніше виконання функцій відповідними державними структурами, насамперед, у військовій сфері [18].

Слід зазначити, що у 2015-2016 рр. на державному рівні відбулася спроба регуляції волонтерського руху, були внесені і зміни до Закону України «Про волонтерську діяльність»; оприлюднено Наказ Міністерства соціальної політики від 18.05.2015 № 516, який затверджував «Положення про Раду з координації роботи щодо надання волонтерської та благодійної допомоги при Міністерстві соціальної політики України»; видано Постанову КМУ від 5.08.2015 № 556 «Про затвердження Порядку надання волонтерської допомоги за окремими напрямками волонтерської діяльності». Також у 2016 р. затверджено Національну стратегію сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016–2020 рр., яка передбачала стимулювання

волонтерської діяльності, у тому числі роботу над участю України в Європейській конвенції про довгострокову волонтерську службу. Безумовно, ці заходи було розраховано на регуляцію волонтерського руху та намагання вбудувати його в систему державного управління. Останні роки, до повномасштабного вторгнення, спостерігається скорочення волонтерського руху в Україні, що проявлялося у зменшення пожертв, «психологічному вигорянні» волонтерів, укріпленні державних інституції, функції яких заміщували волонтери, появою нових викликів, спричинених пандемією COVID-19.

Друга надпотужна хвиля підйому волонтерського руху в Україні пов'язана з повномасштабним вторгненням рф. З перших днів збройної агресії сотні тисяч людей знов розпочали волонтерську діяльність задля допомоги співгромадянам в організації опору російській агресії, підтримки української армії (збір харчів, теплих речей та амуніції,ліків, засобів гігієни, тощо), технічної допомоги військовим (ремонт, удосконалення, бронювання бойової техніки), допомоги пораненим у госпіталях та лікарнях, надання медичної та психологічної допомоги постраждалим, евакуації та розміщенню мільйонів внутрішньо переміщених осіб та іншому. Люди діяли емоційно, за покликом душі, саме ця потужна суспільна мобілізація допомогла вистояти країні в перші місяці російської навали.

> *Розширення волонтерського руху в Україні опосередковано підтверджується показниками України у світовому рейтингу благодійності, що оприлюднює CharitiesAidFoundation (CAF). CAF – провідна міжнародна благодійна організація, зареєстрована у Великій Британії, яка проводить дослідження з 2009 року у понад 120 країнах світу.*

Світовий індекс благодійності дає розуміння масштабів і природи благодійності в усьому світі, досліджуючи три аспекти благодійної поведінки: а) допомогу незнайомцям; б) пожертви грошей на благодійність; в) волонтерство. Так, за даними цього рейтингу Україна у 2019 році Україна посіла 101 місце, в 2021 році – 20 місце, а у 2022 році Україна увійшла в топ-10 країн Світового рейтингу благодійності від CAF, посівши 10 місце із 119 країн і піднявшись у рейтингу на десять позицій порівняно з минулим роком [19].

Активність волонтерів та зростання впливу їх діяльності на громадянське суспільство в Україні призвели до підвищення статусу волонтерів у суспільстві та зростання довіри до цього інституту. Так, Упродовж 4-27 грудня 2022 року Київський міжнародний інститут соціології (КМІС) провів всеукраїнське опитування громадської думки «Омнібус».

Методом телефонних інтерв'ю з використанням комп'ютера (CATI) на основі випадкової вибірки мобільних телефонних номерів (з випадковою генерацією телефонних номерів та подальшим статистичним зважуванням) було опитано 995 респондентів, що мешкають у всіх регіонах України (крім АР Крим).

-

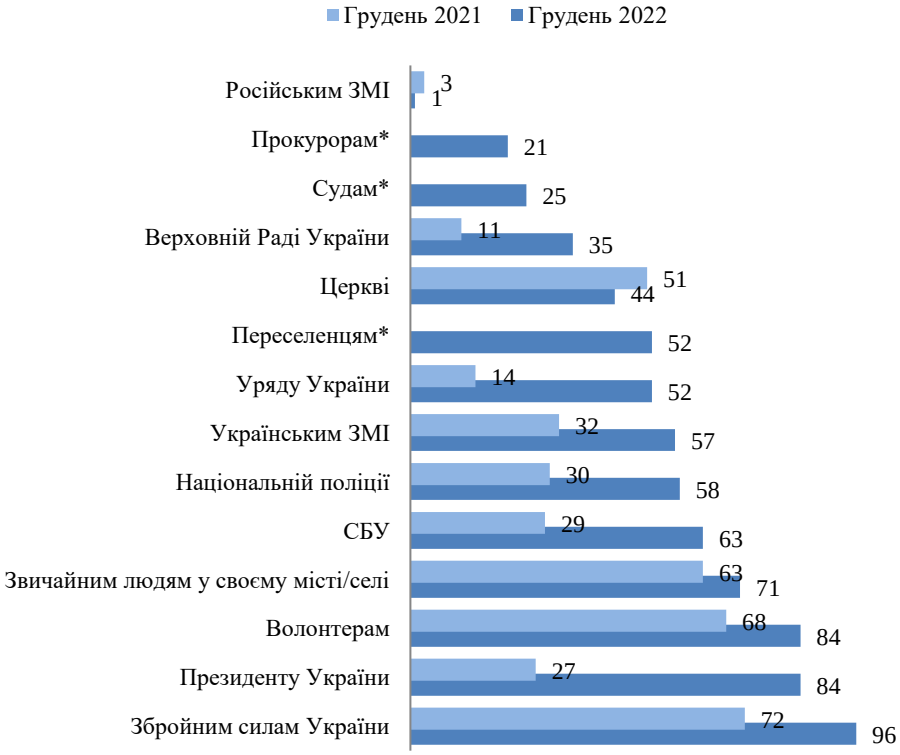

* У 2021 році запитання для цих інституцій не ставилися

Рисунок 3.2.1 – Динаміка довіри соціальним інституціям (% тих, хто довіряє)

Опитування проводилося з дорослими (у віці 18 років і старше) громадянами України, які на момент опитування проживали на території України (у межах, які контролювалися владою України до 24 лютого 2022 року). За результатами дослідження найбільшою довірою в Україні продовжують користуватися Збройні сили, і за останній рік (між груднем 2021 і груднем 2022 років) рівень довіри зріс з 72 % до 96 %. Далі йде довіра до Президента України, у грудні 2021 року 27 % респондентів довіряли

Президенту, за рік показник зріс до 84 %. У випадку волонтерів довіра зросла з 68 % до 84 % [20].

> *Отже, періоди активізації волонтерського руху припадають на часи загострення та кризових ситуацій у суспільстві. Так на волонтерах «вистояла» Революція Гідності, волонтери взяли на себе забезпечення армії і турботу про ВПО в 2014 році, волонтери допомагають вистояти проти агресії рф сьогодні.*

В даний час неможливо визначити реальний кількісний склад учасників волонтерського руху через постійне його поповнення, іноді небажання афішувати свою діяльність та напів легальність частини волонтерських організацій. На 30.01.23 року в Україні зареєстровані 1234 установи, що залучають до своєї діяльності волонтерів для провадження волонтерської діяльності на території України [21].

> *Серед найбільших волонтерських організацій, що мають вагомий вплив та співпрацюють із міжнародними партнерами можна виділити волонтерське об'єднання «Народний проект», HelpArmy, «Крила Фенікс», «Армія SOS», «Волонтерська сотня», «Підтримай армію України»,»Повернись живим», Благодійний фонд Сергія Притули, «Combat-UA», «Восток SOS», Фонд Рената Ахметова, «Миротворці України», Волонтерська група Романа Доніка, Всеукраїнський фонд «Територія Добра», Волонтерське об'єднання «Кожен Може допомогти» та багато інших. Більшість з них працюють ще із 2014 року.*

Харків, як місто, що є одним з найбільш постраждалих від агресії рф, потребує уваги та допомоги волонтерів. У Харкові працюють як всеукраїнські волонтерські організації, так і регіональні, головною метою діяльності яких виступає допомога саме мешканцям даного регіону. Найбільшою довірою серед мешканців регіону користуються наступні: БФ «НЕЗЛАМНИЙ ХАРКІВ» (забезпечує щоденну допомогу мешканцям Харківщини, евакуацію населення та підтримку лікарень), Волонтерська організація D20 (допомагають ЗСУ та переселеним особам у Харкові), KharkivHelp (офіційні представники нідерландського фонду ZeilenvanVrijheid, допомагають мешканцям деокупованих територій та проводять евакуацію), Shields (купують амуніцію та все необхідне для ЗСУ), Культурний ШОК (неформальна організація, яка допомагає Збройним силам України та ТРО, а також мирному населенню харківської області їжею, ліками, з евакуацією), БФ «Допомога – це Я» (займається адресною допомогою у Харкові та харківській області), Спільнота небайдужих «ДІЯ» (волонтери розвозять гуманітарну

допомогу в «сірі зони»), ГО «Їжа Харків'янам» (волонтери збирають кошти на купівлю харчів, ліків, засобів гігієни, дитячого харчування тощо; купують або забирають їжу, фасують та розвозять її), «Станція Харків» (актуальна допомога мешканцям Харкова та області, які опинились в складних життєвих обставинах через російську агресію та бойові дії), БФ «Дар Харків» (волонтери надають допомогу вагітним та дітям до 3 років.), Волонтерська організація «Пекельна кухня Харкова» (готують їжу та розвозять у постраждалі райони міста, допомагають військовим), ХАБ «Л.ОБ» (команда Театру ляльок), (допомагають цивільним та військовим у Харкові та області), Благодійний фонд Сергія Жадана (Сергій Жадан, письменник, волонтер допомагає військовим та цивільним), БФ «Фундація Дениса Євдокіменка» (команда Дениса везе на передову військовим те, чого вони потребують), БФ «Волонтерська» (евакуюють, здійснюють адресну доставку медикаментів та продуктів, надають медичну допомогу.), AlcoholUkulele (раніше таку назву мав лише харківський гурт, а тепер це й ще об'єднання волонтерів, через яких можна допомогти Нацгвардії), «Шлях України» (евакуація людей з деокупованих територій, а також гуманітарна допомога тим, хто залишається).

> *Слід зауважити, що прикладів ефективної самоорганізації волонтерів набагато більше, це тисячі як сталих організаційних утворень, так і людей, які одноосібно займаються* волонтерською *діяльністю різного напряму в усіх містах та селах України.*

Згідно із законом України «Про волонтерську діяльність» волонтерська діяльність здійснюється за такими напрямами:

– надання волонтерської допомоги з метою підтримки малозабезпечених, безробітних, багатодітних, бездомних, безпритульних, осіб, які потребують соціальної реабілітації, осіб, які перебувають у складних життєвих обставинах;

– здійснення догляду за хворими, особами з інвалідністю, одинокими, людьми похилого віку та іншими особами, які через свої фізичні, матеріальні чи інші особливості потребують підтримки та допомоги;

– надання волонтерської допомоги громадянам, які постраждали внаслідок надзвичайної ситуації техногенного чи природного характеру, дії особливого періоду, правових режимів надзвичайного чи воєнного стану, проведення антитерористичної операції, здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії російської федерації у Донецькій та Луганській областях, здійснення заходів, необхідних для забезпечення оборони України, захисту безпеки населення та інтересів держави у зв'язку з військовою агресією російської федерації проти України та/або іншої країни проти України, у результаті соціальних

конфліктів, нещасних випадків, а також жертвам кримінальних правопорушень, біженцям, внутрішньо переміщеним особам;

– надання волонтерської допомоги особам, які через свої фізичні або інші вади обмежені в реалізації своїх прав і законних інтересів;

– проведення заходів, пов'язаних з охороною навколишнього природного середовища, збереженням культурної спадщини, історико-культурного середовища, пам'яток історії та культури, місць поховання;

– сприяння проведенню заходів національного та міжнародного значення, пов'язаних з організацією спортивних, культурних, молодіжних та інших видовищних і громадських заходів;

– надання волонтерської допомоги для ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій техногенного або природного характеру;

– надання волонтерської допомоги Збройним Силам України, іншим військовим формуванням, правоохоронним органам, органам державної влади під час дії особливого періоду, дії правового режиму надзвичайного чи воєнного стану, проведення антитерористичної операції, здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії російської федерації у Донецькій та Луганській областях, здійснення заходів, необхідних для забезпечення оборони України, захисту безпеки населення та інтересів держави у зв'язку з військовою агресією російської федерації проти України та/або іншої країни проти України;

– надання волонтерської допомоги для подолання наслідків бойових дій, терористичного акту, збройного конфлікту, тимчасової окупації;

– утвердження української національної та громадянської ідентичності;

– надання волонтерської допомоги для подолання наслідків збройної агресії російської федерації проти України та/або іншої країни проти України, а також для післявоєнного відновлення і розвитку України;

– надання волонтерської допомоги особам/сім'ям, які опинилися у складних життєвих обставинах через шкоду, завдану бойовими діями, терористичним актом, збройним конфліктом, тимчасовою окупацією, збройною агресією російської федерації проти України та/або іншої країни проти України;

– сприяння уповноваженому органу з питань апробації у здійсненні нагляду за засудженими та проведенні з ними соціально-виховної роботи;

– сприяння центральним і місцевим органам виконавчої влади, органам місцевого самоврядування, підприємствам, установам та

організаціям, об'єднанням громадян, а також фізичним особам, які здійснюють соціальний патронаж, у проведенні заходів, спрямованих на соціальну адаптацію осіб, які відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, а також звільнені від подальшого відбування зазначених видів покарань на підставах, передбачених законом;

– надання волонтерської допомоги особам, які постраждали внаслідок інфекційних (небезпечно інфекційних, особливо небезпечних інфекційних) хвороб та епідемій;

– надання волонтерської допомоги, пов'язаної із захистом та рятуванням тварин;

– надання волонтерської допомоги за іншими напрямами, не забороненими законодавством.

Волонтерська допомога за зазначеними напрямами може здійснюватися в онлайн-режимі за допомогою мережі Інтернет та інших телекомунікаційних мереж [3]. Слід додати, що за останній рік були внесені певні зміни у Закон, які зокрема стосуються розширення напрямів волонтерської діяльності в умовах війни, розширення дії окремих норм Закону України «Про волонтерську діяльність», зважаючи на широкомасштабну військову агресію РФ проти України.

Отже, з багатьох напрямків роботи волонтерів, спрямованої на протидію повномасштабному вторгненню РФ та подолання його наслідків, можна виділити чотири основні, якими вони опікуються найбільше:збір та доставка військовим необхідних ресурсів (починаючи від маскувальних сіток і окопних свічок, які виготовляють волонтери самостійно із підручних матеріалів і закінчуючи закупівлею приборів нічного бачення, тепловізорів, прицілів або дронів); надання допомоги постраждалим; допомога переселенцям або особам, що проживають у зоні бойових дій чи на особливо небезпечних територіях; надання волонтерської допомоги, пов'язаної із захистом та рятуванням тварин.

Однак, найбільш поширений вид волонтерської діяльності сьогодні – це забезпечення українських *військових необхідними ресурсами.*

У більшості випадків подібні збори відбуваються через соціальні мережі, участь в них приймають небайдужі люди в Україні та за її межами. Причому досить багато українських телеграм-каналів (наприклад, Український наступ, Труха, Х+Х) регулярно проводять подібні збори, які надають адресну допомогу окремим підрозділам або персонально особовому складу цих підрозділів. Також адресну допомогу окремим підрозділам здійснюють окремі школи, ЗВО, підприємства та організації. Волонтери

пояснюють таку практику наявністю випадків, коли ресурси, на жаль, не доходять до адресата.

Аналіз діяльності волонтерських організацій дозволяє здійснити їх класифікацію за різними ознаками та критеріями:

– за правовим статусом волонтерські організації можна поділити на: а) офіційні (вони зареєстровані у державному реєстрі, мають документи, що підтверджують їх діяльність, які дозволяють їм працювати з міжнародними організаціями, юридичними особами, а також залучати інвестиції та отримувати гранти, також представники таких організацій мають право на спрощений алгоритм перетину кордонів. Такі організації можуть охоплювати великий спектр напрямків допомоги. Наприклад, купувати військову амуніцію та прилади великими партіями в європейських країнах, отримувати речі/товари/продукти від закордонних фондів); б) неофіційні (сформовані стихійно або самоорганізовані, не мають офіційного статусу, діють від власного імені, як приватні особи, не мають офіційних звітів про витрачені кошти, не можуть приймати фінансування від юридичних осіб. Найчастіше вони покривають невеликий спектр потреб, закриваючи запити конкретного населеного пункту або підрозділу. Наприклад, збирають їжу та речі для постраждалих під час бойових дій, закуповують по декілька одиниць амуніції конкретним особам, зазвичай родичам або знайомим);

– за масштабом: а) міжнародні (діють у межах декількох країн або світу в цілому, наприклад МКЧХ) ; б) національні (діють у межах всієї країни, наприклад «Повернись живим»); в) регіональні (діють у межах окремого регіону, наприклад «Станція Харків»);

– за статтю: а) чоловічі; б) жіночі; в) змішані. Хоча в Україні існують і суто жіночі волонтерські організації (наприклад, «Українська жіноча варта» або «Швейний батальйон») більшість волонтерських організацій мають змішаний склад за ознакою статті;

– за віковою ознакою: а) волонтерські організації, до складу яких входять неповнолітні; б) волонтерські організації, до складу яких входять особи старші 18 років. В статті 7 Закону України «Про волонтерську діяльність» вказано, що неповнолітні особи здійснюють волонтерську діяльність за згодою батьків (усиновлювачів), прийомних батьків, батьків-вихователів або піклувальника. Також для неповнолітніх існують певні обмеження у видах волонтерської діяльності, наприклад, вони не можуть приймати участь у наданні волонтерської допомоги Збройним Силам України, іншим військовим формуванням або здійсненні заходів, необхідних для забезпечення оборони України, захисту безпеки населення та інтересів держави у зв'язку з військовою агресією російської федерації проти України [3];

– залежно від громадянства: а) національні (до складу яких входять громадяни однієї країни); б) волонтерські організації, до складу яких входять іноземці. В статті 5 Закону України «Про волонтерську діяльність» вказано про можливість запрошувати іноземців та осіб без громадянства для провадження волонтерської діяльності на території України. Також у статті 7 закону зазначається, що волонтерами можуть стати громадяни України, іноземці та особи без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах, які є дієздатними [6];

– за кількісним складом: а) малочисельні волонтерські організації (до 50 осіб); б) середні (від 50 до 100 осіб); багаточисельні (більше 100 осіб);

– залежно від способу надання волонтерської допомоги: а) офлайн, тобто через безпосереднє спілкування із отримувачем допомоги; б) онлайн, тобто за допомогою за допомогою мережі «Інтернет» та інших телекомунікаційних мереж (наприклад, надання психологічної або юридичної допомоги);

– залежно від напрямку діяльності: а)надання соціальних послуг громадянам, які перебувають у складних життєвих обставинах та потребують сторонньої допомоги; б) благодійництво та благодійницька діяльність; в) охорона навколишнього природного середовища; г) організація дозвілля для дітей та юнацтва та туристична діяльність; д) розвиток культури та мистецтва; е) охорона здоров'я, материнства та дитинства; ж) надання волонтерської допомоги Збройним Силам України та інші.

На сьогоднішній день одним із надважливих напрямків діяльності як українських, так і міжнародних волонтерських організацій в Україні поряд із допомогою військовим є допомога цивільним – тим хто потерпає від збройної агресії рф. Через війну в Україні мільйони українців були змушені покинути свої домівки і шукати прихисток в інших регіонах або у інших країнах. У кожного був свій шлях до порятунку, своя особиста історія і своя особиста трагедія. Але більшість з тих, хто був змушений евакуюватися, зазначають, що самотужки з цим вони б точно не впорались. На шляху евакуації люди отримували допомогу, часто від незнайомих або малознайомих людей.

Безперечно, одним із головних соціальних партнерів біженців і ВПО були волонтери та благодійні організації. Результати соціологічного дослідження, яке проводилося у червні-липні 2022 року науковцями кафедри соціології і публічного управління Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» показали, що досить незначний відсоток, а саме 2 % респондентів прийняли рішення про необхідність евакуації під впливом волонтерів, більшість респондентів стверджують що це рішення вони приймали самостійно (62 %) або під впливом родини (48 %). Це можна пояснити тим, що з одного боку, люди здебільшого намагаються

контролювати своє життя (або мати ілюзію що вони його контролюють), розраховувати на власні ресурси і приймати рішення самостійно або враховувати інтереси та побажання найближчого оточення (родини), з іншого боку, в перші дні і тижні повномасштабного вторгнення інформації про волонтерські організації, які допомагали з евакуацією біженцям і ВПО ще було досить мало.

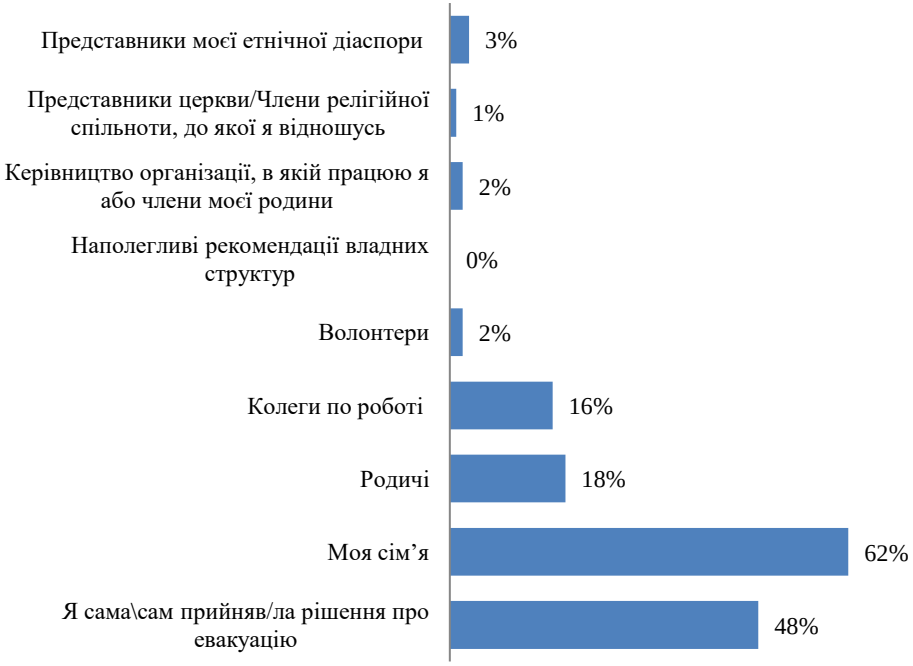

Рисунок 3.2.2 – Відомості про агентів впливу за оцінками респондентів за результатами на прийняття рішення про евакуацію (у %)

Безпосередньо під час евакуації послугами волонтерів скористалися 6 % опитаних. Слід зазначити, що трохи більше таких респондентів було серед малозабезпечених осіб (8 %), людей, дорослі діти яких живуть окремо (8,9%), та серед осіб, які мають дітей до 18 років (7,1 %). І це саме ті категорії населення, які потребують додаткової соціальної підтримки та допомоги від волонтерів та можуть на неї розраховувати першу чергу. Але, здебільшого люди, все ж таки, під час евакуації розраховували на власні ресурси, так 46 % опитаних змогли евакуюватися власним транспортом, 17 % – транспортом

друзів/близьких або родичів, 6 % – звичайним потягом/автобусом, який їздив за розкладом.

Рисунок 3.2.3 – Можливі способи евакуації респондентів

Тобто 69 % респондентів змогли виїхати самостійно без будь-якої допомоги. 31 % опитаних зазначили, що скористалися допомогою: 18 % виїхали на евакуаційних потягах, що надала держава, 6 % – за допомогою волонтерів, по 1% – за допомогою благодійних і релігійних організацій, 5% – іншими видами допомоги.

Таким чином, можна констатувати що третина респондентів скористалася допомогою соціальних партнерів (держава, волонтери,

благодійні або релігійні організації) під час евакуації. Ще більшою виявилась підтримка біженців та ВПО з боку волонтерських організацій вже у місцях тимчасового проживання. 9 % респондентів вказали, що проживають безкоштовно в місцевих жителів або волонтерів.

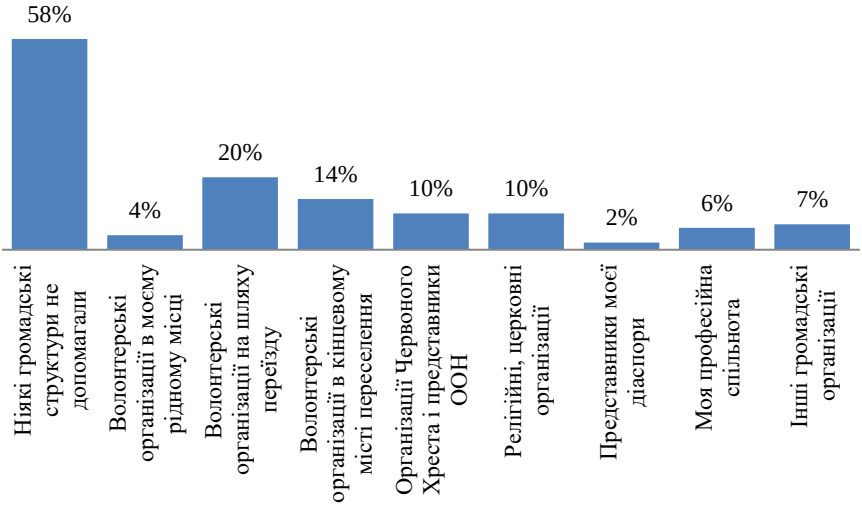

Рисунок 3.2.4 – Громадські організації, які надавали допомогу в процесі евакуації за оцінками респондентів

Отже, результати дослідження показали, що респонденти керувалися двома основними стратегіями (соціальними практиками) під час евакуації та у місцях тимчасового проживання:

– розраховувати на власні ресурси, можливості та соціальний капітал (або ресурси родини чи знайомих);

– скористатися допомогою соціальних партнерів (держави, волонтерів, громадських або релігійних організації, тощо).

Тих, хто розраховує на власні ресурси виявилося 58 %, інші респонденти вказали, що отримували допомогу від громадських організацій. 20 % опитаних отримували допомогу від волонтерів на шляху евакуації, 14 % – у кінцевому місці перебування, 4 % – від волонтерських організацій в своєму рідному місті. 10 % респондентів скористалися допомогою МКЧХ та представників ООН, ще 10 % – допомогою релігійних організацій.

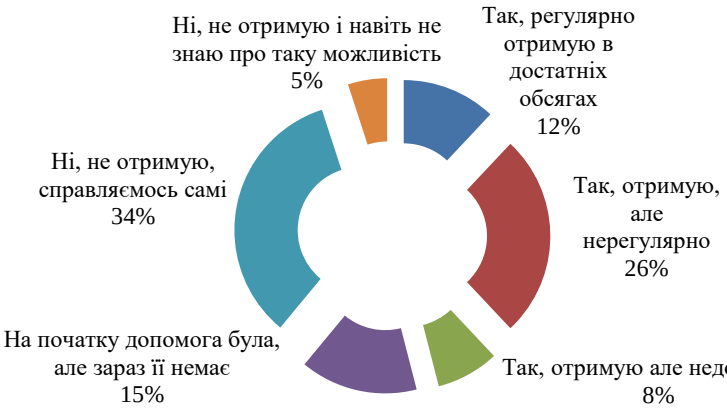

Рисунок 3.2.5 – Розподіл відповідей респондентів на питання «Чи отримуєте Ви гуманітарну допомогу (продукти, одяг, засоби гігієни)?»

На запитання «Чи отримуєте Ви гуманітарну допомогу?» 38 % опитаних відповіли ні, справляємось самі, причому 4 % зазначили, що навіть не знають про таку можливість. 12 % респондентів регулярно отримують в достатніх обсягах, 25 % – отримують, але нерегулярно, ще 15 % зазначили, що початку допомога була, але зараз її немає, ще 7 % вказали, що отримують але недостатньо. Аналізуючи відповіді на відкриту частину цього запитання, ми бачимо що одна частина респондентів з часом відмовилась від гуманітарної допомоги: «отримували на початку, зараз справляємося самі», «зараз немає необхідності», інші ж навпаки вказують на те, що допомоги недостатньо: «в громаді за час війни отримали незначну допомогу 4 рази, навіть можна сказати смішну».

Що стосується складу допомоги, яку респонденти отримували від волонтерських організацій, в першу чергу це – безкоштовне отримання одягу, взуття, теплих речей тощо (такою допомогою скористалися 27 % опитаних), безкоштовне отримання засобів гігієни, памперсів для дитини тощо (скористались 21 %) та надання безкоштовних продуктів харчування (скористались 25 %). Консультаційну та інформаційну підтримку від волонтерів респонденти отримували значно рідше, так, психологічну допомогу отримували 5 %, освітні послуги – 4 %, допомогу з працевлаштування – 3 %, безоплатні юридичні консультації – 5 %, доступ до гуртків, навчальних курсів, спортивних секцій – 4 %, допомога з інтеграції в нову громаду (пошук нових знайомств) – 2 %. На нашу думку, це може бути зумовлено тим, що саме такої, матеріальної допомоги потребували біженці та ВПО в період проведення дослідження.

Висновки. Волонтерський рух як феномен сучасної історії України набуває найрізноманітніших форм від обопільної допомоги до суспільно-корисної праці. Наразі спостерігаємо суттєве зростання ролі ворлонтерської діяльності в суспільстві внаслідок Революції Гідності і спричинених нею подій: зовнішньої агресії російської федерації проти України, територіальної анексії та окупації частини української території. В його становленні та розвитку можна виділити два періоди, що кардинально відрізняються між собою ідеологічною метою. На початковому періоді цього процесу визначальним принципом був захист людської гідності, а в наступному – захист української державності.

Українське громадянське суспільство продемонструвало вражаючу здатність до консолідації та мобілізації та необхідність взяти на себе вирішення найбільш гострих і невідкладних проблем. Функціональні трансформації волонтерського руху відбуваються під вирішальним впливом та у контексті розв'язання загальнодержавних проблем, становлення інститутів громадянського суспільства з урахуванням соцікультурної специфіки українського народу.

Волонтерські об'єднання, що «виросли» на грунті громадянської активності, стали суб'єктом державної політики, помітним елементом видозмін соціальної структури українського суспільства, їх становище та внутрішні процеси у волонтерському середовищі віддзеркалюють значущі тенденції розвитку Україні.

З перших днів, а можна сказати навіть годин повномасштабного вторгнення волонтери активно допомагають як військовим, так і цивільним громадянам, які опинились в складних життєвих обставинах. Волонтери мають високий рівень довіри з боку суспільства та виступають соціальними партнерами різних соціальних груп, в тому числі біженців і ВПО, які потребують допомоги.

3.3 ЗАСОБИ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ та СОЦІАЛЬНІ МЕРЕЖІ В ЧАСИ ВОЄННОЇ НАВАЛИ

Український медіаландшафт з початку повномасштабного вторгнення російської федерації на територію України був змушений перебудувати свою роботу до умов воєнного часу. Збройна агресія загострила потребу суспільства у швидкому та постійному доступі до інформації. Якісна і достовірна інформація стала життєво важливим чинником сучасного життя.

Під час війни населення потребують чіткого розуміння того, що відбувається, і підтвердження, що ефективна відповідь на кризову ситуацію не забариться. Зрозуміло, що громадськість прагне знати, як саме на них вплине війна та як можна отримати допомогу. Отже, першочерговою та найактуальнішою вимогою в умовах війни стає оперативність циркуляції інформації в медіасистемі прийняття на її основі рішень, що адекватні запитам зовнішнього середовища, швидкого і точного доведення цих рішень до відповідних об'єктів отримання реакції каналами зворотного зв'язку.

В даній роботі вживатимемо поняття «медіа», «мас-медіа», «засоби масової інформації», оскільки вони є синонімами. Медіа (англ. media – засоби, способи) – це канали та інструменти; їх використовують, щоб зберігати,

передавати й подавати інформацію або дані. В Законі України «Про медіа» дане поняття є синонімом «засобу масової інформації» і визначається як засіб поширення масової інформації у будь-якій формі, який періодично чи регулярно виходить у світ під редакційним контролем та постійною назвою як індивідуалізуючою ознакою [1].

Слід зазначити, що це визначення включає технічні засоби і всі форми як друкованих, так і електронних ЗМІ, зокрема: газети, журнали, телебачення, кіно, радіо, Інтернет, поширення змінних носіїв інформації, що формують особливе середовище комунікації. Так, в Законі України «Про інформацію» ст. 22 визначає, що «засоби масової інформації це засоби, призначені для публічного поширення друкованої або аудіовізуальної інформації». У свою чергу під масовою інформацією вказаний закон розуміє інформацію, що поширюється з метою її доведення до необмеженого кола осіб.

> *Отже, згідно з чинним вітчизняним законодавством ЗМІ – це, по-перше, засіб, тобто прийом, спосіб, якась спеціальна дія, що дає можливість здійснити що-небудь, досягти чогось. По-друге, вони мають спеціальне призначення – публічно поширювати інформацію для невизначеного кола осіб [2].*

Дослідженнями ролі засобів масової комунікації у формуванні суспільної свідомості займалися такі зарубіжні вчені як Т. Адорно, П. Бурдьє, І. Валерстайн, В. Вівер, Т. Парсонс, Ч. Пірс, Ж.-П. Сартр, П. Сорокін, Ю. Габермас, Ф. де Соссюр, Г. Тард, Е. Тоффлер, Е. Холл, К. Шеннон, К. Ясперс тощо, а також українські дослідники – О. Берегова, М. Бобровський, О. Висоцька, О. Гриценко, М. Житарюк, О. Мороз, М. Наумова, П. Померанцев, Г. Почепцов, М. Скуленко тощо. Аналіз сучасної наукової літератури показав, що науковці акцентують свою увагу на вивчені засобів масової інформації у інформаційному інтернет-просторі. У дослідженнях теорії інформаційного суспільства М. Кастельса, Г. Маклуена засоби масової інформації розкриваються через сукупність ресурсів, комунікативних стратегій, аспекти інформаційного середовища.

Одним із перших соціологічних осмислень засобів масової інформації було дослідження преси М. Вебером, який під ЗМІ розумів інструмент акцентованого вираження інтересів різних соціальних груп і формування людини як члена суспільства [3].

В середині ХХ ст. канадський вчений М. Маклуен доводив, що ЗМІ, як засоби та канали передачі інформації можуть виступати універсальним посередником між людиною (суб'єктом) і певним об'єктом іншої діяльності. ЗМІ безпосередньо визначають в якому вигляді можна представляти і передавати реальність для аудиторії [4].

Сучасні медіа стали головним інструментом для поширення інформації, яка впливає на суспільну свідомість. Розглядаючи глобалізовані зміни в сучасному інформаційному суспільстві, які пов'язані з безперервно розвиваючими можливостями медіа, необхідно розуміти яким чином ці зміни впливають на вміння аналізувати і сприймати реальність сучасною людиною.

Для М. Кастельса сучасне суспільство є повністю мережевим, оскільки його «соціальна структура побудована довкола цифрових мереж комунікації». В такому суспільстві існують горизонтальні зв'язки між групами різноманітної спрямованості у соціальних мережах, які дають змогу координувати дії, поширювати інформацію, підтримувати спільні принципи організації [5].

Німецький філософ Ю. Хабермас проаналізував розвиток ЗМІ від початку XVIII століття до сьогоднішнього часу. Вчений розглядав суспільство як сукупність комунікацій, комунікативних актів, в яких виробляються спільні правила обміну інформацією. Асоціації, рухи, об'єднання кристалізуються навколо комунікацій, що призводить до виникнення комунікативної моделі громадянського суспільства. За Ю. Хабермасом процес комунікації і норми комунікативної дії виступають базою громадянського суспільства. Це водночас реальна спільнота і сукупність норм, які керують поведінкою людей [6]. Відзначимо, що громадянське суспільство постає у вченого не нормативною, статичною конструкцією, а моделлю емпіричної дійсності, побудованою на фактах, тобто динамічною моделлю. Воно розглядається як емпіричне, сьогоденне явище, як те, що вже є, а не те, що має бути.

Комунікація підкреслює спільні інтереси громадян, а тому її необхідно розглядати як процес встановлення контактів між людьми, який передбачає обмін інформацією, певну тактику, стратегію взаємодії, сприймання і розуміння суб'єктами спілкування один одного. Комунікація виступає одним з елементів такої складної соціальної системи як медіа. Медіа – це особлива соціальна система, яка опосередковує взаємовідносини людини і світу та призначена для регулярного виробництва, розповсюдження, зберігання, відтворення інформації в суспільстві. Медіа характеризуються наступними загальними особливостями:

1) широтою аудиторії, спрямованістю, швидкістю інформаційного впливу;
2) силою, комунікативністю, багатофакторністю впливу;
3) єдністю пропагандистського, виховного та інформаційного впливу;
4) багатством методів і форм впливу;
5) доступністю, динамічністю інформації.

Суб'єктами медіа як соціальної системи можуть бути: журналісти, кореспонденти, редактори, диктори, ведучі, менеджери, власники засобів масової інформації, рекламодавці, бізнес-спільнота, соціальні групи, суспільство, що є загальною аудиторією системи тощо.

Медіаресурси безпосередньо пов'язані з використанням таких технічних методів комунікації як преса, радіо, телебачення. Їх завдання полягає в тому, щоб бути носієм плюралізму думок, поглядів, орієнтацій і джерелом всебічної інформації, яка справді впливала б на формування громадської думки. Бурхливий розвиток інформаційно-комунікаційних технологій став передумовою для створення принципово нових моделей комунікації, зокрема з використанням Інтернету і мобільного зв'язку. Медіа нового віку – мобільні телефони, комп'ютери, smart TV тощо. Сьогодні більшість людей використовують медіа як джерело інформації, бізнесу, освіти, розваги. В соціології медіа розглядається як соціальний інститут, який спрямований на пошук, обробку, розповсюдження інформації, яка задовольняє різноманітні потреби суспільства.

В інформаційному суспільстві діяльність медіа оцінюється на основі того, як інформація, яка акумулюється і передається, відповідає нагальним потребам суспільства. За певних умов ця інформація є важливою для вироблення життєвих настанов.

Сучасні медіа виконують багато важливих загальних і специфічних функцій. Основними соціокультурними функціями медіа виступають: комунікативна, інформаційна, ціннісно-регулююча, соціально-організаційна, функція контролю доступу.

1 Комунікативна функція пов'язана з охопленням людей та спільнот для спілкування, з дією, яка спрямована на передачу чи отримання значимої інформації.

2 Інформаційна функція пов'язана з виробництвом інформації для аудиторії враховуючи різні її характеристики (склад, запити, потреби, інтереси), з метою забезпечення спільної діяльності людей, тим самим розповсюджуючи та поширюючи інформацію серед мас. Дана функція дозволяє індивіду вірно орієнтуватися у складному, суперечливому потоці інформації. Оскільки володіння тією чи іншою інформацією зумовлює відповідну діяльність, медіа надає аудиторії своєчасні факти, думки щодо різних подій та ситуацій в формі інформаційних матеріалів.

3 Ціннісно-регулююча функція пов'язана з ціннісно-нормативною системою, прийняттям та засвоєнням певних ідей, норм, зразків поведінки за

допомогою різних механізмів інформаційної діяльності (відбір, взаємне розташування повідомлень, акцент, порівняння тощо).

4 Соціально-організаційна функція пов'язана з чітким визначенням потреб аудиторії, вдосконаленням соціального розвитку спільноти шляхом формування єдності, ідентичності, сприятливого попиту на джерело інформації.

5 Функція контролю доступу пов'язана процесом надання можливості соціальним інститутам своєчасно реагувати на зміни соціальних потреб, має можливість впливати, контролювати інформацію, яка надається аудиторії, а також надавати юридичну та моральну оцінку подіям.

> *Не принижуючи роль інших функцій, зазначимо, що та соціальна, політична, економічна маргіналізація українського суспільства, яка відбулася внаслідок російської агресії виявила актуальність і практичну значимість комунікативної функції медіа.*

Під час війни комунікація вимушена змінювати формати і акценти, в першу чергу виступати інструментом соціальної інтеграції суспільства. Медіа у складний військовий час – це не просто засіб інформування і комунікації, не тільки простір для спілкування. Медіа стає повноцінним посередником відносин між індивідом і суспільством на різних етапах і рівнях. Медіа – це обмін інформацією між індивідами, різними соціальними групами, які потребують інформаційної, матеріальної, психологічної допомоги і орієнтовані на моментальну відповідь, взаємодію. Медіа перетворюється на механізми та інструменти, які допоможуть прийняти свідоме, інформативне рішення вразливим верствам населення під час війни. В рамках нашого дослідження визначимо яку роль відіграє медіа в комунікаціях біженців і внутрішньо-переміщених осіб (ВПО) російсько-української війни 2022 року. Нижче наведені результати соціологічного дослідження, яке проводилося у червні-липні 2022 року науковцями кафедри соціології і публічного управління Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут». Дослідження проводилося у червні-липні 2022 року за допомогою Інтернет-опитування (N=1170 осіб), вибірка стихійна, регіональна за принципом снігового кому [7].

Джерела інформації, з яких респонденти узнали про початок російської агресії розподілилися наступним чином. На страшенні вибухові розриви, артилерійські обстріли вказали 64 % опитаних; від близьких та рідних дізналися 22 %; з соціальних мереж – 21 %; від друзів – 18 %; від сусідів – 3 %. Респонденти вказують, що інформація на офіційних каналах та від посадових осіб з'явилася тільки через деякий час: 9 % дізналися з телебачення; 2 % – з новин на радіо. Частина респондентів, обираючи відповідь «інше», написали,

що почули звуки сирен повітряної тривоги, а потім зателефонували близьким, рідним і друзям, щоб сповістити про початок війни (рис. 3.3.1).

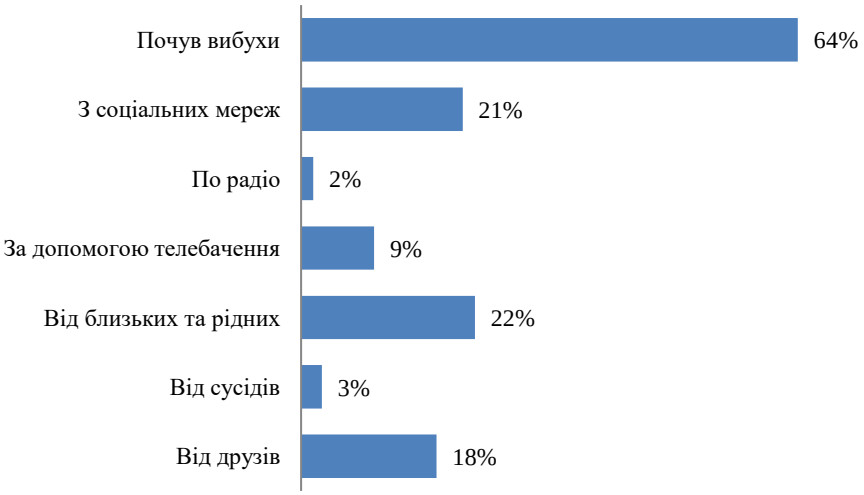

Рисунок 3.3.1 – Джерела інформації, з яких респонденти узнали про початок воєнної агресії 24 лютого 2022 року

Як показали результати дослідження, з сучасних засобів зв'язку більшість респондентів обирають месенджери (Telegram, Viber та інші) для спілкування з колегами (79 %); для підтримки зв'язку з друзями, близькими (77 %); для спілкування з рідними (51 %). Телефонні розмови з рідними обрали 32 % респондентів; з друзями – 15 %; з колегами – 12 %. Завдяки мобільному зв'язку з рідними спілкуються 16 % опитаних; з колегами і з друзями – 7 % відповідно (рис. 3.3.2).

З моменту повномасштабного вторгнення Національна рада з питань телебачення і радіомовлення повідомила, що в умовах воєнного стану усі загальнонаціональні інформаційні канали транслюватимуть цілодобовий телемарафон «Єдині новини».

Із початком повномасштабного вторгнення найбільші мовники («1+1», «UA: Перший», «Рада», «ICTV», «Інтер», «Ми – Україна», декілька провідних радіостанцій – Українське радіо, Radio Ukraine Intentional об'єдналися в спільний телемарафон «Єдині новини», щоб відкрито й оперативно озвучувати офіційну позицію держави. Телемарафон став майданчиком для комунікації із суспільством, надання інформації з першоджерел стосовно ситуації на фронті, а також місцем для просування головних стратегічних принципів України.

Супутниковий сигнал каналів був розкодований і наданий для безоплатного користування усім бажаючим. Мережі мовлення «Мегого», «Світ ТВ» та інші надали безкоштовний доступ до каналів, які транслювали важливі новини.

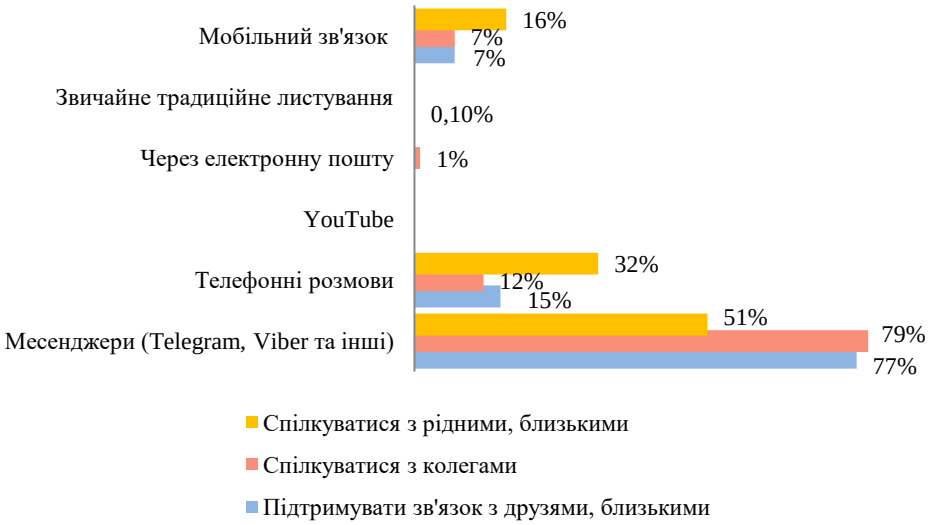

Рисунок 3.3.2 – Засоби зв’язку респондентів, які вони використовують для спілкування

Державна платформа цифрового доступу українців до документів «Дія» надала усім користувачам інструмент «Дія ТВ», яким передбачено доступ до безкоштовного телевізійного сигналу на екранах смартфонів. Провідні медіа групи, редактори газет «День», «Дзеркало тижня», «Голос України», «Урядовий кур’єр», журналу «NV», сайтів «Українська правда», «Український тиждень», «Бі Бі Сі Україна», «Німецька хвиля», «Голос Америки», «Радіо Свобода», «LiRoom», Moviegram, Читомо, телеграм канали «Центр протидії дезінформації», «Громадське ТБ», «Цаплієнко Ukraine Fights», «Liga net», You Tube канали «Віталій Портніков», «Фейгін лайф», «Петро Порошенко», «Алексей Гончаренко» тощо виступили зі спільною заявою про мовлення під час воєнного стану, у якій задекларували пріоритетність забезпечення якісними новинами громадян, припинення будь-якого політичного протистояння, повну синергію між медіа аж до перемоги.

З початку війни українські медіа надавали життєво важливу інформацію про військову діяльність, загрозу ракетних ударів,

шляхи евакуації населення, поради щодо виживання у воєнних районах, психологічну підтримку тощо.

Так телебачення, радіо, газети національного і місцевого рівнях своєчасно надавали стислу, точну інформацію для біженців і ВПО стосовно отримання державної допомоги, допомоги від міжнародних та громадських організацій, адреси районних центрів надання адміністративних послуг, відділів соціального захисту населення, координаційних центрів підтримки, центрів волонтерства та захисту, гуманітарних штабів, хабів, фондів. Так, наприклад в «Єдиних новинах» і на хвилях «Громадського радіо», радіо «Промінь» постійно розглядалися питання і були надані практичні відповіді стосовно втрати і відновлення документів, що посвідчують особу, отримання житла, роботи, реалізації права на соціальний захист, отримання освітніх, медичних послуг тощо.

Президент України Володимир Зеленський своєю медійною активністю забезпечив належний рівень спілкування з громадянами України. Щоденно у виступах В. Зеленського міститься важлива інформацію про хід оборони держави, взаємодію із західними союзниками, підтримку і щиру вдячність військовим і незламному українському народу, впевненість в перемозі України!

Росія цинічно, порушуючи закони і звичаї війни, обстрілювала телевежі, щоб не було можливості вчасно повідомляти людей про небезпеку. Треба відзначити, що внаслідок нападів росії були скоєні такі підступні дії:

– були завдані ракетні або авіаційні удари по телевежах у Києві, Харкові, Ізюмі, Лисичанську (Луганська область), Коростені (Житомирська область), Білопіллі (Сумська область), Антополі (Рівненська область), Вінниці, Оріхові (Запорізька область). На певний час мовлення на цих територіях було припинено, але швидко вдалося відновити.

– російські військові захопили телевежу в Мелітополі, трансляційне приміщення у Херсоні було окуповано, через що припинено мовлення в низці міст;

– втрачено доступ у до трансляції на всіх окупованих територіях;

– здійснено спроби глушіння сигналу каналів «Суспільного» на супутнику Amos;

– здійснено спробу знищення телевізійного архіву через запущений вірус на сайтах.

В зв'язку з цими подіями Голова правління «Суспільного мовлення» М. Чернотицький зазначив, що «Суспільне мовлення» подало заяву до Європейського суду з прав людини через обстріли телевеж, ймовірне порушення Конвенції про захист прав людини та свобод, а також міжнародних

протоколів [8]. Всі вищезазначені факти висвітлювалися як українськими так і міжнародними засобами масової інформації.

> *Незважаючи на ризики, багато іноземних журналістів, кореспондентів, публіцистів прибули до України і щодня перебувають у найгарячіших точках війни.*

За даними моніторингу Інституту масової інформації за період від 24.02.22. до 24.02.23 росія скоїла 497 злочинів проти журналістів та медіа в Україні. 48 медійників загинули в Україні, з них 8 – під час виконання журналістської діяльності, 27 загинули як учасники бойових дій, 13 – унаслідок російських обстрілів або катувань. Серед загиблих журналістів було 4 іноземців. Інститут масової інформації зафіксував 35 випадків обстрілів журналістів з боку росіян. Щонайменше 17 журналістів отримали поранення під час виконання своєї професійної діяльності. Крім того зафіксовано десятки поранених та викрадених медівників [9].

> *Проте, незважаючи на нелюдські вчинки загарбників, українські і світові медійники з вірою в свою необхідну роботу, з вірою в незалежну і вільну Україну продовжують плідно працювати задля єдиної мети – перемоги над ворогом!*

Україна стала темою номер один для більшості західних медіа. Основними темами публікацій у ЗМІ були: інформації-блискавки про об'єкти та міста атак, героїчний опір захисників України, високий рівень підготовки ЗСУ, санкції західних країн проти росії, аналіз і прогнозування подальших дій агресора, новини та аналітичні матеріали про термінові зустрічі, заходи та наради в ООН, НАТО, виступи президентів, прем'єр-міністрів, світової політичної спільноти, виступи Президента України В. Зеленського перед міжнародними організаціями, парламентами майже усіх демократичних країн світу. Журналісти робили нариси про кількість цивільних жертв з боку нападника, про звірства російських карателів проти мирних громадян у Маріуполі, Бучі, Ірпені, Бородянці, Ізюмі, Балаклеї та інших містах і селищах і багато іншої інформації.

Велика кількість репортажів було про гуманітарну катастрофу у містах України, про організацію коридорів для евакуації цивільних громадян, про надання різноманітної допомоги біженцям, внутрішньо-переміщеним особам, вразливим верствам населення, про організацію роботи волонтерів. Зазначимо, що європейські медіа допомагали українським біженцям створюючи корисні та актуальні новини українською мовою. Так, наприклад, польське щоденне видання Gazeta Wyborcza почало випускати безкоштовний спеціальний додаток до газети українською мовою та розповсюджувати його серед

українських біженців, особливо серед тих, хто перебував на кордоні. Польська медіакомпанія Agora запустила україномовний сайт Ukrayina.pl., краківське видання Onet.pl та онлайн-журнал про культуру dwutygodnik.com. також почали надавати спеціальні розділи українською мовою.

Державний італійський канал RAI почав показувати щоденні випуски новин українською мовою, а в місті Брешіа місцева газета Giornale di Brescia створила на своєму сайті розділ для біженців із корисною інформацією українською мовою. Популярна серед молоді німецька платформа Funk створила в Instagram обліковий запис під назвою «How to Deutschland», де розміщується інформація на німецькій, англійській та українській мовах. Іспанське онлайн агентство Prodigioso Volcán створює ілюстровані посібники для українських біженців. У Франції щоденна газета Nice-Matin опублікувала розділ із практичними порадами щодо знаходження житла, отримання доступу до послуг державних служб українською мовою.

Звичайна така медіапідтримка рідною мовою допомагає біженцям почуватися впевненіше, а також сприяє адаптації та встає в нагоді вирішувати такі несподівані, але нагальні труднощі.

> *Однією з характерних рис сучасної війни є набуття особливого впливу інформаційною складовою, що є логічним результатом переходу людства від індустріального до інформаційного ладу. В зв'язку з цим роль інформації надзвичайна зросла.*

Більшість українців, які брали участь в дослідженні, мали певну інформацію ЗМІ та чули розмови стосовно початку війни, але не надавали цьому значення. Це перед усім мешканці півночі та сходу України (Сумська, Полтавська, Харківська, Чернігівська, Донецька, Луганська) – 21 %; півдня України (Запорізька, Херсонська, Миколаївська,Одеська області) – 18 %; центральних областей України (м. Київ, Київська, Кіровоградська, Черкаська, Житомирська, Вінницька, Дніпропетровська) – 17 %; західних областей України (Рівенська, Волинська, Хмельницька, Тернопільська, Львівська, Закарпатська, Чернівецька, Івано-Франківська) – 17 %. Серед мешканців центральних (22 %) і південних (20 %) областей очікування війни були більш реалістичними в порівнянні з думкою представників західного регіону (18 %) і північного й східного регіонів (13 %). Взагалі 54 % респондентів відмітили, що певна занепокоєність виникала, проте не вважали, що війна буде реальністю; для 18 % – очікування війни були вельми реалістичними; також 18 % – чули певні розмови та інформацію ЗМІ, але не надавали цьому значення; а для 9 % опитаних можливість війни взагалі не обговорювалась (рис. 3.3.3).

Рисунок 3.3.3 – Оцінка респондентами власних передбачень щодо початку воєнних дій з боку росії

Якщо розглядати це питання за віковими ознаками, то можна відмітити, що 26 % респонденти віком 18-25 років вказали на те, що вони чули певні розмови та інформацію ЗМІ про початок воєнних дій з боку росії, але не надавали цьому значення, віком 26-40 на цей факт вказали 19 %, віком 41-55 – 15 %, 56 і старші – 16 %.

Чоловіки (20 %) майже в двічі більше ніж жінки (11 %) мали інформацію стосовно початку війни. Але у жінок реальне очікування війни виявилося в два рази вище за чоловіків – 35 % і 15 % відповідно. Зазначимо, що серед опитаних 21 % тих, хто не виїжджали з рідного місця і 21 % тих, хто виїхали за кордон вказали, що чули інформацію ЗМІ щодо початку війни, але не вважали сценарій війни реальним – 52 %.

Медіа, як найпотужніша система соціальної комунікації, висвітлювала підтримку біженцям, ВПО через наступні рівні соціальної взаємодії:

– взаємодія за вертикальним рівнем (інституційному), який складається з дихотомічного принципу «держава-громадянин»;

– взаємодія за горизонтальним рівнем, які складаються з міжособистісних зв’язки, міжгрупових соціальних зв’язків тощо.

Рисунок 3.3.4 – Оцінка респондентами власних реакцій за статтю і віком

За вертикальним рівнем взаємодії державні інституції через державні платформи «Дія», «еДопомога» здійснювали реєстрацію переміщених осіб, розподіляли грошові кошти державних субсидій, гуманітарну допомогу, співпрацювали з міжнародними благодійними організаціями, фондами. Тобто завдяки накопиченню останніми десятиліттями технологічного капіталу в українському суспільстві соціальні мережі стають одним із інструментів здійснення соціальних практик.

Також необхідно звернути увагу на міждержавний рівень підтримки. Главами МВС країн Європейського Союзу був затверджений план щодо організації прийому українських біженців, що суттєво розвантажило кризову гуманітарну ситуацію всередині країни та виявилося реальною допомогою як для громадян, так і для українського уряду.

За горизонтальним рівнем взаємодії між індивідами (родичами, знайомими, а в більшості випадках незнайомими), різними соціальними групами відбувається обмін інформацією стосовно інформаційної, матеріальної, психологічної допомоги як-то обрання безпечного маршруту евакуації, знаходження тимчасового житла, надання медичної допомоги тощо.

Зазначимо, що під час евакуації 41 % респондентів допомогу надавали знайомі і друзі; 35 % – близькі родичі; 31 % – незнайомі люди і 25 % –

малознайомі, які були просто попутчиками. Можна зазначити, що сумарний відсоток отримання допомоги від незнайомих та малознайомих людей під час евакуації склав 56 %. Це вказує на високий рівень співчуття, довіри між людьми, бажання надати допомогу один одному (рис. 3.3.5).

З особливою увагою треба підійти до праці потужного українського і світового волонтерського руху, який моментально активізувався і почав надавати допомогу з усіх куточків світу українцям.

Як відмітили 20 % учасників дослідження їм під час евакуації допомагали волонтерські організації. 10 % респондентів мали допомогу від Організації Червоного Хреста і представників ООН, 10 % відзначили релігійні організації. Дуже мала кількість респондентів скористалася допомогою діаспори (2 %) та інших громадських (7 %) і професійних (6 %) організацій (рис. 3.3.6).

Рисунок 3.3.5 – Особи, які надали допомогу респондентам на шляху евакуації

Але, як зазначив науковець І. П. Рущенко, протестантські організації не привертаючи уваги преси робили велику справу: опікувалися прихожанами, що опинились у скрутному становищі, розробляли логістику евакуації, визволяли членів церкви з окупованих територій, забезпечували біженців всім необхідним. Це приклад того, як може працювати соціальний капітал у межах

громадського об'єднання, організації, що має свої філії у різних регіонах і містах країни [10].

Зазначимо, що високий потенціал довіри українців до влади, злагодженість дій державної, місцевої влади та населення, відповідальність за подальшу долю держави в вирішальний час демонструє єдність нації. Прояви взаємодопомоги, солідарності, вміння гуртуватися, готовність відстоювати спільні інтереси, усвідомлення спільної мети – це все ті риси, які сприяли підвищенню ролі громадянського суспільства в Україні.

Рисунок 3.3.6 – Організації, які надали допомогу респондентам під час переміщення

Одним із завдань медіа полягає в тому, що за допомогою різноманітних медіаресурсів необхідно зафіксувати всі соціальні зміни, які відбулися в українській соціальній структурі та швидко їх рефлексувати світові. Це необхідно задля того, щоб показати руйнівний вплив війни на усталений суспільний розвиток людства, на трансформацію соціальних інститутів, які вимушені були перелаштуватися на рейки війни.

За даними експертів авторитетних міжнародних установ з місця зрушило близько третини жителів міст і сіл України. Чисельність міграційної групи на початок червня 2022 р. становила 15 млн осіб і поділялася на дві складові: особи, які перетнули кордони України – майже 7 млн біженців, і внутрішньо переміщені особи – близько 8 млн осіб [11]. Саме через їх

доступність, відносну простоту у використанні більша частина населення, а особливо вразливі її категорії, як то інваліди, багатодітні родини, біженці, ВПО, мали унікальну можливість швидко отримувати необхідну інформаційну допомогу.

На момент опитування 28 % респондентів переткнули кордон і перебували в іншій країні; 20 % знаходилися в Центральних областях України; 16 % знаходилися в Західному регіоні України (рис. 3.3.7).

Значної трансформації зазнав такий соціальний інститут, як родина. Четверта частина респондентів (25 %) відзначила, що родина була вимушена розділитися під час війни і навіть мають сумніви, що в найближчий час зможуть зустрітися. А у 16 % опитаних старші члени сім'ї залишилися вдома. Позитивним є той факт, що 39 % респондентів виїхали зі всією родиною разом.

Як показали результати дослідження, респонденти керуються двома стратегіями, що стосуються можливості залишитися жити в обраній громаді:

– якщо не буде можливості повертатися до місця постійного проживання (34 %);

– якщо проживання в громаді буде комфортним для респондента (23 %).

Рисунок 3.3.7 – Відомості щодо віддаленості респондентів від дома

Також респонденти відзначили, що залишаться жити в громаді при умові, що переїдуть члени родини або друзі (17 %) (рис. 3.3.8). Половина українців (50 %), які брали участь в дослідженні планують повертатися додому після закінчення війни. 37 % зазначили, що одними з умов повернення буде впевненість, що їх рідне місце не буде зазнавати обстрілу і житло буде ціле, а

якщо будуть припинені бойові дії в населеному пункті, то повернуться 23 % опитаних (рис. 3.3.9).

Не випадково, що під час дослідження на питання «Чого Вам зараз не вистачає найбільше?» найчастіше респонденти вказували на відсутність рідного дому – 76 %; членів родини – 56 %. Значна частина опитаних вказала, що не вистачає культурних послуг і розваг – 21 %; а також занять спортом – 11 %. Цей факт вказує на наявність бажання з боку респондентів знаходити можливість підтримувати і задовольняти особистий рівень культурних потреб.

З повномасштабним вторгненням російської армії на територію України соціальні мережі стали одним з інструментів реалізації комунікаційної стратегії медіа.

З повномасштабним вторгненням російської армії на територію України соціальні мережі стали одним з інструментів реалізації комунікаційної стратегії медіа. Провідними джерелами інформації виступають такі діджитал-інструменти як месенджери Telegram, Viber, WhatsApp, Messenger, соціальні мережі Instagram, Facebook, YouTube, Twitter, Tik Tok, вебсайти.

За перші місяці війни 2022 року спостерігалося збільшення кількості користувачів соціальних мереж, що підтверджує їх важливу роль в інформаційно-комунікаційному процесі. Так, наприклад середня кількість підписників Telegram в Україні зросла майже вдвічі: від 9 тисяч до понад 18 тисяч [11].

Viber, станом на червень 2022 року мав понад 4 млн підписників, що робить його найбільшим новинним каналом у месенджерах в Україні [12].

Як відмічали учасники дослідження провідну позицію серед засобів масової інформації, які надавали змогу під час війни постійно бути в курсі подій зайняли месенджери (Telegram, Viber та інші). 83 % респондентів використовували його для того, щоб слідкувати за перебігом воєнних подій в країні, 41 % слідкували за перебігом воєнних подій в рідному населеному пункті, а 97 % пильнували за станом своєї домівки. Такий розподіл відповідей вказує на те, що для респондентів месенджери мали найбільшу перевагу серед медіа через оперативне, цілодобове інформування і швидке отримання відповіді на питання (рис. 3.3.10).

За допомогою каналу YouTube 9 % опитаних мали інформацію стосовно тих воєнних дій, які відбувалися в Україні, а завдяки репортажам, нарисам журналістів, блогерів 1 % респондентів отримували інформацію про події в рідному місці (рис. 3.3.11).

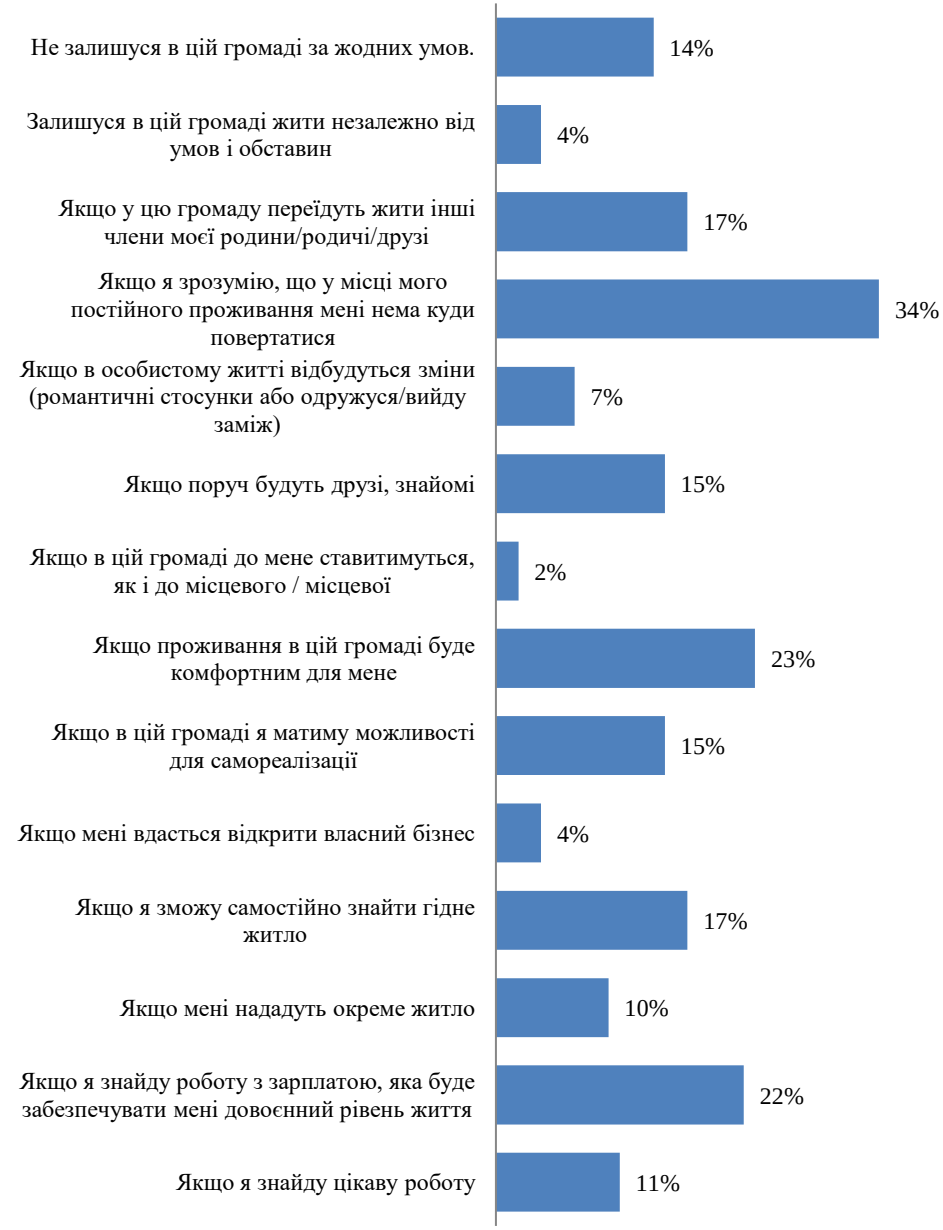

Рисунок 3.3.8 – Умови, за якими респонденти залишаться жити в даній громаді

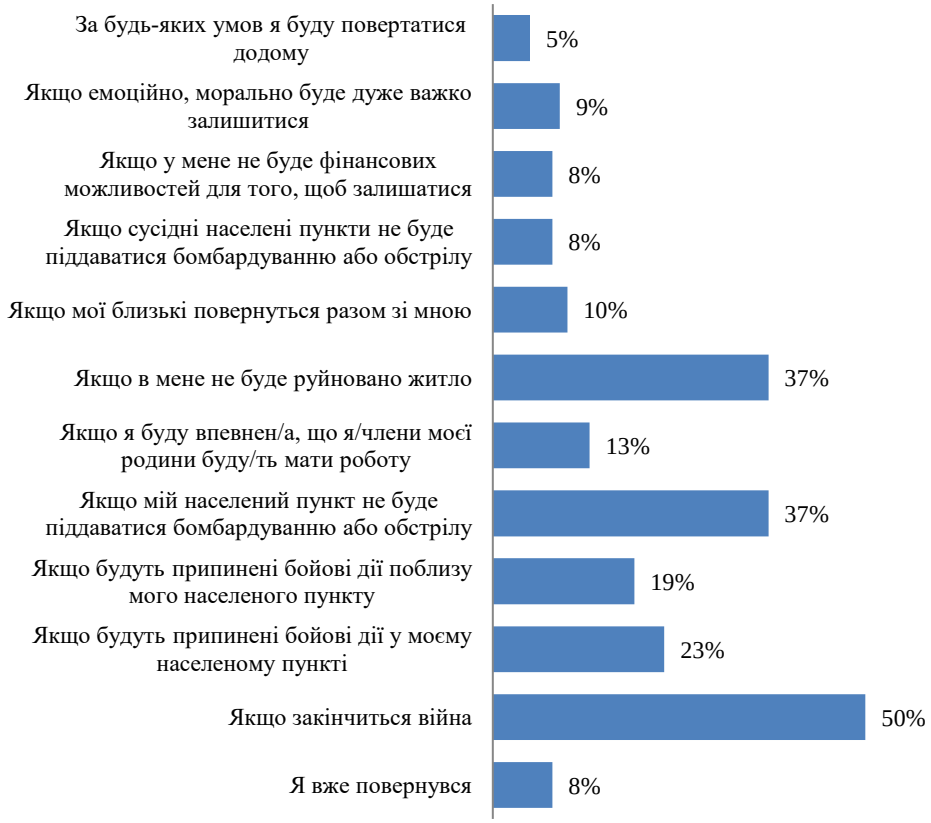

Рисунок 3.3.9 – Умови, за якими респонденти планують повертатися додому (або до свого попереднього, (постійного) місця проживання

Завдяки телебаченню (4 %) і публікаціям у вітчизняних та закордонних виданнях (4 %) респонденти отримували інформацію щодо війни в Україні. Такий відсоток відповіді пов'язаний з тим фактом, що на момент опитування, червень-липень 2022 року, існували наступні перешкоди для вільного доступу до цього медіа: ракетні і авіаційні удари по телевежах, які призвели до припинення мовлення в деяких українських містах, відсутність доступу до трансляції на всіх окупованих територіях, слабкий сигнал сповіщення, відсутність телевізора тощо. Відзначимо, що з 4 % опитаних, які отримували інформацію через TV 2,2 % перебували за кордоном (рис. 3.3.11).

Попит громадян на аналітичну інформації значно виріс, а тому перед державою стала нагальна потреба в її інформаційній безпеці і захисті персональних даних українців. В зв'язку з цим Компанія Meta, якій належать Facebook, Instagram, WhatsApp розробила додаткові заходи інформаційного

захисту, які безумовно були важливими і сприяли покращенню комунікації з біженцями і ВПО.

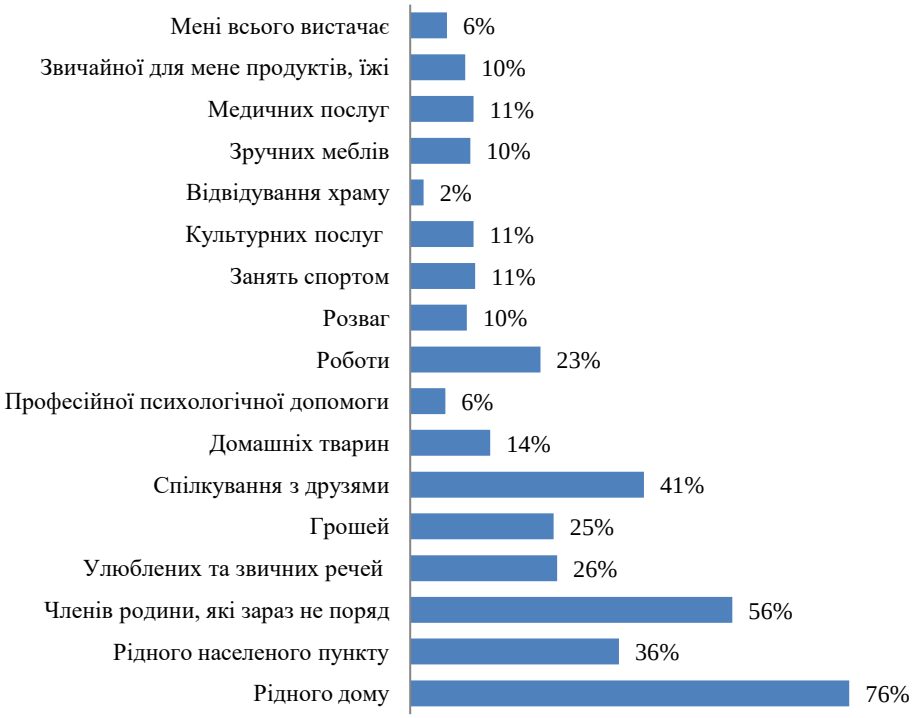

Рисунок 3.3.10 – Розподіл відповідей респондентів на питання «Чого Вам зараз не вистачає найбільше?»

Дуже швидко контент соціальних мереж почав змінюватися і доповнюватися інформацією, яку можна розподілити на наступні групи.

1 Поширення матеріалів стосовно війни, зокрема щодо її причин, наслідків, часу продовження.

2 Оперативна і безперервна інформація стосовно поточних подій на фронті.

3 Потенційні загрози для населення, сповіщення про тривогу, поводження у надзвичайних ситуаціях, інформація про безпеку, громадський порядок.

4 Інформація стосовно евакуації населення.

5 Допомога Збройним силам України.

6 Інформація про волонтерську діяльність.

7 Порядок надання громадами гуманітарної допомоги, соціальних послуг населенню.

8 Публікація інформаційного матеріалу для біженців і ВПО, а саме: надання житла (тимчасового чи постійного), забезпечення продуктами харчування, гуманітарної допомоги, надання психологічної, медичної допомого, забезпечення різних видів матеріальної допомого, влаштування дітей до навчально-виховних закладів, сприяння у працевлаштуванні тощо.

9 Спростування фейкових матеріалів у медіа, уточнення неповної, некоректної інформації.

10 Поширення інформації стосовно отримання міжнародної підтримки, в тому числі і військової.

11 Формування іміджу країни-переможниці через створення подкастів, які надають впевненості в перемозі та підтримки віри в українських захисників тощо.

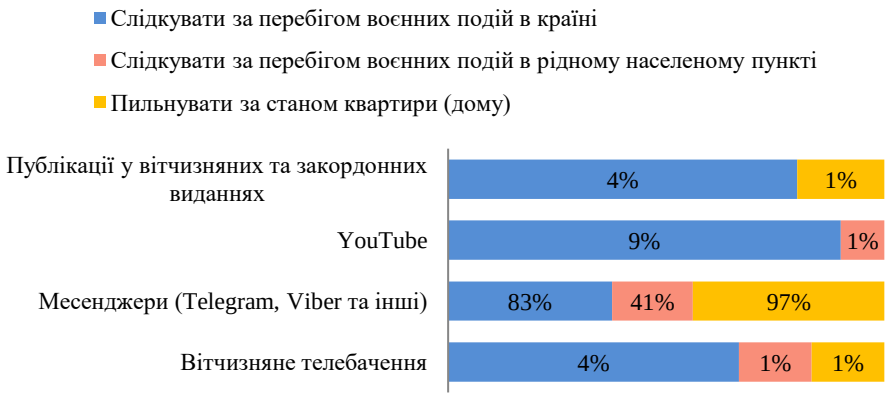

Рисунок 3.3.11 – Відомості про засоби масової інформації, які надають можливість респонденту бути в курсі подій під час війни

Разом із тим, виникла гостра потреба інформування населення офіційними структурами щодо нагальних питань у контексті безпеки, здоров'я, евакуації, термінової допомоги тощо. Зазначимо, що під час війни збільшується присутність у соціальних мережах і кількість підписників таких офіційних структур і представників влади, як Офіса президента (234 тис. підписників), Служби безпеки України (425 тис. підписників), Верховної Ради України (263 тис. підписників), АТ «Укрзалізниці» (323 тис. підписників),

Міністерства цифрової трансформації України, Держспецзв'язку (43 тис. підписників), міських владних структур тощо [11].

> *Президент України В. Зеленський має офіційні акаунти у всіх соціальних мережах нашої держави. В кожній соціальній мережі В. Зеленський має більше 1 млн підписників. Майже кожен вечір В Зеленський звертається з промовою до громадян. З людьми, які схвильовані, розгублені, фізично, психологічно, морально ослаблені, він говорить так, щоб їх підтримати, згуртувати. Водночас він звертається до глав держав, прем'єр-міністрів, спікерів, депутатів, урядовців, народів інших країн задля пояснення ситуації та отримання міжнародної підтримки. Президентські виступи мають різні цілі, але протягом року вони демонструють силу й рішучість лідера держави.*

Також свої канали з великою кількістю підписників мають мер м. Києва В. Кличко, голова Миколаївської обласної військової адміністрації В. Кім, мер окупованого м. Мелітополя І. Федоров, який переїхав до Запоріжжя і продовжує виконувати свої обов'язки, мер м. Харкова І. Терехов, голова Харківської обласної військової адміністрації О. Сінегубов та інші. Керівники на своїх каналах публікують звернення, відео із заявами, розповідають як міста, громади, регіони живуть в умовах війни, тримають оборону, захищаються від загарбників, надають допомогу населенню,

> *Особливу популярність під час війни набуло блогерство. Авторські проекти, блоги журналістів, публіцистів, військових, політиків, волонтерів, місцевих лідерів, діячів культури, спорту задовольняють інформаційні потреби тих людей, які шукають відповіді стосовно поневіченого сьогодення і повоєнного майбутнього нашої країни.*

За таких умов довіра є персоналізованою: довіряють не ЗМІ, а окремим персоналіям. Під час війни особливу популярність набули канали таких блогерів, як Лачена (І. Лаченков) (1,1 млн підписчиків), О. Арестовича (446 тис. підписників), В. Портникова, С. Притули, Д. Гордона (221 тис. підписників), «Цаплієнко Ukraine Fights» (215 тисяч підписників), чернігівській піротехнік пес Патрон (більше 360 тис. підписників) тощо. Довіра людей до тих чи інших джерел чи повідомлень є скоріше емоційно обумовленою, тому що інші економічні, соціально-політичні, інформаційні, правові інститути її втратили. Блогери не сприймаються як частина політичного істеблішменту. Блогери розглядають ті теми, які турбують всіх, а тому приваблюють простотою мови, іронією, гумором. З психологічної точки

зору – це те, що потрібно людям: почуття єдності, довіри, що ти не один проходиш через суворе випробування війною.

У цьому контексті важливою залишається медіаграмотність як споживачів інформаційної продукції, так і відповідальних осіб за ведення та обслуговування медійної інформації. В інтересах національної безпеки Головнокомандувачем ЗСУ Валерієм Залужним 3 березня 2022 року були затверджені Правила роботи медіа в умовах воєнного стану в Україні. Наказ №73 регулює порядок акредитації представників ЗМІ під час воєнного стану, визначає перелік інформації, яку не можна розголошувати, встановлює порядок роботи журналістів в зоні ведення бойових дій [13].

Таким чином, можна констатувати той факт, що під час війни відбулася інформаційна згуртованість суспільства як на вертикальному, так і на горизонтальному рівнях. В медіапросторі між владою і населенням встановилася довіра на основі спільних зовнішніх викликів, захисту єдиних цінностей і розуміння того факту, що існує достатньо інформаційних ресурсів аби протистояти ворогу за будь-яких обставин.

> *В умовах війни в соціальних мережах активізувалася робота чат-ботів. В рамках нашого дослідження ми проаналізували основні державні і волонтерські платформи, а також чат-боти в Telegram і Viber, які призначені для швидкого отриманні чи надання необхідної інформації населенню щодо нагальних питань у воєнні часи. Їх можна розподілити за наступними групами.*

1 Інформація про пересування ворожих сил, місцезнаходження російських військових або агентів. Служба Безпеки України (СБУ) запустила STOP Russian War (@stop_russian_war_bot), кіберполіція – StopRussia MRIYA (@stopdrugsbot), «Народний месник» (@ukraine_avanger_bot), Мінцифра – «єВорог» (@evorog_bot), чат-бот «Шось летить» (https://t.me/rusrocketfly_bot), чат-бот «Я знайшов окупанта» тощо.

2 Отримання допомоги від держави, міжнародних організацій, волонтерів, запропонувати або отримати житло, засоби захисту, одяг, їжу, транспорт, паливо, медикаменти. Це – Дія, е-Допомога, Гуманітарна допомога – спільнота, волонтерська гаряча лінія (@VolunteersHotlineBot), Palyanytsya Info, «Допомагай». «Прихисток», «Там, де вас чекають», «SaveUA» (@saveua_bot), «Нам по дорозі» (@nampodorozi_bot) тощо.

3 Надання психологічної допомог. Це – чат-бот «Друг. Перша допомога» (@friend_frst_aid_bot), чат-бот «Марш жінок», чат-бот «Психологічна підтримка українців під час війни» тощо.

4 Пошуку дітей, родичів, знайомих, які зникли або з якими втрачено зав'язок під час вторгнення рф в Україну. Це – «Пошук дітей»

(@poshukditei_bot), «Надія-бот. Допомога пошуку людей у Харкові» (@Nadiia_Kharkiv_bot) тощо.

5 Фіксації усіх наявних фактів шкоди довкіллю, завданої окупантами, та екологічних злочинів рф в Україні. Це – «SaveEcoBot» (https://t.me/SaveEcoBot) тощо.

Зазначимо, що в українському медійному просторі існує велика кількість платформ і чат-ботів урядового, профільного, територіального, місцевого спрямування, які цілодобово надають інформацію що стане в нагоді вразливим верствам населення. Але разом з такими життєво необхідними платформами під час війни процвітають різного роду медіаманіпуляції і соціальні мережі фейкових профілів.

Маніпулювання – це система впливу з метою зміни мислення й поведінки людей всупереч їх інтересами. Сучасні медіатехнології розглядають два основних види маніпуляції: оперативну маніпуляцію свідомістю та стратегічну маніпуляцію. Оперативна маніпуляція полягає в тому, що, використовуючи вже наявні в свідомості людей цінності, звички маніпулятор змушує їх сприймати ту або іншу соціальну інформацію так, як йому вигідно. Більшість людей діють так, як було заплановано маніпулятором.

Стратегічна маніпуляція полягає в тому, що протягом багатьох років в свідомості людей формуються ті ідеї, стереотипи, які й самі по собі сприяють підтримці стабільності вигідного маніпуляторові соціального, політичного, економічного устрою. Таким чином медіа можуть утворити суспільну думку в потрібному їм напрямку, що є маніпулюванням на свідомість майже кожного індивіда

Арсенал маніпуляційних технологій, які використовуються сучасними медіа, досить широкий. Наприклад, визначення порядку денного (тематизація) є невід'ємним елементом роботи телебачення, радіо. Але це може мати вплив на зміну життєвих правил і поведінки людей. Так, американські дослідники масових комунікацій емпіричним шляхом підтвердили гіпотезу про те, що питання, яким медіа приділяють багато уваги, починають розглядатися публікою як найважливіші в масштабах націй. Було виявлено, зокрема, що загострення інтересу суспільства до проблем громадянських прав, злочинності, забруднення навколишнього середовища, інфляції, безробіття тісно пов'язане з підвищенням уваги засобів масової комунікації до цих тем.

> *Технологія «праймінгу» передбачає, що медіа впливають не тільки на те, про що саме повинна думати аудиторія, а й на те, як аудиторія буде оцінювати варіанти вибору. Оскільки люди не можуть звертати увагу на всю інформацію, що вони одержують,*

їхня оцінка вибудовується навколо декількох головних тем і евристичних схем.

Якщо концепції формування порядку денного і праймінгу стосуються того, буде чи ні висвітлюватися те або інше політичне питання, то поняття фреймінгу характеризує не менш важливий аспект – як саме новини будуть подаватися. Медіа-фрейми є моделями сприйняття й висвітлення інформації. Часто фрейми одержують форму історичних метафор або латентних оцінок реальності, загальному тоні статті, лексичних прийомів.

Ефективною маніпуляційною технологією в медіа є використання напівправди. Набагато ефективніше використання напівправди, коли для забезпечення довіри аудиторії об'єктивно й детально висвітлюються малозначні деталі і замовчуються більш важливі факти. Крім замовчування «непотрібної» інформації і створення в такий спосіб «віртуальної» реальності замість відображення дійсності, медіа широко використовують принцип «демократії шуму» – навколо повідомлення, якого неможливо уникнути, створюється дуже багато суперечливих коментарів, думок і фактів, які неможливо перевірити.

Метод використання емоційно інтенсивних слів, тісно пов'язаних з основними цінностями суспільства. Саме тому вони приймаються як переконливі без додаткової інформації і прив'язкою їх з необхідними ідеями або людьми. Даний метод базується на апеляціях до таких почуттів, як любов до Батьківщини, єднанню, страху перед руйнуваннями. Найбільш діючої засобом впливу на аудиторію, що забезпечує її мобілізацію на ті або інші вчинки виступають теми добробуту, здоров'я, рівень впевненості в майбутньому, загроза стабільності, безпеки, миру.

В умовах війни особливу значимість набули фактчекінгові ресурси, які неупереджено аналізують інформацію, викриваючи маніпуляційні, фейкові, пропагандистські технології. Мова йде про безліч пропагандистських диверсій, хакерських атак, спамів, псевдоукраїнський телеграмканалів тощо. Сьогодні український кіберпростір та медіасистема мають достатньо антифейкових ресурсів, завдяки яким можна виявляти негативний маніпулятивний контент, який вкидається в інформаційний простір ззовні.

Актуальними українськими антифейковими проектами є такі інтернет-ресурси як «Реєстр фейків України», «Детектор медіа», «НотаЄнота», «Інститут масової інформації» «StopFake», «Брехунець», «Перевірка» тощо. Разом з цим Центр стратегічних комунікацій та інформаційної безпеки при МКІП разом із Держспецзв'язку, Кіберполіцією та Мінцифрою запустили

інструмент для перевірки чатботів на сайті Dovidka.info. Це інструмент, який перевіряє Telegram-бот на наявність у нього двійників, створених ворогом. Зазначимо, що впродовж липня-червня 2022 р. до кіберполіції надійшло понад 35 тис. скарг з боку населення стосовно існування підозрілих чат-ботів в Telegram. Завдяки цьому вдалось заблокувати понад 300 ворожих профілів. Цей факт красномовно вказує на те, що в інформаційному просторі йде запекла боротьба, але українські спеціалісти успішно їй протистоять. Тільки таким чином необхідно і можливо протистояти дезінформації, маніпуляції, чуткам, фейкам в інформаційному просторі України! [14].

Також блогосфера з початком війни зазнала значних трансформацій. Упродовж перших тижнів усі намагалися оговтатися, думали, що далі робити, як жити. Контент був винятково інформаційний, переважала військова тематика. Це створювало відчуття напруженого стану. Але попри негаразди з'явилося поле для творчості. Увесь біль можна було віддавати блогу, писати говорити на ті теми, які турбують усіх. Це те, що суспільству було потрібне: почуття єдності, почуття, що ти не один проходиш через це все.

Особливої популярності почали набувати патріотичні тренди соціальних мереж, які мали емоційний медіаконтент.

Медіаконтент – це змістовне наповнення друкованого, аудіовізуального, електронного чи конвергентного ЗМІ матеріалами у формі тексту, зображення чи звукозапису з метою передачі інформативних, загальнозначимих, естетично привабливих різножанрових повідомлень, спрямованих на масову аудиторію. Саме масовість, направлення на аудиторію та резонування з нею є головною ознакою медіаконтенту, що виникає під час творчо-виробничого процесу, під час якого залучаються знання, досвід, теоретичні й практичні навички автора та уміння його використовувати технічні засоби втілення задуму в реальність [15]. Блискавично зросла потреба в україномовному контенті, популяризації української музики. Оформлення сторінок замойоріло синьо-жовтими кольорами, патріотичними фотосесіями. Війна зробила те, чого ворог не очікував – зміцнила нашу національну самосвідомість, віру, любов до України!

> *Професіонали і аматори культурної і digital індустрії України згуртувалися на темі айдентики єдності як одного із інструментів інформаційного спротиву в умовах війни. Айденетика – це найважливіша складова у формуванні позитивного іміджу бренду. Як зазначили М. Нетреба та Д. Рижова айдентика єдності стала продуктом функціонування інформаційного фронту в умовах сучасної війни... і одним із*

структурних елементів загальнонаціонального брендингу України [16].

Українські креативні митці завдяки різноманітним жанрам бажали підняти патріотичний дух українців, донести світові весь біль і страждання України, показати її незламність.

Завдяки медіа поширювалися серії малюнків художниць В. Наумової, Н. Лещенко, де головними героями є жінки, які захищають свої родини, дітей, дім, Батьківщину. За допомогою сучасних технік відеомейкери В. Крохіна і С. Анісімова створили серію арт-зображень, де на фоні понівечених будинків та долі людей постають образи мирного, щасливого довоєнного життя.

Основними мотивами в роботах фотографів стали моторошні кадри зруйнованих вулиць, моменти евакуації людей, очі дітей, тварин, які вимушені були перебувати в цьому хаосі. Особливо хочеться звернути увагу на світлини, які побачив весь світ. Світлина з Тетяною Блізняк, яка годує немовля в метро опублікував у своєму Instagram угорський журналіст видання Teleks Андраш Фьольдеш. Ілюстраторка з Дніпра М. Соломенникова, побачивши цю світлину намалювала картину «Київська Мадонна», героїня якої уособлює всіх матерів України у цей складний час. З часом в храмі Неаполя при школі сестер-францисканок з картини «Київську Мадонну» створили ікону.

У соціальних мережах стала вірусною світлина стіни зруйнованого будинку в Бородянці, на якій висить кухонна шафа з глиняною скульптурою півня зверху. Світлину зробила Є. Серватинська, а майстри фотоколажу і мемів одразу взяли її за основу для розповсюдження меседжа «Тримаймося!», яке стало символом стійкості і нескореності українців.

Креативною зброєю проти ворога виявилися тиражування патріотичних поштових марок від державного підприємства «Укрпошти». В квітні 2022 р. було випущено першу марку з фразою, яка з самого початку агресії рф стала знаковою для всіх українців: «Русскій воєнний корабль, іди…!». Наступні марки були посвячені: найпотужнішому у світі українському літаку АН-225, марка з назвою «Українська мрія», ілюстрації з відомою фразою «Доброго вечора, ми з України!», добре відомому світові чернігівському псу-розмінувальнику Патрону, невпинним як бджоли волонтерам, енергетикам і працівникам інфраструктури (марка «Воїни світла. Воїни добра»), марка до річниці повномасштабної російсько-української війни (марка «ПТН ПНХ!»). Марки цих унікальних тиражів активно працюють на благодійність. На всіх он-лайн майданчиках в Україні та за кордоном можна придбати тематичний товар із зображенням патріотичних марок. Так українці прискорюють

перемогу одночасно через підтримку як культурного опіру, так і принесення коштів для ЗСУ.

Сучасні українські співаки, музиканти, продюсери виступили з однією із інформаційних зброй, яка споконвіку потужно піднімала бойовий дух – музикою. Так, наприклад гімн січових стрільців «Ой у лузі червона калина» набула нової хвилі популярності. Спочатку з українським музикантом, автором пісень гурту «Бумбокс» А. Хливнюком цю пісню заспівали флешмобом відомі українські зірки, а потім українці приєдналися до цього дійства.

У 2022 році на пісенному конкурсі «Євробачення» український гурт «Kalush Orchestra» отримав перемогу із піснею «Стефанія», яка була присвячена матері. «Стефанія» стала символом подяки військовим, які в той час знаходилися на металургійному комбінаті «Азовсталь» у Маріуполі, який кожен день піддавався бомбардуванню з боку рф.

> *Навесні 2022 р. відомий український співак С. Вакарчук виконав пісню «Обійми мене» на руїнах харківського Палацу Праці в супроводі фортепіано, скрипки та віолончелі. Харків'янин Д. Карачевцев виконував класичні і сучасні партії на віолончелі на тлі розтрощених будівель у центрі міста.*

Навіть всесвітньовідомі актори, співаки, гурти підтримали народ України своїми виступами. Так, британський рок-гурт Pink Floyd, презентував пісню «Hey Hey Rise Up» за мотивом «Ой у лузі червона калина», де вокал виконував А. Хливнюк, хорові партії – Український ансамбль пісні і танцю імені Григорія Верьовки. Американський метал-гурт Metallica своїми концертами зібрав 1 млн доларів і передав до фонду World Central Kitchen, який займається справами українських біженців [17].

Музиканти, співаки всього світу об'єдналися заради того, щоб промовисто вказати на силу музики і пісні, яка може донести світові правду про воєнні злочини росії.

Протистояння державі-агресору вилилось й у форму влаштування різноманітних перфомансів по всьому світові.

У грузинській столиці Тбілісі учасники перфоменсу імітували пози людей, яких знайшли мертвими у Бучі після відступу окупантів. У Берліні, Варшаві, Будапешті відбулися перфоманси, які нагадали про російське бомбардування Драматичного театру в Маріуполі, в сховище якого переховувалося цивільне населення. 7 березня 2022 року в угорській столиці на меморіалі «Бронзове взуття», який є пам'яттю про загиблих євреїв під час Другої Світової війни, відбулася акція вшанування пам'яті загиблих у Маріуполі. Поруч із бронзовим взуттям з'явилося 300 пар сучасного

чоловічого, жіночого, дитячого взуття. Це пам'ять про те, що найменше 300 чоловіків, жінок, дітей вбила російська авіабомба, скинута на Маріупольський драмтеатр.

18 березня 2022 р. у Львові на площі Ринок відбувся перфоменс, де було виставлено 109 порожніх візочків та автокрісел, що символізувало кількість українських дітей, яких вбила росія. А 25 березня 2022 р. в Каліфорнії, в місті Сантана Роу мешканці, біженці з України вшанувати пам'ять загиблих українських дітей, розмістивши вже 128 пар дитячого взуття на центральній вулиці [18].

> *Однією з форм підтримки відважних українців виявилася інсталяція. Підсвітка синіми і жовтими кольорами урядових будівель, оперних театрів, стадіонів, соборів, музеїв, мостів, хмарочосів, а також підняття українського прапору в більшості країнах світу на знак солідарності з Україною.*

Мета цих перфомансів полягала в тому, щоб привернути увагу світу до жахливої війни в Україні, показати як російська армія знищує майбутнє української нації.

Зазначимо, що за інформацією Офісу генерального прокурора України станом на 14 лютого 2023 року більше ніж 1384 дитини постраждали в Україні внаслідок повномасштабної збройної агресії рф. За офіційною інформацією ювенальних прокурорів 461 дитина загинула та понад 923 отримали поранення різного ступеню тяжкості [19].

Після цією моторошної статистики зворушливим є вчинок футболіста Девіда Бекхема, який на один день передав свою сторінку в Instagram з 71,4 млн підписниками українській лікарці, директорці Харківського регіонального перинатального центру І. Кондратовій. Лікарка виклала кілька коротких сторіз, у яких показала, як працює в умовах війни дім, де народжуються діти. Донати, що зібрав зі сторіз лікарки Д. Бекхем передав до фонду «Unicef».

Завдяки ЗМІ, соціальним мережам всі ці події набули широкого медіарозгласу. Цивілізований світ безпосередньо побачив і відчув ті масштаби трагедії, які відбуваються з незалежною, демократичною українською державою в 21 столітті.

Поки ЗСУ боронять Україну на передовій, захищаючи країну зі зброєю в руках, митці, digital-спільнота**,** небайдужі громадяни привертають увагу світу за допомогою різних мистецьких акцій та перформансів. Пісенний, музичний, марковий креатив допомагає Україні виборювати перемогу, стверджуючи любов до власних символів і ненависть до ворогів, а через меми,

коломийки, малюнки ставитися до страхіть війни з деяким гумором та філософським сарказмом.

> *Креативний опір вже став маркером на означення приналежності до української нації, яка веде справедливу, визвольну боротьбу і* уособлює незламність і волю.

З початку російсько-української війни роль медіа в комунікаціях біженців і внутрішньо-переміщених осіб виявляється надзвичайно важливою. Українські медіа перетворилися на механізми та інструменти, які допомагають прийняти населенню свідоме, інформативне рішення. Так телебачення, радіо, газети національного і місцевого рівнях своєчасно надають стислу інформацію для біженців і ВПО стосовно отримання державної допомоги, допомоги від міжнародних та громадських організацій, адреси районних центрів надання адміністративних послуг, центрів волонтерства та захисту, гуманітарних штабів тощо. За певних умов ця інформація є важливою для вироблення життєвих настанов. У сучасних реаліях медіа виступають не тільки засобом інформування населення, а і надають пропозиції стосовно вирішення нагальних проблем через здійснення сумісних практик.

В перші місяці війни спостерігалося значне залучення аудиторії та поширення контенту соціальних мереж. Провідними джерелами інформації виступали такі діджитал-інструменти як месенджери Telegram, Viber, WhatsApp, Messenger, соціальні мережи Instagram, Facebook, YouTube, Twitter, Tik Tok, вебсайти, що підтверджує їх важливу роль в інформаційно-комунікаційному процесі. Особливу популярність набули Telegram та Viber, які завдяки синхронізації підписок, веб-версії на мобільному пристрої стали оперативнішими за сайти та соцмережі. Основною причиною поширення користування месенджерами для отримання інформації є зручність, оскільки багато інформації з різних джерел зібрано в одному місці. Саме через їх доступність, відносну простоту у використанні більша частина населення, а особливо біженці, ВПО мали унікальну можливість швидко отримувати необхідну інформаційну допомогу.

В умовах війни в соціальних мережах активізувалася робота чат-ботів. В рамках нашого дослідження ми проаналізували основні державні і волонтерські платформи, а також чат-боти в Telegram і Viber, які призначені для швидкого отриманні чи надання необхідної інформації населенню щодо нагальних питань у воєнні часи. Зазначимо, що в українському медійному просторі існує велика кількість платформ і чат-ботів урядового, профільного, територіального, місцевого спрямування, які цілодобово надають інформацію, що стане в нагоді вразливим верствам населення.

Медіа, як найпотужніша система соціальної комунікації, висвітлює підтримку біженцям, ВПО як за вертикальним рівнем – «держава-громадянин», так і за горизонтальним рівнем – між індивідами, різними соціальними групами суспільства тощо.

На вертикальному, національному рівні – на сайтах Офісу Президента України Володимира Зелінського, Кабінету Міністрів України, Міністерства соціальної політики України, Міністерства з питань тимчасово окупованих територій України та інших – активно поширюється інформація щодо нагальних питань у контексті безпеки, здоров'я, евакуації, волонтерської діяльності, порядку надання матеріальної, гуманітарної допомоги, соціальних послуг населенню тощо. Для забезпечення швидкого поширення інформації, новин, ефективної взаємодії, налагодження зворотного зв'язку й формування довіри між владою і населенням, використовують різноманітні комунікаційні інструменти, наприклад, такі як соціальні мережі. Соціальні мережі є одним з інструментів реалізації комунікаційної стратегії держави, а їх використання допомагає побудувати взаємозв'язок влади з населенням в режимі реального часу.

Державні інституції через державні платформи «Дія», «еДопомога» здійснюють соціальні, економічні, освітні, правові програми, реєстрацію переміщених осіб, розподіляють грошові кошти державних субсидій, гуманітарну допомогу, співпрацюють з міжнародними благодійними організаціями, фондами. Зазначимо, що ці платформи відіграють роль механізму, за допомогою якого відбувається активний зворотній зв'язок з боку населення до влади з інформуванням щодо практичної реалізації запроваджених програм.

За горизонтальним рівнем взаємодії між індивідами відбувається обмін різноманітної інформацією, як-то обрання безпечного маршруту евакуації, знаходження тимчасового житла, надання медичної допомоги, отримання гуманітарної, фінансової допомоги тощо.

Зазначимо, що під час дослідження було виявлено той факт, що війна має наслідком звуження кола довіри до кола безпосередніх особистісних контактів – друзів, знайомих, незнайомих людей. Так сумарний відсоток отримання допомоги від незнайомих та малознайомих людей під час евакуації склав 56 %. Це вказує на високий рівень співчуття, довіри між людьми, бажання надати допомогу один одному. В зв'язку з цим з особливою увагою треба підійти до праці потужного українського і світового волонтерського руху, який моментально активізувався і почав надавати допомогу з усіх куточків світу українцям. Як відзначили 20 % респондентів, їм під час

евакуації допомагали волонтерські організації на шляху переїзду, а 14 % – під час приїзду до кінцевого місця призначення.

За умов становлення інформаційного суспільства, розвитку інформаційно-комунікаційних каналів, появи нових засобів медіа, накопиченню технологічного капіталу в українському суспільстві соціальні мережі виступають одним із інструментів здійснення соціальних практик.

Таким чином, можна констатувати той факт, що під час війни відбулася інформаційна згуртованість суспільства як на вертикальному, так і на горизонтальному рівнях. Злагодженість дій державної, місцевої влади та населення, відповідальність за подальшу долю держави в вирішальний час демонструє єдність нації. В медіапросторі між владою і населенням встановилася довіра на основі солідарності, вмінні згуртуватися, спільних зовнішніх викликів, захисту єдиних цінностей і розуміння того факту, що існує достатньо інформаційних ресурсів аби протистояти ворогу за будь-яких обставин.

Особливу популярність під час війни набуло блогерство. Довіра людей до тих чи інших джерел чи повідомлень є скоріше емоційно обумовленою. З психологічної точки зору – це те, що потрібно людям: почуття єдності, довіри, що ти не один проходиш через суворе випробування війною. Сьогодні в роботі блогерів є цінним уміння приймати швидкі рішення, адаптуватися, протидіяти дезінформації та маніпуляціям, тобто все те, що може відповідати навичкам в роботі кризових комунікацій.

Блогосфера з початком війни зазнала значних трансформацій. Особливої популярності почали набувати патріотичні тренди соціальних мереж, які мали емоційний медіаконтент. Професіонали і аматори культурної і digital індустрії України згуртувалися на темі айдентики єдності як одного із інструментів інформаційного спротиву в умовах війни. Українські креативні митці через новітні форми малювання, фотографування, пісенних флешмобів, перфоменсів, інсталяцій, тиражування марок доносили світові незламність України. Звичайно, це зліпок часу, який є можливим тільки тут і зараз. Але в майбутньому люди краще зможуть зрозуміти ті настрої, що панували в нашому суспільстві саме завдяки таким культурним явищам.

В умовах війни особливу значимість набули фактчекінгові ресурси, які неупереджено аналізують інформацію, викриваючи маніпуляційні, фейкові, пропагандистські технології. Часто вибір медіа залежить не лише від якості контенту, але й від того, чи відповідає дискурс певного медіа переконанням споживача Симптоматичним явищем у функціонуванні медіасистеми є масове поширення «фейків», створення викривленої картини реальності. Аналіз антифейкових ресурсів, наявних в українському інформпросторі, засвідчив, що вітчизняна медіасфера наповнена якісними засобами протидії неправдивій

інформації в умовах воєнного стану. Сьогодні функціонують як регіональні, так і національні фактчекінгові засоби масової комунікації, які прозоро аналізують факти для формування якісного медійного контенту. А одним із завдань медіа є те, щоб весь цивілізований світ безпосередньо побачив і відчув той руйнівний вплив війни на процес сталого розвитку незалежної, демократичної української держави.

Медіа щодня доводять меседж, який так потрібен всім українцям, а особливо тим, хто був вимушений покинути рідну домівку – біженцям і ВПО, що Україна непереможна, стійка та смілива, що головним завданням кожного українця є перемога над ворогом, яку вони наближають, працюючи кожен на своєму напрямку!

3.4 ОСВІТА ЯК СОЦІАЛЬНИЙ КАПІТАЛ В ЧАСИ ВІЙНИ: СУСПІЛЬНИЙ ТА ОСОБИСТІСНИЙ ВИМІРИ

Україна переживає тривалу повномасштабну війну. Віра українців у перемогу та планування розвитку країни після неї — це те, що викликає подив і повагу в наших західних союзників, і те, що надає нам сили. Доки триває війна, в тилу закладається фундамент під нову післявоєнну Україну. В кожній галузі і сфері будуємо консенсус, щоб максимально скористатися з вікна можливостей для реформ, коли воно відчиниться.

Соціальні інститути, серед яких і освіта, є невід'ємною частиною людського суспільства, оскільки вони є одними з найважливіших структурних елементів, що регулюють поведінку в різних сферах соціального життя. Ще в XX столітті вища освіта перетворилася на джерело стратегічних ресурсів, яка визначає людські та технологічні ресурси суспільства, в засіб накопичення людського капіталу і знань. Тому підготовка людства до нового етапу свого розвитку можлива з урахуванням багатьох соціально-економічних чинників, але, мабуть, найвирішальнішою є система вищої освіти. Це пояснюється тим, що в умовах радикальних змін, характерних для багатьох країн, інститут вищої освіти дозволяє здійснювати процес відтворення соціального досвіду, закріплювати нові орієнтири громадського розвитку.

У новітній період історії Україна, незважаючи на суттєві проблеми у її розвитку, що пов'язані з перманентно протікаючими системними кризами й трансформаціями, а також з активним пошуком власної стратегії розвитку, залишилася країною, що має потужний потенціал, орієнтований на створення технічних та технологічних інновацій. Особливу роль в цих пошуках й модернізації займає вища освіта, перед якою стоїть завдання не стільки адаптуватися до складних умов, а й бути готовою стати надійною основою самоствердження країни як вільної, сильної, самобутньої та процвітаючої держави.

Теоретичну базу дослідження освіти складають праці зарубіжних дослідників, чиї роботи присвячені цивілізаційній обумовленості змін у системі освіти – З. Баумана, Д. Белла, І. Валлерстайна, Ф. Кумбса, Б. Саймона, О. Тоффлера та класики структурно-функціонального підходу (Р. Мертон, Т. Парсонс).

Загалом, протягом останніх десятиліть проблеми освіти були в центрі уваги багатьох дослідників України. Інституціональні проблеми розвитку та функціонування вищої школи глибоко розроблялися (В. Астахова, В. Чепак, С. Шудло), ведуться дослідження з проблем суб'єкт-об'єктних відносин у системі вищої освіти (В. Піча, Н. Черниш), розробляються проблеми управління вищою школою (В. Городяненко, Н. Липовська, В. Полторак) та ін. Необхідно відзначити значний внесок у соціологію освіти таких вчених, як: В. Бакіров, Л. Бєлова, В. Волович, К. Михайльова, І. Нечитайло та багатьох інших.

Найчастіше освіту визначають з двох позицій: як специфічний вид діяльності або як соціальний інститут. Звичайно ж, ці два підходи нероздільні, але в конкретних дослідженнях завжди віддається перевага одному з них.

Проектуючи цю тезу на систему освіти як соціальну організацію, можна стверджувати, що джерелом змін в системі освіти можуть являтися як внутрішні потенції, так і зовнішні. Що з них природніше, а що штучно, питання досить спірне. Але і ті, і інші спричиняють за собою не лише змістовні зміни в системі освіти, але і структурні. Для забезпечення випереджаючого розвитку людини в порівнянні з суспільною практикою освітня система може використати бази оцінок «від майбутнього», які припускають, що соціальні критерії якості освіти повинні переважно спиратися на побудову проектних моделей освіти, що забезпечують вільний і усебічний розвиток людини. Мета освіти в загальній формі може бути представлена в наступній формулі: за допомогою різноманітної навчальної та практичної діяльності засвоїти прогресивний досвід людства, виявити фундаментальні, базові знання і

підготувати на їх основі людину до продуктивної участі в громадській практиці, передусім до професійної діяльності, що відповідає рівню попереджуючого розвитку цивілізації.

> *З усього різноманіття цілей функціонування системи освіти хотілося б виділити найбільш актуальну сьогодні – це формування такої системи, яка була б здатна радикально підвищити ефективність і якість розвитку особистості з новим типом мислення й підготовки фахівця, що відповідає вимогам сучасного суспільства з урахуванням попереджуючого задоволення ціннісних очікувань суспільства і регіонів.*

З урахуванням цього у порядку значущості можна виділити наступні ключові завдання системи освіти на поточне десятиліття:

– збереження і посилення освіти як гаранта комплексної безпеки країни;

– зміна типу розвитку освіти, перехід від централізованої системи з плановим управлінням до оновленої системи як самоналагоджувальної складової суспільства;

– модернізація структури і змісту освіти, досягнення світового рівня у визначальних ланках навчання і науки [1].

Останні роки вища освіта України перманентно перебуває під впливом інтенсивних трансформаційних процесів, які, з одного боку, викликані об'єктивними змінами ідей, знань та технологій у суспільстві, а з іншого боку, – намаганням держави реформувати систему вищої освіти в Україні відповідно до сучасних вимог. Це ставить проблему забезпечення і покращення якості вищої освіти України як одне із ключових завдань національної освітньої політики.

В умовах наростання проблем які несуть глобальну загрозу можливості сталого розвитку деяким країнам, освіта та наука бере на себе завдання виховати фахівців, які зможуть впоратися з цими проблемами. Наука виконує тепер місію збереження балансу між природою та людиною.

> *Тепер головною місією освіти стає не лише передача знань, але й розкриття творчого потенціалу кожної людини. Для досягнення цієї місії необхідна координація зусиль вчених з різних галузей, активної участі громадського сектору.*

Економічний, політичний, соціальний розвиток України буде залежати від ефективного поєднання креативу, творчості та професіоналізму кожного українського громадянина. Як відомо, економіка залежить від можливостей освіти, тому що освіта формує певний рівень знань, вмінь та навичок. Тобто,

якщо немає розвитку освіти, то і не є можливим розвиток економіки держави, і це потрібно чітко усвідомлювати. Саме тому країни які вкладали ресурси в якісну освіту, яка дозволяє формувати професіоналів, та дає можливість всебічного розвитку людині, змогли досягти успіхів в економіці.

Розвиток освіти повинен набути випереджального безперервного характеру, освіта повинна гнучко реагувати на всі процеси, що відбуваються в Україні. Підвищення якісного рівня освіти має бути спрямоване на забезпечення економічного зростання держави та розв'язання соціальних проблем суспільства, подальше навчання і розвиток особистості. Якісна освіта є необхідною умовою забезпечення сталого демократичного розвитку суспільства. Тому головним завданням вищої освіти є більший доступ громадян до освіти, підвищення її якості з метою кращої підготовки громадян до вимог сучасного суспільства і подолання ризику безробіття [2].

Сьогодення вимагає від сучасного освітнього простору, зокрема вищої освіти, модернізації усіх її компонентів. Перед сучасною вищою освітою сьогодні стоять завдання переформатування старої й створення нової вищої освіти.

На думку Михайла Вінницького за останні роки в освітній сфері здійснено дві фундаментальні реформи [3].

Запроваджено суттєву автономію закладів вищої освіти, через яку зближено українську систему вищої освіти з європейською. Серед інституційних змін – впровадження трирівневої структури (бакалавр, магістр, доктор філософії), створення незалежної від МОН системи забезпечення якості вищої освіти (НАЗЯВО), завершення реформи аспірантури, скасування дипломів державного зразка тощо.

> *Запроваджено компетентнісний підхід до визначення змісту освіти на всіх рівнях базової освіти, зокрема через Нову українську школу (НУШ). Змінено підходи до навчання в молодших класах, модернізовано шкільну програму, систему підвищення кваліфікації вчителів.*

На наш погляд, у вищій освіті України сталися кардинальні зміни. По-перше, безумовно, введено багаторівневу систему підготовки фахівців. По-друге, фундаменталізація змісту програм вищої освіти, що спричинило істотне скорочення номенклатури спеціальностей, а також стало основою для перетворення інститутів в університети. На початок XXI століття вітчизняна система освіти повністю містила основні структурні компоненти соціальних проблем, до яких відносять, по-перше, зміну соціально-економічної обстановки, – створення нової незалежної держави Україна, і, по-друге,

формування ринкових стосунків, що привело до кардинальної зміни в усіх соціальних інститутах і зробило на них формувальний вплив.

У рамках цих загальних тенденцій здійснюються заходи щодо вдосконалювання й підвищенню ефективності управління вищою школою відповідно до нових вимог. Заслуговують на увагу наступні аспекти цієї діяльності:

Різноманіття концепцій і практичних підходів до управління вищою освітою в багатьох країнах обумовлене розходженнями в організаційних структурах систем вищої освіти, правових основах, традиціями. Разом з тим чітко проглядаються загальні тенденції, властиві багатьом країнам. Головними з них є: децентралізація й демократизація управління; розширення автономії вищих навчальних закладів з одночасним посиленням їх підзвітності й відповідальності перед суспільством; рух убік ринкових моделей організації, управління й фінансування вищої освіти.

Чітке розмежування в законодавчому порядку функцій і відповідальності між різними рівнями управління вищою освітою: загальнодержавним, регіональним, муніципальним і інституціональним. З підвищенням ролі вищої освіти в забезпеченні сталого розвитку в конкурентоспроможності держав на світових ринках підсилюється роль загальнодержавних органів управління у виробленні стратегії й політики розвитку вищої освіти, координації зусиль і ресурсів, необхідних для нормального функціонування вищої школи. Усі інші управлінські функції делегуються нижчим ешелонам влади відповідно до запропонованих його законами обов'язками й правами в даній сфері.

Особливу роль починають відіграти комунікації як засіб взаємодії із зовнішнім середовищем. Виникає необхідність в упорядкуванні й, відповідно, структуризації комунікативного простору, у якім проходить інформаційний обмін навчального закладу.

Сучасна Україна активно реалізує діджиталізаційну трансформацію суспільства.

Динамічно збільшується кількість інтернет-користувачів у країні. За результатами моніторингу Інституту соціології НАН України, у 2021 р. близько 4/5 українців віком від 18 років зазначали, що є користувачами Інтернету. За двадцять років країна пройшла шлях вагомого збільшення кількості інтернет-користувачів: від 4,3 % користувачів Інтернету у 2002 р. до 79,9 % у 2021 р. [4, с. 132]. Протягом останніх років активна діджиталізація відбувалася в усіх регіонах країни. Зауважимо, що Західний регіон, який протягом тривалого часу відставав від інших регіонів за темпами нарощування

кількості інтернет-користувачів, у останні роки також демонстрував вагоме підвищення цього показника.

Диджиталізація освітніх процесів може стати шансом для мільйонів українських школярів продовжити отримувати якісні знання в українській освіті, а значить продовжувати бути ментально пов'язаними зі своєю батьківщиною. Це дозволить зменшити відтік талановитих молодих людей за кордон.

> *Умови воєнної агресії змінили процеси розвитку сучасної Україні та не змінили вектор її спрямування на інтеграцію до Європейську Союзу й модернізації вищої освіти найкращими зразками Європейської освіти. Питання збереження власного потенціалу і модернізації вищої освіти в складних умовах воєнної агресії актуалізують дослідження специфіки розвитку вищої освіти України.*

Із початком повномасштабної військової агресії російської федерації проти України 24 лютого 2022 р. ворожій атаці піддався соціально-економічний устрій України, значних руйнувань та пошкоджень завдано інфраструктурним об'єктам, будівлям суспільно-соціального призначення, серед яких досить багато закладів освіти. Деякі міста й селища України російськими артилерійськими та авіаційними бомбардуваннями були повністю стерті з її мапи, що змусило жителів цих населених пунктів масово евакуюватися, втікаючи з місць окупації й місць, де ведуться активні бойові дії.

Напад на Україну, що супроводжувався варварськими бомбардуваннями міст, які є науково-освітніми центрами, спричинив розвиток кризових процесів в системі вищої освіти. Це проявляється в тому, що традиційні методи ведення освітнього процесу неможливо застосувати, оскільки фактично знищена матеріальна база, а викладачі і студенти внаслідок вимушеної евакуації знаходяться у різних регіонах країни чи навіть за кордоном.

24 лютого 2022 р. у результаті безпрецедентного нападу рф на Україну всі 7 мільйонів дітей в Україні стали дітьми війни – у них було забрано право на освіту, а у освітян – можливість навчати и умовах безпеки та гідності. За інформацією Офісу Генпрокурора України у період 24 лютого – 2 червня 2022 р. (без повного врахування з місць активних військових дій) 721 дитина постраждала від збройної агресії рф, з них 261 дитина загинула та 460 – отримали поранення різного ступеня важкості (Офіс Генпрокурора України, 2022). За даними МОН України, 1888 закладів освіти зазнали шкоди від бомбардувань та обстрілів, 180 – зруйновано повністю (Міністерство освіти і

науки України, 2022). Окрім того, за даними ЮНІСЕФ за вісім років агресії рф проти України на українському Донбасі, починаючи з 2014 р., 750 шкіл було пошкоджено чи зруйновано (GCPEA, 2022) [5]. Під час війни освітній процес може зупинятися, пише О. Вишнякова, або значно змінюватися. Закриття шкіл, університетів, нестабільність і небезпека можуть скласти негативний вплив на дітей та призвести до погіршення їхньої освітньої можливості [6].

> *Система освіти України опинилася в нових реаліях функціонування, а перед освітніми менеджерами постали такі питання, які до сьогодні ніхто не вирішував. Заклади освіти стали штабами допомоги населенню й військовим. Учасники освітнього процесу та науковці працювали як волонтери, збирали й гуманітарну допомогу, передавали кошти ЗСУ, записували відеозвернення до міжнародних ЗМІ, у яких розповідали про реалії російської агресії.*

Існуючий кадровий потенціал суттєво зменшився внаслідок виїзду фахівців в евакуацію в інші регіони країни чи за кордон, призову до ЗСУ, загибелі чи отримання поранень тощо. Заклади вищої освіти (ЗВО), що знаходяться у відносно безпечних регіонах країни не в змозі готувати фахівців потрібного профілю у необхідних обсягах. Переведення ЗВО з фактично знищених територій на нове місце також не вирішує проблему, оскільки займає багато часу, потребує значних матеріальних ресурсів, також далеко не всі викладачі та навчально допоміжний персонал спроможні переїхати і одразу включитися у роботу. В цих умовах одним з дієвих способів швидкого відновлення навчального процесу в університетах є цифрова трансформація усіх аспектів освітньої діяльності ЗВО.

Упродовж короткого часу в Україні було сформовано засади інституційноправового регулювання освітньої сфери на період дії воєнного стану. Таке регулювання здійснюється в межах і відповідно до Закону України «Про правовий режим воєнного стану» від 12.05.2015 № 389-VIII (зі змінами та доповненнями), Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24.02.2022 № 64/202210, затвердженого Законом України від 24.02.2022 № 2102-IX, а також згідно з іншими нормативно-правовими актами України [7].

Уведення в Україні воєнного стану позначилося на всіх сферах суспільного життя. Освітня галузь також зазнала змін. Війна негативно впливає на організацію освітнього процесу, це зумовлює потребу в гнучкій трансформації діяльності освітньої сфери на період дії воєнного стану. Передусім постала необхідність убезпечення учасників освітнього процесу, особливо на початку повномасштабної війни.

У цьому контексті МОН рекомендувало в усіх закладах освіти оголосити канікули щонайменше на два тижні. Тимчасово призупинити освітній процес було рекомендовано також закладам дошкільної освіти. Війна змусила багатьох учасників освітнього процесу масово залишити місця проживання.

Таке масштабне переміщення як у межах України, так і за кордон, стало викликом для системи освіти з огляду на необхідність забезпечення рівного доступу до навчання, створення передумов для утримання учнів і педагогів в сфері впливу української системи освіти та їх повернення, якщо вони виїхали за кордон.

Проте першочерговим завданням влади, що було й залишається актуальним, є збереження життя учасників освітнього процесу, як і кожного громадянина нашої держави. На 18-й день війни (14 березня) у більшості областей освітній процес після вимушених канікул було відновлено. У зв'язку з тим, що в частині регіонів України зберігається реальна загроза життю та здоров'ю мирних жителів, а в більшості регіонів по кілька разів на день може оголошуватися повітряна тривога, МОН рекомендувало організовувати роботу закладів освіти гнучко, залежно від конкретної безпекової ситуації, а саме:

– тимчасове призупинення освітнього процесу (виконання працівниками закладів освіти заходів і завдань, визначених військово-цивільною адміністрацією);

– організація освітнього процесу за дистанційною формою навчання (за погодженням із військово-цивільною адміністрацією);

– застосування змішаної форми навчання. Загальні питання організації освітнього процесу в закладах освіти регламентовано листом МОН «Про організацію освітнього процесу в умовах військових дій» від 06.03.2022 № 1/3371-22 [8].

Організаційна трансформація торкнулася всіх сегментів системи освіти України – від дошкільної до вищої, що стало серйозним викликом. Проте освітні управлінці зробили все можливе для стабілізації освітнього процесу, завершення 2021/2022 н. р., організації вступної кампанії та забезпечення успішного початку нового навчального року.

Поряд із цим не всі заклади освіти змогли продовжити навчання, що зумовлено низкою негативних чинників: руйнуваннями й пошкодженнями приміщень, окупацією, активними бойовими діями, ракетними обстрілами, переорієнтацією закладів освіти на пункти соціально-гуманітарної допомоги

для внутрішньо переміщених осіб тощо. Триваюча збройна агресія російської федерації проти України спричинила загрозу життю та здоров'ю всіх громадян України.

Студенти масово долучилися до розроблення сайтів, створення телеграм-каналів з інформування населення щодо перебігу військових дій та інших важливих питань. Студенти технічних ЗВО організувалися з метою кіберпідтримки країни. Зародився освітній фронт.

Задля створення безпечного освітнього середовища для учасників освітнього процесу з областей, де тривають активні бойові дії, зокрема Донецької, Луганської, Херсонської, окремих громад Запорізької й Харківської областей, станом на 1 серпня 2022 р., згідно з оперативною інформацією МОН, було переміщено (з урахуванням першої хвилі переміщення у 2014 р.) 29 ЗВО та 64 відокремлених структурних підрозділи ЗВО державної, комунальної й приватної форм власності.

За більш ніж чотирімісячний період війни з прифронтових територій також переміщено 40 ЗФПВО та один відокремлений структурний підрозділ

ЗФПВО державної, комунальної й приватної форм власності.

Таким чином, за період із 2014 р. до теперішнього часу через війну й агресію з боку рф в Україні було переміщено 134 заклади вищої, фахової передвищої освіти та їх відокремлених структурних підрозділи, що становить 11,7 % їх загальної кількості по країні.

Введення карантинних заходів, а потім й тотальний перехід організацій України на дистанційне навчання, призвело до актуалізації застосування інформаційних технологій в ЗВО. Міністерство освіти і науки України, громадські організації, освітні кампанії, університети, а також усі небайдужі громадяни докладали чимало зусиль для того, щоб навчальний процес не переривався.

> *Студенти, які виїхали зі своєю родиною за межі України, або навчалися на територіях окупованих ворогом чи прифронтових могли долучитися до дистанційних занять у тих ЗВО, де вони навчалися до війни.*

Як показали результати репрезентативного соціологічного дослідження «Вища освіта в умовах війни очима студентів» 47,5 % опитаних підкреслили, що якість освіти в їхньому навчальному закладі не змінилася, а про істотне погіршення говорили тільки 10,4 % [9]. Зазначене дослідження виконувалося агенцією «InfoSapiens» на замовлення Школи політичної аналітики Національного університету «Києво-Могилянська академія». Фінансова підтримка здійснювалася Представництвом «Фонду Фрідріха Науманна за свободу» в Україні. Дані збиралися протягом червня – липня 2022 р.

У цих умовах коли якісно змінюється характер, зміст й технологія освітньої, науково-дослідної, фінансово-економічної й виробничо-господарської діяльності ЗВО, що природно вимагає відповідних змін у системі керування діяльністю ЗВО.

Основними тенденціями формування цифрової організації поряд з оптимізацією управління внутрішніми процесами на основі інформаційних систем і аналізу великих даних є забезпечення мобільності всіх співробітників ЗВО, соціальність, управління знаннями та людьми і, як наслідок, зміна організаційної структури, культури, сприйняття змін, зміна компетенцій персоналу і системи управління в цілому.

Дедалі поширенішими стають такі тенденції, як віддалений режим роботи, фріланс; паралельна робота, друга кар'єра, поява «гібридних кар'єр» використання в роботі навичок з різних професій; володіння синтетичними знаннями; поява великої кількості нових професій; неповна зайнятість і тимчасові трудові контракти.

Міносвіти нещодавно анонсувало відновлення навчання в Україні, але в офлайн-форматі. Після тривалих карантинів протягом двох років через Covid-19 бажання відновити повноцінне навчання зрозуміле. Втім через війну, розв'язану росією проти України, яка триває і досі, такі плани Міносвіти здаються дуже оптимістичними. З іншого боку, зараз уже можна починати розмову щодо того, якою буде освіта, коли Україна переможе у війні з російською ордою.

Війна змінила плани переважної більшості українських школярів, студентів та працівників освіти. Кожному довелось рятуватись від фізичної небезпеки, а вже після цього оговтуватись та намагатись пов’язати нові реалії зі старим життям. Багато із звичного перестало працювати. Деякі вчителі не змогли або не захотіли відновлювати дистанційний навчальний процес, бо змінили місце проживання. 26 000 викладачів виїхали за кордон, частина з них не змогли проводити заняття з учнями онлайн та знайшли роботу в новій країни проживання [10].

У цьому напряму ЗВО України накопичено певний позитивний досвід, оскільки в умовах пандемії COVID-19 значна їх частина впровадила в освітній процес сучасні інформаційні комп’ютерні технології. Серед іншого вони забезпечують: віддалений доступ до розкладу занять; віддалений доступ до бібліотечних ресурсів, репозитарію та інших інформаційних баз тощо; можливість дистанційного проведення занять (лекційних, практичних, проведення контролів знань, ведення консультацій тощо), у т.ч. формування віртуальних груп студентів які знаходяться у різних місцях, надання їм доступу до необхідних методичних матеріалів і т.п.; відеозапис занять з можливістю його переглянути за необхідністю, зокрема тими студентами, які

не змогли бути присутніми на заняттях у відведений час; моделювання і симуляцію практичних і лабораторних занять, які за традиційними технологіями потребують спеціального обладнання; контроль відвідування студентами занять; доступ студентів і викладачів до необхідних програмних продуктів; і багато іншого.

Значна кількість школярів почали відвідувати навчальні заклади в країнах Європи та переключились на адаптацію до життя там. 670 000 учнів покинули Україну через війну. І у багатьох з них змінились пріоритети. Тепер учням за кордоном незрозуміло, навіщо вивчати правила відмінювання іменників в українській мові, якщо всі навколо розмовляють польською, німецькою, іспанською або французькою.

Хоча бомби країни агресора падали на будівлі шкіл та університетів, вони зруйнували і саму систему освіти. Хоч як прикро усвідомлювати таку руйнацію, можна знайти і позитивний бік цієї ситуації – українську систему освіти доведеться відбудовувати, реформувати та впроваджувати велику кількість інновацій. А значить, після війни її якісь має зрости.

> *ЗВО України, університети, з перших днів війни зіткнулися зі безліччю проблем, які вимушені були вирішувати як кажуть з «колес». В ЗМІ активно обговорюється питання: «Чи готові були пересічні українці до війни?» А чи готові до війни були заклади освіти – дитячі садки, школи, гімназії та ліцеї, коледжі й училища, університети? Вища освіта України, як і вся сфера освіти в цілому, у воєнний період постала перед реальними викликами та загрозами, які спроможні призвести до непередбачених втрат у державі.*

І хоча завдання забезпечення якісної науки та освіти в закладах освіти України залишилися незмінними, актуалізувалося питання щодо забезпечення безпеки усіх учасників освітнього процесу. Водночас освітяни вимущені бути готові давати відповіді на запити воєнного часу.

Війна росії проти України вишикувала всіх єдиним фронтом у протистоянні ворогові. А університети стали потужним форпостом для збереження і розвитку науково-технічного потенціалу, а також підготовки майбутніх кваліфікованих спеціалістів європейського рівня для відбудови держави після війни.

Перед керівництвом університетів та науково-педагогічними колективами постали виклики: виконання графіку освітнього процесу, навчальних програм і планів; забезпечення якості освіти та надання освітніх послуг; забезпечення доступу до освіти; запобігання надзвичайних ситуацій; захист учасників освітнього процесу; надання психологічної допомоги

здобувачам вищої освіти, слухачам та працівникам; внесення позапланових змін до внутрішніх нормативних документів тощо.

За час війни університети, котрі опинилися на лінії вогню, у прифронтових областях, зіштовхнулися також із проблемами збереження матеріального фонду, проведення наукових досліджень, проходження акредитації, та загальна проблема була – як утримати студентів та викладачів та як здійснити набір першокурсників у таких складних умовах. Через небезпеку чимало людей переїхало до інших областей або за кордон, а іноземних студентів довелося оперативно евакуювати. На діяльності одних війна позначилася мінімально, інші ж або, у зв'язку з окупацією, мали евакуюватися до безпечніших регіонів, або, залишившись на підконтрольній українському уряду території, зазнали руйнувань і тому мусили адаптуватися під кардинально нові умови.

> *У воєнний період, як показала практика, вітчизняна освіта нагально потребує динамічних змін, інноваційних проєктів, оцінки реального стану проблем, переорієнтації всіх учасників освітнього процесу, нових підходів, методів, принципів щодо організації освітнього процесу, оновлення змісту забезпечення якості освіти та нових поглядів на реалізацію стратегічного розвитку освіти в цілому.*

І тому, у таких складних умовах у нелегкий для країни воєнний час постало питання щодо забезпечення стійкості освіти шляхом чіткого дотримання таких її основних принципів освітньої діяльності як: доступність для кожного громадянина усіх форм і типів освітніх послуг, що надаються державою; рівність умов кожної людини для повної реалізації її здібностей; забезпечення якості освіти та якості освітньої діяльності; забезпечення рівного доступу до освіти; пріоритетність загальнолюдських духовних цінностей; інтеграція у міжнародний та науковий простір; інтеграція з ринком праці; гнучкість і прогностичність системи освіти; поєднання державного управління і громадського самоврядування в освіті [12]. Реалізація виокремлених принципів, що передбачені Законом України «Про освіту», у прямому сенсі виявилася під реальною загрозою під час введення воєнного стану. В аспекті конституційного тлумачення статті 53 Конституції України «держава забезпечує доступність освіти» для всіх учасників освітнього процесу [13]. Згідно з Указом Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» [7] та відповідними розпорядженнями МОН України, на час введення воєнного стану заклади вищої освіти, університети перейшли на дистанційну форму навчання на всіх освітніх рівнях.

В умовах воєнного стану всі ЗВО України визначили свої реалістичні завдання – продовжити реалізацію місії стратегій університетів, навчання, підготовку здобувачів вищої освіти на усіх її рівнях; належне і стабільне функціонування університету відповідно до його основних завдань та функцій в умовах війни.

Однак заклади вищої освіти знайшли шляхи вирішення й цих питань [14]. Незважаючи на складні умови, вони провели вступну кампанію і тепер ведуть навчання студентів. В багатьох ЗВО були створені гуманітарні штаби, щоб оперативно допомагати студентам, працівникам університету та членам їхніх родин, організувати евакуацію та переміщення. Активізували налагодження міжнародних партнерських зв'язків. Розпочали пошук закордонних майданчиків для очного навчання та підтримки комунікації між тими представниками спільноти, які мусили виїхати. Перевели частину колективу на гібридну очно-дистанційну форму роботи. Зберегли заробітну платню науковцям і викладачам.

У воєнний період в учасників освітнього процесу виникають потреби, які пов'язані не тільки з їх професійною діяльністю та процесом здобуття вищої освіти, а й реалізацією громадянських обов'язків щодо волонтерської діяльності, дотримання інформаційної безпеки, надання психологічної, первинної медичної допомоги тощо. Тому більш затребуваною на цій початковій стадії воєнного часу стає неформальна освіта, в тому числі й післядипломна. Відбувається мобільне переорієнтування діяльності колективу університету, його менеджменту в частині вироблення нових механізмів, рекомендацій, внесення змін у внутрішні нормативні документи закладу освіти щодо виконання всіх властивих їм функцій у повному обсязі. Виникає гостра необхідність і потреба подолання загрози руйнації освітнього процесу і втрати керованості структурними підрозділами. Саме у цей період спостерігається значне ускладнення комунікації між усіма учасниками освітнього процесу, організації освітнього процесу, обмежується можливість проведення не лише аудиторних занять, а й дистанційного навчання в цілому.

Серед пріоритетів функціонування системи освіти України – не лише збереження певних освітніх стандартів, а передусім динамічний розвиток. Але ще багато чого треба зробити. Представники університетів із Харкова, Миколаєва та Сум наголосили також на пріоритетах і змінах, які дозволять зробити українську освіту ще якіснішою та вивести її на один рівень із європейською [14]. Створення і затвердження загальнодержавної програми будівництва в закладах вищої освіти укриттів, які б відповідали нинішнім безпековим вимогам.

Лібералізація законодавства для безбар'єрного створення майданчиків українських університетів за кордоном. Впровадження мораторію на проведення акредитаційної експертизи університетів, щонайменше, на три роки для областей, які перебувають у фронтових або прифронтових зонах. Надання університетам повної автономії. Забезпечення умов розвитку науково-виробничого потенціалу. Розширення міжнародної співпраці та можливостей грантової підтримки. Зміна підходів у реформуванні системи освіти: замість латання та модернізації радянської основи, створити нову модель західного зразка.

Чи стала війна поштовхом до остаточного реформування галузі вищої освіти? Відповідь на це запитання знатимемо, коли в Україні припиниться латання й модернізація застарілої радянської системи, університети нарешті отримають повну автономію, а лібералізоване законодавство дасть можливість відкривати університетські майданчики за кордоном. І роль держави має полягати у їх підтримці.

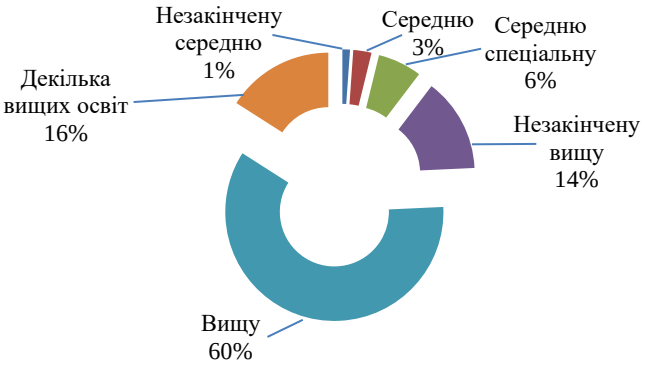

Рисунок 3.4.1 – Розподіл респондентів дослідження за рівнем освіти

Між тим система освіти вистояла та стала ще одним незламним ресурсом й соціальним капіталом, завдяки якому Україна зможе вистояти, перемогти й розбудувати повоєнну економіку, інфраструктуру й життя в цілому. Освіта й стала особистісним ресурсом й капіталом багатьох українців, що рятувались від війни. Це підтверджують результати дослідження, що проводили науковці кафедри соціології і публічного управління Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут».

Дослідження проводилося у червні-липні 2022 року за допомогою Інтернет-опитування (N=1170 осіб), вибірка стихійна, регіональна за принципом снігового кому. В опитані взяли участь мешканці України, які до

початку воєнної агресії 24 лютого 2022 року, проживали на території усіх областей України. До опитування вдалося залучити представників всіх регіонів окрім Автономної Республіки Крим. Респонденти окремих територій становили від 2 % до 10 % обсягу вибірки. Найбільша кількість опитаних представляє Харківську область як ядро ініціювання дослідження [15].

В цілому в дослідженні взяли участь більше половини респондентів (60 %), які на момент опитування мали вищу освіту, ще 16 % мали декілька вищих освіт (рис.3.4.1). Наявність такого освітнього потенціалу серед опитаних дає змогу говорити про певний особистісний капітал українців.

На жаль більша частка тих учасників опитування, що мали вищу освіту й декілька вищих освіт, виїхали за кордон (рис. 3.4.2).

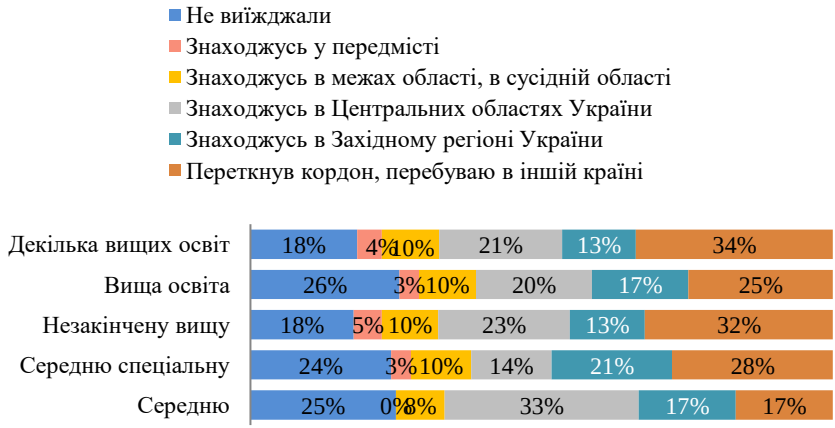

Рисунок 3.4.2 – Відомості про статус біженця й ВПО серед опитаних

Серед біженців й ВПО багато представників сфери освіти й науки, ІТ-галузі, виробництва й торгівлі (рис. 3.4.3). Іншими словами саме ці люди представляють певний людський капітал країни й держави. А освіта стала для них соціальним капіталом.

Опитані до початку війни працювали висококваліфікованими фахівцями, держслужбовцями, займали керівні посади на рівні відділів й окремих організацій, були власниками бізнесу (рис. 3.4.4). Але війна спонукала їх до міграції й адаптації до нових умов, нових реалій. Ці люди, незважаючи на придбані протягом життя соціальні здобутки, вимушені опановувати нові професії, шукати місце роботи, заробіток й самореалізацію, заводити й освоювати нові соціальні зв'язки, іноді вчити нову мову.

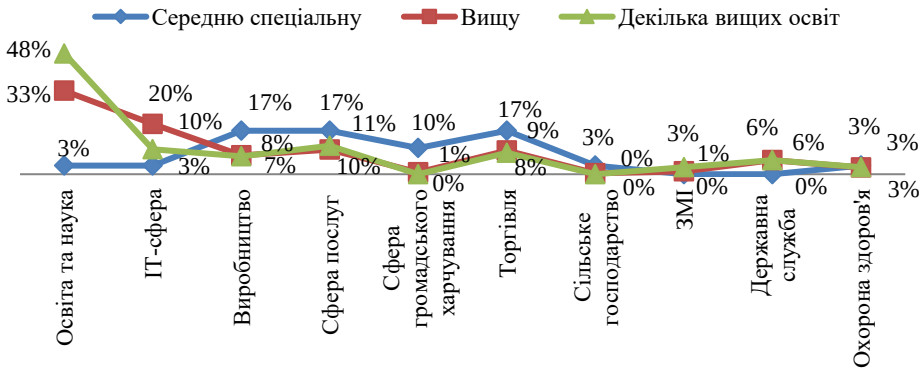

Рисунок 3.4.3 – Розподіл респондентів по сферам зайнятості у відповідності до отриманої освіти

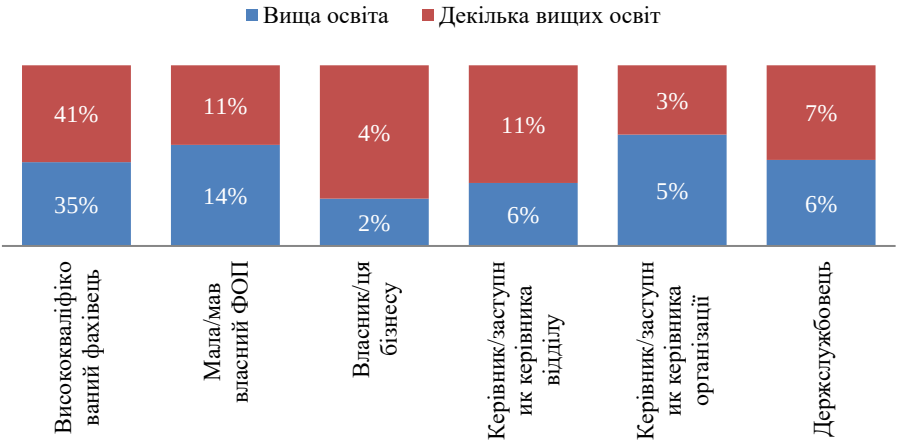

Рисунок 3.4.4 – Розподіл респондентів по професійному статусу у відповідності до отриманої освіти

Крім зафіксованого соціального капіталу біженці й ВПО, які сьогодні вимушено мігрують Україною й країнами Європи мали й мають відчутний матеріальний капітал (нерухомість, автомобіль), прийнятну й достойну за власними оцінками заробітню платню (рис. 3.4.5, 3.4.6, 3.4.7). Всі ці показники знаходяться у прямій кореляції з рівнем освіти та відбивають наявний соціальний капітал українців.

Наявні соціальні ресурси й певний, вище середнього, соціальний капітал дав можливість респондентам, учасникам дослідження, які мали вищу

й декілька вищих освіт, зібрано й рішуче зустріти початок війни. За їх оцінками саме серед них відсоток знервованих й пригнічених людей був нижчим (рис. 3.4.8).

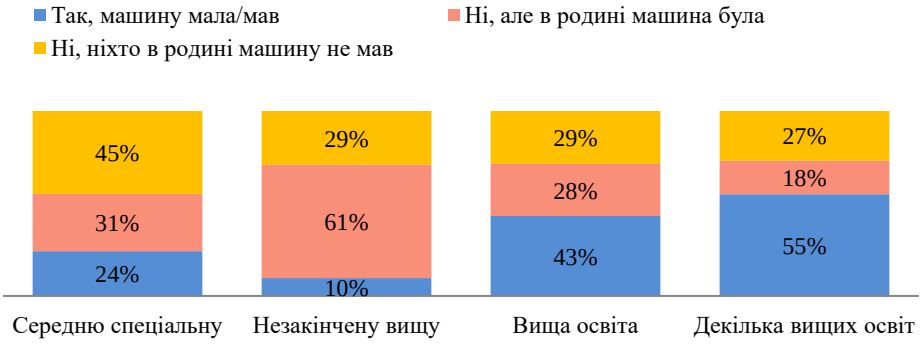

Рисунок 3.4.5 – Розподіл респондентів за рівнем освіти й власністю автомобіля

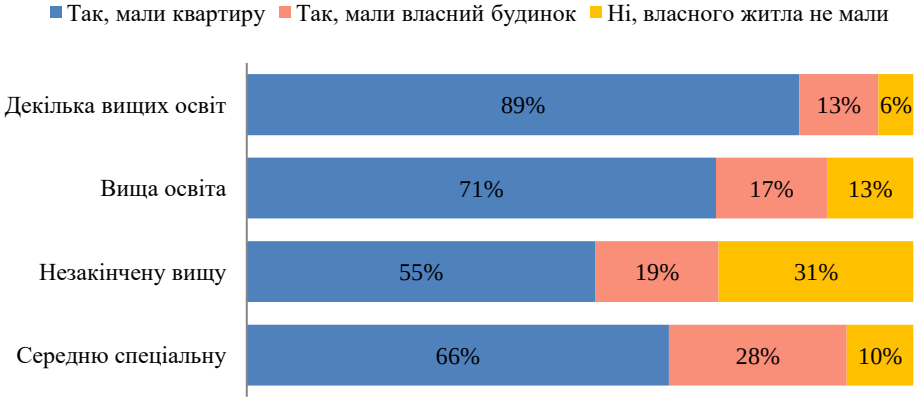

Рисунок 3.4.6 – Розподіл респондентів за рівнем освіти й власністю нерухомості

За результатами дослідження можемо спостерігати пряму кореляцію між рівнем освіти респондентів й готовністю опитаних проявляти активну громадську позицію й залучатися до волонтерського руху, підтримувати ЗСУ власними грошима (рис. 3.4.9). Українці з високим рівнем освіти відкладали евакуацію в перші дні й тижні війни, сподіваючись, що ЗСУ вистачить зброї й сил зупинити агресора, що воєнні події якось завершаться, що ворог відступе

або хоча б не буде руйнувати мирні міста та вести ракетний обстріл по ним (рис. 3.4.9, 3.4.10). Освічені українці певний час не поспішали залишати свої помешкання, налагоджений побут не тільки з меркантильних спонукань, але і з патріотичних почуттів.

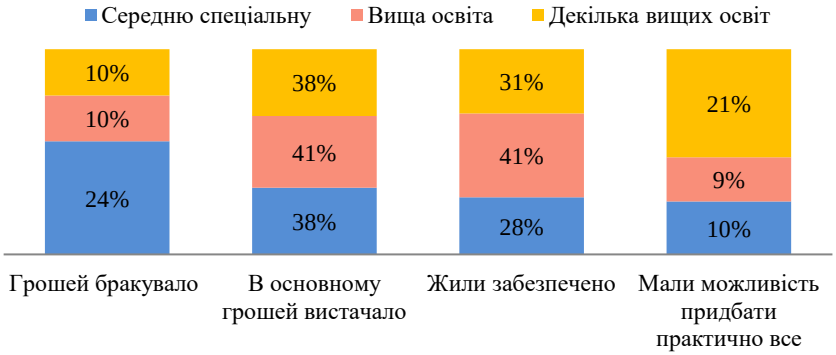

Рисунок 3.4.7 – Розподіл респондентів за рівнем освіти й оцінкою власного матеріального становища

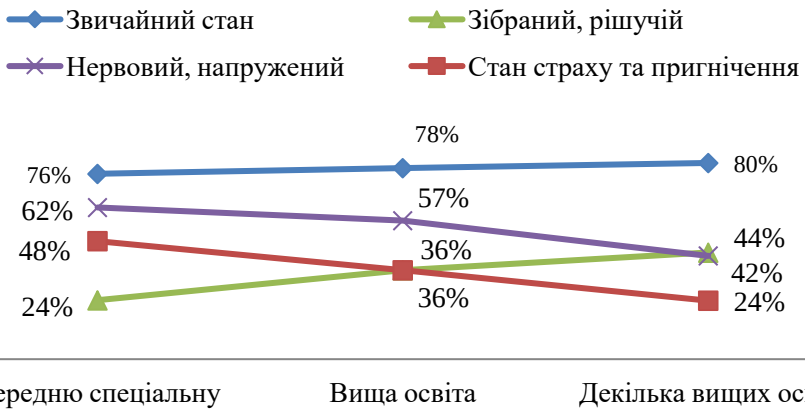

Рисунок 3.4.8 – Відомості про респондентів за рівнем освіти й їх оцінкою психологічного стану на початок війни

Тільки коли стало зрозуміло, що війна не закінчиться найближчим часом, люди з достатньо високим рівнем освіти й певним соціальним капіталом стали евакуюватися (рис. 3.4.10).

Освічені українці за перші дні й тижні війни вже склали певні плани щодо місця тимчасового прихисту, причому стратегій мігрування було декілька. Тобто українці мали певні соціальні зв'язки серед родичів, близьких, знайомих, колег по роботі й бізнесу, хто готов був надати прилисток, допомогти порадою щодо виїзду за кордон або переміщення Україною (рис. 3.4.11).

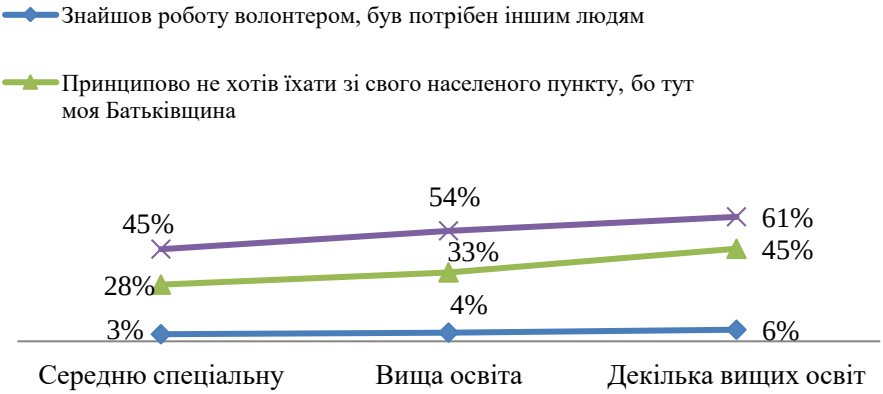

Рисунок 3.4.9 – Причини відкладання евакуації в перші дні війни за рівнем освіти опитаних

Між тим на момент опитування, липень 2022 року, українці вже задувалися, що їх чекає попереду. Чи будуть вони повертатися? Влітку більшість опитаних вирішили залишатися поки там, де знайшли прихисток. Респондентам важко визначитися з майбутнім, коли військові дії активно ведуться.

Але сподіваємося, що з часом студенти й учні, високо освічені українці, кваліфіковані робітники все ж таки повернуться в Україну (хоча, очевидно, частина їх залишиться за кордоном надовго). Їхній досвід стане вимогою: українські системи шкільної та вищої освіти будуть змушені трансформуватися.

Але важливо в цьому процесі «європеїзації» не втратити тих знаннєвих здобутків, які, зокрема, дозволили нашим біженцям «скуштувати» іншості за кордоном, не відчувши при цьому якоїсь своєї відсталості.

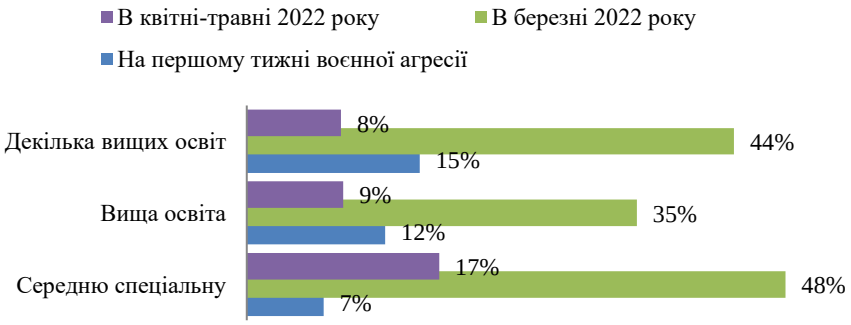

Рисунок 3.4.10 – Хвилі евакуації респондентів за рівнем освіти

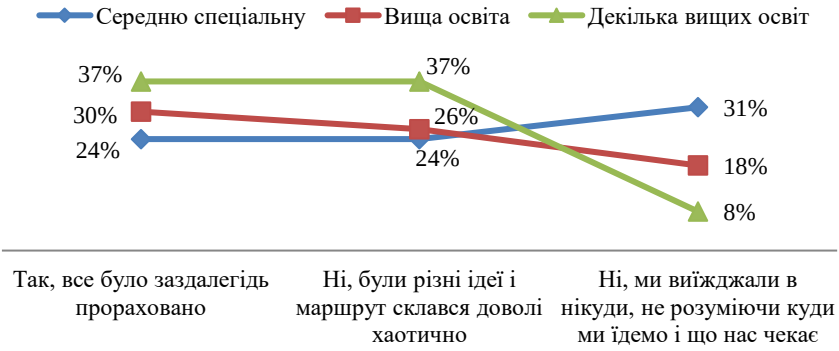

Рисунок 3.4.11 – Плани щодо евакуації респондентів за рівнем освіти

Рисунок 3.4.12 – Плани щодо майбутнього респондентів за рівнем освіти

Висновок. Узагальнюючи викладене можна зробити висновок, що в умовах війни освіта визначилась як певний вагомий капітал на рівні держави й на рівні окремої людини, який дав змогу протистояти агресії, зберегти себе й родину, державу та наближати перемогу. Подальшого розвитку й оптимістичної перспективи отримують, на нашу думку наступні напрями:

– цифровізація вищої освіти України.

– активне просування в реальній автономії закладів вищої освіти.

– актуалізація особливих статусів закладів вищої освіти як центрів сучасної наукової діяльності, відповідальної соціальної політики й високого репутаційного потенціалу.

– практикоорієнтована вища освіта за змістом й організацією навчального процесу.

РОЗДІЛ IV СОЦІАЛЬНІ ПРАКТИКИ Й САМОПОЧУТТЯ БІЖЕНЦІВ Й ВПО В КОНТЕКСТІ УКРАЇНО-РОСІЙСЬКОЇ ВІЙНИ

4.1 АДАПТАЦІЙНІ ПРАКТИКИ БІЖЕНЦІВ ТА ВПО В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Ніч з 23 на 24 лютого 2022 року перевернула життя всіх без винятку українців. 23 лютого засинала тривожна, але мирна Україна. А під світанок всі українці раптово прокинулися від потужних вибухів, завивання сирени, тривожних дзвінків родичів та знайомих, а дехто, навіть, від звуків ворожої техніки біля свого будинку.

Засоби масової інформації ще мовчали, офіційних повідомлень ще не було, але до кожного пересічного українця поступово почало приходити страшне усвідомлення того, що звичного, розміреного, мирного життя більше немає… Є абсолютно нова, страшна, жорстка реальність. Реальність, в якій окупація, загроза життю, втрати близьких, рідних та дорогих людей, вже є не чимось ефемерним, а жорсткою правдою життя. Перед кожним гостро постало питання про його місце в цих нових життєвих обставинах.

Коли все почалося, до кінця не вірилося в реальність того, що відбувається... Не за власним бажанням українці повинні були прийняти цю нову реальність і адаптуватися до неї. В новий стан потрапили абсолютно всі мешканці України: і керівництво країни; і кадрові військові, які маючи

військову професію, не мали реального військового досвіду, особливо, ведення бойових дій на своїй території; і чоловіки та жінки, що з перших годин повномасштабного вторгнення пішли добровольцями в лавах Збройних Сил України, Національної гвардії, Територіальної оборони захищати свою Батьківщину; і абсолютно цивільне населення – діти, жінки, чоловіки та люди похилого віку.

> *Відійшовши від першого стресу та прийнявши ситуацію, люди були вимушені знайти спосіб вижити. Адже водночас було втрачено можливість задовольняти одну з своїх базових потреб – потребу в безпеці існування, потребу у впевненості в завтрашньому дні.*

Зміна соціального середовища викликає необхідність адаптації до цих нових умов існування. Проблемі адаптації військових до нових життєвих обставин може бути присвячена окрема публікація. Метою нашого дослідження є шляхи адаптації цивільного населення, а саме, біженців та вимушено переміщених осіб, в горнилі російсько-української війни. Саме це питання стало однією з задач, що аналізувалася в межах соціологічного дослідження, яке було ініційовано та проведено науковцями кафедри соціології і публічного управління Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» у червні-липні 2022 року. Дослідження проводилося шляхом Інтернет-опитування (N=1170 осіб), вибірка стихійна, регіональна за принципом снігового кому. Методологією дослідження виступили теорії соціального капіталу, соціальних практик та соціального партнерства [1].

Згідно визначенню Великої української енциклопедії, соціальна адаптація — це процес і результат активного пристосування індивіда або соціальної групи до вимог та очікувань учасників нової або зміненої соціальної системи. Суб’єктом соціальної адаптації може бути індивід чи соціальна група. Індивід, проходячи соціальну адаптацію, соціалізується, інкультурується; проходить адаптацію трудову; узгоджує самооцінки та зовнішні оцінки, власні бажання й очікування з реальними можливостями й умовами соціального середовища. Соціальна спільнота в ході соціальної адаптації гармонізує свої соціальні відносини, проходить процедури інституціоналізації [2].

> *Унаслідок соціальної адаптації індивід чи група набуває здатності усвідомлено орієнтуватися в ситуаціях, вдаватися до адекватних моделей поведінки, обирати ресурси для реалізації своїх потреб і прагнень.*

Першовідкривачем і, ймовірно, представником найвпливовішого соціологічного підходу до тлумачення соціальної адаптації – у контексті вивчення еволюційності суспільної системи та інтеграції суспільства – є видатний англійський соціолог Г. Спенсер. Теорія Г. Спенсера стверджує що, соціальна адаптація – це аналіз здатності зберігати баланс своїх вітальних функцій або «можливість мати продовження роду» як «імператив збереження найбільш адаптованого та найбільш обдарованого». Соціальна адаптація стала базисом закону еволюційного розвитку суспільства. Існування кожного соціального організму, згідно з думкою Г. Спенсера, є взаємною адаптацією зовнішніх умов та власних сил організму, а також здатністю взаємодіяти з навколишнім середовищем, зумовленою дією обставин, з метою задоволення своїх функціональних потреб, які постають у ролі механізмів адаптації. На противагу цьому, соціолог уточнює, що процес пристосування починається тільки в тому випадку, коли виникають будь-які зміни у звичних умовах, і продовжується доти, доки нові обставини не стануть звичними для соціального організму. Так, психічна система людини, що формується на певному щаблі еволюції як інструмент адекватного відображення дійсності, є загальним механізмом адаптації людини до зовнішнім умовам, а різноманітність змін психіки та психічних процесів реалізується у конкретних формах адаптації до навколишньог середовища. У зв'язку з цим ступінь задоволення вітальних потреб індивіда є результатом процесу соціальної адаптації людини [3].

Соціологічні концепції визначають соціальну адаптацію особистості як предмет диференційованої взаємодії між людиною як системою (суб'єктом соціальної активності), що має чітку структуру та її середовищем (або частиною цього середовища) та виражається у випадках змін взаємовідносин цієї людини з соціальним середовищем її функціонування. Концептуальні підходи соціальної адаптації мають загальну характеристику: основна функція соціальної адаптації – поліпшення чи оптимізація (у сенсі підвищення ефективності діяльності) здатності у тих чи інших обставинах навколишнього середовища досягати значних цілей, що є наслідком задоволення певних потреб та їх осмисленням (різного ступеня усвідомленості).

> *Соціальна адаптованість особистості є результатом процесу соціальної адаптації, відображає здатність індивіда задовольняти свої потреби на прийнятному для нього рівні у конкретній ситуації та у певному соціальному просторі.*

Представники школи інтеракціонізму (Л. Філіпс, Т. Шебутані та ін) вважають, що адаптація обумовлюється не лише внутрішніми, психологічними факторами та настроєм особистості, а й у сукупності з

факторами середовища. Адаптуючись, особистість повинна приймати соціальні очікування суспільства та намагатися відповідати їм. У той же час особистість намагається надати подіям, що відбуваються, бажану для себе спрямованість, тобто, пристосовуючись, змінюючись сама, особистість змінює і навколишнє середовище в міру своїх сил і можливостей. В процесі такої взаємодії формується адаптованість особистості – здатність існувати в новому соціальному середовищі. Це нове для особистості середовище характеризується своїми законами, правилами поведінки, нормами, цінностями, установками, необхідністю встановлення більш менш гармонійних відносин з представниками цього соціального середовища в умовах фізіологічного, психологічного, соціального та економічного комфорту.

При розгляді питання про «соціальну адаптацію», слід мати на увазі, що є дві основні складові, без яких неможливий процес адаптації. По-перше, це – адаптант (особа чи група осіб, що пристосовується до нових умов) і соціальне середовище (причому враховується як те середовище, з якого вийшов адаптант, так і те середовище, в яке він намагається адаптуватися). У процесі соціальної адаптації адаптант, чия поведінка та сприйняття зумовлено базовим (колишнім, рідним) соціальним середовищем, намагається пристосуватися до існування в новому соціальному середовищі з його правилами, нормами, звичаями, установками, цінностями та культурними, правовими та іншими законами. Чим ближче нове і колишнє соціальне середовище, тим швидше і легше (менш травматично) відбувається процес адаптації. Повна соціальна адаптація – тривалий процес. У процесі адаптації людина виступає активним учасником процесу. Самі соціальні умови, що змінюються, вимагають від адаптанта включення в нові соціальні взаємодії, відносини. Він повинен засвоїти та прийняти нові цінності, установки, норми і правила. В нових умовах та в новому середовищі адаптант повинен досягнути гармонійної рівноваги з самим собою і оточуючим середовищем. Людина одночасно змінюється сама, наражаючись на вплив зовнішнього середовища, і впливає на це саме середовище. Отже, індивід у процесі соціальної адаптації – це активний суб'єкт і, одночасно, об'єкт впливу середовища.

> *Основними ознаками соціальної адаптації, що її характеризують є наступні: активність (як адаптанта, так і середовища), самокерованість (свідомість дій адаптанта), конструктивність (орієнтованість адаптанта на те що, щоб бути прийнятим у нове середовище). У процесі соціальної адаптації індивід освоює нові соціальні простори, приймаючи інші соціальні цінності та поведінкові настанови через механізми соціалізації.*

Адаптація мігрантів до нового соціального простору та нових життєвих обставин є однією з форм прискореної в часі адаптаційних практик. Окремим, особливим різновидом є адаптація при вимушеній міграції. Вимушена міграція визначається як набір територіальних переміщень, що виражаються у постійній або тимчасовій зміні місця проживання людей з незалежних від них причин, як правило, всупереч їх бажанню (стихійні лиха, воєнні дії, екологічні катастрофи, порушення основних прав та свобод).

Згідно соціокультурного підходу поняття «адаптація» по відношенню до вимушено переміщених осіб означає процес, який триває протягом короткого періоду після переміщення в нове місце і пов'язаний з необхідністю пережити стрес від зміни місця проживання та забезпечити (пристосувати) свій спосіб життя до нових умов. Н. Мазіна, Н. Скок вважають, що соціально-економічна адаптація внутрішньо переміщених осіб та біженців – це об'єктивно необхідний процес входження індивіда у оновлене соціальне середовище, з перебігом якого особистість не тільки задовольняє свої потреби та досягає життєвих цілей, але й стає спроможною для здійснення прогресивних змін самого середовища [4].

З точки зору ресурсного підходу, вимушене переміщення завжди характеризується втратою або зменшенням доступу до накопичених ресурсів: житла, іншого нерухомого та рухомого майна, комунальної інфраструктури, ринку праці, дружніх, сімейних та інших соціальних зв'язків тощо. Втрати можуть бути отримані як до та під час міграції, так і після, у новому соціокультурному середовищі. З часом ресурси, які лишилися в попередньому культурному середовищі мігранта, можуть застаріти або знецінитись. Адаптація мігрантів до нових умов багато в чому залежить від їх здатності повернути втрачені ресурси (наприклад, соціальну підтримку) та отримати нові, що є важливими для середовища, яке приймає мігрантів (зокрема, володіння місцевою мовою, знання та сприйняття особливостей побуту, традицій). Таким чином, адаптація ВПО – це процес, під час якого індивіди прагнуть задовольнити свої потреби, переслідують власні цілі та відповідають вимогам нового суспільства після переміщення [5].

> *У рамках соціокультурного підходу, таким чином, можна виокремити такі виміри адаптації вимушено переміщених осіб: – – подолання психологічного стресу, викликаного як причиною вимушеної міграції, так і самим фактом переміщення до нового місця проживання; у рамках ресурсного підходу – це отримання інформації щодо наявності та розташування в новому місці проживання ресурсів, які необхідні для підтримання «життєдіяльності» (житла, продуктів харчування, джерел*

доходів (місця роботи, можливості здійснювати підприємницьку діяльність, соціальних виплат), медичного обслуговування, освітніх закладів, транспорту та комунікацій тощо).

Аналіз наукової літератури показав, що адаптацію ВПО також рекомендують розглядати не як одноетапний процес, а як послідовність етапів.

Отже, під соціальною адаптованістю особистості як певною якістю розуміється поточний результат процесу соціальної адаптації на певному етапі, який можна охарактеризувати, як здатність людини задовольняти свої потреби на прийнятному для неї рівні у певній ситуації у конкретному соціальному середовищі. У цьому аспекті, як можна підсумувати, соціальна адаптованість визначається тим, якою мірою людина набула тих чи інших особистісних якостей, які, в наявних умовах діяльності, забезпечують можливість задоволення її потреб на прийнятному для неї рівні. Відповідно, рівень адаптованості особистості визначається як той рівень задоволеності потреб людини, який забезпечується станом розвитку її особистого потенціалу та спрямованості особистості, а також оволодіння умовами життя, досягнутими людиною в процесі соціальної адаптації на поточний момент.

Соціальна адаптація до нового середовища перебування є комплексний і багаторівневий процес, що стосується всіх сторін побуту і культури. Вона відбивається на фізіологічних, соціальних і психологічних параметрах людини, і перетворення кожного з цих елементів може відбуватися незалежно від інших. Оцінюючи зміни лише за одним з параметрів, неможливо дати оцінку змінам за всіма іншими параметрами.

Незважаючи на різноманіття способів евакуації, переселенці стикаються з багатьма проблемами та ризиками не лише у процесі пересування, але й по прибуттю до місця призначення. Звісно, існує досить велика відмінність проблемних ситуацій у тих, хто мігрував у межах України, й у тих, хто переїхав за її кордони. Разом із тим, майже усі люди, які вимушені були покинути свої домівки та переселятися в іншу місцевість, зіткнулися з проблемою адаптації до нових умов життя. Це стосується не лише сторони матеріального забезпечення, але й аспектів пристосування до нового, а часто і незвичного соціального середовища.

Американський соціолог Гаррі Тріандіс розглянув процес соціальної адаптації біженців та вимушених переселенців у рамках так званої кривої процесу адаптації вимушених мігрантів. Згідно з цією кривою Г. Тріандис виділяє п'ять етапів процесу адаптації мігрантів [6].

Перший етап – «Медовий місяць» характеризується емоційним підйомом, ентузіазмом, станом душевного пожвавлення, великими надіями мігрантів.

Другий етап. Нове середовище починає надавати свій негативний вплив. У переселенців виникає почуття дискомфорту, взаємного нерозуміння з місцевими жителями та неприйняття ними. Все це призводить до розчарування, збентеження, фрустрації та депресії. На даному етапі «чужинець» намагається втекти від реальності, спілкуючись виключно із земляками (якщо є така можливість) та обмінюючись із ними враженнями.

Третій етап. У переселенців може виникати відчуття повної безпорадності та дезадаптації. Ознаки дезадаптації можуть досягти граничного стану. Особи, які неуспішно включені в нове середовище, роблять спроби повернутися в країну виїзду або займають нижні щаблі «стратифікаційної карти», оскільки для них характерний процес низхідної вертикальної мобільності. Проте, значна кількість вимушених мігрантів підтримується соціальним оточенням та долають міжкультурні відмінності – приймають місцеві традиції, звичаї, культуру, знайомляться з історією, вивчають мову.

Четвертий етап. Депресія поступово чергується з оптимізмом, станом впевненості та задоволеності. Переселенці відчувають себе більш адаптивними та інтегрованими у місцеву спільноту.

П’ятий етап. Заключний етап системи Г. Тріандиса описує вищий ступінь адаптації, яка передбачає відносно стабільні особистісні перетворення на запит вимог нового соціального середовища. Головна мета процесу адаптації – досягнення взаємної відповідності між середовищем проживання та індивідом, проте досягнення цього результату означає завершення процесу. У разі успішної адаптації її рівень можна порівняти з рівнем адаптації мігранта в місці попереднього перебування.

Тим часом, не варто уподібнювати адаптацію до нового соціокультурного середовища з простим пристосуванням до нього. Г. Тріандіс описав U образну схему процесу соціальної адаптації, що складається з п'яти етапів: добре, гірше, погано, краще, добре.

При вивченні закономірностей та факторів соціальної адаптації вимушених переселенців та біженців особлива увага приділяється аналізу життєвих орієнтацій, визначенню тенденції поведінки на ринку праці, виявленню їх соціальних ціннісних орієнтацій та можливих засобів самозахисту, наявності саморефлексії власної поведінки. Формується адаптаційна поведінка на оцінці вимушеними мігрантами економічного стану, співвідношення житлових умов у місці прибуття та в місці постійного проживання, а також на аналізі засобів, якими забезпечуються життєздатність,

саморозвиток та існування сім'ї, ступеня їх інтернальності (опори на власні сили) та екстернальності (опорі на зовнішні інституції, наприклад, на державу).

Аналіз особливостей адаптації українських біженців та ВПО доречно починати з питання про тип населеного пункту, до якого прибули переселенці та факторів, що вплинули на їх вибір місця тимчасового проживання.

Як показують результати дослідження дві третини опитаних переїхали до міст, як обласних центрів, так і невеликих міст районного значення. Це виглядає логічно, оскільки згідно офіційній статистиці, саме мешканці міст склали абсолютну більшість осіб, що вимушені були залишити свої домівки та здійснити переїзд. ВПО намагалися потрапити до міст, де соціальне середовище більш звичне та зручне для них.

Формування стійких соціальних зв'язків вимушених мігрантів із місцевою спільнотою афілійовано чинником їхнього географічного розселення за характером «село-місто». Так, переселенці, колишні жителі великих міст та індустріальних центрів, можуть розраховувати на швидку і успішну адаптацію мігрантів до умов життя в місті, оскільки мають такі відмінні риси як високий рівень освіти, професійний статус, ніж вихідці з сільських районів. Так, за словами, французького соціолога П. Бурдьє, «ніщо так далеко один від одного і так нестерпно, як соціально далекі один від одного люди, які опинилися поряд у фізичному просторі».

Разом з тим, третина опитаних все ж переїхали до сільської місцевості. Причому, як показують результати дослідження, ні рівень матеріальних статків опитаних на момент початку війни, ні рівень освіти ВПО не вплинули на вибір типу населеного пункту як місця тимчасового притулку. При виборі місця проживання для респондентів важливим було те, що в цьому населеному пункті мешкають їх родичі, знайомі, що надали їм прихисток, цей регіон вони вважали досить безпечним, а для кожного п’ятого вибір нового місця проживання був випадковим (рис. 4.1.1).

При цьому необхідно зазначити, що за результатами дослідження майже третина опитаних (32 %) на момент червня-липня 2022 року вже змінили своє місце тимчасового проживання. Основні причини, що підштовхнули людей до переїзду (рис. 4.1.2) – це зависока орендна плата за житло (відзначили 10 % опитаних) та неможливість знайти роботу (8 %) за попереднім місцем проживання.

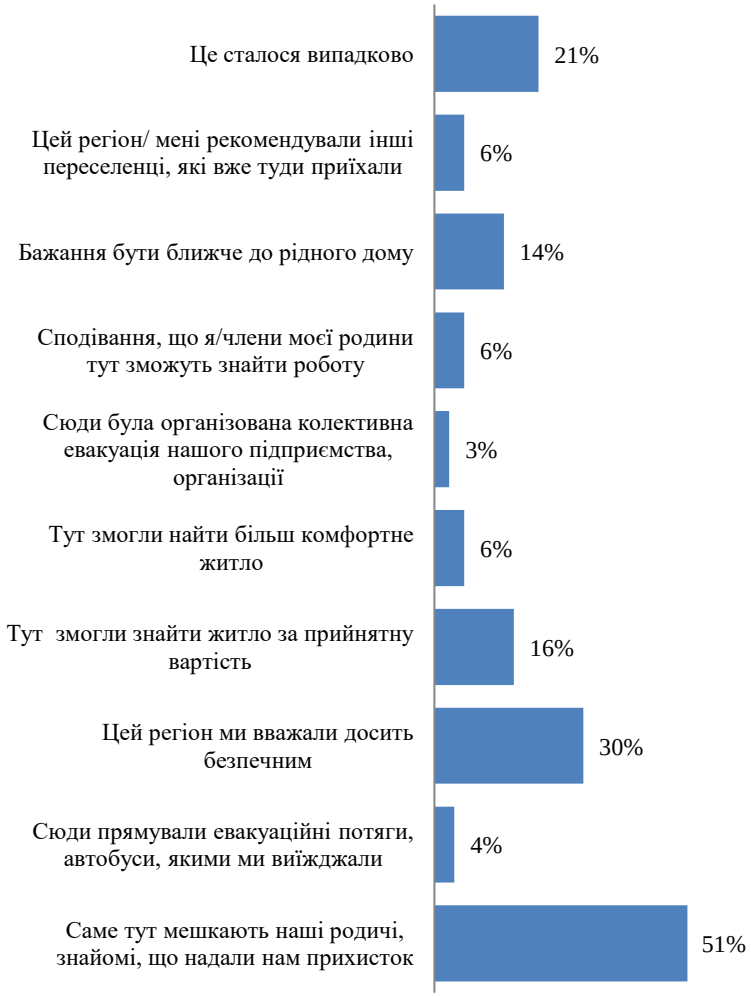

Рисунок 4.1.1 – Фактори, що вплинули на вибір нового місця проживання ВПО та біженців

Серед основних причин, що викликають бажання переїхати на момент опитування, змінити місце проживання, найчастіше відмічається респондентами відсутність можливості працевлаштуватися (відзначили 8 % опитаних), наявність кращих варіантів проживання, можливостей в іншому місці, країні та відсутність перспектив для дитини або для себе на нинішньому місці (так відповіли по 7 %). Також як важливі спонукальні причини переїзду

опитаними відзначені такі фактори як загроза бойових дій у громаді перебування, відсутність фінансових можливостей для подальшого перебування в даній громаді та некомфортність, брак важливих для респондентів послуг (рис. 4.1.3).

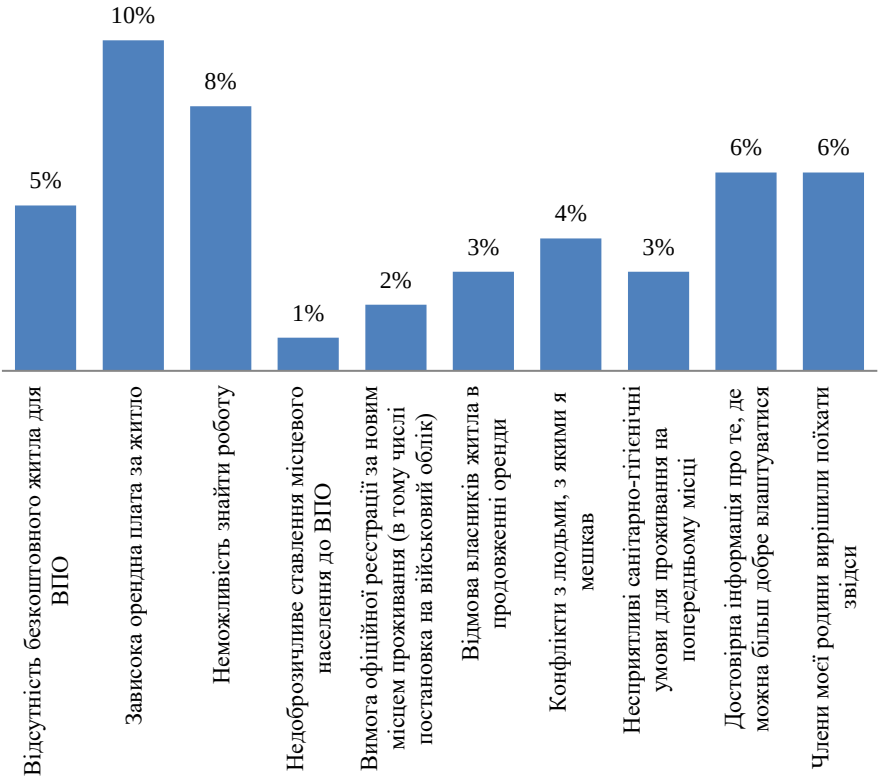

Рисунок 4.1.2 – Основні причини, які підштовхнули ВПО та біженців, що вже переїхали, до зміни місця тимчасового проживання

Українські біженці та ВПО показують високий рівень адаптації до нових життєвих обставин на новому місці проживання. Так, за результатами нашого дослідження половина опитаних (а саме 51 %) відзначили, що наразі не збираються змінювати місце тимчасового прихистку. При цьому 14 % планують повернутися додому, 9 % опитаних збираються змінити місце перебування (рис. 4.1.4).

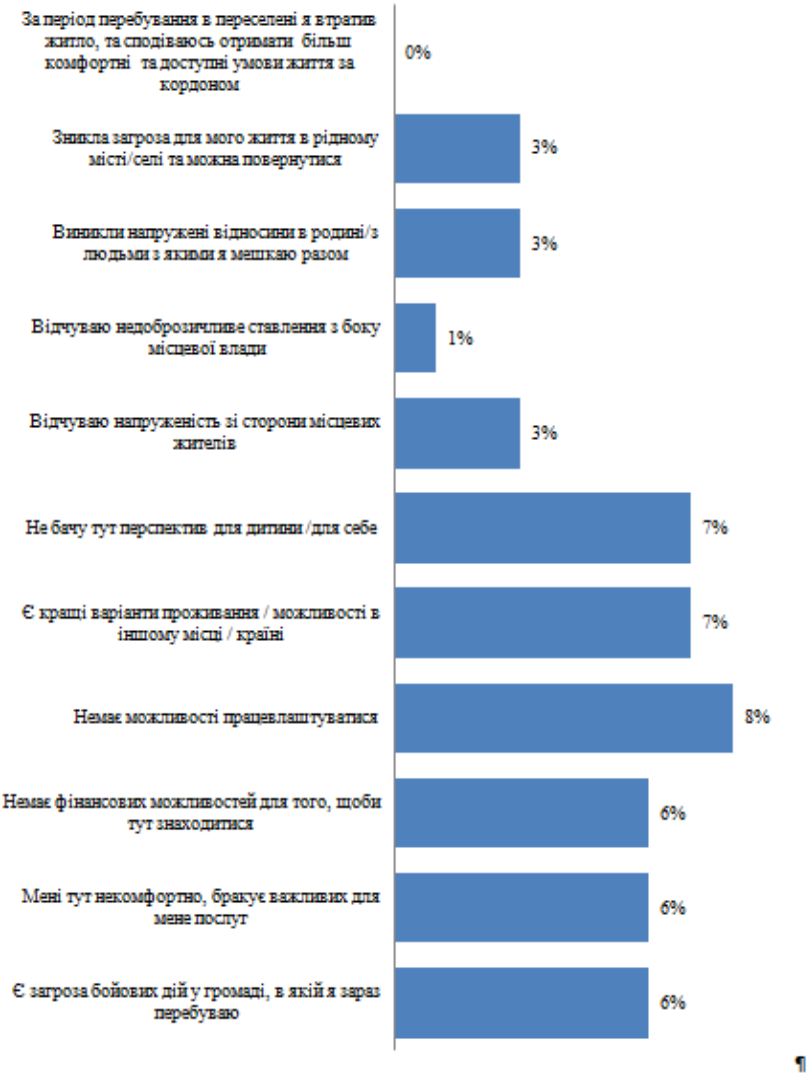

Рисунок 4.1.3 – Основні причини, що спонукають ВПО та біженців до зміни місця тимчасового проживання

А кожен п’ятий не зміг визначитися щодо своїх майбутніх планів. При цьому серед респондентів є й ті, хто вже повернувся додому або змінив місце тимчасового перебування як в межах нашої країни так і за кордоном.Основні фактори соціальної адаптації включають: 1) орієнтованість облаштування вимушених переселенців та біженців за характером «село-місто»; 2) общинно

компактний чи розрізнений тип розселення; 3) соціальний досвід; 4) позитивний фактор – наявність минулого адаптивного досвіду; 5) значний соціальний чинник – рівень освіти; 6) характер та умови діяльності; 7) індивідуальні та особистісні особливості членів груп та колективів, способів впливу та взаємовпливу в процесі службової діяльності, рівня зрілості групи та колективу; 8) характер міжособистісних відносин у групі, спрямованість неформальних норм, що панують у групі, строгість їх втілення в життя.

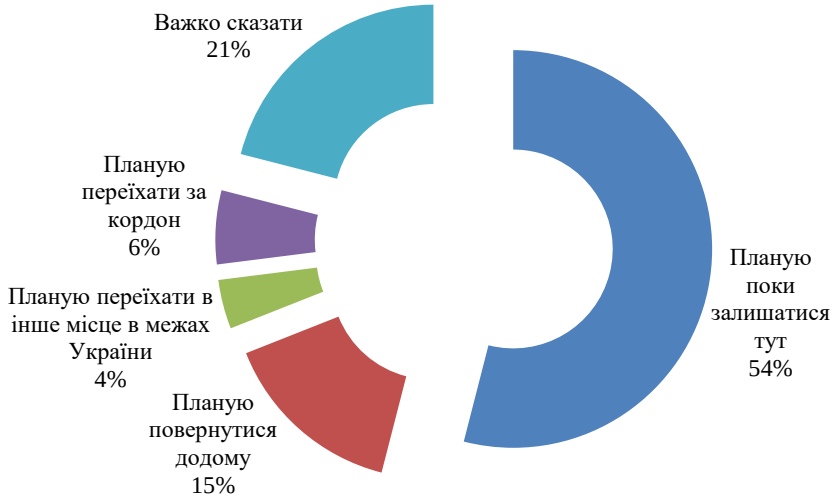

Рисунок 4.1.4 – Плани ВПО та біженців щодо зміни місця тимчасового проживання

Наявність минулого адаптивного досвіду належить до позитивних чинників соціальної адаптації. Припустимо, деякі вимушені мігранти ще до міграції кілька разів змінювали місце працевлаштування, трудові колективи, опановуючи нові професійні вимоги та соціальні норми, сформовані всередині. Завдяки цьому, на новому місці міграції, у нових соціальних умовах втрату роботи вони розглядають не як світову трагедію, а як життєву реальність, яка потребує змін. Такий досвід є своєрідним каталізатором процесу адаптації до кардинально мінливого соціального середовища.

До найважливіших соціальних факторів адаптації належить рівень освіти адаптанта. За результатами опитування особи з вищою або навіть кількома вищими освітами складають 76 % від загального числа респондентів.

Очевидно, що цей факт не означає прямої залежності вищої освіти, успішності навчання від успішності адаптаційного процесу. Рівень освіти як найважливіший складник соціального капіталу особистості надає низку переваг особі, якого належить цей компонент. Проте, важливим є не так сам факт наявності диплома про освіту, як рівень розвитку здібностей, уміння і готовності вчитися, освоювати нове, рівень інтелектуальної працездатності, рівень знань, нарешті, розвиток тих ресурсних складових особистості, які досягаються якісною освітою. Саме вища освіта дає можливість людині швидше та легше знайти роботу (можливо навіть не за фахом), у випадку біженців вивчити мову країни перебування, налагодити соціальні зв'язки тощо.

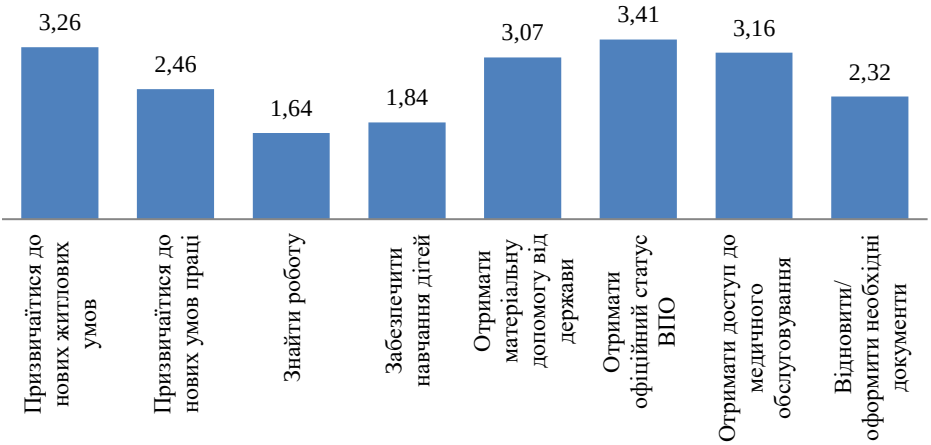

Рисунок 4.1.5 – Оцінка респондентами за 5-ти бальною шкалою, де 1 – дуже легко, а 5 – дуже складно, складності вирішення їх нагальних потреб на новому місті

Під час проживання як ВПО в нинішньому місці перебування українці в тому Здійснивши вимушене переміщення, ВПО та біженці одномоментно потрапили в нові життєві реалії, де зіштовхнулися з цілим рядом економічних, соціальних, психологічних та інших проблем. Говорячи про вирішення нагальних потреб після прибуття на нове місце проживання, опитані відзначили, що найбільші складності у них виникли з пошуком роботи, забезпеченням навчання дітей, відновленням або оформленням необхідних документів та у тих, хто знайшов роботу, призвичаїтися до нових умов праці (рис. 4.1.5). Як можемо бачити, менше всього проблем виникло у респондентів

з отриманням офіційного статусу ВПО, звиканням до нових житлових умов та отриманням доступу до медичного обслуговування.

Під час проживання як ВПО в нинішньому місці перебування українці в тому або іншому ступені стикалися з різними проблемами. Згідно результатів дослідження найпоширенішими проблемами для переміщених осіб стали відсутність грошей, відсутність житла та відсутність необхідного одягу та взуття (рис. 4.1.6). Найменше опитаних торкнулись такі проблеми як складності у відвідуванні храму свого віросповідання у місці, де зараз перебувають, відсутність необхідних засобів для догляду та харчування власної тварини, доступність закладів освіти (дитячі садки, школи) для дітей та доступність гуртків для дітей.

При цьому відзначаються певні розбіжності у відповідях жінок та чоловіків: так, рідного дому не вистачає 63 % чоловіків та 39 % жінок, членів родини, які зараз не поряд, 30 % жінок і 46 % чоловіків, спілкування з друзями 23 % жінок і 33 % чоловіків. Таким чином, можемо констатувати певні гендерні розбіжності у сприйнятті даної проблеми.

Соціальна адаптація ВПО та біженців ускладнюється тим, що переміщення цих осіб не є добровільним та запланованим. Люди, здебільшого, не готувалися до зміни місця проживання та залишали місця свого постійного перебування в складних, екстремальних умовах. Біженці не завжди мали можливість взяти з собою навіть найнеобхідніші речі. Багатьом переселенцям на новому місці прийшлось починати життя з білого аркушу: були відсутні одяг, елементарні побутові речі, предмети першої необхідності, а інколи, навіть документи. Прибувши на нове місце тимчасового перебування переселенці зіштовхнулися не лише з проблемами пошуку житла, роботи, засобів до виживання, але й проблемами відсутності правової, інформаційної та психологічної підтримки, відсутності необхідних документів, предметів першої необхідності: одягу, засобів особистої гігієни, продуктів харчування, медикаментів.

Для повноцінної адаптації, для відчуття не тільки захищеності, але й певного, хоча б мінімального, рівня комфортності життя кожна людина потребує певного набору звичних речей, звичних повсякденних практик. Опитані ВПО та біженці відмічають, що в місці тимчасового прихистку їм найбільше не вистачає рідного дому, членів родини, які зараз не поряд, спілкування з друзями та рідного населеного пункту – це відмітили 76 %, 56 %, 41 % та 36 % відповідно (рис. 4.1.7). І лише 6 % опитаних відмітили, що їм всього вистачає.

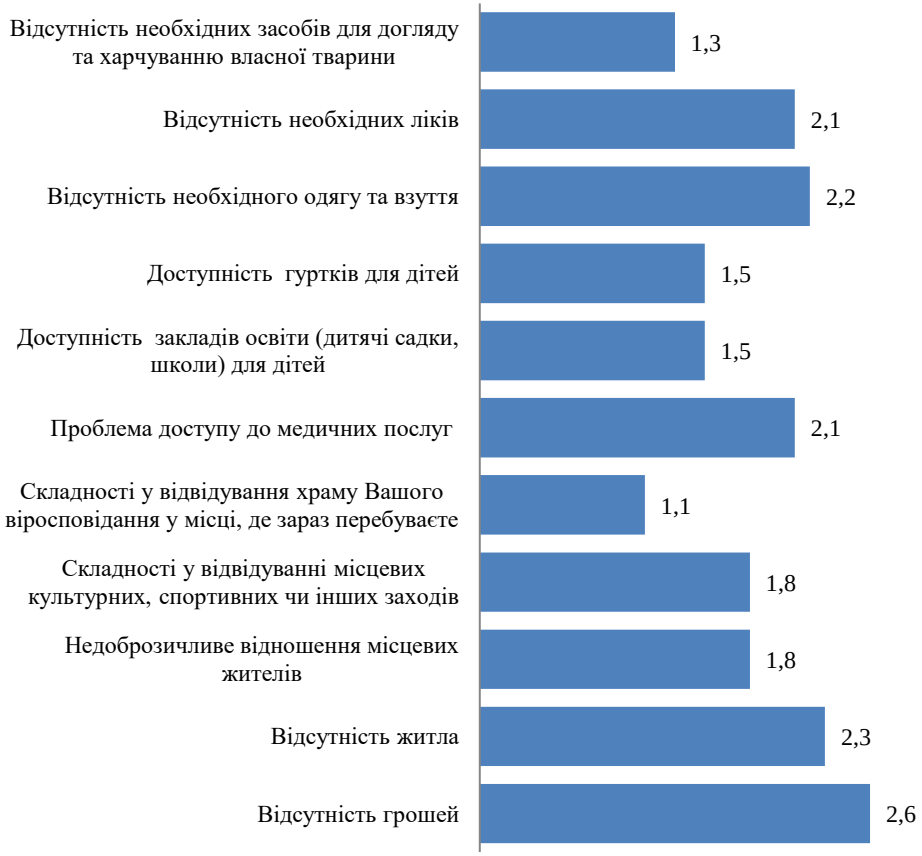

Рисунок 4.1.6 – Оцінка респондентами за 5-ти бальною шкалою, де 1 – з проблемою не стикалися, а 5 – стикалися часто, частоти стикання на новому місті проживання з наступними проблемами

Без підтримки зовні, з соціального середовища, вирішити ці питання переселенцям самотужки було б досить складно, а іноді навіть неможливо.

Сьогодні допомога нашим переселенцям надається як державними, та і громадськими організаціями, як українськими, так і міжнародними інституціями. Процес переселення має в основному характер індивідуальних траєкторій переміщення, ніж організований груповий. Відповідно, основну роль у процесі переселення відіграють власні соціальні та інституційні контакти переміщених осіб. У ситуації браку таких контактів, першочергова відповідальність лягає на волонтерські організації [7].

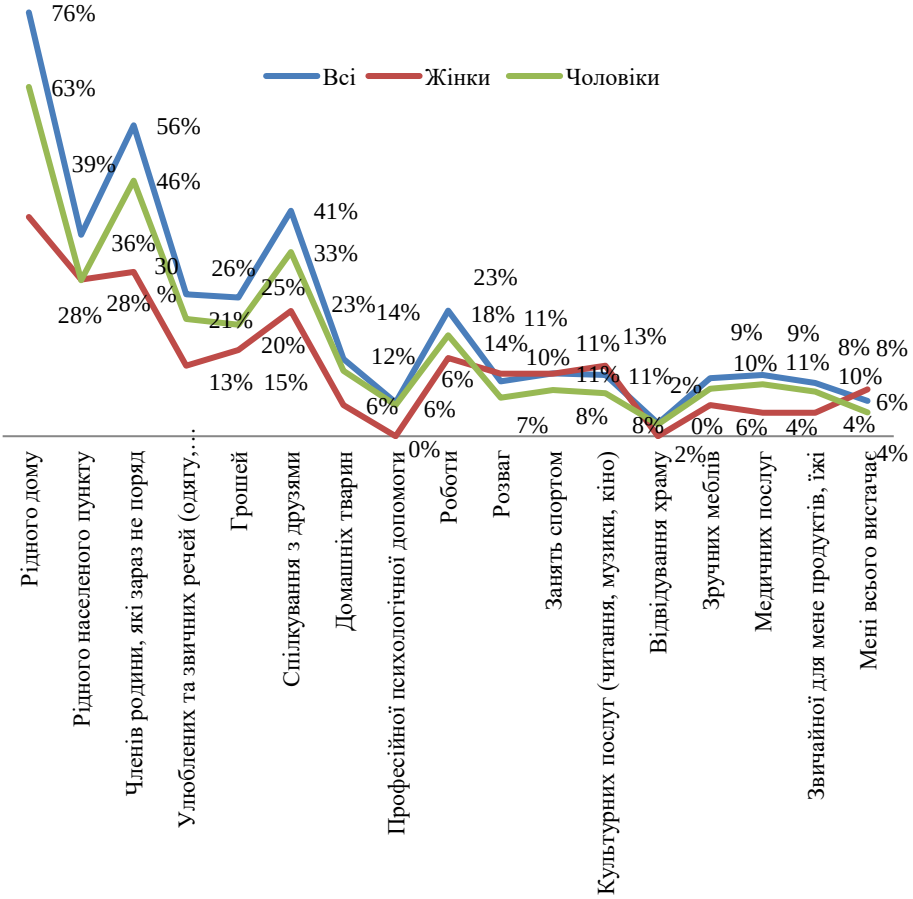

Рисунок 4.1.7 – Розподіл відповідей респондентів на питання «Чого Вам зараз не вистачає найбільше?» в цілому та за статтю

Згідно результатів нашого дослідження, оцінюючи рівень допомоги від різних інституцій за шкалою від 0 до 2, де 0 – цей вид допомоги не актуальний, 1 – не отримували допомогу, 2 – так, отримували допомогу, респонденти відмітили, що найбільше допомоги надходить від Української держави (оцінка – 1,41), від міжнародних благодійних організацій (оцінка – 1,25) та від родичів та близьких (оцінка – 1,24). Найнижчий рівень підтримки переміщені особи

отримали від міжнародного Червоного хреста (оцінка – 0,93) та від церков і релігійних організацій (оцінка – 0,98) (рис. 4.1.8).

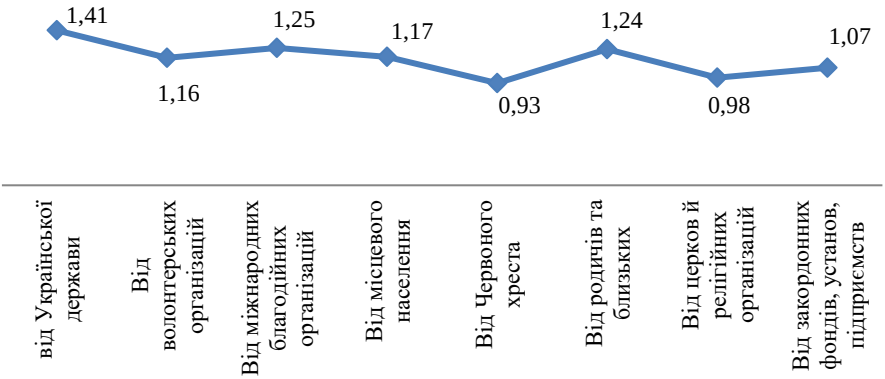

Рисунок 4.1.8 – Оцінка респондентами допомоги ВПО та біженцям, що надається українськими та міжнародними інституціями

Рисунок 4.1.9 – Кількість сімей переселенців з неповнолітніми дітьми, які отримують допомогу від різних соціальних інституцій

При цьому, якщо звернути увагу на те, які саме категорії населення отримують найчастіше підтримку, то очікувано бачимо, що така група як сім'ї, які виховують неповнолітніх дітей, є в пріоритеті у всіх, хто надавав таку допомогу (рис. 4.1.9, 4.1.10).

Кожна друга сім'я з дітьми до 18 років отримує допомогу від друзів та близьких, від Української держави, від закордонних фондів, установ, підприємств, від волонтерських організацій, від церков та релігійних організацій. Інші інституції також надають значну, суттєву допомогу, адже ж ця соціальна група є однією з найуразливіших в соціально-економічному та психологічному аспектах.

Як громадяни демократичної, цивілізованої держави переселенці хочуть і можуть розраховувати на підтримку та захист саме власної держави та її інституцій. Вище вже відмічалося, що саме від державних інституцій і надається значна допомога ВПО та біженцям. Але, як показали результати дослідження, переміщені особи від органів державної влади очікують отримання різноманітної та різнопланової допомоги.

Рисунок 4.1.10 – Допомога, що надається різними соціальними інституціями українським сім'ям в залежності від наявності дітей

Більше половини респондентів хотіли б отримувати матеріальну допомогу, кожен третій – медичну допомогу, кожен четвертий – безкоштовне житло та кожен п'ятий – безкоштовне отримання ліків.

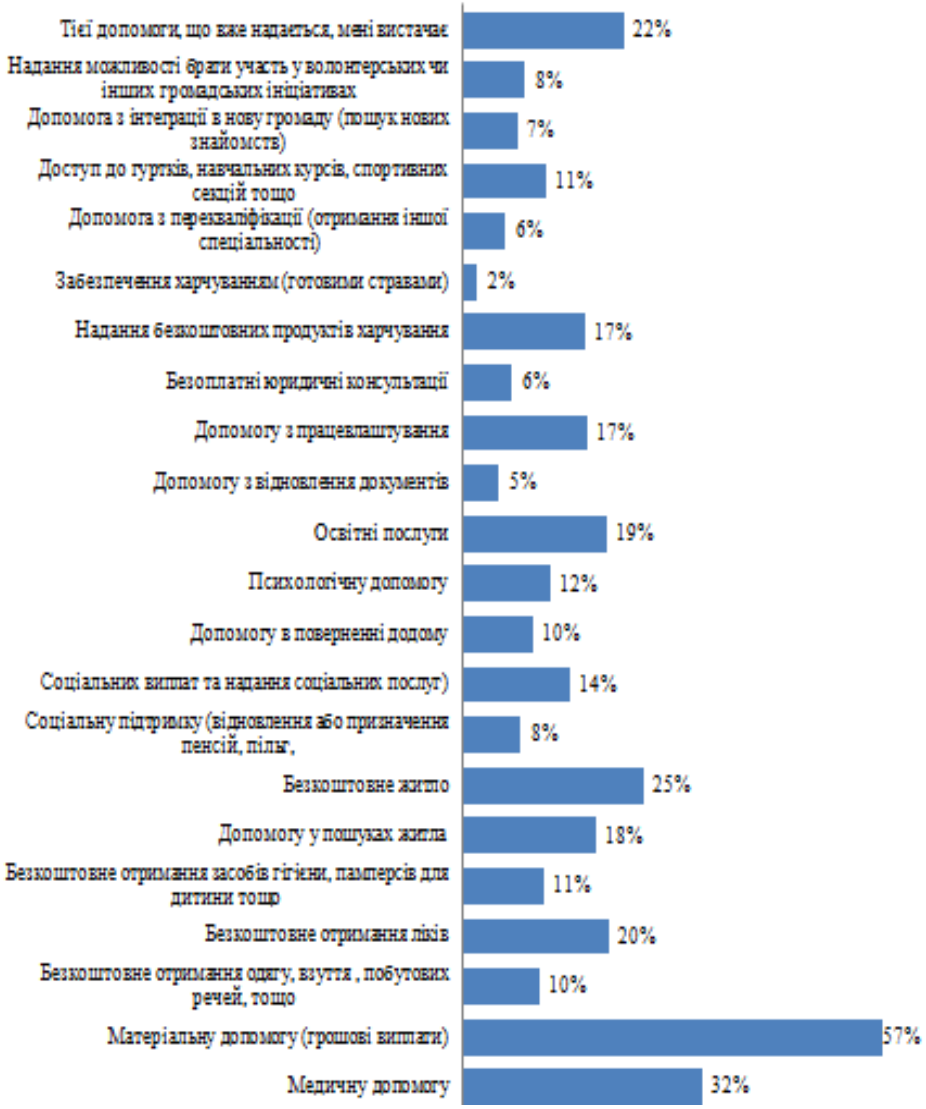

Рисунок 4.1.11 – Розподіл відповідей на питання «Яку допомогу від органів державної влади Ви хотіли б отримувати в першу чергу?»

Найменш затребуваними серед опитаних є такі види допомоги як забезпечення харчуванням (готовими стравами) (такої допомоги потребують

лише 2 % опитаних), допомога з відновлення документів, безоплатні юридичні консультації та допомога з перекваліфікації (отримання іншої спеціальності) (на таку допомогу очікують 5 % та по 6 % відповідно). Кожен п'ятий респондент відмітив, що тієї допомоги, що вже надається, їм вистачає (рис. 4.1.11).

Проте, незважаючи на досить високий рівень підтримки від держави, на що вказали опитані переселенці, ця взаємодія проходить не завжди конструктивно. У процесі звернення та співпраці з органами державної влади ВПО, нажаль, стикаються з рядом проблем. Так, кожен третій з респондентів серед негативних проявів співпраці з державними органами влади відзначив великі черги, відсутності єдиної системи інформування, де і які речі можна отримати та що для цього потрібно зробити, а кожен п'ятий був неприємно вражений бюрократією, зокрема проблемами з отриманням довідок (рис. 4.1.12).

Рисунок 4.1.12 – Недоліками у роботі органів державної влади з ВПО

Звичайно, зрозуміло, що державні органи влади, їх співробітники працюють також в незвичних, складних умовах військових дій та ще й до звичних своїх функцій отримали додаткове навантаження по роботі з ВПО (реєстрація, постанова на облік, допомога з відновленням документів, юридична та інші види допомоги). Громадяни повинні з розумінням ставитися до цих проблем. Але й держава та її органи влади повинні за можливості максимально сприяти адаптації та створювати максимально комфортні умови для життя такій вразливій соціальній групі як вимушено переміщені особи. Тільки взаємодопомога, взаєморозуміння між громадянами та державою в особі органів державної влади можуть сприяти консолідації суспільства, створити умови для виживання в нових соціальних реаліях українського суспільства та держави.

> *Однак переселенці та біженці, які у більшості своїй відчутно постраждали матеріально, зіштовхуються з цілою низкою соціокультурних проблем, пов'язаних із різним світоглядом, світобаченням, моделями поведінки, мовою, політичними настановленнями переконаннями) тощо. Означені протиріччя загострюються через інформаційні «вкидання» провокаційних сюжетів, націлених на посилення практик «іншування», стигматизації, поглиблення ворожнечі між громадянами однієї країни.*

Означені моменти потребують нагального розв'язання, оскільки роз'єднане суспільство не може успішно протистояти зовнішній агресії. Однак при цьому маємо надзвичайно складне завдання – формування єдності на основі розмаїття, розуміння та прийняття «іншого», толерантності та дотримання прав людини. І тут важливу роль відіграє не стільки держава, скільки громадянське суспільство.

Держава, звичайно, є одним із найпотужніших за своїми можливостями соціальним утворенням, однією з головних функцій якого є підтримка та захист своїх громадян. При цьому паралельно з державними інституціями на поприщі соціальної підтримки населення, особливо, найуразливіших його категорій, діють і недержавні та громадянські утворення. Необхідно відмітити, що благодійність, взаємопідтримка та бажання допомогти ближньому в складних життєвих обставинах завжди були ментальними рисами українців. Розповсюджений вислів «Моя хата скраю» ніяк не характеризує поведінку українців в екстремальних умовах, в ситуації колективної загрози. Страшне лихо, що прийшло на українську землю, згуртувало українців ще більше, ще активніше запрацювали волонтерські організації, міжнародні благодійні

організації та релігійні спільноти. Кожен в міру своїх можливостей надають різного роду допомогу тим соціальним групам українського суспільства, які потребують її найбільше. ВПО та біженці, мабуть, одні з найнезахищеніших в сучасній Україні та потребують такої допомоги нагально і протягом певного досить тривалого періоду часу – доки не зможуть самостійно виживати адаптувавшись на новому місці. При цьому серед ВПО та біженців є окремі категорії, які потребують і будуть потребувати допомоги постійної і систематичної – самотні люди похилого віку, жінки, що виїхали, рятуючи неповнолітніх дітей, люди з особливими потребами (інваліди) та особи, що ними опікуються. Згідно результатів дослідження, аналізуючи допомогу від недержавних інституцій, кожен четвертий опитаний відмітив, що отримує безкоштовно одяг, взуття, теплі речі та продукти харчування від волонтерських організацій; кожен п'ятий відзначив безкоштовне отримання засобів гігієни, памперсів для дитини тощо; 15 % опитаних отримують матеріальну допомогу (грошові виплати) від міжнародних організацій; кожен десятий отримав від волонтерів допомогу з інтеграції в нову громаду (пошук нових знайомств); 8 % опитаних отримують безкоштовні продукти харчування від міжнародних організацій; 7 % отримують такі ж безкоштовні продукти харчування від релігійних організацій; 7 % переселенців отримують харчування готовими стравами та безкоштовні ліки від волонтерських організацій.

Спектр видів допомоги, що надається ВПО та біженцям значно ширший і представлений на рис. 4.1.13.

За відсутності відповідної соціальної підтримки вимушені переселенці наражаються на небезпеку:

– розвитку психологічного стресу внаслідок зміни місця проживання та звичного середовища;

– скрутного становища через безробіття;

– відсутність соціальних гарантій та соціального захисту;

– ризику потрапляння до категорії соціального неблагополуччя «груп ризику» (злидні, маргінали, правопорушники, узалежнені тощо);

– стати жертвою обману чи махінацій;

– стати жертвою дискримінації;

– розвитку хвороб, пов'язаних із соціальним неблагополуччям (туберкульоз, ВІЛ-інфекція, алкоголізм тощо);

– відсутності або обмеженості доступу до медичної допомоги;

– ускладнень раніше невилікуваних захворювань.

– У разі дезадаптації переселенця до нового середовища та умов життя можуть наставати негативні наслідки психологічного характеру:

– загострення деструктивних психічних станів;

Рисунок 4.1.13 – Види допомоги ВПО та біженцям від різних інституцій

– байдужість до всього, що відбувається, або відхід у себе;
– панічні атаки;
– страждання від психосоматичних розладів;
– проблеми зі сном та здоров'ям, що виникли після пережитих подій;
– ризики загострення адикцій (алкоголізація, наркотизація тощо);
– часті сварки, конфлікти та нерозуміння в сім'ї;
– відчуття непотрібності, самотності на чужині;
– бажання повернутися додому, незважаючи на небезпеку;
– страх, що війна прийде до нового місця перебування;
– часті болісні спогади про минуле життя та пережите;
– запальність та неконтрольована агресія;
– відчуття «ворожості» нового соціального оточення;
– порушення самосприйняття через відчуття меншовартості та неповноцінності;
– хвороблива реакція на байдужість суспільства;
– дистимія на фоні ностальгії;
– відсутність надії та радості в душі через постійні тривоги;
– неможливість побудувати життєві плани через страх перед майбутнім та невизначеність;
– труднощі з пошуком себе та організацією власного життя у нових умовах;
– апатичне небажання взагалі щось робити (підтримувати гігієну, систематично харчуватися, займатися побутом та повсякденними справами тощо).

> *Ці та інші негативні наслідки потребують обов'язкового залучення фахівців соціальної роботи та психологів, адже людина у розгубленому стані через дезадаптованість неспроможна самостійно розв'язувати такі проблеми. Через це клієнтів з числа дезадаптованих переселенців можна віднести до «груп ризику», які потребують відповідної соціальної та психологічної допомоги й підтримки.*

Попередити кризові стани та зменшити гостроту етапів адаптації переселенців до нових умов життя можна ще на першому етапі, своєчасно надавши соціальну підтримку у вигляді допомоги з проживанням, працевлаштуванням та налагодженням базових сфер побуту [8].

Через труднощі адаптації переселенця може спіткати повторна психологічна травматизація, наслідком якої стають виникнення деструктивних психічних станів, зростання агресивних та саморуйнівних тенденцій, загострення адиктивності й інших негативних наслідків. Часто такі болісні переживання, пов'язані із труднощами адаптуватися у новому соціальному середовищі, штовхають переселенця до повернення додому, незважаючи на небезпеку. Саме тому соціальним працівникам, психологам та волонтерам, які опікуються вимушеними переселенцями, необхідно розуміти особливості їхньої адаптації до нових умов життя, щоб завчасно організовувати профілактичні заходи спрямовані на мінімізацію ризиків їхньої дезадаптованості у незвичному середовищі.

Щоб розуміти динаміку психічних станів, варто торкнутися стадій адаптації переселенця («U-крива адаптації» Калерво Оберга):

1. Перший етап адаптації – «туристичний», людина відчуває задоволення від переїзду, ейфорія від відчуття порятунку з небезпеки, яка штовхнула її до переселення, можливе зниження критичності та намагання не думати про можливі подальші труднощі. На цьому етапі людина розслабляється і «видихає» накопичене раніш психічне напруження. Тривалість від кількох днів до місяця.

2. Другий етап – розчарування. Людина стикається з накопиченням проблем, починаючи з пошуку житла, і закінчуючи працевлаштуванням. Стереотипи минулого життя вступають у конфронтацію з новими умовами. Переселенець порівнює нові умови зі звичними та зациклюється на їхній несхожості. Виникає відчуття неспроможності пристосуватися до нового середовища через складність ревізії власних поглядів. Відбувається поступове зниження настрою через необхідність вбудовуватися в незвичне середовище за відсутності навичок спілкування у новій культурній системі. Зростає відчуття чужорідності через втрату відчуття «дому».

Відбувається зацикленість на власній «неповноцінності» через труднощі розуміння незвичного «культурного коду» місцевих мешканців. З'являються спроби зменшити спілкування з місцевими та ізолюватися. Виникає розчарування у виборі місця переселення та сумніви у правильності самого переїзду. Переселенці стикаються з відчуттям втрати ролі, адже тепер все доведеться починати заново, з чистого аркуша.

3. Третій етап – «дно» (за Гаррі Тріандісом). Загострюється дратівливість та агресія, яка може спрямовуватися або на незвичне середовище, або на самого себе. На цьому етапі часто виникають психосоматичні розлади, депресії, різні неврологічні проблеми. Можуть виникати хвороби без видимих на то причин, порушується режим сну, іноді здається, що сил немає, навіть щоб встати з ліжка. Саме на цьому етапі виникає

непереборне бажання повернутися у звичну обстановку та соціальне середовище, незважаючи на небезпеку. Багато хто забуває справжні причини переселення тому, що домашня обстановка здається острівцем спокою та затишку, місцем, де можна нарешті відпочити, скинути напругу і стати самим собою. Тут ключовим для переселенця стає прийняття рішення та вибір – або пересилити себе і почати адаптуватися, навіть якщо поки що нічого не виходить, або розчаруватися у собі та новому місці і повернутися назад.

4. Четвертий етап – пристосування. Переселенець налагоджує побут, звикає до соціального середовища та до самої місцевості. Навчається жити у новій культурній парадигмі. Обростає новими соціальними контактами. Звикає до умов праці. Засвоює місцеві традиції соціальних взаємодій та починає їх відтворювати у повсякденному житті. Важливим компонентом стає оволодіння мовою. Відновлюється впевненість та відчуття життєвої перспективи саме у даній місцевості («тут і тепер»). Людина менше оглядається на минуле, а намагається дивитися у майбутнє з ракурсу життя у новому місці. Формується самоідентифікація на основі поступового ототожнення себе з місцевим соціумом (попереднє відчуття протиставляння «Я-вони» замінюється відчуттям «Ми»).

Найбільш складним етапом є 2 та 3 етапи, тому саме на них слід звернути максимальну увагу при організації соціальної та психологічної допомоги з адаптації вимушених переселенців та біженців до життя у нових умовах.

> *Попередити кризові стани та зменшити гостроту етапів адаптації переселенців до нових умов життя можна ще на першому етапі, своєчасно надавши соціальну підтримку у вигляді допомоги з проживанням, працевлаштуванням та налагодженням базових сфер побуту.*

Отже, соціальна адаптація є процес активного пристосування суб'єкта до умов нової соціальної структури виходячи з генерації загальних прописних правил поведінки, цінностей і норм, внаслідок чого відбувається певна трансформація особистості, що дозволяє їй ототожнювати себе з носіями ціннісних орієнтацій даної суспільної системи.

Спираючись на результати дослідження [1] та власні спостереження можемо констатувати, що адаптація ВПО та біженців протікає неоднорідно. І визначається це не стільки зовнішнім середовищем, скільки власною обраною кожним переселенцем соціальною практикою поведінки в нових життєвих обставинах.

Умовно можна виділити кілька соціальних груп в межах ВПО та біженців залежно від обраної стратегії поведінки на новому місці проживання. Стратегія визначається як бажанням, так і об'єктивними можливостями переселенців.

По-перше, це група, умовно назвемо її «Жити тут і сьогодні», вимушених переселенців, які навіть в таких складних умовах намагаються з максимальною користю скористатися часом та новими можливостями, що відкрились перед ними на новому місці проживання. Це люди, які вступають на навчання, активно займаються вивченням мови (особливо помітно це на біженцях, що виїхали за кордон), молодь намагається отримати європейську освіту. Це люди, які освоюють нові професії, відкривають власний бізнес на новому місці, скориставшись державними програмами підтримки малого та середнього бізнесу в Україні. Це люди, які вивчають та засвоюють культуру свого нового середовища. Представники цієї групи здебільшого розраховують на власні сили і працюють не тільки для того, щоб вижити сьогодні, а й закладають фундамент для свого майбутнього та майбутнього своїх дітей у післявоєнному, мирному майбутньому.

Друга група, можемо умовно її назвати «Зал очікування», – це люди, що втекли від жахів війни в своєму рідному населеному пункті, і нове місце проживання оцінюють, принаймні зараз, виключно як тимчасовий притулок, де вони планують пересидіти до закінчення бойових дій, та однозначно повертатися додому. Ця група не є однорідною. В її складі можна виокремити кілька підгруп, що відрізняються обраною (за власним бажанням або в силу певних об'єктивним життєвих обставин) стратегією поведінки. Певна частина цієї групи взагалі не намагається соціалізуватися до нового середовища. Сюди входять ті переселенці, які перемістившись в новий простір намагаються проводити соціальні практики попереднього життя: за можливості продовжують дистанційно працювати на звичній роботі або виживають за рахунок власних накопичень чи фінансової допомоги від родичів та близьких. Їх соціалізація носить обмежений, поверхневий характер, спілкування з новим середовищем зведено до абсолютного мінімального рівня. Другою підгрупою необхідно відмітити ту частину переселенців, яка з ряду причин неспроможна самостійно виживати в новому просторі і повністю залежить від зовнішньої та соціальної підтримки, допомоги з житлом, харчуванням, медичним обслуговуванням. Цю групу здебільшого складають одинокі матері, на утриманні яких є малолітні діти, що не дає їм можливості працевлаштування, повноцінного спілкування з новим середовищем; люди з інвалідністю та особи, що їх супроводжують та забезпечують їх життєдіяльність; люди похилого пенсійного віку. Це, очевидно, найуразливіші категорії біженців та

ВПО і вони потребують найбільше зовнішньої підтримки та допомоги. Вона для них в прямому сенсі слова є життєвонеобхідною.

І третю групу складають ті ВПО та біженці (назвемо їх «Ті, хто не повернеться»), які вже зараз прийняли рішення або серйозно думають над тим, щоб назавжди залишитися проживати в місці нинішнього перебування будь то в межах України чи за кордоном. Ця категорія переселенців найактивніше адаптується до нового середовища, прикладає максимум зусиль, задіює весь свій соціальний капітал, щоб якнайшвидше адаптуватися та соціалізуватися в новому соціальному просторі.

Звичайно, історія та доля кожного переселенця є індивідуальною та унікальною. А наведена класифікація не в повному обсязі описує існуючі адаптаційні практики ВПО та біженців і потребує подальшого аналізу та уточнення.

4.2 СОЦІОЛОГІЧНІ ВІЗІЇ ПЛАНІВ НА МАЙБУТНЄ УКРАЇНЦІВ НА ПОЧАТКУ ВІЙНИ: СТРАТЕГІЇ Й ПРАКТИКИ

Майбутнє – складний предмет соціологічного аналізу. Довгий час у соціологічному дискурсі існував певний скепсис стосовно можливості вивчення майбутнього. Але автор двотомної праці «Образ майбутнього» Ф. Полак висунув твердження, що соціологічна наука повинна зробити одним зі найважливіших напрямків наукового дискурсу питання щодо вивчення образів майбутнього, які покликані спрямовувати культурні інновації. Подібні положення розвивав у своїх роботах Г. Бурже. Він стверджував, що майбутнє слід розглядати не як щось вже вирішене і як таке, що поступово розкривається нам, але як те, що має бути створено. Важливість розробки позитивних образів майбутнього поряд з виявленням можливих напрямків розвитку підкреслював Б. де Жувенель. Згідно його думки, необхідно не тільки передбачити майбутнє, а й вказувати шляхи його досягнення.

А починаючи з середини XX століття в соціальних науках виникає питання не про дослідження майбутнього, що насувається, визначеного і заданого сьогоденням, а про конструювання та вибір майбутнього.

> *Початок XXI століття актуалізує телеологічний підхід в філософії й соціології до обґрунтування майбутнього, стверджується, що майбутнє втрачає загальний характер, воно перестає бути загальним для всіх. Майбутнє стає суб'єктивним і представляється нам як боротьба, конкуренція проєктів. Зокрема, сучасний французький дослідник Юг де Жувенель акцентує увагу на наступних складових майбутнього. Майбутнє – це область свободи, водночас майбутнє – це область можливості й бажаного [1, с. 182].*

Іншими словами в майбутньому концентрується уявлення про бажане, можливе й передбачає свободу вибору. Як було відзначено нами в попередніх публікаціях, майбутнє існує як обґрунтований критерій вибору, суб'єктна потреба та дієвий чинник розвитку [2]. У той же час інтерес до передбачення майбутнього актуалізується в період бурхливих динамічних змін як соціуму і процесів, що відбуваються в ньому, так і наростання кризових, невизначених і нелінійних тенденцій функціонування соціальних інститутів. Соціум реагує на розриви й кризи, які з'являються, шляхом розвитку як інституціональної, так і індивідуальної рефлексії та екстраполяції її в майбутнє.

Соціальні зміни і кризові ситуації, складні умови суспільного життя вимагають від людини вибору адекватної життєвої позиції, яка б сприяла збереженню цілісності її внутрішнього світу і досягнення самореалізації в майбутньому.

Життєва перспектива, як інше визначення уявлень про майбутнє, як правило, формується на особистісному рівні й визначається як цілісна картина майбутнього, яка створена в дуже тісному зв'язку очікуваних та планових подій, бачиться як єдність ціннісно-змістових та організаційно-діяльнісних моментів, де суттєвими є особистісна активність, реалістичне й усвідомлене ставлення до створення плану на майбутнє. Вона перебуває в тісному зв'язку з минулим і теперішнім особистості, адже формується на основі минулих досягнень і задає ключові орієнтири діяльності. Життєва перспектива – це неминучість змін у майбутньому.

Життєва перспектива й життєві плани окремої особистості, на нашу думку, це замисли, установки на майбутнє, які раціонально поєднують оцінки власного набутого минулого та усвідомлення особливості сьогодення та

готовність сформулювати бажане майбутнє. Таким чином, в життєвих планах інтегрується ті можливості й потенціал особистості, які об'єктивно складаються на даний момент і повинні проявитись у майбутньому. Чимало дослідників (Є. Головаха, І. Дубровіна, О. Кронік, М. Толстих та ін.) вбачають у часовій перспективі наслідок продуктивної соціалізації, розвитку особистості, незамінну складову людського світогляду, що відіграє роль в усвідомленні життєвого сенсу, в самореалізації, адже тісно пов'язаний з цінностями та планами досягнення ймовірних цілей.

> *Безумовно, на обрані особистістю образи майбутнього й життєві плани впливають особливості життєвих умов та обставин, які надають людині можливість оптимізувати подальше її життєве просування.*

Життєву перспективу можна розглядати як картину майбутнього, яка передбачає складний взаємозв'язок низки очікуваних подій, відтворює спосіб відносно структурованого, усвідомленого освоєння особистістю власного близького й віддаленого майбутнього. Вона обумовлена способами вікового, сімейного, професійного життєвого самовизначення, яке, водночас, зумовлене психологічною, соціальною й особистісною зрілістю, а також активністю особистості.

В результаті теоретичного вивчення питання життєвих перспектив можемо стверджувати, що це цілісна картина майбутнього, що знаходиться у взаємозв'язку програмованих і очікуваних подій, від яких залежить соціальна цінність і сенс життя особистості. Власне проблема життєвих перспектив полягає у тому, що від стихійного способу життя людина може перейти до такого, який вона визначатиме сама. Життєві перспективи тісно пов'язані з плануванням особистого часу. Так, індивід будує ближні, середні і далекі життєві плани й реалізує власні плани на майбутнє.

> *Основними функціями вибудування образів майбутнього й життєвих перспектив є регулятивна, прогностична, пізнавальна, транзитивна, оціночна та адаптаційна.*

Життєва перспектива є картиною майбутнього, що містить складний взаємозв'язок подій, які очікуються. Вона відтворює загальну спрямованість, враховуючи потенції розвитку, може бути не лише позитивною, не передбачає вольових зусиль. Життєва перспектива є способом усвідомленого, відносно структурованого освоєння особистістю свого майбутнього. Це потенційні можливості особистості, що об'єктивно наявні в сьогоденні і, гіпотетично,

можуть проявитися в майбутньому [3]. Життєві перспективи об'єднують як майбутні життєві цілі, так і темп руху до них, забезпечуючи ріст активності особистості.

Наявність життєвих перспектив передбачає вибір певних життєвих стратегій для їх досягнення. Життєві стратегії реалізовуються як вибір та ранжування людиною певної ідентичності, індивідуальних стилів, досяжних статусів у ситуації актуального самовизначення.

> *Плануючи своє майбутнє, конкретні події – плани і цілі, людина виходить перш за все з визначеної ієрархії цінностей, представленої в її свідомості. Ціннісні орієнтації особистості є тими чинниками, що детермінують рух її життєвим шляхом від події до події.*

Спрямованість у майбутнє, окрім часового, має смисловий вимір, детермінована пошуком смислу життя, становленням життєвої позиції і дотриманням життєвої лінії. Передумови реалізації життєвої перспективи пов'язані із здатністю особистості до саморегуляції: висунення цілей, уявлення про шляхи та засоби їх досягнення, готовність щодо виконання програми дій та реалізації власних планів, а також наявність системи суб'єктивних критеріїв, за якими відбувається контроль та оцінка результатів.

Індивідуальний життєвий шлях – це послідовність дій та подій людей у різних сферах усуспільненого повсякдення, що організована в інституціолізованих полях їх діяльності, певних станах і характеристиках, які з плином часу розвиваються, трансформуються, змінюються. Суспільство не утворюється буттям в даний конкретний момент. Воно існує лише завдяки часу. В суспільстві, яке швидко розвивається, відмінності у часі народження визначають різноманіття історичних світів, можливості та обмеження для людини, яка живе в ньому [4].

Зауважимо, що життєва перспектива – це динамічний образ майбутнього, не раз і назавжди обрана стратегія поведінки. Кожному якісно новому етапу життєвого шляху повинен відповідати специфічний зміст перспективи, в якій одні компоненти зберігають послідовність, а інші – відображають реальні зміни в довкіллі й власне людині. Конкретний зміст життєвої перспективи стає найвагомішою змістовою характеристикою даного етапу життєвого шляху. Перехід до нового його етапу пов'язаний з необхідністю корекції чи суттєвої реконструкції життєвої перспективи з урахуванням соціальних, біологічних і психологічних особливостей наступного вікового періоду.

Як визначає В. Бондар з 2009 по 2013 рік в Україні спостерігалося безперервне зростання ВВП, досягнувши 183,3 млрд доларів США в 2013 році. Проте внаслідок російської агресії проти України в 2014 році, яка призвела до анексії Криму та окупації частини Донецької та Луганської областей, українська економіка та інвестиційний клімат зазнали краху. У 2014 році ВВП впав на 21,1 % до 131,8 млрд доларів, а в 2015 році – ще на 31,3 % до 90,6 млрд доларів, тобто на 50 % лише за два роки [5].

Наприкінці 2014-початку 2015 року конфлікт на Сході України було заморожено, а частина Донецької та Луганської областей залишилася під окупацією і більше не перебувала під контролем України. Економіка почала відновлюватися завдяки проведенню Урядом України економічних, правових і регуляторних реформ для впровадження стандартів ЄС. В результаті інвестиційний клімат поліпшився.

Однак, як і в усіх економіках країн світі, пандемія COVID-19 мала серйозний вплив, і ринок різко скоротився до 190 мільйонів доларів США в 2020 році. Після того, як більшість обмежень COVID-19 було знято, а також через відкладений попит, 2021 рік був дуже вдалим для економіки країни: ВВП виріс майже до 200 мільярдів доларів США, перевищивши рівень 2013 року, і, за оцінками, досяг майже 2,7 млрд доларів США із 120 укладеними угодами [5].

З іншого боку, за оцінками А. Длігача, напередодні агресії Україна – найбідніша країна Європи. Стиснута пружина з великим нереалізованим потенціалом [6].

Між тим, незважаючи на труднощі й проблеми державою була розроблена Національна економічна стратегія України, в якій зазначено необхідність розвитку людського капіталу та інновації як основний фокус модернізації країни.

З лютого 2022 року Україна зазнала величезних втрат. Так, війна повністю зруйнувала морську торгівлю (що становить половину загальної торгівлі країни та 90 % її торгівлі зерном); це завдало серйозної шкоди критичній інфраструктурі країни та спричинило масове переміщення людей. У звіті за березень 2022 року Світовий банк прогнозував, що цього року ВВП України впаде на 45 %, а після цього буде слабке відновлення [7].

Очікується, що в середньостроковій перспективі збиток виробничому і експортному потенціалу України та втрата людського капіталу будуть мати тривалі економічні та соціальні наслідки. Будуть необхідні серйозні зусилля з реконструкції, доповнені інституційними, структурними та фінансовими реформами для підтримки зростання, очолюваного приватним сектором, але

все це залежатиме від отримання значного зовнішнього фінансування на пільгових умовах.

> *В цілому в науковому й експертному дискурсі розглядається декілька сценаріїв закінчення війни й подальшого розвитку країни. Серед прогнозів існують як песимістичні погляди на подальші події, так і оптимістичні або раціоналістичні.*

Прогнози, враховуючи триваючий конфлікт, схильні до великої невизначеності та значного негативного ризику. Після річниці російської агресії вже очевидно, що війна не закінчиться найближчим часом. Такий прогноз опублікувала британська газета Financial Times. Як йдеться в матеріалі, росія намагається перегрупуватися і готує свій народ до тривалої війни. Видання опублікувало прогноз, який звучить так: «Війна в Україні триватиме весь рік. Ані Київ, ані Москва не погодяться заморозити конфлікт» [8].

Кофман змальовує три сценарії розвитку подій на війні: песимістичний для України, оптимістичний й так званий «динамічний фронт» [9], а саме – боротьбу на виснаження і локалізовані наступальні операції з обох сторін.

В економічному плані для України ці прогнози ґрунтуються на значному скороченні імпорту та експорту, з огляду на перебої в торгівлі та блокаду чорноморських портів, колапс державних і приватних інвестицій та значне падіння витрат домогосподарств, що відображає переміщення великої кількості людей, втрати доходів і засобів існування.

Складна й в деяких аспектах руйнівна динаміка соціальних змін, що сталася в 2022 році, втрата аналогій в розвитку цілих країн й важливих соціальних інститутів, деконструкція стійких причинно-наслідкових зв'язків у розвитку соціальних процесів, фрагментарність і невизначеність сучасних соціальних явищ, що розгортаються зараз в Україні, актуалізують питання опису й визначення майбутнього в можливих й бажаних аспектах.

> *Майбутнє стає предметом соціологічного аналізу в державному й особистісному вимірах як мотиваційна й консолідуюча практика устремління українців до перемоги та підтримки власної незламності.*

Починаючи з лютого 2022 року спостерігаємо вибухове збільшення групи біженців і внутрішньо переміщених осіб (ВПО) в Україні, які з’явилися у наслідку терористичних дій збройних сил росії. За даними уповноваженого Верховної ради з прав людини Дмитра Лубінеця на 1 грудня 2022 року «В

Україні зареєстровано 4,7 млн внутрішньо переміщених осіб. Понад 14,5 млн українців виїхали після 24 лютого, а мінімум 11,7 млн – до країн Євросоюзу» [10].

Унікальність групи біженців і ВПО України, яка актуалізувалася в цьому році, характеризується різким збільшенням її обсягів, динамікою й хвилями зростання її кількості, формалізацією консолідуючого фактора, ризиками та втратами, що її супроводжують, невизначеністю термінів перебування в ній, необхідністю під час переміщення та на новому місці звертатися до нових практик для вирішення актуальних потреб. Між тим українці вірять у Перемогу й вибудовують образи й проекти не тільки власного майбутнього, а й державного.

Цю тезу підкреслює президент НАПН України, академік НАН України В. Кремень «нині ми є свідками потужного опору і загальнонаціональної єдності українського народу, що дає впевненість у переможному для України завершенні війни. Безумовно, Україна зміниться в результаті війни. І зміниться не лише Україна – зміниться й світ. Автоматичного повернення до минулого життя не відбудеться. Зміниться людина – її життя більшою мірою будуватиметься на цінностях. При чому цінностях вищого людського ґатунку – гідності, чесності, порядності» [11].

В той же час О. Євдокімова, І. Нечітайло підкреслюють, що обраний Україною європейський вектор розвитку нашої держави передбачає перетворення її на постіндустріальну державу, яка забезпечує принаймні середньоєвропейські стандарти життя [12].

В цілому результати досліджень воєнного сьогодення свідчать про наявність низки позивних ознак, які і є предикторами майбутнього українського суспільства. Українці визначилися остаточно зі своїм політичним курсом, але важливо, щоб цей курс був не тільки у думках, а і у конкретних кроках. Є. Головаха, даючи свою оцінку тому, що відбувається зараз в Україні і що це може означати для її майбутнього, наголосив, що «у ці дні завершується формування сучасної європейської нації» [13].

Дослідження, що проводилося науковцями Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» у червні-липні 2022 року за допомогою Інтернет-опитування (N=1170 осіб), звертало увагу респондентів до питань їх бачення майбутнього.

В опитані взяли участь мешканці України, які до початку воєнної агресії 24 лютого 2022 року, проживали на території усіх областей України [14].

Як показали результати дослідження 78 % респондентів до початку війни – це мешканці обласних центрів, 14 % проживали у районних містечках

і 8 % опитаних – з СМТ й сіл. На момент опитування майже кожний четвертий з українців (23 %) не виїжджали зі своїх міст, ще 4 % знаходились у передмісті, 10 % виїхали недалечко і знаходилися в межах області або в сусідній області. До внутрішньо переміщених осіб за нашими оцінками можна віднести 20 % українців, які переїхали до Центральних областей України, ще 16 % виїхали і мешкають в Західному регіоні України. Біженці становлять 28 %, вони перетнули кордон і перебувають в іншій країні. Після переселення українці мешкають в обласному центрі – 31 %, в районному містечку – 35 %, в селищі міського типу – 11 % й 19 % в селах. Таким чином, бачимо, що більше половини опитаних вимушені були змінити місце проживання на менш розвинуте за інфраструктурою та більш віддалене від центрів активного бізнесу, наявної роботи й інших проявів сучасної цивілізації.

> *Українці живуть, працюють, виховують дітей у суспільстві, яке чинить супротив повномасштабному вторгненню російської федерації. Зруйновано мирне життя дітей, підлітків, дорослих людей, поставлено під загрозу повноцінну життєдіяльність сімей, соціально-економічні засоби для щасливого та здорового розвитку громадян.*

Російсько-українська війна призводить до значних втрат серед мирного населення, руйнування цілих міст і селищ, пошкодження та повне руйнування житлових будинків, закладів освіти та охорони здоров'я, установ соціального захисту та соціального обслуговування й надання соціальних послуг, руйнування підприємств й втрату робочих місць, погіршення рівня безробіття, збільшення великої кількості внутрішньо переміщених громадян та жінок з дітьми, що отримують прихисток в західних областях або за межами України.

Між тим, українці не загубили позитивний настрій і за результатами загальнонаціональних опитувань «Психологічні маркери війни» та «Україна в умовах війни», які здійснила соціологічна група Рейтинг (ratinggroup.ua), на другому місяці війни українці демонструють хороший рівень життєстійкості (3.9 з 5). Індекс життєстійкості складається із психологічної стійкості (4.0) та підтримки фізичного здоров'я (3.8). Низький рівень життєстійкості мають лише 2 % опитаних [15].

Українці в цьому є достатньо сильними: цікавляться тим, що відбувається навколо (92 %), та мають плани на майбутнє (82 %). Однак втоми не відчуває лише третина, мають повноцінний сон лише 40 %, слідкують за своїм здоров'ям половина. Водночас, нормально харчуються більшість (83 %) [15]. На сьогодні високий рівень виснаження мають лише 2 % опитаних, у

71 % він на середньому рівні, а у 27 % на низькому. Ми здатні швидко адаптуватися і достатньо повноцінно жити, бути активними та дієвими.

За результатами дослідженнями вчених НТУ «ХПІ» респонденти на початок війни мали різні типи психологічних станів, які виникали час від часу та поєднувалися. За оцінками переважної більшості респондентів (78 %), їх стан був звичайний, більш-менш нормальний, спокійний, і між тим більше половини відмічає (55 %), що почували себе час від часу напружено й нервово.

Багато респондентів (53 %) вказують, що не могли повірити у те, що відбувається, відчували нереальність подій. Близько 40 % опитаних фіксували наявність зібраного й рішучого стану, були готові до необхідних дій, в той же час більше половини українців-учасників дослідження втратили сон і апетит, відчували апатію.

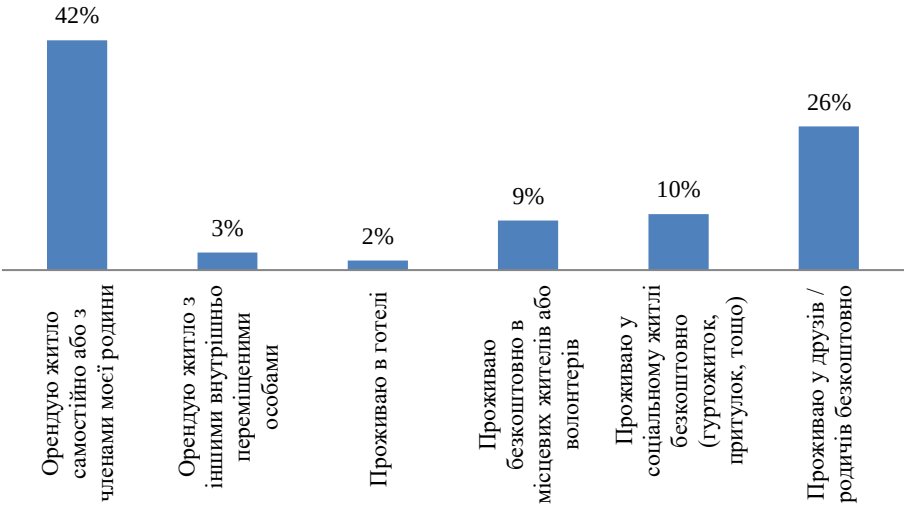

Рисунок 4.2.1 – Відомості про умови проживання респондентів у місцях прихисту

На момент опитування, червень-липень 2022 року, респонденти оцінюючи власний психологічний стан вказують, що відчувають себе на «6» балів, за шкалою від 0 до 10, де 0 означає максимальний рівень спокою, впевненості в тому, що все буде добре, а 10 – максимальний рівень паніки, страху, невпевненості. Іншими словами, все ж таки почуття тривоги, невпевненості превалює. Влітку 2022 року страх панував передусім серед опитаних середнього віку (26-40 років), респондентів, які так і не виїхали з

прифронтових територій (оцінка власного емоційного стану наближається до 7) та мешканців півдня й сходу України. Мешканці центральних областей України влітку 2022 року оцінюють власний емоційний стан як спокійний, майже впевнений (оцінка – 3,12) [14].

Отже, майже заспокоївшись українці готові раціонально оцінити власне становище й замислитися про власне майбутнє.

Переважна більшість респондентів на момент 24 лютого 2022 року мали власне житло у вигляді квартири (більше 70 %) або будинку (16 %), а решта не мали власного житла. Респонденти також вказують на різноманітні варіанти власності на житло, серед яких – в родині декілька квартир; родина жила в очікувані власної квартири, яку повинні були здати в експлуатацію через декілька місяців та інш. Вже після півріччя війни дещо менше половини опитаних (42 %) орендують житло самостійно або з членами своєї родини, а ще майже чверть (26 %) проживають у друзів / родичів безкоштовно, 10 % проживають у соціальному житлі безкоштовно (гуртожиток, притулок, тощо) й 9 % проживають безкоштовно в місцевих жителів або волонтерів. Інші респонденти від (2-3 %) або орендують житло з іншими внутрішньо переміщеними особами або проживають в готелі (рис. 4.2.1).

В коментарях до запитання «На яких умовах Ви проживаєте зараз?» опитані вказують, що деякі з них проживають у власній дачі або у батьків. Деякі з українців акцентують увагу, що мешкають у незнайомих людей, але сплачують тільки комунальні. Ті з українців, що виїхали за кордон, переважна більшість отримали соціальне житло. Отже переважна більшість тих українців, що мали нерухомість й впевнений рівень життя до війни вимушені були покинути власні помешкання, значно знизили умови й якість свого проживання.

Між тим українці, що звикли мешкати у комфортних умовах, вести активний спосіб життя, що давав змогу забезпечувати їм певний матеріальний рівень, опинившись в складних життєвих умовах з певним оптимізмом спрямовують власний потенціал, ресурси й практики у майбутнє й з певним раціоналізмом вибудовують власні життєві перспективи спираючись на бачення перспектив держави.

Опитані вказують, що кожний п’ятий з них повністю втратив роботу у зв’язку з переміщенням. Найбільш вразливими прошарками українців, які втратили роботу, були респонденти віком 25-40 років, які мали низьке матеріальне становище, проживали в Центральних областях України, мали середню й середньо спеціальну освіту. Й 60 % тих, хто виїхав за кордон втратили роботу в Україні (рис. 4.2.2).

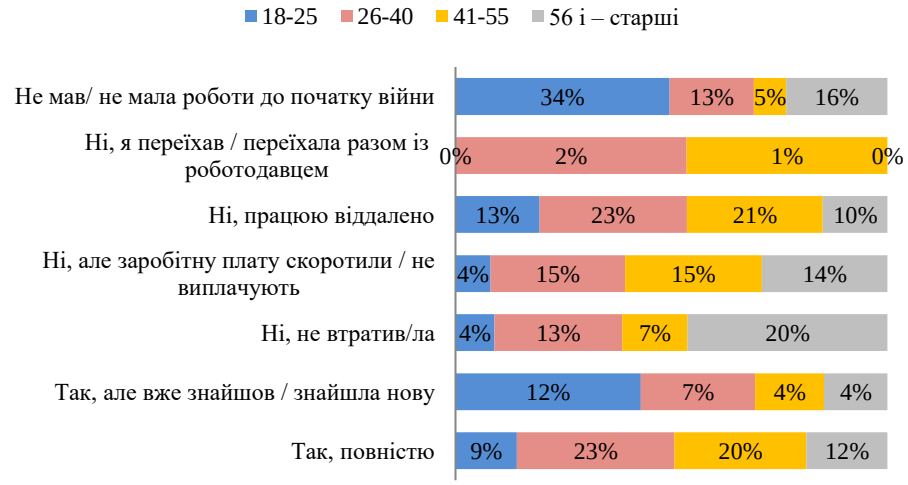

Рисунок 4.2.2 – Розподіл респондентів щодо втрати роботи у зв'язку з переміщенням за віком

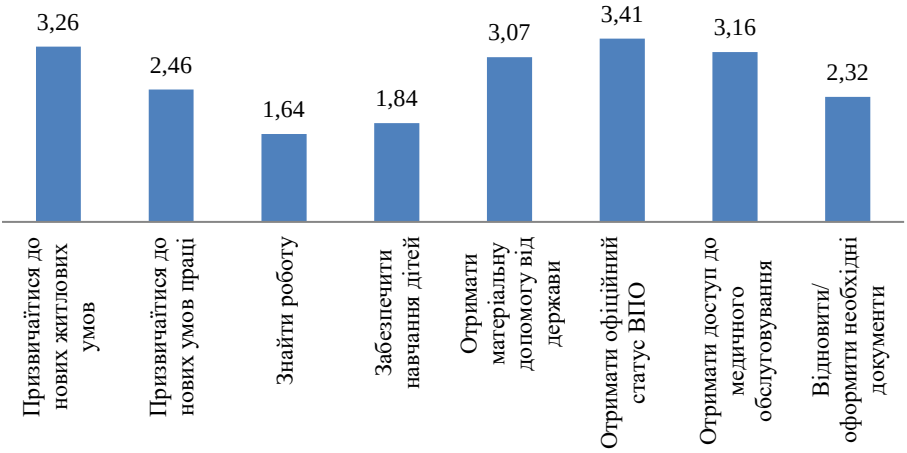

Рисунок 4.2.3 – Оцінка респондентами складнощів, які виникли у українців на новому місці переміщення, де 5 – було дуже складно, а 1 – дуже легко

В опитані взяли участь й українці, які виявили високий ступінь адаптивності й протягом перших шести місяців війни не тільки втратили роботу, а вже й знайшли нову (9 %). Швидше всіх пристосувалися до нових складних умов представники молоді віком 18-25 років, студенти й українці, що виїхали за кордон. Їх небагато (13 %), але люди, що вимушені були покинути свої помешкання й не мали ближньої перспективи на повернення, повинні були шукати для себе ресурси для виживання.

Майже чверть з опитаних (23 %) працюють віддалено, це українці, які мали вищу або декілька вищих освіт, мешкають в передмісті свого довоєнного проживання, на момент опитування проживають в Центральних й Західних областях України. До цього прошарку респондентів відносимо респондентів, що вже були адаптовані до складних умов працевлаштування ще на період пандемії. Саме тому вони розраховують на власний трудовий потенціал і ресурси й впевнено складають плани на майбутнє.

1 % з респондентів переїхали разом із роботодавцем, це українці, яких відносимо до середньовікових (26-40 років) висококваліфікованих фахівців. Це переважно чоловіки, які проживали й працювали на теренах Північних і Східних областей, відносили себе до забезпеченого середнього класу. 19 % опитаних не мали роботи до початку війни.

Між тим, майже половина опитаних (48 %) впевнені, що будуть, або скоріш за все будуть, мати роботу коли повернуться додому після закінчення війни.

В той же час за результатами дослідження опитані відзначили, що складно було знайти роботу на новому місці. Також складнощі виникали з забезпеченням навчання дітей й відновленням та оформленням необхідних документів. В цілому призвичаїтися до нових житлових умов й нових умов праці українцям було досить складно (рис. 4.2.3).

Досить ефективно організовано проживання українців в місцях, що приймали українських біженців й ВПО, розроблено й застосовано системні процедури щодо отримання матеріальної допомоги від держави, отримання офіційного статусу ВПО й біженців та отримання доступу до медичного обслуговування. Саме тому 65 % опитаних вказують, що поки що планують залишитися в громаді тимчасового перебування, лише 10 % опитаних планують найближчим часом змінити місце проживання у зв’язку з високою орендною платою за проживання.

Рисунок 4.2.4 – Відомості респондентів щодо найближчих планів

Це стосується тільки внутрішньо переміщених осіб всередині України, ще 5 % респондентів, що на момент опитування вимушені були шукати прихисток в середині країни, планують виїхати за кордон. Між тим, рівень розгубленості українців, що шукають місце безпеки хоч в середині України, хоч за її межами, після півріччя війни становить 13 % (рис. 4.2.4).

Майже кожному десятому важко зорієнтуватися і відповісти, що робити далі: залишатися в місці прихисту, шукати кращого чи повертатися додому. Зрозуміло, що до прошарку «розгублених» відносяться українці віком 26-40 років, що несуть на собі найтяжчу відповідальність не тільки за себе, а й за оточуючих, які переважно мешкали в Південних областях (Запоріжська, Херсонська, Миколаївська, Одеська), а під час опитування знаходилися в Центральних областях України, або навіть виїхали далі. Цікаво, що у прошарку «розгублених» українців відносно найближчого майбутнього можна побачити два угрупування: одні ті, яким до війни грошей на добротне життя бракувало й які не мають фінансової «подушки» для проживання поза домом, й другі – це ті, що до війни жили забезпечено й навіть мали можливість за власними оцінками придбати майже все та яким важко покинути комфортне життя.

Рисунок 4.2.5 – Розподіл відповідей респондентів на питання «Чого Вам зараз не вистачає найбільше?» за місцем прихисту

В місцях прихисту українцям за їх оцінками найбільше не вистачає рідного дому (76 %), членів родини, які зараз не поряд (56 %), спілкування з друзями (41 %), рідного населеного пункту (36 %), улюблених та звичних речей (одягу, взуття, прикрас) (26 %), грошей (25 %), роботи (23 %). Як бачимо на рисунку 4.2.5, почуття гострої нестачі для українців залежить від місця знаходження після півріччя війни. Так, грошей не вистачає саме внутрішньо переміщеним особам, для українців, що виїхали за кордон це майже не актуально. Для біженців більш актуальним, порівняно з ВПО, є нестача членів родини, які зараз не поряд, домашніх тварин, яких вимушені були залишити вдома, медичних послуг, відвідування храму та професійної психологічної

допомоги. Між тим у власних коментарях українці вказують, що їм також не вистачає відкритих кордонів й безпеки, рівноваги та спокоюВиклики й перешкоди війни змушують українців замислюватися над власним майбутнім в питанні залишатися чи ні в громаді, що їх прихистила в Україні та за кордоном. За результатами дослідження українці виїхали у більшість країн Західної Європи, Північної Америки (Сполучені Штати Америки, Канада) і деякі країни ближнього Сходу й Азії (Ізраїль, Туреччина, ОАЄ) (рис. 4.2.6).

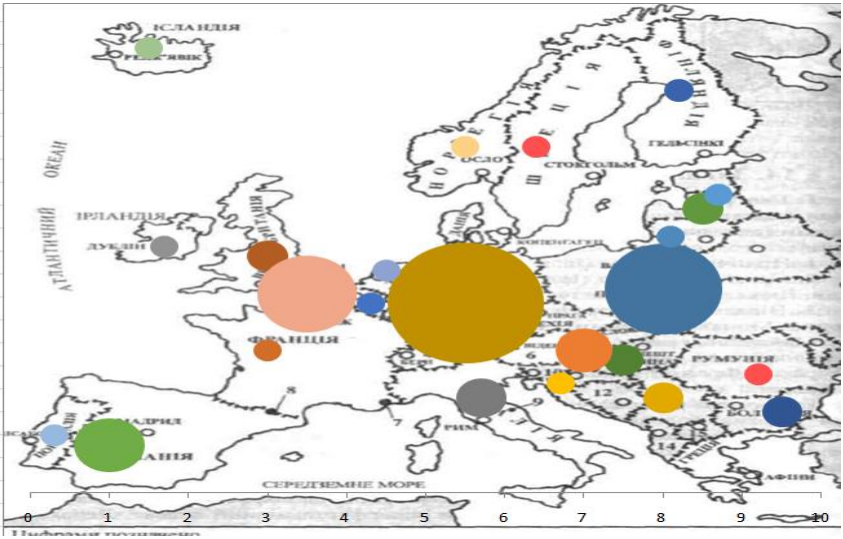

Рисунок 4.2.6 – Розміщення респондентів дослідження в країнах Західної Європи

В цілому учасники дослідження у власних коментарях та у відповідях на питання анкети відмічають, що не залишаться в громадах, що їх прихистили, за жодних умов й безумовно повернуться в Україну (14 %). Частка опитаних наполягає, що місце перебування – це тільки місце тимчасового переміщення. Частина респондентів дуже хочуть повернутися додому або вже повернулись. Найбільш активними прихильниками повернення в Україну виступають молоді люди віком від 18 до 25 років (18 %) та особи віком 26-40 років (13 %) (рис. 4.2.7).

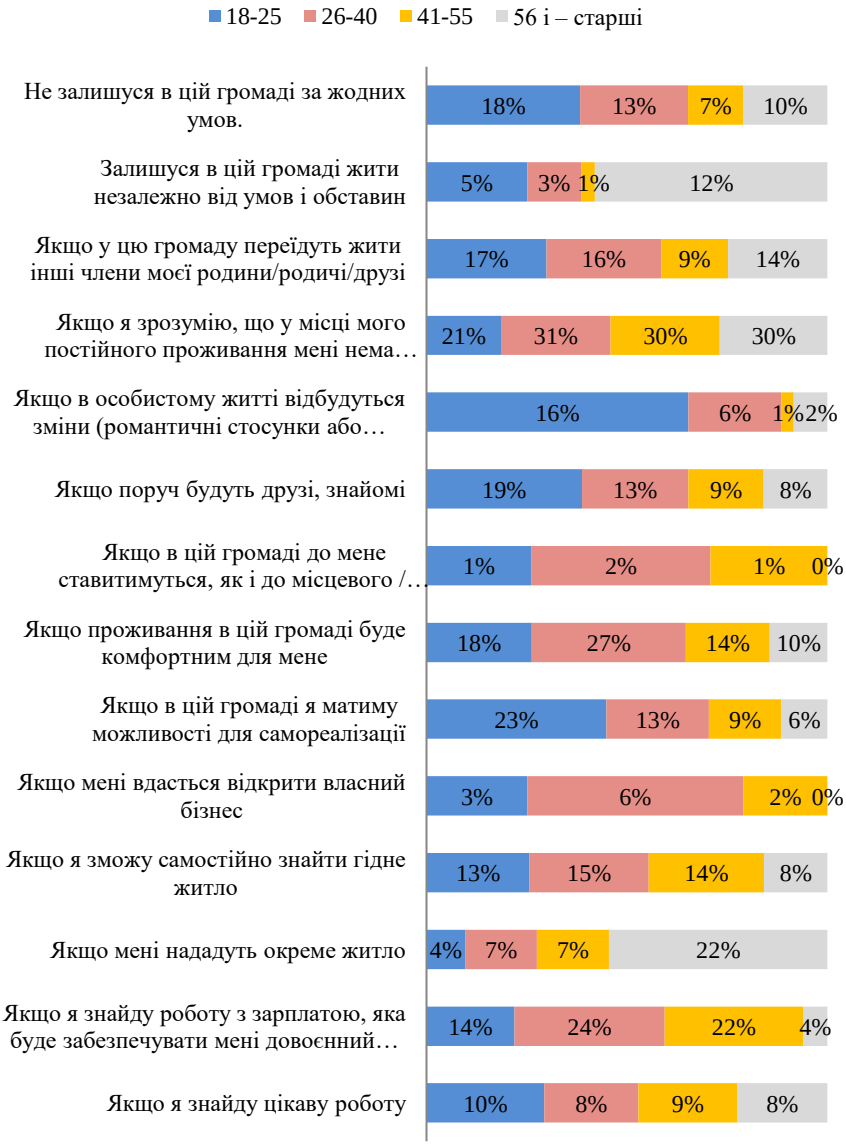

Рисунок 4.2.7 – Умови, за якими респонденти готові залишитися жити в громаді, що їх прихистили, за віком

Таблиця 4.2.1 – Умови, за якими респонденти готові залишитися жити в громаді, що їх прихистили, за місцем переміщення, %

	Знаходжусь в Центральних областях України	Знаходжусь в Західному регіоні України	Виїхали за кордон
Якщо я знайду цікаву роботу	9	11	15
Якщо я знайду роботу з зарплатою, яка буде забезпечувати мені довоєнний рівень життя	26	20	26
Якщо мені нададуть окреме житло	10	10	11
Якщо я зможу самостійно знайти гідне житло	18	13	20
Якщо мені вдасться відкрити власний бізнес	3	6	3
Якщо в цій громаді я матиму можливості для самореалізації	12	10	20
Якщо проживання в цій громаді буде комфортним для мене	19	31	23
Якщо в цій громаді до мене ставитимуться, як і до місцевого / місцевої	3	3	2
Якщо поруч будуть друзі, знайомі	18	19	12
Якщо в особистому житті відбудуться зміни (романтичні стосунки або одружуся/вийду заміж)	8	4	10
Якщо я зрозумію, що у місці мого постійного проживання мені нема куди повертатися	40	47	24
Якщо у цю громаду переїдуть жити інші члени моєї родини/родичі/друзі	12	21	19
Залишуся в цій громаді жити незалежно від умов і обставин	1	4	6
Не залишуся в цій громаді за жодних умов	15	16	11

Для деяких з опитаних важливим важелем прийняття рішення щодо повернення є рішення чоловіка й відчуття безпеки, за умов спокійної обстановки у рідному місці та припинення бойових дій. Безумовно, що перемога України у військовому конфлікті вплине на готовність біженців повертатися додому. Наявність роботи й можливість заробити грошей, тим самим забезпечити собі й своїй родині певний рівень життя, ще один фактор впливу на рішення про повернення.

Між тим респонденти відмічають й свою готовність залишитися в місці прихисту. До головних важелів такого рішення можна віднести розуміння, що у місце постійного проживання респонденту нема куди повертатися (34 %) і його місто або будинок повністю знищено. Прихильниками такої думки є респонденти віком 56 років і старше (12 %), яким переїзд на нове місце мешкання дався дуже складно (рис. 4.2.7).

З іншого боку, українці не готові відкладати своє життя у «довгий ящик» та навпаки приймати умови проживання такими, якими вони є та асимілювати до проживання в громаді, яка надала прихисток, якщо життя в ній буде комфортним для респондентів (23 %).

Безумовно, можливість знайти роботу з зарплатою, яка буде забезпечувати довоєнний рівень життя респонденту, (22 %), можливість респонденту самостійно знайти гідне житло (17 %), якщо у цю громаду переїдуть жити інші члени родини/родичі/друзі (17 %) або будуть поруч друзі, знайомі (15 %), можливість опитаним знайти сферу для самореалізації (15 %) – вплинуть на рішення респондентів залишитися в місці прихисту.

Для молодих людей віком від 18 до 25 років окремим фактором залишитися на місці нового проживання, зрозуміло, стає факт змін в його особистому житті (романтичні стосунки або одруження/заміжжя) або респондент зможе в новій громаді самореалізуватися (рис. 4.2.7).

Для чоловіків, за їх власними коментарями, фактором впливу на рішення не повертатися в Україну виступає неготовність йти до армії.

Для людей похилого віку важливим для рішення повертатися чи ні до рідного дому крім факту його цілісності, стає можливість отримати в новій громаді безкоштовне житло (22 %) (рис. 4.2.7).

В цілому, для українців, що виїхали за кордон та отримали статус біженця, впливовими факторами залишатися в громаді, що надала їм прихисток, виступають наступні причини: якщо людина зрозуміє, що у місці її постійного проживання їй нема куди повертатися; якщо людина зможе знайти роботу з зарплатою, яка буде забезпечувати довоєнний рівень життя; якщо людина зможе самостійно знайти гідне житло; якщо у цю громаду переїдуть жити інші члени родини/родичі/друзі (табл. 4.2.1).

На ці причини вказує кожний п'ятий респондент з тих, що виїхали за кордон. Саме вони представляють собою активістську позицію біженців, які готові шукати достойну роботу й комфортне якісне житло. Саме кожен п'ятий з опитаних біженців фіксує увагу на необхідність власної самореалізації й певного комфорту.

З іншого боку, внутрішньо переміщені особи, які знайшли прихисток всередині України, в її Центральних і Західних областях, залишаться в місцях прихисту тільки у разі знешкодження власної домівки (від 40 до 47 %) (табл. 4.2.1).

За результатами нашого дослідження не планують повертатися до свого довоєнного місця проживання від 6 % до 11 % опитаних. Цю когорту респондентів складають передусім молоді люди віком від 18 до 25 років, які не одружені на момент опитування, які мають незакінчену середню або незакінчену вишу освіту та евакуювалися за кордон.

Майже 90 % респондентів планують повертатися в Україну або вже повернулися на момент опитування (рис. 4.2.8).

Головними факторами впливу, за умов яких українці готові повертатися додому – це закінчення війни (50 %) і навіть, «якщо мій населений пункт не буде піддаватися бомбардуванню або обстрілу» (37 %), і «якщо в мене не буде зруйновано житло» (36 %). Для респондентів, які виїхали з тимчасово окупованих територій, умовою повернення, за їх власними оцінками, є, безумовно, деокупація населеного пункту. Між тим, хоча переважна більшість опитаних збирається повертатися, українці хочуть жити в комфортних умовах, де забезпечено сприятливі умови життя, транспорту, опалення, електроенергії, зв'язок й є можливість працевлаштування або ведення власного бізнесу.

Таким чином, бачимо, що учасників дослідження стосовно питання їх планів на майбутнє можна поділити не тільки на групи біженців, внутрішньо переміщених осіб, й тих, хто не виїжджав з свого місця проживання, а й на групи, які бачать своє майбутнє з Україною і в Україні, українці, що пов'язують своє майбутнє з Україною при виконанні низки умов, й ті, що готові асимілюватися в Європі. Представники кожної з цих груп поділяються ще на декілька підгруп за критерієм здійснення більш або менш активних соціальних практик очікування/пристосування/інтеграції.

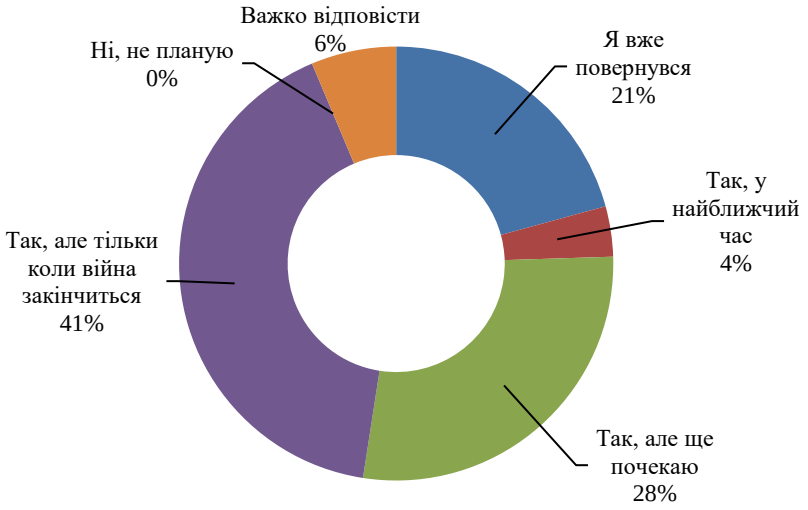

Рисунок 4.2.8 – Готовність українців, учасників опитування, повернутися додому на момент червня-лютого 2022 року

Звернувшись до аналізу багатовимірних розподілів, а саме до методів багатомірного шкалірування Prefscal, здійснено візуалізацію виборки респондентів з урахуванням міри близькості за мірою Мінковського, за показниками статі, емоційного стану на початку війни й оцінки власного стану під час дослідження (рис. 4.2.9).

За отриманими даними, можемо зробити висновки, що за цими показниками українці, учасники дослідження, можуть бути поділені на визначені групи, де осі відповідають ознакам: ось ОХ – готовність до адаптації в складних умовах, а ось ОУ – «мігрували – немігрували».

Таким чином, виборку респондентів можна класифікувати на чотири групи. І група (бузковий колір) – українці середнього віку, які живуть й працюють в Україні, платять податки в державний бюджет, допомагають ЗСУ, мають певну фінансову «подушку безпеки». До цієї когорти відносяться й молоді люди, що вчаться в ЗВО України, пов’язують своє майбутнє з відбудовою рідної держави.

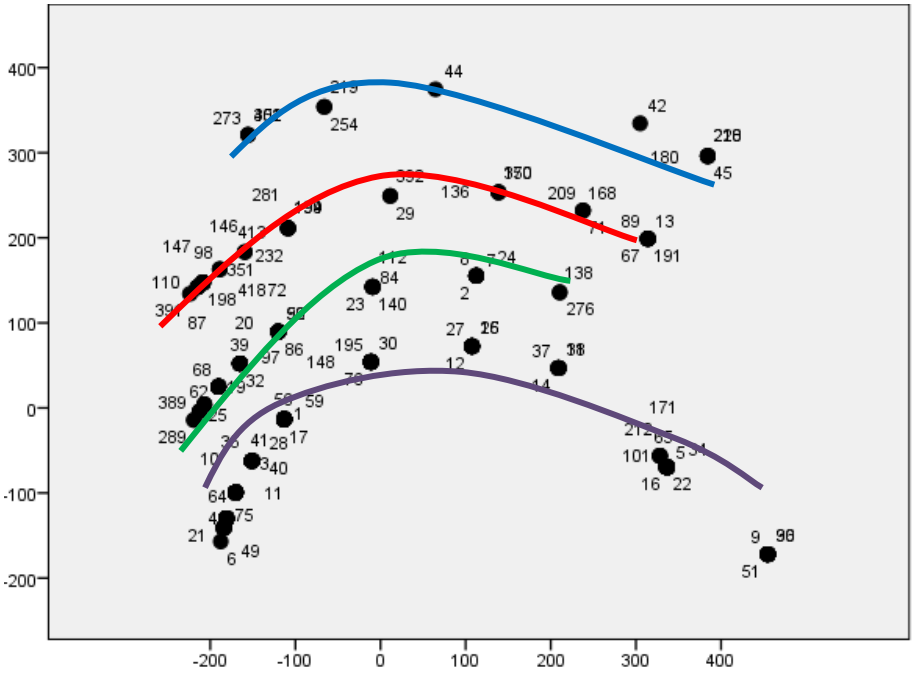

Рисунок 4.2.9 – Результат візуалізації багатомірного шкалірування Prefscal виборки респондентів за статтю, емоційним станом на початку війни й оцінкою власного стану під час проведення дослідження

Представники цієї групи – як жінки, так і чоловіки – володіють певним соціальним капіталом, який допоміг їм пристосуватися до складних умов і забезпечувати власне життя й життя своєї родини. В структуру соціального капіталу відносимо наявність спеціальної середньої або вищої освіти, знання іноземних мов, кваліфіковану роботу, наявність власної непошкодженої нерухомості й авто. Як виключно соціальний капітал виступає не стільки наявність розгалужених горизонтальних і вертикальних зв'язків, скільки готовність швидко адаптуватися й створювати мережу таких зв'язків будь-де, при цьому активно демонстратувати власну самоідентифікацію як українця. Більша частина з них не мігрувала, а якщо виїхали, то в межах країни.

ІІ група (зелений колір) – українці з пасивним очікування. До цієї групи відносимо як біженців, так і ВПО, які чекають на повернення додому. До складу цієї групи входять переважно жінки з дітьми, чиї чоловіки залишились в Україні, й які не мають або майже не мають досвіду перебування за кордоном та не володіють іноземними мовами. Носії цього типу поведінки прагнуть повернутися в Україну за будь-яких обставин і бажано якомога скоріше, однак

їхні рідні в Україні наполягають на тому, щоб вони поки лишились за кордоном. Їх усе життя (друзі, робота, житло, хоббі) в Україні й вони не мають жодної мотивації інтегруватися у закордонне суспільство. Дехто з них визнає, що працювати доведеться й висловлює готовність виконувати близьку до своєї професії кваліфіковану роботу або роботу, що не потребує кваліфікації.

ІІІ група (червоний колір) – це українці, які вимушені були виїхати з рідного міста, але за рядом обставин виїхати за кордон не змогли. Як правило, це цілі родини, в яких чоловіки призовного віку, старші члени родини мають на утриманні батьків похилого віку, в складі сім'ї є сини старше 18 років. Всі члени родини отримали статус ВПО та грошову підтримку від держави, регулярно отриують гуманітарну допомогу. Вони мешкають в Західних й частина в Центральних областях у родичів або друзів, орендують соціальне житло безкоштовно або за сплату комунальних послуг. Вони також вірять у скорішу перемогу України й повернення до власних домівок. Нової роботи шукають зрідка, тому що або мають віддалене працевлаштування, або мають пенсійне державне забезпечення.

IV група (блакитний колір) – це українці, які пов'язують своє найближче майбутнє з проживанням в Україні. На початку війни вони могли тимчасово виїхати з місць постійного проживання, але до зими 2022 року вже повернулися додому, або зовсім не покидали рідної домівки. Такі українці вірять у найближчу перемогу України й готові чекати її незважаючи ні на відключення електроенергії, ні на періодичні бомбардування й загрози власної безпеки. До цієї когорти можемо віднести громадян, які впевнено й однозначно ідентифікують себе як українці, після початку воєнної агресії системно розмовляють українською мовою. Але вважають себе досить незаможними, щоб здійснювати нетрадиційні для них активні соціальні практики. Вони, якщо не вірять в повернення довоєнного життя, то намагаються зробити все, щоб зберегти якомога більше з того життя. Територіально до цього типу відносяться мешканці Західних і Центральних областей та деяка частина Північних і Південних. За віком – це люди середнього й старшого віку, за статтю – чоловіки й жінки.

Безумовно, поділення учасників дослідження на групи виступає умовним. Самі ці групи є досить динамічними, межі контурів дифузні. Іншими словами, події на фронті, звернення Президента України, інформація від сусідів, близьких та родичів, будь-яка інформація та навіть слово може змінити й змінює наміри українців та їх плани на майбутнє. Психологи радять жити сьогоднішнім днем, тут і зараз, не вибудовувати плани на майбутнє.

> *Сьогоднішні плани на майбутнє українців це, з одного боку, прояв їх стійкості й незламності, це їх фронт – презентувати загалу*

власну витримку й віру в краще майбутнє України, її перемоги за підтримки західних партнерів на фронті та у цивільному житті. З іншого боку, розбудова планів на майбутнє, це певний соціальний ресурс й елемент соціального капіталу, що дає можливість українцям «тримати стрій» та методично рухатися до реалізації мрії. У українців є сформований позитивний образ майбутнього України.

І що важливо, що ця мрія більшості – успішна Україна у сім'ї європейських народів – вважається цілком досяжною і вартою трагічних «інвестицій» сьогодення. Як пише А. Грушецький, більшість українців вважають, що за десять років Україна буде успішною країною у складі Євросоюзу. 96 % опитаних готові терпіти матеріальні труднощі протягом 3-5 років, якщо в результаті Україна стане успішною країною та членом ЄС [16]. Про це свідчать дані опитування Київського міжнародного інституту соціології (КМІС), проведеного 21-23 жовтня 2022 року.

При цьому серед них 63 % повністю поділяють такий погляд, а скоріше погоджуються – 26 %. Оптимістично оцінюють майбутнє України представники різного віку та регіонів. Тільки 5 % респондентів мають песимістичні очікування щодо майбутнього країни.

Оцінюючи багато прогнозів щодо майбутнього України, у більшості експертів його бачення пов'язано з розбудовою в країні держави вільної від корупції та країни, яка зможе здивувати світ і самих себе спроможністю стрибнути в майбутнє, де держава є цифровою і сервісною. Де громадянин прагне розвитку, бере відповідальність, цінує свободу свою й інших. А щастя і добробут — стають результатом розвитку. А. Длігач акцентує увагу, що у 2030 році Україна – Європейський інноваційний «тигр», найбільш привабливе місце для ведення бізнесу, інвестування, інновацій, реалізації власного таланту в Європі.

Пріоритетами розвитку країни стають розвиток людського капіталу; наука, інновації і підприємництво; безпека і захист прав власності; права людини і свободи. Багато завдань стоїть перед країною, державою й громадянським суспільством, які повинні не стільки відбудувати стару інфраструктуру, а в більшій мірі створити принципово нові системи та інституції.

Певні очікування на оптимістичне майбутнє стосується змін на особистісному рівні пересічного українця. Як фіксують експерти, пересічний українець 2022 року прагне розвитку. На думку А. Длігача «українець сам бере відповідальність за добробут родини. Він має власність і використовує її на свій розсуд. Він накопичує пенсію, і тому в державі є працюючий фондовий

ринок. Українець подорожує країною і світом; навчається, набуває нових професій. Дивує світ винаходами. Не боїться діяти всупереч усталеним нормам, стереотипам й традиціям» [6].

Таким чином, бачимо, що війна стала страшним викликом для населення, але вона не зупинила прагнення українців до бачення власних життєвих перспектив, вибудовувати плани на майбутнє та віри й наснаги активно брати участь в наближенні бажаного майбутнього для країни й для себе особисто. Реалістичні й практико орієнтовані плани на майбутнє українців стають елементом їх соціального капіталу й соціальним ресурсом, що дає змогу українцям вибудовувати це майбутнє для себе, свого міста та для країни. Плани на майбутнє українців, виступають певним ресурсом, який допомогає кожному з нас «тримати стрій», наближати перемогу й презентувати себе як незламного представника незламної держави.

При цьому, за думкою Катерини Настоящей відсоток повернення біженців залежить напряму від ряду факторів: 1) з якими збитками Україна вийде після війни; 2) якою швидкою і ефективною буде допомога світу на відбудову України; 3) як швидко країни ЄС проведуть аудит допомоги нашим біженцям. Те що він буде – сумнівів немає, адже безкінечно гумових бюджетів просто не існує в природі; 4) важливим буде питання і геополітичної суб'єктності України, адже після Перемоги ми вже будемо в зовсім іншому статусі. Частина наших людей, виїхавши ще в лютому, успішно повернулась влітку, друга хвиля повернень сталася перед Новим роком, третя – найбільша – очікувано буде весною. На загал, за позитивних обставин, думаю повернеться не менше 60-70 % наших громадян [17].

Саме тому Україна має запропонувати власну версію комплексного плану повоєнної відбудови національної економіки на нових технологічних засадах – плану, який допоможе країні досягти процвітання у довгостроковій перспективі.

4.3 СОЦІАЛЬНЕ САМОПОЧУТТЯ БІЖЕНЦІВ Й ВПО НА ШЛЯХАХ ВІЙНИ

Тема благополуччя людини і суспільства завжди цікавила великих мислителів людства. Проте концептуально, як державно-суспільна проблема, повною мірою ця тема постала лише після Другої світової війни минулого століття, а особливої актуальності вона набула в середині 60-х років, коли була заснована спеціальна організація на основі Організації Об'єднаних Націй Програма розвитку ООН (ПРООН, 1965). Ця організація була створена з метою забезпечення співпраці країн у реалізації їхніх планів сталого розвитку. З цього моменту добробут вважався стратегічною глобальною та регіональною (національною) метою та визначався як можливість людини реалізувати свій людський потенціал [1]. Благополуччя стало популярною темою різноманітних соціально-політичних, соціально-економічних, культурних та історичних теоретичних досліджень і прикладних програм. Проте немає окремої галузі науки чи галузі соціальних, політичних та економічних знань, які б вивчали добробут людини та суспільства. Можливо, це пов'язано з суб'єктивним характером цього поняття. Не існує одностайно узгодженого визначення цієї категорії чи одностайно узгодженого підходу до її дослідження та оцінки її цінності та важливості для людини та суспільства.

У свою чергу, існує безліч трактувань цієї категорії в залежності від розглядуваного аспекту.

> *Соціальне самопочуття виступає одним із провідних показників стану суспільства, його різних соціальних груп та окремих людей. Воно фіксує емоційний рівень відносин людей, груп та суспільства загалом, їх становище у соціальній структурі, ступінь залучення до системи суспільних відносин. Слід підкреслити, що по мірі становлення суспільства як цивілізованого, питання про соціальний благополуччя та якість суспільного й індивідуального добробуту стає все більш гострим.*

Ймовірно, це пов'язано з підвищенням рівня загальної культури людини і суспільства, освіченості, стійкою диверсифікацією товарів та послуг. Фактором, що зумовлює актуалізацію дослідження феномену соціального благополуччя, виступають процеси глобалізації, міжкультурної інтеграції та формування полікультурного світового соціального простору. Наприкінці XX століття відомий соціальний психолог М. Аргайл зазначав, що індивідуальне та соціальне щастя (благо) взаємозалежні, тому держава та міжнародні установи повинні перш за все займатися питаннями покращення соціального самопочуття та соціального благополуччя [2].

Наприкінці XX та на початку XXI століть національні уряди витрачали та витрачають значні суми грошей на збір і аналіз економічних (і, меншою мірою, соціальних і екологічних) показників, але відносно мало уваги приділяється тому, як громадяни насправді переживають своє життя, тобто їх соціальному самопочуттю. Як зазначають дослідники [3], іншими словами, про матеріальні умови життя людей відомо набагато більше, ніж про передбачувану якість життя людей, яку ми називаємо їхнім «благополуччям». Саме тому орієнтація на об’єктивні показники прогресу нещодавно було піддано сумніву дослідниками низки поведінкових та соціальних наук. Ці автори рекомендують доповнювати об’єктивні показники суб’єктивними показниками того, як люди переживають своє життя. Основна причина полягає в тому, що об’єктивні показники (наприклад, ВВП, багатство, споживання, рівень злочинності, освіта), як правило, відносно слабко пов’язані з досвідом людей, виміряним щастям або задоволеністю життям. Прикладом того може виступати той феномен, що в економічно розвинутих країнах підвищення економічного добробуту може навіть бути пов’язане зі зростанням рівня депресії, розлучень і самогубств [4]. Отже, існує потреба в надійних суб’єктивних індикаторах соціального самопочуття, щоб забезпечити більш повну картину, а також пояснити будь-який розрив між відносним процвітанням і високим рівнем індивідуальних і соціальних проблем.

Незважаючи на те, що поняття «соціальне самопочуття» досліджується багатьма галузями наукового знання, кожна з яких, розглядаючи дане поняття під власним кутом зору збагачує та розширює його зміст, й досі немає чіткого визначання цього феномену. Чисельні дослідження породжують відмінності в підходах до трактування поняття «соціальне самопочуття», примножують перелік його характеристик та їх якостей, полісемантизм у репрезентації цього терміну дещо ускладнює можливість фіксації його сенсу.

> *Попри це, «соціальне самопочуття» є одним із ключових понять, котре характеризує суб'єктивний стан суспільства в найбільш загальному контексті, акцентує увагу на дослідженні того, як почуває себе людина як член певного суспільства чи конкретної соціальної групи, наскільки правильним і справедливим бачить своє власне місце в цьому суспільстві та задоволена тим, що отримує від суспільства і що дає йому сама [5].*

Ще більше труднощів у пошуку однозначного трактування поняття викликає сам об'єкт дослідження – соціальне самопочуття. Це безпосередньо пов'язано з проявом соціального самопочуття як емоційно-ціннісної форми свідомості, яка з'являється у результаті суб'єктивного переживання людьми свого стану й змінюється як під впливом внутрішньої структури особистості, так і навколишнього соціального середовища. «Люди часом не знають, - пише Д. Канеман, - що відчувають, або не пам'ятають, що відчували, але навіть якщо вони знають і пам'ятають це, вчені не в змозі визначити, яким чином на опис переживання впливає саме переживання. Отже, точно не знають, як інтерпретувати твердження піддослідних. Усе це свідчить, що наукові дослідження суб'єктивного переживання – справа нелегка» [6, с. 90].

Можна виділити декілька комплексних характеристик наукового визначення соціального самопочуття, які ґрунтуються на різних підходах. Так, наприклад, традиційно у західній соціології соціальне самопочуття розглядається як суб'єктивне благополуччя, що складається із трьох компонентів: когнітивного, тобто відношення до себе та оточуючого соціального середовища; позитивного та негативного афекту як комплексу реакцій на зовнішнє середовище. Тобто це здебільшого соціально-психологічна характеристика, яка ґрунтується на наявному психоемоційному становищі та не може бути об'єктивована.

У загальних рисах соціальне самопочуття у такому випадку можна визначити як розвиток та підтримка позитивної взаємодії з іншими людьми, а також з місцевими та глобальними спільнотами. Воно в основному оцінюється за допомогою суб'єктивних та індивідуальних показників, коли люди оцінюють якість цих взаємодій відповідно до свого власного сприйняття [7].

Однак немає згоди щодо того, як концептуалізувати та вимірювати соціальне самопочуття.

> *Загальна думка полягає в тому, щоб розглядати його як одну з областей індивідуального благополуччя, в той час як інша думка полягає в тому, щоб розглядати його як окрему конструкцію та зовнішню силу, що впливає на здоров'я.*

Інший підхід було свого часу запропоновано українськими соціологами Є. Головахою, Н. Паніною та О. Горбачиком у 90-ті рр. XX ст., якими розроблено методику вимірювання соціального самопочуття [8, с. 59]. Вимірювальний індекс соціального самопочуття (ІІДС-20) охопив практично всі сфери життєдіяльності особистості, що підлягають самооцінці респондентами: «матеріальне благополуччя», «особиста безпека», «політичні умови життєзабезпечення», «міжособистісні відносини», «самооцінка своєї освіти та здібностей», «стан фізичного та психічного здоров'я», «забезпеченість життєво необхідними та престижними товарами», «впевненість у своїх силах та у своєму майбутньому». Дослідники відзначали, що соціальне самопочуття людини визначається ступенем задоволення її соціальних потреб, які, своєю чергою, є похідними від існуючої у суспільстві системи соціальних благ, їх виробництва та розподілу. Чим більше людина відчуває нестачу соціальних благ, тим гірше її соціальне самопочуття. Такий підхід до вимірювання одного з найважливіших показників благополуччя людей дозволяє здійснювати різнобічну оцінку сприйняття людиною свого становища у суспільстві та уникнути небезпеки виміру ситуативних емоційних станів [9].

> *Важливий індикатор соціального самопочуття це ступінь залучення людини до соціальних процесів, суб'єктивна оцінка свого становища у суспільстві, та його динаміка.*

У даному випадку не йдеться про формальний соціальний статус, а скоріше про сприйнятті свого наявного становища у суспільстві, яке вимірюється необов'язково якимись зовнішніми індикаторами. Справа не у володінні якимись соціальними ресурсами, високим матеріальним добробутом, доступом до влади чи престижної соціальної позиції. Важливішою категорією постає залучення до соціальних процесів, відчуття себе частиною спільноти, а також те, наскільки це відчуття формує соціальний оптимізм чи песимізм людини.

Більшість дослідників намагаються виявити складники соціального самопочуття, виходячи із потреб людини та можливостей їх реалізації в суспільстві. Так найчастіше виділяють вісім компонентів соціального

самопочуття, до них належать: робота, матеріальне становище, вік, сім'я, особисті бажання, соціальний статус, держава, освіта.

В останні роки відбулося різке розширення наукових досліджень соціального благополуччя та соціального самопочуття. Значна частина цих досліджень розрізняє гедонічне благополуччя (приємне життя) та евдемонічне благополуччя (життя зі змістом), як це вперше запропонував Аристотель кілька століть тому [10]. Дослідники нещодавно почали сумніватися в потенційній вартості цього розрізнення між гедонічним та евдемонічним аспектами, однак, і почали вивчати потенціал інтеграції теорій і компонентів гедонічного та евдемонічного благополуччя у комплексну модель [11].

Систематизація дозволяє виділити декілька аспектів поняття «людське благополуччя». В аспектах філософії та етики, суспільства та психології, моралі та цілісності благополуччя є «втіленням моральних чеснот, душевної гармонії, щастя та блаженства» (як зазначали Платон, Арістотель, Кант, Дж. Локк), В. Соловйов, Б. Спіноза, Руссо, Е. Фромм та ін. мислителі) і «позитивний емоційний стан» (Ф. Герцберг, К. Роджерс, А. Маслоу, Е. Фромм та ін.). У суспільно-політичному аспекті добробут є «стратегічною метою політики держави» (як це розуміли Платон, Аристотель, Т. Гоббс, Дж. Бентам, Дж. Локк, Н. Макіавеллі, Т. Джефферсон, Б. Спіноза та інші мислителі) і «ідеальний суспільний лад» (наприклад, Е. Дюркгейм, Р. Дарендорф, К. Маркс, Х. Спенсер). В суспільно-економічному аспекті добробут характеризується як «матеріальне багатство, добробут і багатство» (Дж. Кейнс, Дж. Гелбрейт, Т. Мальтус, Д. Рікардо, А. Сміт, А. Тоффлер та ін. філософи, соціологі та економісти) і «результат скоординованої соціальної поведінки та ефективної міжособистісної взаємодії взаємодія» (М. Вебер, Г. Мід, Г. Хоманс та ін.). В аспекті індивідуальності та особистості благополуччя розглядається як «фізичне, психологічне та соціальне здоров'я» (Г. Апонасенко, Н. Амосова). і «гармонійне співвідношення природного середовища і людини» (І. Бестужев-Лада, Дж. Гелбрейт, В. Данілов-Данильян, Д.Х. Медоуз, Д.Л. Медоуз та ін.)

У дослідженнях українських соціологів існує розмежування понять «соціальне самопочуття» та «соціальне благополуччя», тоді, як у західній соціології це переважно один і той самий термін «socialwell-being», який також ототожнюється із соціальним добробутом [12].

Найвидатніша концептуалізація соціального благополуччя, яка була зроблена Кейсом [10], опублікована через півстоліття після визнання Всесвітньою організацією охорони здоров'я 1948 року соціального виміру благополуччя, поряд із фізичним і психічним благополуччям. Індивідуальне соціальне благополуччя – на відміну від суспільного або соціального благополуччя – традиційно вимірювалося задоволеністю соціальною

підтримкою та адаптацією до соціального середовища, яке тісно пов'язане з психічним здоров'ям.

На сьогоднішній день гедонічні теорії соціального благополуччя були найбільш дослідженими моделями. Ілюструючи гедонічну традицію, дослідники відстежували, що відчувають люди, займаючись повсякденним життям. Найвідоміше з цього проводу дослідження Дінера [12]завершилося побудовою двокомпонентної моделі, що складається з когнітивних та афективних оцінок життя людини в цілому. Дінер для вимірювання цих оцінок розробив шкалу, що складалася з п'яти пунктів, зокрема, Дінер розглядає суб'єктивне благополуччя як переживання високого рівня приємних емоцій і настрою, низького рівня негативних емоцій і настрою і високого рівня задоволеності життям. У роботі Дінера «суб'єктивне благополуччя» використовується як синонім «гедонічного благополуччя». У евдемонічній традиції за суб'єктивне соціальне благополуччя вважається результат досягнення позитивної мети. На прикладі цієї традиції Райфф представив модель психологічного (евдемонічного) благополуччя, яке складається з шести компонентів: автономія, оволодіння середовищем, особистісний розвиток, позитивні стосунки з іншими, мета в житті та самосприйняття. Ця модель евдемонічного благополуччя побудована на припущенні, що люди прагнуть повноцінно функціонувати та реалізувати свої унікальні таланти [13].

> *Взяті разом, шість вимірів евдемонічного благополуччя охоплюють широкий спектр соціального самопочуття, який включає позитивну оцінку себе та свого минулого життя, відчуття постійного зростання та розвитку як особистості, віру в те, що ваше життя є цілеспрямованим і осмисленим, володіння правильними стосунками з іншими, здатність ефективно керувати своїм життям і навколишнім світом, а також почуття самовизначення.*

У той час як евдемонічне благополуччя концептуалізується як перш за все приватне явище, яке зосереджене на викликах, з якими стикаються дорослі у своєму приватному житті, соціальне благополуччя представляє переважно суспільні явища, зосереджені на соціальних завданнях, з якими стикаються дорослі у своєму соціальному житті. Спираючись на класичну соціологію, Кейс виділив п'ять вимірів соціального благополуччя з філософії, соціології, соціально-психологічної теорії та аналізу культури, в яких відображено:

– інтеграція людини в суспільство, відчуття себе частиною групи;

– прийняття різноманітних характерів і якостей інших людей, можливість комфортного спілкування з іншими;

– відчуття себе цінним членом групи через сприйнятий внесок у спільноту;

– актуалізація або віра в еволюцію спільноти, відчуття надії щодо її прогресу;

– узгодженість їхнього соціального світу, відчуття однаковості сприйняття того, що відбувається навколо них.

> *Ці п'ять елементів, взяті разом, вказують на те, чи і в якій мірі люди долають соціальні виклики та добре функціонують у своєму соціальному світі (разом із сусідами, колегами та співгромадянами світу). Таким чином, модель соціального благополуччя Кейса розширює евдемонічну традицію благополуччя від внутрішньо-особистісного фокусу моделі Райффа до міжособистісної сфери.*

Суб'єктивне благополуччя, психологічне благополуччя та соціальне благополуччя є різні конструкції, але тісно взаємопов'язані. Joshanloo, Sirgy та Park (2018) показали, що соціальний благополуччя може передбачати суб'єктивне благополуччя з часом, але суб'єктивне благополуччя з меншою ймовірністю передбачає соціальне благополуччя [14]. Ці результати підтверджують теорію самовизначення; дійсно, основні психологічні потреби, зокрема спорідненість, передують індивідуальному благополуччю.

Традиційно феномен соціального самопочуття розглядається в соціології як стосовно суспільства в цілому так і по відношенню до окремих соціальних груп. Соціальне самопочуття може інтерпретуватися як індивідуально-особистісне, соціально-психологічне та масове явище, оскільки його носії значно відрізняються один від одного: з одного боку, це особа окрема людина, індивід), з іншого — соціальна група, спільнота або суспільство загалом. Тому зміст проявів соціального самопочуття повинен інтерпретуватися в особистості чи групи відповідно до соціальних характеристик та закономірностей соціального буття цих суб'єктів. У особистості соціальне самопочуття може описуватися через стан індивідуальних настроїв, специфіку конкретного сприйняття свого життя та своїх очікувань у суспільстві. У групи та суспільства загалом соціальне самопочуття має інтерпретуватися не тільки через аналіз більш складних феноменів (соціально-психологічного ставлення до дійсності, уявних чи реальних соціальних очікувань, різних станів задоволеності чи незадоволеності всім способом життя та діяльності), а й через прояв непростих соціальних механізмів їхнього функціонування — соціальної рефлексії, соціальної ідентифікації, прояву соціальних установок та стереотипів.

Соціальні почуття, виникаючи у процесі соціальної взаємодії, виступають регулятором поведінки людей. У період підсилення соціальної невизначеності та руйнування традиційних нормативних систем у суспільстві

регулятивна функція соціальних почуттів посилюється так само, як і їх мотивуюча дія. Відбувається актуалізація соціальних почуттів як детермінанти поведінки, розширюється сфера їхнього впливу. З'явившись одного разу як форма реакції на ситуацію, почуття із плином часу набувають тенденції до стабілізації, відтворення саме у цій формі. Надалі вони відіграють роль фільтра при сприйнятті нової інформації [15].

Також слід відзначити, що соціальне самопочуття може бути позитивним, нейтральним і негативним. Ці стани характеризують не лише яким є самопочуття людини у суспільстві, але й їх спроможність чи неспроможність адаптуватися до нових умов, або ж можуть свідчити про результативність чи неефективність державної політики [16].

Для дослідження соціального самопочуття необхідно використовувати конкретну сукупність параметрів, яка буде складатися із певних показників його проявів. Серед них можна виокремити:

– параметри соціальної активності, тобто ступінь доступності інформації про наявну соціальну ситуацію в суспільстві; можливість впливати на соціально-політичні події, що відбуваються в країні; ступінь задоволеності своєю соціальною активністю; матеріальне становище, яке відображується через відповідність реальних доходів актуальним потребам; самореалізацію, тобто рівень досягнення життєвих цілей на даний час; реалізованість свого потенціалу як особистості;

– параметри трудової діяльності, тобто відповідність зарплати особистим зусиллям та професійній майстерності; задоволеність змістом своєї роботи;

– параметри здоров'я – задоволеність сферою медичного обслуговування, доступністю та якістю послуг;

– параметри емоційно-чуттєвої сфери, тобто найбільш типовий настрій зараз; набуття впевненості у майбутньому як важлива потенційна цінність; у сфері моральних та естетичних установок — поведінка відповідно до своїх ідеалів; відповідність особистих норм моралі нормам значної частини суспільства;

– параметри сімейного стану та відносин — відношення до сімейних цінностей, установки на сім'ю та дітонародження; можливість дотримання звичаїв та традицій свого народу як актуальна потреба; безпека родини; можливість реалізації виховного, соціалізаційного та освітнього потенціалу;

– параметри діяльності дозвілля та сфері відпочинку – задоволеність можливостями для проведення відпочинку;

– параметри соціальної ідентифікації: гордість за свою країну; прийняття цінностей, що домінують у сучасному українському суспільстві; дотримання звичаїв та традицій свого народу; сприйняття культури та цінностей інших національностей та народів для комфортного співіснування у суспільстві;

– параметри соціально-побутової задоволеності, тобто наявність та якість житла, відповідність комунального обслуговування, його якість та вартість.

В емпіричних дослідженнях соціального самопочуття використовуються різноманітні методичні підходи, які, власне й визначають структуру побудови анкетних опитувань. Найбільш повна структура анкети включає питання, що характеризують соціальні настрої, пов'язані з різними видами добробуту особистості. Можна виділити такі види благополуччя особистості:

– соціальний добробут, як задоволеність особистості своїм соціальним статусом і життєвим станом суспільства, і навіть задоволеність міжособистісними зв'язками і статусом у мікросоціальному оточенні;

– матеріальний добробут, як задоволеність матеріальною стороною свого існування, повнотою своєї забезпеченості, стабільністю матеріальних статків;

– духовний добробут, як відчуття причетності до духовної культури суспільства, усвідомлення можливості залучення до багатств духовної культури; усвідомлення та переживання сенсу свого життя;

– психологічний добробут, як відчуття внутрішньої рівноваги, цілісності, задоволеність своєю творчістю;

– фізичне благополуччя, тобто радість потреби у здоров'ї, добре фізичне самопочуття, тілесний комфорт.

Об’єктом нашого дослідження є біженці та вимушено переміщені особи, які внаслідок військової агресії покинули власні домівки та переїхали до інших регіонів нашої країни чи закордон. Згідно чинного законодавства, вимушеними переселенцями в Україні вважаються особи, які мають право на постійне проживання в Україні, проте змінили місце проживання з метою уникнення наслідків збройного конфлікту й тимчасової окупації окремих територій України внаслідок обґрунтованих побоювань за власне життя, здоров’я та захист прав та інтересів. Ще одне питання полягає у визначенні розмежування щодо основних понять, тому що «внутрішньо переміщений» зазначає переміщення в межах держави та не обов’язково це пов’язано із

військовими діями. Термін «внутрішньо переміщений» за дослівного тлумачення означає особу, яка змінила своє розташування в межах держави, тоді як поняття «вимушений» означає примусовий характер і здійснення дії проти бажання особи під тиском обставин. Тому саме застосування терміну «вимушений переселенець», на думку багатьох дослідників, більш вдало описує категорію осіб, які змінили місце проживання з не залежних від них причин, оскільки саме поняття «вимушений» за своїм змістом пояснює наявність проблем як логічний наслідок певної події [17, с. 22].

Соціальна ситуація вимушеної міграції на відміну від добровільної, характеризується обставинами коли суб'єкт усвідомлено приймає рішення про зміну місця свого проживання та прикладання праці, під впливом зовнішніх незворотних обставин. Ці обставини можуть бути охарактеризовані як кризові (навіть, екстремальні), оскільки створюють загрозу здоров'ю та життю. Під кризовими обставинами, розуміється така життєва подія, яка «створює потенційну або актуальну загрозу задоволенню фундаментальних потреб … і при цьому ставить перед індивідом проблему, від якої він не може піти і яку не може вирішити за короткий термін та звичним чином» [18].

Соціальне самопочуття біженців та вимушено переміщених осіб напряму буде залежати від того, як саме проходить адаптація до нового місця існування та нових соціальних умов.

У літературі соціально-психологічну адаптацію визначають як:

– взаємодію особистості та соціального середовища, що веде до правильного співвідношення цілей та цінностей особистості і групи (С. Ларіонова);

– процес пристосування до якісних змін зовнішнього середовища (А. Петровський);

– взаємодію особистості і соціального середовища, процес активного пристосування особистості до середовища, що змінилося, засвоєння відносно стабільних умов середовища (О. Урбанович);

– багатоплановий процес активного пристосування психіки та поведінки особистості до умов соціального середовища, яке опосередковане провідною діяльністю особистості на певному етапі її розвитку (О. Ткачишина) [19, с. 206].

Крім того, соціально-психологічна адаптація тісно пов'язана із соціокультурною, під якою розуміється сукупність зовнішніх поведінкових наслідків зв'язку дитини і нового середовища, її здатність вирішувати щоденні соціально-культурні проблеми (в школі, у громаді, в родині, у побуті тощо [20].

У науковій літературі виділяють об'єктивні та суб'єктивні фактори, що впливають на динаміку соціально-психологічної адаптації біженців та вимушено переміщених осіб. До об'єктивних чинників прийнято відносити такі чинники: країна в'їзду, мову, характер місцевої культури, етнічна приналежність мігрантів, ставлення корінного населення, наявність підтримуючих структур, соціально-економічні чи політичні обставини, що додатково виникають на новому місці проживання, країна виїзду.

До суб'єктивних чинників, які впливають динаміку інтеграції та адаптації, належить передусім, психологічна структура особистості. Когнітивна організація людини, визначальна способи сприйняття, мислення, уваги, переживання, істотно впливає формування адаптаційних форм поведінки за умов нової постійної стресової ситуації, що є для емігранта незнайоме суспільство з чужими йому мовними і соціокультурними стандартами.

Велике значення для успішного процесу соціально-психологічної адаптації мігрантів має сформованість мотивації, що проявляється у бажанні інтегруватися у нове середовище; у наявності установки на засвоєння нових культурних феноменів; прагнення до подолання інформаційної ізоляції та встановлення зв'язків з навколишнім середовищем.

Цікавим виявилися результати дослідження соціального самопочуття українців, що проводиться останні три роки командою FactumGroup в рамках соціальної ініціативи YOUкраїна, використовуючи відому методику ІІСС-20 Є. І. Головахи та Н. В. Паніної.

Соціальне самопочуття українців за перший місяць військової агресії росії проти України покращилося. Так, інтегральний індекс соціального самопочуття (ІІСС-20) у березні 2022 року, порівняно з даними за попередні два роки, зріс на 1 пункт і становив 42,0. Показник 2020 та 2021 років становив 41,0. Однією з причин таких змін, на думку аналітиків команди, може бути те, що війна спричинила суттєве переосмислення цінностей українців і спонукала їх більше цінувати те, що вони мають. А також зменшила рівень очікувань та рівень претензій щодо задоволення вказаних вище потреб [21]. Вони зазначають, що зрозуміти причини покращення в час війни показника соціального самопочуття українців допомагає аналіз трьох додаткових індексів, які у березні 2022 року, порівняно з минулим роком, також виросли:

Індекс 1. «Ми знаємо» (вимірює оцінку українцями власної поінформованості щодо ключових аспектів ситуації в країні): +0,9.

Індекс 2. «Ми відчуваємо» (вимірює, наскільки позитивними є емоційний стан та настрої українців): +1,4.

Індекс 3. «Ми воліємо» (показує, наскільки українці вважаються себе рішучими та готовими до активних дій): +1,8.

Так, помітно вищі оцінки спостерігаються у всіх складових індексу 1 «Ми знаємо», а саме, - показників інформованості щодо стану економіки (+1), інформованості щодо стану політики (+1,1) та інформованості щодо стану охорони здоров'я в Україні (+0,6).

Аналогічна ситуація щодо показників індексу 3 «Ми воліємо». Так, з початком війни попри небезпеку для життя помітно зросла готовність українців діяти, змінювати своє життя (+0,7), готовність допомагати іншим, бути волонтером (+2,2) та бажання лишатися в Україні (+2,2).

Цікавим виявився той факт, що незважаючи на війну, емоційна стійкість та оптимізм (складові індексу 2 «Ми відчуваємо») залишилися на рівні минулого року (відповідно 5,4 та 5,3). Але рекордно зріс показник згуртованості, – до 8,0. Це більше як вдвічі, порівняно з минулим роком (показник 2021 року складав 3,4) [21]. Враховуючи зазначені тенденції, можна припустити, що саме відчуття згуртованості стало тим самим двигуном покращення соціального самопочуття українців в умовах російської агресії. І, цілком можливо, що саме згуртованість в найскладніший для країни час є магічним кодом української нації, що надає їй сили та незламності.

Звісно, що чинників соціального самопочуття є багато, але в даному дослідженні нам цікаво було дослідити саме гендерний аспект питання соціального самопочуття.

Звертаючись до історії цього питання, слід зазначити, що вплив гендерних особливостей на соціальне самопочуття давно цікавить науку і такі дослідження регулярно проводилися та проводяться. Іноді отримані результати дуже суперечливі. Ще 1967 р. У. Вілсон дійшов висновку у тому, що стать не впливає соціальне самопочуття. Цей висновок було зроблено з урахуванням двох досліджень. Один із них ініціював конгрес США. У ході дослідження було опитано 2460 американців віком від 21 року. Інше дослідження охопило 450 сімей, що належать різним соціальним верствам.

Переживання особистісного благополуччя, задоволеність життям та його якістю, переживання комфорту та щастя – є бажаними цінностями, а можливо і метою життя будь-якої особистості, а от ґендерні особливості зазначених переживань мають відмінності та залежать від особистісної та професійної здійсненності її життя.

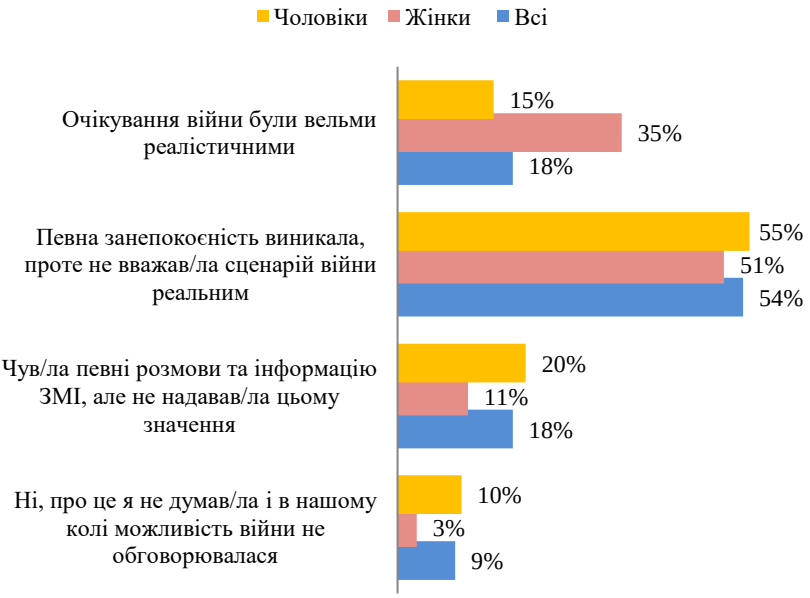

Рисунок 4.3.1 – Розподіл відповідей на питання «Чи очікували Ви особисто, передбачали початок воєнних дій з боку Росії?» в залежності від статі респондентів

Емпіричні дані, які було отримано під час соціологічного дослідження, проведеного кафедрою соціології і публічного управління НТУ «ХПІ» стосовно особливості дій вимушених переселенців дозволили також зробити певні висновки щодо соціального самопочуття зазначених осіб. По-перше, що стосується настроїв та дій напередодні повномасштабного вторгнення, більшість опитаних все ж таки відчували певну занепокоєність можливістю воєнного конфлікту, але до кінця не вірили у його можливість.

Тільки для 18% опитаних очікування війни оцінювалися як вельми реалістичні, а більше половини (54%) навіть не готувалися ніяк до початку воєнних дій. Показовим виявився той факт, що реальність війни жінки сприймали набагато більше, ніж чоловіки. І навпаки, здебільшого чоловіки не переймалися загрозою воєнних дій. Данні розподілу відповідей на це питання (Чи очікували Ви особисто, передбачали початок воєнних дій з боку росії?) надано на рисунку 4.3.1.

Безумовно, дії особистостей напередодні військових дій зумовлені станом соціального самопочуття людей, яке, як зазначено раніше складається із суб'єктивної оцінки соціального, психологічного та фізичного комфорту.

Це ж підтверджується й конкретними діями по підготовці до війни. 41 % жінок та 56 % чоловіків ніяких дій не здійснювали, навіть якщо й мали певну занепокоєність щодо можливості воєнних дій. Найпопулярнішими діями напередодні війни, що демонструють підготовку виявилися: зібрав/ла «тривожну валізу», скомплектував/ла документи тощо – 46 % жінок та 34 % чоловіків; зробив/ла деякі запаси води, продуктів – 31 % та 25 % відповідно; підготував/ла авто, зробив/ла запас пального – 24 % та 11 %; подбав/ла про запас ліків – 23 % та 22 %.

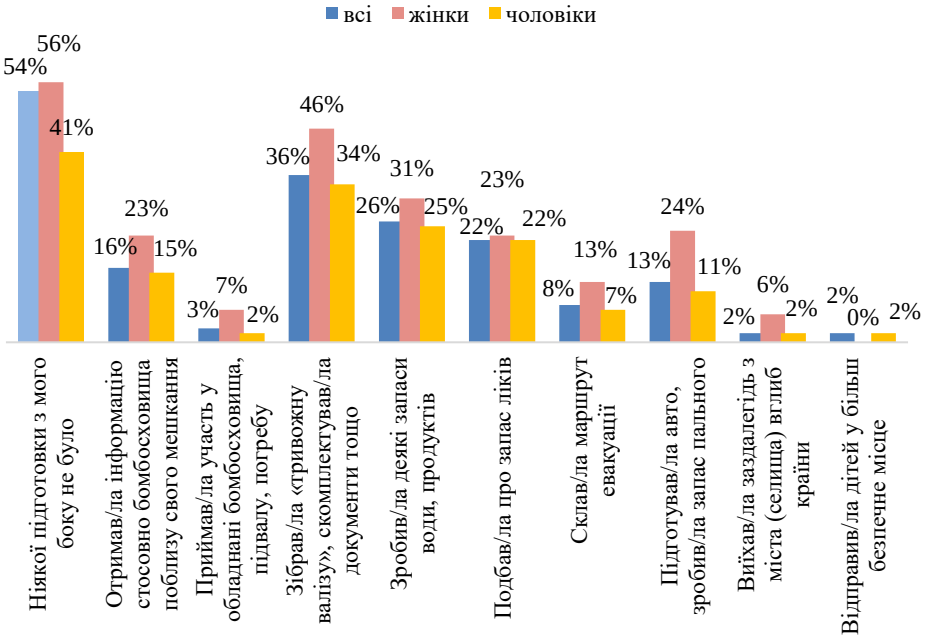

Рисунок 4.3.2 – Дії напередодні війни в залежності від статі

Традиційно жінки більш орієнтовані на збереження родинного благополуччя, виступають як берегині сім'ї, піклуються про безпеку та майбутнє родини. Крім того, сучасні жінки в Україні більш прагматичні та намагаються брати на себе відповідальність за себе та родину, навіть у тих справах, які вважалися раніше суто чоловічими – підготували авто та зробили запас пального майже вдвічі більше жінок, ніж чоловіків. Всі результати відображено у діаграмі 4.3.2.

Українські дослідники Н. Кондратьєва та А. Ветвицька зазначають що «враховуючи, що соціальне самопочуття має дві складові психологічну й соціальну, що взаємодоповнюють, важливе теоретичне й методологічне

навантаження в аналізі соціального самопочуття несе поняття «настрій». Звертаючи увагу на визначення соціального самопочуття науковцями, то психологізм цієї категорії стає все більш очевидним: «соціальне самопочуття – це суб'єктивне оцінювання людьми рівня задоволення власних потреб та інтересів суспільством чи його окремими інститутами. Така самооцінка виступає духовним стимулом і керівною силою суспільної активності окремих індивідів і соціальних груп» [22]. Саме тому вимір психологічного становища через його суб'єктивну оцінку респондентами став одним з критеріїв визначення соціального самопочуття. Дані, отримані при відповіді на питання «Як Ви можете оцінити Ваш психологічний стан на початку війни» надані у рисунку 4.3.3.

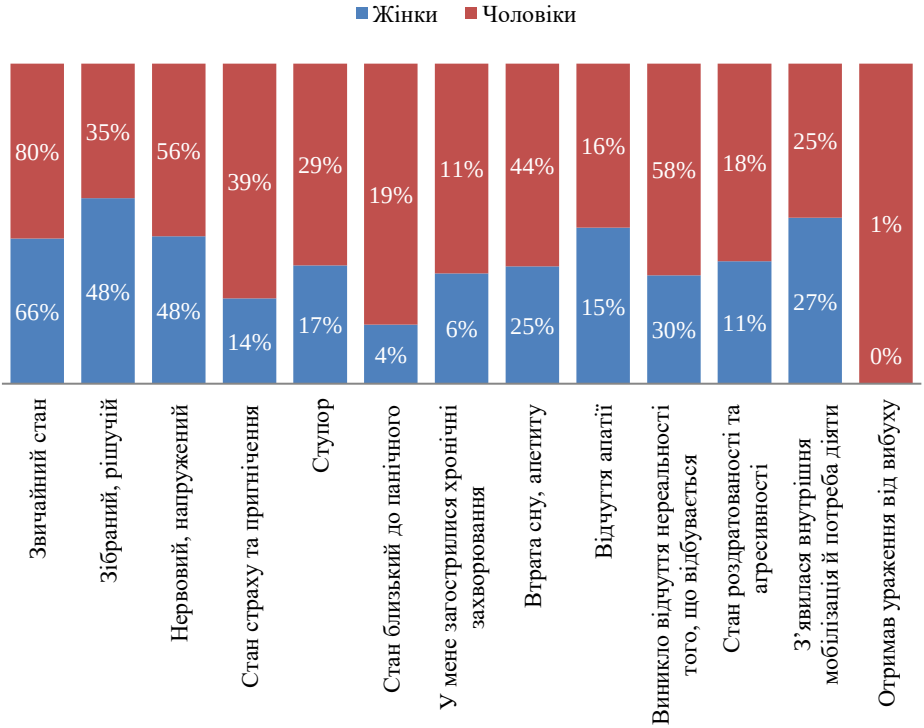

Рисунок 4.3.3 – Оцінка респондентами власного психологічного стану на початку війни

Дані, наведені в таблиці свідчать про те, що більшість опитаних оцінювали власний стан, як нервовий, напружений, 53 % зазначили, що в них

було відчуття нереальності того, що відбувається. І знов таки можемо констатувати, що жінки виявили більше зібраності та рішучості. Так, наприклад, стан ступору констатували в себе 29 % чоловіків та 17 % жінок; страх та пригнічення відчували 39 % чоловіків та 14 % жінок; стан, близький до панічного 19 % чоловіків і тільки 4 % жінок.

Добре відомі соціальні гендерні стереотипи жінки «берегині», тобто такої жінки що охороняє домашнє багаття та чоловіка-видобувача, захисника. Ці стереотипи виникли історично, тому як традиційно жінка перш за все вважалася домогосподаркою, вона слідкувала за домашнім побутом, затишком, дітьми поки чоловік працював, забезпечуючи родину. Зараз ці соціальні гендерні стереотипи не тільки піддаються критиці з боку певних зацікавлених кіл та науковців, а й трансформуються під впливом реалій сьогодення.

Таблиця 4.3.1 – Оцінка респондентами власного емоційного стану на момент опитування за шкалою від 0 до 10 (%)

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
2%	4%	9%	9%	20%	13%	20%	15%	6%	1%

Для порівняння емоційного стану на початку військових дій та на момент опитування, тобто через деякий час, коли вже прийшло усвідомлення того, що відбувається, вимушено переміщені особи якось влаштували власний побут та життя. Для цього ми запропонували їм оцінити свій емоційний стан на сьогодні (за шкалою від 0 до 10, де 0 означає максимальний рівень спокою, упевненості в тому, що все буде добре, а 10 максимальний рівень паніки, страху, невпевненості). В ході опитування було отримано такий результат: загальний бал 5,95 (див. табл. 4.3.1).

Найвищі значення спостерігаються в інтервалі від 5 до 8, що свідчить про доволі тривожний та напружений стан опитаних нами людей, тим більш, що на це питання відповідали всі респонденти, як вимушені переселенці, так й ті, хто не покидав власних домівок незважаючи на небезпеку та навіть бойові дії навколо населених пунктів.

Але й навпаки, непоодинокі випадки, коли люди виїжджали із безпечних місць, здавали в оренду за великі гроші власні домівки тим, хто дійсно потребував на прихисток, а самі тим часом перебуваючи закордоном, отримували грошову допомогу та безкоштовне житло. Інші прямували до сусідніх селищ щоб стати на облік як ВПО та отримувати допомогу, а потім повертались в свої домівки. Безумовно, держава намагається контролювати ці процеси та запобігати зловживанням, але ці дії малоефективні під час війни, тому будь яка людина повинна відповідати за власні вчинки, перш за все, перед

власною совістю. Також, треба зазначити, що оцінка емоційного стану респондентами погіршилася на момент опитування у порівнянні із початком війни. У таблиці 4.3.2. наведено порівняння середніх значень оцінки настрою на момент початку війни та а момент опитування.

Таблиця 4.3.2 – Розподіл оцінок респондентів власного емоційного стану на момент опитування у відповідності до їх психологічного настрою на початок війни

Настрій	Оцініть, будь-ласка ваш емоційний стан на сьогодні
	Середнє
Звичайний, більш менш нормальний психофізіологічний стан, спокійний	4,83
Зібраний, рішучій, готовий до необхідних дій	4,35
Нервовий, напружений	5,02
Стан страху та пригнічення	5,01
Ступор, відсутність чіткого мислення	5,15
Стан близький до панічного	5,36
У мене загострилися хронічні захворювання	5,59
Втрата сну, апетиту	4,83
Відчуття апатії	5,21
Виникло відчуття нереальності того, що відбувається	4,94
Стан роздратованості та агресивності	5,25
З'явилася внутрішня мобілізація й потреба діяти	4,75
Отримав ураження від вибуху або обстрілу (поранення, контузія)	6,80

Відомо, що соціальні зв'язки приносять багато користі як соціальному здоров'ю, так і психологічному та фізичному. Деякі закордонні дослідники навіть порівнюють їх позитивний вплив із здоровим способом життя та визнають, що користь від них перевершує переваги інших відомих факторів громадського здоров'я, таких як фізичні вправи, уникнення ожиріння та відмова від куріння. І навпаки, негативні соціальні відносини є не тільки джерелом серйозних суспільних проблем, а й відображаються на соціальному самопочутті людини. Таким чином, соціальні відносини виступають як ключовий фактор соціального благополуччя. «Секрет «щастя» — такий, що він є — може полягати у високоякісних соціальних стосунках. Люди

принципово соціальні тварини, вони мешкають разом, мають романтичні стосунки, сімейні групи, сусідства та спільноти. Наші стосунки можуть бути джерелом підтримки, джерелом ідентичності та джерелом веселощів тощо» [23].

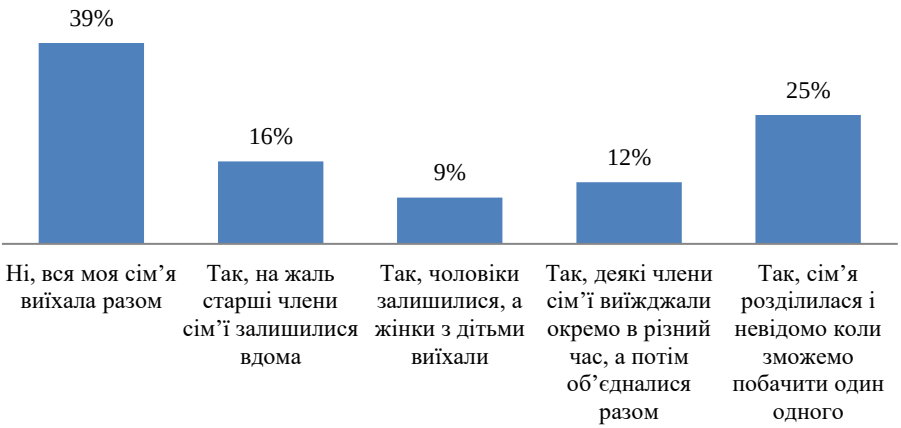

Рисунок 4.3.4 – Розподіл відповідей респондентів на питання «Чи було при евакуації розділення вашої сім'ї»

Вже згадувані вище дослідники Дінер і Селігман (2002) визначали якості, які відрізняють найщасливіших і менш щасливих людей. Вони виявили, що ці дві групи відрізнялися не статтю чи соціально-економічним статусом, а наявністю близьких та друзів. Подібним чином у дослідженні соціальної підтримки в Ірані, Йорданії та Сполучених Штатах Бреннан та його колеги (2013) виявили, що соціальна підтримка з боку друзів і членів родини пов'язана із задоволенням і позитивним настроєм, та взагалі у науковому просторі є численні докази того, що люди мають вроджену та глибоко вкорінену потребу формувати міцні соціальні зв'язки з іншими, а відсутність таких зв'язків має згубні наслідки для здоров'я і благополуччя.

Порушення соціальних та родинних зв'язків призводить до погіршення соціального самопочуття, особливо якщо це супроводжується вимушеною зміною постійного місця життя, втратою оточення та звичайного кола спілкування.

В таблиці 4.3.3 нами були наведені дані щодо загальної оцінки емоційного стану респондентами на момент опитування. Цей емоційний стан, безумовно формувався під впливом багатьох факторів, але є беззаперечним той факт, що розрив соціальних та родинних зв'язків має переважний вплив на

його визначення. У відповіді на питання «Чи було при евакуації розділення вашої сім'ї?» отримані наступні результати (рис. 4.3.4).

В таблиці 4.3.3 наведено дані оцінки емоційного стану вимушено переміщених осіб, на який, на нашу думку безпосередньо вплинули обставини евакуації та розділення родин.

Таблиця 4.3.3 – Середнє значення емоційного стану респондентів в залежності від стану родини

Стан родини	Оцініть, будь-ласка ваш емоційний стан на сьогодні
	Середнє
Ні, вся моя сім'я виїхала разом	4,64
Так, на жаль старші члени сім'ї залишилися вдома	3,73
Так, чоловіки залишилися, а жінки з дітьми виїхали	5,26
Так, деякі члени сім'ї виїжджали окремо в різний час, а потім об'єдналися разом	5,66
Так, сім'я розділилася і невідомо коли зможемо побачити один одного	4,13

Соціальне самопочуття, як це було зазначено раніше, визначається багатьма чинниками, серед яких не останнє місце займає відчуття родини, Батьківщини, рідне місто, де є дім, тобто та локація, де людина відчуває себе вдома. Саме тому виміри соціального самопочуття ми здійснювали через прийняття людиною важкого рішення про евакуацію. Зрозуміло, що кожен випадок унікальний, та за кожним з них стоїть біль прийняття складного рішення та важкий тягар відповідальності.

Адже страх, невпевненість у завтрашньому дні, тривога за дітей та похилих членів родини, бойові дії, які можуть у будь-яку мить розпочатися будь-де, все це помножене на колективну паніку викликало в людей бажання якомога швидше покинути небезпечне місце (або навіть безпечне на той момент). Зрозуміло, що найвагомішою причиною стала тривога за життя дітей (онуків) чи власне життя – таку відповідь надали 61 % з вимушено переміщених осіб. 52 % виїхали через постійні обстріли населеного пункту, де вони знаходилися. Ще 37 % побоювалися окупації їх населеного пункту та не бажали жити в окупації. Розподіл відповідей на це питання ми бачимо на рисунку 4.3.5.

Рисунок 4.3.5 – Причини прийняття рішення про термінову евакуацію

Як бачимо, проблеми пов'язані із їжею, ліками, соціально-побутовими умовами відійшли дещо на другий план у порівнянні із власною безпекою та безпекою родини. І жінки і чоловіки обрали майже одинакові головні причини для евакуації, але й можна спостерігати певні відмінності. Знов таки, страх перед війною констатували як причину евакуації 28 % чоловіків та 10 % жінок, що може пояснюватися більшою прив'язаністю до «родинного гніздечка» саме жінки, їй попри все, складніше покинути власну домівку та порушити соціальні зв'язки. Але чоловіки виявилися більш обачливими у питанні забезпечення родини засобами виживання. Виникнення/ побоювання проблем з продуктами/їжею для мене та членів моєї родини стало причиною для евакуації для 15 % чоловіків і тільки 4 % жінок визначили цю причину як вагому.

Прийняття непростого рішення про евакуацію відбувалося як жінками, так і чоловіками, в більшості випадків у родинному колі. Взагалі-то треба зазначити, що переважна більшість опитаних виявилася одруженими (62%). Таким чином, при аналізі відповіді на питання «Хто вплинув на прийняття Вами рішення про евакуацію» ми бачимо, що відповідь «Моя сім'я» домінує над відповіддю «Я сама/сам», так само, як і над іншими варіантами (результати можемо бачити рисунку 4.3.6):

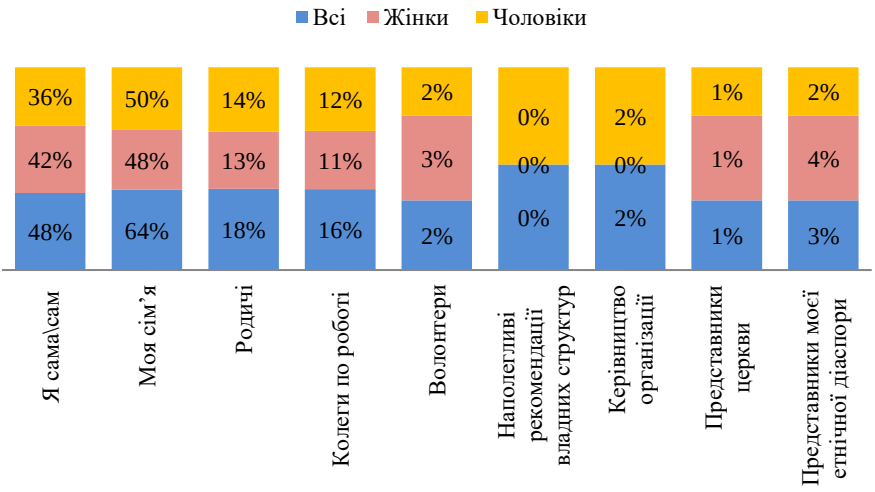

Рисунок 4.3.6 – Розподіл впливу агентів на рішення про евакуацію в залежності від статі

Дослідження підтвердило, що переважна більшість людей прийняли рішення про евакуацію наприкінці лютого та в березні. До початку воєнної агресії тільки 3 % опитаних вирішили виїхати заздалегідь. Самі високі показники припадають саме на березень, коли відбувався стрімкий захват територій, велика частина країни піддавалася масштабним обстрілам.

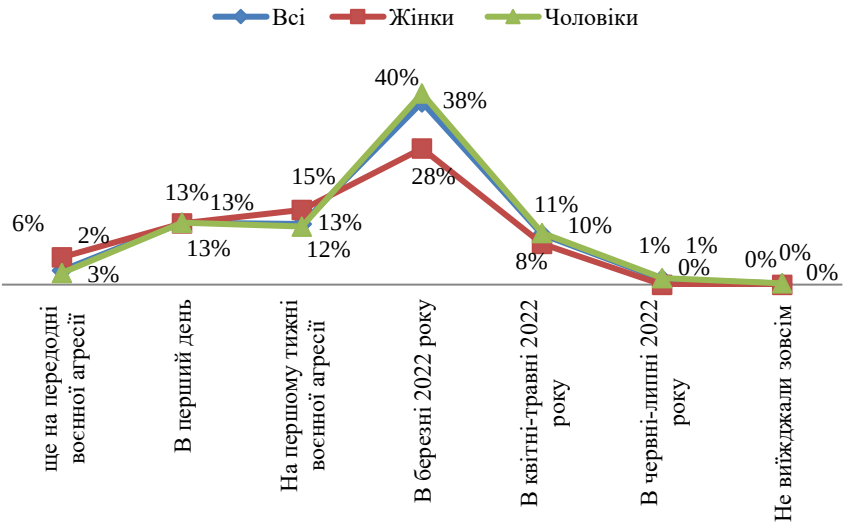

Рисунок 4.3.7 – Відомості про терміни евакуації респондентів

Але багато людей попри небезпеку залишилися у власних домівках, за різних причин та обставин. Ми намагалися виявити, що саме стало визначальним у прийняття рішення не евакуюватися. Для цього було задано питання «Що стримувало Вас від термінової евакуації? (Вкажіть не більше 5 найбільш вагомих причин)». Відповіді на це питання представлено на рисунках 4.3.8 й 4.3.9.

Як бачимо, 55 % опитаних сподівалися на швидке закінчення військових дій, більшість не хотіла вірити, що цей стан надовго (жінки 37 %, чоловіки 59 %), або мали надію, що військові дії не дійдуть до цього населеного пункту – 24 %. Принципово не хотіли полишати власні домівки більше третини опитаних – 27 %, причому такий варіант відповіді обрали 40% чоловіків та майже вдвічі менше жінок – 21 %. Найменш значущими були причини, пов’язані із роботою, незалежно вид виду діяльності. Свідомими та відповідальними, тими хто розумів власну суспільну користь та необхідність забезпечити нормальне життя в тилу виявилися 2 %.

Ще 4 % свідомо залишилися працювати волонтерами, допомагаючи як військовим, так і громадянам у небезпечних місцях. Але, безумовно, ця цифра набагато більша, ніж показало дане опитування, оскільки ми орієнтувалися здебільшого на тих, хто евакуювався в перші місяці війни. Відомо, що багато людей одразу ж долучилися до волонтерського руху та їх кількість згодом тільки збільшується.

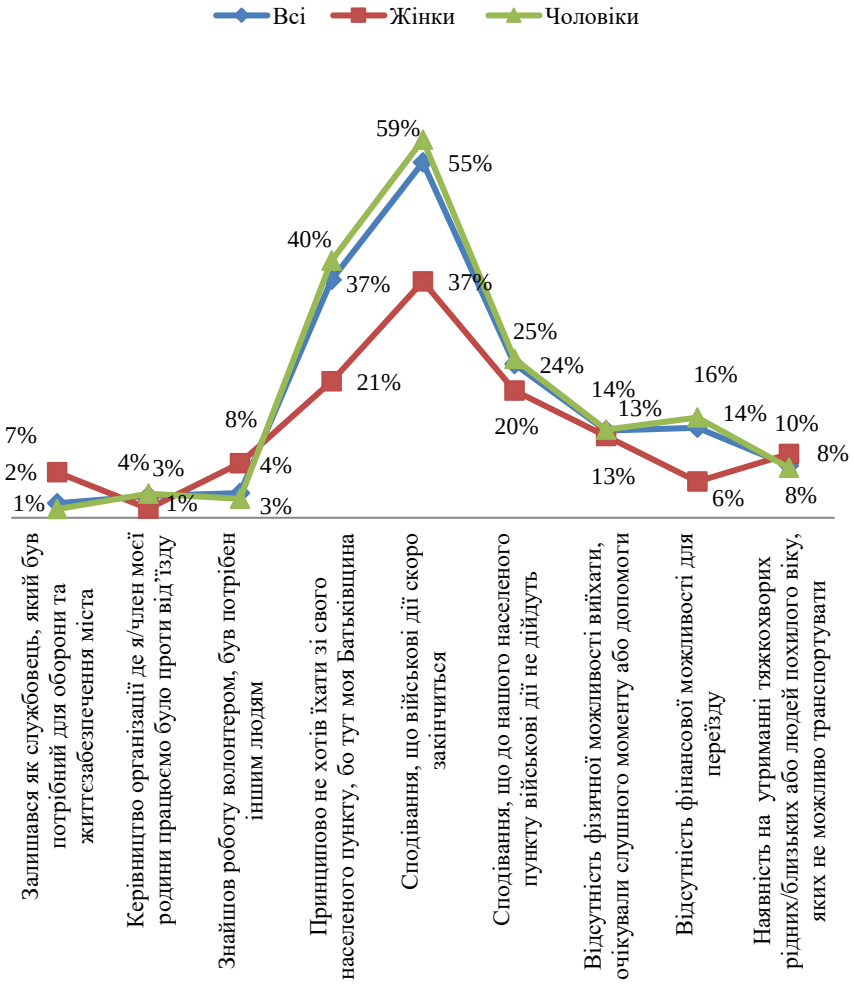

Рисунок 4.3.8 – Причини відмови від термінової евакуації залежно від статі

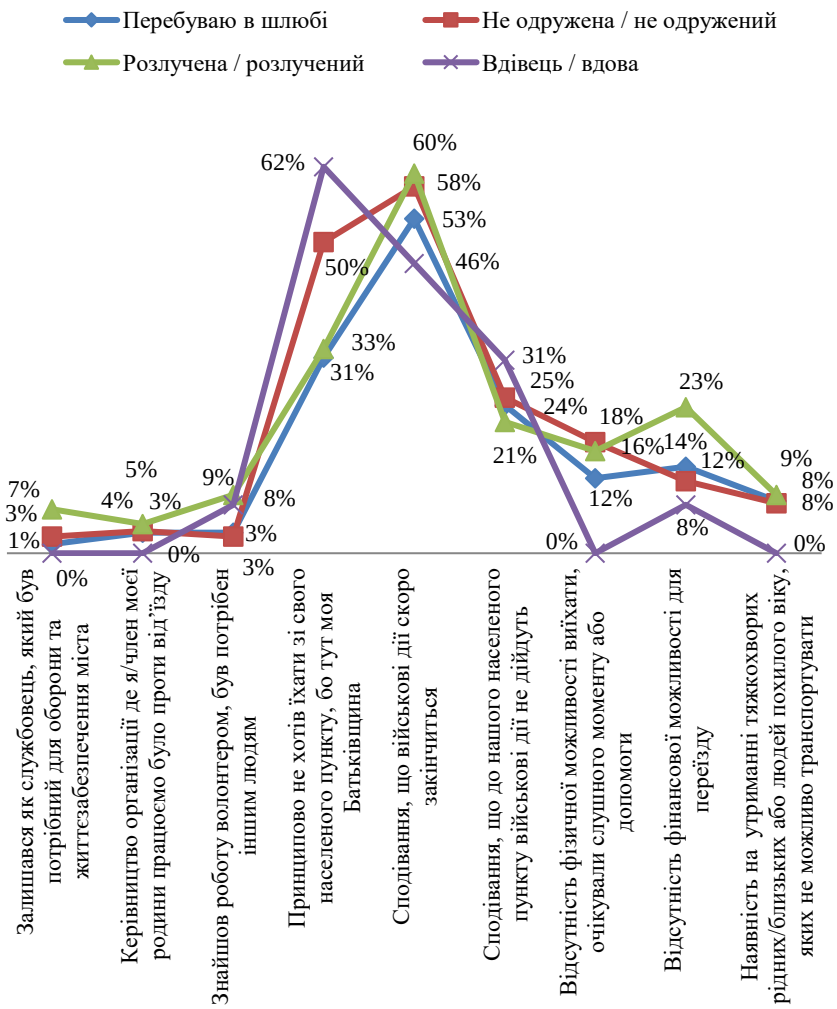

Рисунок 4.3.9 – Причини відмови від термінової евакуації залежно від сімейного стану

Висновки. Проблема внутрішньої вимушеної міграції є порівняно новою для сучасного українського суспільства, але, внаслідок її складності, вона є справжнім викликом як для науковців, так і для представників влади та місцевих громад, які мають сформувати чіткий механізм включення мігрантів до системи соціальних зв'язків та відносин. Проблема полягає, перш за все, у адаптації вимушено переміщених осіб до нових соціальних умов та,

відповідно, коадаптації місцевих громад, які мають приймати переселенців. Саме тому настав час звернутися до напрацювань вітчизняних та зарубіжних науковців і практиків з цього питання з метою вироблення цілісного погляду на специфіку та унікальність сучасної соціально-економічної ситуації українського суспільства.

> *Соціальне самопочуття у межах соціологічного підходу розглядається і як форма суспільної свідомості, рефлексія індивідом свого способу життя та задоволеності його різними сторонами; і як показник якості життя людей у суспільстві; а також виступає своєрідним «дзеркалом» політичних, економічних, культурних та інших процесів.*

Крім того, слід пам'ятати, що соціальне самопочуття як масове явище здатне бути рушійною силою всього суспільного розвитку, тоді як соціальне самопочуття індивіда чи групи здебільшого лише відображення домінант суспільної свідомості та соціальної практики конкретних людей, соціальних груп та соціальної організації суспільства. Оскільки все суспільство соціально неоднорідно, то й соціальне самопочуття в різних верств суспільства також може бути різним і впливати одне на одного. Хоча, звичайно, залежності між ними тут набагато складніші, ніж здаються на перший погляд.

Багато дослідників підкреслює, що соціальне самопочуття є відображенням соціального благополуччя, яке визначається як кінцевий стан, у якому задовольняються основні людські потреби і люди здатні мирно співіснувати в громадах з можливостями для просування. Цей стан характеризується рівним доступом до базових послуг (вода, їжа, житло,та медичні послуги), надання початкової та середньої освіти, повернення або переселення тих, хто був переміщений внаслідок жорстоких конфліктів, і відновлення соціальної структури та життя громади. Мир неможливо підтримувати в довгостроковій перспективі, не звернувшись до соціального добробуту населення. Без основних потреб, таких як їжа чи житло, масштабна соціальна нестабільність зберігатиметься, оскільки люди не зможуть відновити нормальне життя — підтримання засобів до існування, безпечні подорожі, участь у громадських заходах або відвідування школи. Не допомагаючи людям повернутися до своїх домівок або нових громад за їхнім вибором або надання засобів для мирного вирішення суперечок, люди не можуть рухатися далі насильницького конфлікту або перебудувати своє життя..

ЗАКЛЮЧНЕ СЛОВО

Війна триває більше року. Майже рік реалізується проєкт, який задумали й здійснили науковці кафедри соціології і публічного управління Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут», що були вмотивовані гострою науковою й людською необхідністю зафіксувати, дослідити й описати мотиви, соціальне самопочуття, ресурси, соціальні практики й стратегії біженців і вимушено перемішених осіб України, що виникли через криваву, агресивну, безжальну навалу з боку рф. А головне, відповісти собі й соціальному загалу, який соціальний капітал дав нам змогу вистояти, консолідуватися, прийняти цей досвід і наближувати перемогу кожний на своєму шляху.

Багато з нас, науковців, хто писав цю монографію, самі перебували в ролі біженців, хтось переміщувався в середині країни, й відчував на собі всі тяготи цих тяжких місяців. Деякі доглядали літніх батьків, оберігали свої родини й рятували дітей не виїжджаючи з прифронтових територій, тримаючись за Батьківщину й тримаючи її в своїх долонях. Майже кожний

долучився до волонтерської діяльності й допомагав ЗСУ, переселенцям, сусідам, всім кому було гірше й тяжче. Але об'єктивізм, етика соціолога спонукали нас не обмежуватися включеним спостереженням та аналізом різноманітних джерел, а задіяти й вибіркові технології, кількісні та якісні методи збору даних, оцінюючи репрезентативність й похибки дослідження систематизувати результати, керуючись чіткими математичними методами й підмальовуючи їх авторськими емоційними барвами. Між тим невизначеність соціальних процесів ускладнює досягнення запланованої репрезентативності у задіяних кількісних методах збору інформації. Але залучення різноманітних методів збору й аналізу даних сприяло комплексності дослідження, підвищенню надійності отриманих результатів.

В цілому дослідження показало, що у перше півріччя війни українське громадянське суспільство продемонструвало вражаючу здатність до консолідації та мобілізації та необхідність взяти на себе вирішення найбільш гострих і невідкладних проблем.

Між тим вимушені внутрішні і зовнішні міграційні процеси актуалізують питання інституційної спроможності держави розв'язувати проблеми в цій сфері. До війни Україна підійшла цифровою державою, де новітні інформаційні та комунікаційні технології суттєво змінили усі суспільні відносини. Цифровізація всіх сфер життя в поєднанні з соціальними трансформаціями супроводжуються новими вимірами державного управління, які є незворотними та взаємопов'язаними. Це призводить до необхідності трансформації моделі державного управління для реагування на запити громадян, зокрема ВПО.

Сьогодні в Україні має бути переглянута відповідність задекларованої політики у сфері міграції до реального стану речей – спроможність влади адекватно реагувати на міграційні виклики та вирішувати низку таких проблемних життєвих ситуацій у переміщених осіб: інформаційно-комунікаційні, житлові, працевлаштування, медичні, психологічні, соціальні, економічні, політичні, інтеграції та адаптації тощо.

Гендерний аналіз соціальних практик показав, що сьогодні Україна руйнує звичайні уявлення про гендерний розподіл соціальних ролей заснований на глибинних стереотипах. Формується нова соціальна реальність. Українські жінки – біженки й вимушені переселенки беруть на себе відповідальність за свою долю та долю своїх дітей та виступають активними суб'єктами суспільного життя в нових умовах.

До соціальних ресурсів, що дали змогу українцям, кожному на своєму місці, згуртуватися й демонструвати незламність та готовність «тримати стрій», виборювати перемогу й власний вибір жити в країні, яка є членом Європейської співдружності, відносимо самоідентифікацію себе як українця,

міцні родинні зв'язки й традиції, які віддзеркалили знання багаторічної родинної історії й наявність високої освіти за змістом й якістю, й вищу освіту за рівнем, приналежність до середнього класу, проживання в великих місцях або поблизу великих місць, що дало змогу приєднуватися до розвинутої інфраструктури й налагоджувати міцні мережеві зв'язки, високий рівень інформатизації населення та діджиліталізації.

Прийняття рішення про переїзд до іншої країни в ситуації загальної невизначеності було зрештою особистим рішенням і базувалося на імпліцитному, неявному знанні, інтуїції, обліку конкретного контексту. Таке рішення підвищувало рівень особистої відповідальності та забезпечувало праксіологічний, конструктивний підхід до вирішення проблем.

Вимушені мігранти живуть у трьох вимірах – у соціальних умовах своєї країни, у соціальних умовах країни тимчасового перебування та у конкретних обставинах свого життя. Життя вимушених мігрантів характеризується, як показало дослідження, зниженням вимог до свого соціального та професійного статусу.

Транзитна ідентичність розглядається в цих умовах як забезпечення особистої безпеки, яка будується на пошуках загального та відмінного у двох країнах та обліку їх переваг у організації власного життя. Крім того, саме транзитна ідентичність може стати запорукою подальшої інтеграції України до ЄС та успішності реформування українського суспільства.

Під час евакуації сформувалося три групи переселенців в залежності від уявлення про кінцеве місце розміщення: перша – це ті, для кого кінцеве місце евакуації було заздалегідь прораховано; друга – це ті, для кого різні ідеї і маршрут евакуації склалися доволі хаотично – це люди середнього віку, середнього достатку й вони виїжджали частіше за межи України, за кордон; третя – це ті, хто виїжджали в нікуди, не розуміючи куди їдуть і що на них чекає (незаможні, евакуювалися вони на момент опутування або в західний регіон України або за кордон).

Адаптація ВПО та біженців протікала неоднорідно. І визначається це не стільки зовнішнім середовищем, скільки власною обраною кожним переселенцем соціальною практикою поведінки в нових життєвих обставинах.

З початку війни в Україні активізувалися інститути громадського суспільства. Серед яких волонтерський рух. Волонтерські об'єднання, що «виросли» на грунті громадянської активності, стали суб'єктом державної політики, помітним елементом видозмін соціальної структури українського суспільства, їх становище та внутрішні процеси у волонтерському середовищі віддзеркалюють значущі тенденції розвитку Україні.

Трансформаційний розвиток одержали ЗМІ. Так, особливої популярності почали набувати патріотичні тренди соціальних мереж, які мали

емоційний медіаконтент. Професіонали і аматори культурної і digital індустрії України згуртувалися на темі айдентики єдності як одного із інструментів інформаційного спротиву в умовах війни. Українські креативні митці через новітні форми малювання, фотографування, пісенних флешмобів, перфоменсів, інсталяцій, тиражування марок доносили світові незламність України.

В умовах війни особливу значимість набули фактчекінгові ресурси, які неупереджено аналізують інформацію, викриваючи маніпуляційні, фейкові, пропагандистські технології.

Медіа щодня доводять меседж, який так потрібен всім українцям, а особливо тим, хто був вимушений покинути рідну домівку – біженцям і ВПО, що Україна непереможна, стійка та смілива, що головним завданням кожного українця є перемога над ворогом, яку вони наближають, працюючи кожен на своєму напрямку.

В умовах війни освіта визначилась як певний вагомий капітал на рівні держави й на рівні окремої людини. Такий соціальний капітал дав змогу протистояти агресії, зберегти себе й родину, державу й наближати перемогу. Але система освіти потребує реформування. Подальші дослідження повинні бути спрямованими на аналіз і узагальнення передового світового і вітчизняного досвіду цифровізації освітньої діяльності і розроблення практичних рекомендацій щодо його широкого застосування ЗВО України.

Війна стала страшним викликом для населення, але вона не зупинила прагнення українців до бачення власних життєвих перспектив, вибудовувати плани на майбутнє та віри й наснаги активно брати участь в наближенні бажаного майбутнього для країни й для себе особисто. Реалістичні й практико орієнтовані плани на майбутнє українців стають елементом їх соціального капіталу й соціальним ресурсом, що дає змогу українцям вибудовувати це майбутнє.

Україна за підтримки демократичного світового суспільства здатна вирішити питання, пов’язані з ефективністю та надійністю функціонування державних і недержавних інститутів, що покликані забезпечувати розширення можливостей, прав та свобод внутрішньо переміщених осіб.

За досить високої ймовірності безпечного повернення вимушених мігрантів на батьківщину найближчим часом постає проблема гуманітарної підтримки, духовного розвитку та національної ідентичності вимушених українських мігрантів та особливо їхніх дітей.

Міграційними викликами для України загалом є: продовження бойових дій та воєнного стану у довгій перспективі, що поглиблюватиметься соціально-економічними та демографічними наслідками; відновлення повноцінного функціонування міської/сільської інфраструктури; зростання

рівня безробіття і навантаження на держбюджет щодо виплат матеріальної допомоги як безробітним, так і переміщеним особам; розробка як короткострокової, так і довгострокової ефективної міграційної соціальної політики щодо повернення більшості громадян з прийняттям відповідних нормативно-законодавчих документів тощо.

Саме тому Україна має запропонувати власну версію комплексного плану повоєнної відбудови національної економіки на нових технологічних засадах – плану, який допоможе країні досягти процвітання у довгостроковій перспективі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ІНФОРМАЦІЇ

до підрозділу 1.1

1. Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_158#Text.

2. Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією. Закон України від 14.01.98р. № 13/98-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_006#Text.

3. Литвин В. На шляху державного самоствердження України. URL: http://lib.rada.gov.ua/static/LIBRARY/vistupi/litvin/viche_02_09.html.

4. Collins R. Macrohistory : Essaysin sociology of the longrun. Stanforduniv press, 1999. 328 p.

5. Хантінгтон С. Новий світовий порядок у XXI столітті : тенденції та європейський вимір. URL: http://www.uis.kiev.ua/strategy/hunt_world.html.

6. Confictinthe 21st Century : The Rise of Hybrid War. URL: potomacinstitute.org/images/stories/publications/potomac_hybridwar_0108.pdf

7. Lanoszka A. Russian hybrid war fareandex ten ded deterren ceineastern Europe. URL: https://think.visegradfund.org/wp-content/uploads/Gerasymchuk_ThinkVisegrad.pdf.

8. Магда Е. Гібридна агресія для Росії : уроки для Європи. Київ : Каламар, 2017. 268 с.

9. Парахонський Б. Яворська Г. Онтологія війни і миру : безпека, стратегія, смисл : монографія. Київ: НІСД, 2019. 560 с.

10. Поліщук І. Інформаційний аспект гібридної війни в Україні. Вісник Національного університету "Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого". 2015. № 3 (26). С. 242-243.

11. Рущенко І. Російсько-українська гібридна війна : погляд соціолога: монографія. Харків : ФОП, 2015. 266 с.

12. Литвиненко О. Тотальна війна по-путінські : "гібридна" війна РФ проти України. URL: https://razumkov.org.ua/images/Material_Conference/2016_12_14/GIBRID-WAR-FINAL-1-1.pdf.

13. Про засади внутрішньої і зовнішньої політики : Закон України від 1.07. 2010 р. № 2411-VI. Ст. 11.

14. Інформаційні матеріали до Дня Героїв Небесної Сотні. URL: https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/zhurnalistam/informaciyni-materialy-do-dnya-geroyiv-nebesnoyi-sotni.

15. Угода про асоціацію між Україною та ЄС. Угоду ратифіковано із заявою Законом № 1678-VII від 16.09.2014. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text.

16. Про внесення змін до деяких законів України щодо відмови України від здійснення політики позаблоковості : Закон України від 23.12.2014 р. № 35-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/35-19#n11.

17. Постанова про звернення Верховної Ради України до Організації Об'єднаних Націй, Європейського Парламенту, Парламентської Асамблеї Ради Європи, Парламентської Асамблеї НАТО, Парламентської Асамблеї ОБСЕ, Парламентської Асамблеї ГУАМ, національних парламентів держав світу про визнання Російської Федерації державою-агресором : Постанова ВР України від 27.01.2015 р. № 129-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/129-VIII#Text.

18. Гай-Нижник П. Російсько-українська війна – війна за життя (2014-2022 рр.) : періодизація. URL: http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc/2022doc_war.php.

19. Бірюкова М., Рущенко І., Ляшенко Н., Григор'єва С. Біженці і внутрішньо-переміщені особи російсько-української війни : соціальні характеристики й практики. Науково-теоретичний альманах «Грані». Дніпро : Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, 2022. Том 25. № 6. С. 143-156.

до підрозділу 1.2

1. Бірюкова М., Рущенко І., Ляшенко Н., Григор'єва С. Біженці і внутрішньо-переміщені особи російсько-української війни : соціальні характеристики й практики. *Науково-теоретичний альманах «Грані».* Дніпро : Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, 2022. Том 25. № 6. С. 143-156.

2. Buurdieu P. Le Sens pratique. Paris: Ed. De Minuit, 1980.480 p.

3. Бірюкова М. Суб'єктно-праксиологічна концепція соціального проектування: автореф. дис. ... д-р соціол. наук : 22.00.04. Київ, 2017. 36 с.

4. Coleman, J. (1990). Fundations of Social Theory. Cambridge (MA). 307 p.

5. Патнам Р. Творення демократії. Традиції громадянської активності в сучасній Італії. Київ, 2001. 246 с.

6. Лібанова Е. Вимушені переселенці : вчора, сьогодні, завтра. Український географічний журнал. 2014. № 3. С. 13-18.

7. Широкова Є. Вимушені переселенці в сучасній Україні : політичні та соціальні аспекти проблеми. Соціальні технології : актуальні проблеми теорії та практики. 2016. № 69-70. С. 190-197.

8. Дерев'янко С. Внутрішньо переміщені особи : проблеми політичної соціалізації в Галичині. Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2017. № 1(87). С. 199-216.

9. Середа Є. Як в Україні живуть переселенці. Розповідаємо в цифрах. URL: https://www.pravda.com.ua/articles/2020/07/5/7257986/.

10. Коваліско Н., Бубняк С. Соціальне самопочуття внутрішньо переміщених осіб в Україні : соціологічний дискурс : монографія. Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2022. 294 с.

11. Священук А. Проблеми прав біженців та виклики сучасності : навч. посіб. Харків: Вид-во, 324 с.

12. Рущенко І. Великий вихід українського народу (феномен переміщених осіб 2022 року). Український соціум. 2022. № 6. С. 155-168.

13. Українські біженці : настрої та оцінки (березень 2022р.). URL: https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/ukrainski-bizhentsi-nastroi-ta-otsinky.

14. Антонович О. 67% переселенців говорять з місцевими українською. Дані соціологічного дослідження. URL: https://1zahid.com/news/67-pereselentsiv-namagayutsya-z-mistsevymy-govoryty-ukrayinskoyu-dani-sotsiologichnogo-doslidzhennya/.

15. Дембіцький С. Показники національно-громадянської української ідентичності. Пресреліз. URL: https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1131&page=1.

до підрозділу 1.3

1. За даними: URL: https://t.me/V_Zelenskiy_official/2893.

2. Богдан Т. Як повернути українських біженців додому після війни. URL: https://www.epravda.com.ua/columns/2022/12/28/695503/.

3. Бірюкова М., Рущенко І., Ляшенко Н., Григор'єва С. Біженці і внутрішньо-переміщені особи російсько-української війни : соціальні характеристики й практики. Науково-теоретичний альманах «Грані». Дніпро : Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, 2022. Том 25. № 6. С. 143-156.

4. Ґендерний вимір внутрішнього переміщення : світовий досвід і ситуація в Україні. Методичне керівництво. URL: https://rm.coe.int/pub-alter-gender-vimir/16809f2b03.

5. Лазар І. Сучасний стан ґендерних досліджень. Київ : Парапан, 2007. 230 с.

6. Резнік О. Тематика кандидатських і докторських дисертацій по соціології в Україні (1990–2013). Український соціум. 2014. № 2. С. 108-120.

7. Гриневич Л. Гендерні дослідження // Енциклопедія історії України : в 10 т. / редкол.: В. Смолій та ін. Інститут історії України НАН України. Київ, Наукова думка, 2004. Т. 2 : Г-Д. 518 с.

8. Україна у світових тенденціях : що українці та решта світу очікують від 2022 року. URL: https://dif.org.ua/article/ukraina-u-svitovikh-tendentsiyakh-shcho-ukraintsi-ta-reshta-svitu-ochikuyut-vid-2022-roku.

9. Місце України у 2022 році : які очікування об'єднують українців із цивілізованим світом. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-presshall/3393629-misce-ukraini-u-2022-roci-aki-ocikuvanna-obednuut-ukrainciv-iz-civilizovanim-svitom.html.

10. Малюкова М. «Це унікальний момент для Путіна». Західні ЗМІ про вірогідність наступу Росії. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/press-review-

59373604.

11. Долотова Д. Фізичні відмінності нівелюються технічними рішеннями : Резніков про нову статистику жінок у ЗСУ та зростання ролі українок у війську. URL: https://vikna.tv/video/ukrayina/skilky-zhinok-sluzhyt-u-zsu-reznikov-nazvav-statystyku/.

12. Кондратюк О. На фронті в Україні борються понад 50 тисяч жінок. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3623358-na-fronti-v-ukraini-borutsa-ponad-50-tisac-zinok-kondratuk.html.

13. Марценюк Т. Не хочуть бути жертвами : як війна змінює українських жінок і ставлення до них в Україні та світі URL: https://www.radiosvoboda.org/a/feminizm-hender-viyna-ukrayinski-zhinky-bizhenky/32221558.html.

14. Калагін Ю. Гендерний аспект типологізації особистості військовослужбовців Збройних Сил України. URL: *Український соціум.* 2013. № 3(46). С. 44-53.

15. Корж А. Міграційна проблема : як повернути українців додому після війни. URL: https://www.slovoidilo.ua/2022/12/09/stattja/suspilstvo/mihraczijna-problema-yak-povernuty-ukrayinczіv-dodomu-pislya-vijny.

16. Ткаченко М. Українці повністю змінили портрет біженця у світі. URL: https://chas.cv.ua/zakon-pravo/114857-%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%86%D1%96-%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8E-%D0%B7%D0%BC%D1%96%D0%BD%D0%B8%D0%BB%D0%B8-%D0%BF%D0%BE%D1%80%D1%82%D1%80%D0%B5%D1%82-%D0%B1%D1%96.html.

17. Ковпак А. «Не сидять на шиї» : наплив біженців з України приносить економічну вигоду Європі. URL: https://www.slovoidilo.ua/2022/11/14/ stattja/suspilstvo/ne-sydyat-shyyi-naplyv-bizhenczіv-ukrayiny-prynosyt-ekonomichnu-vyhodu-yevropi.

18. Повертаються через сум за домом і безробіття : що ми знаємо про внутрішніх переселенців. URL: https://np-resilience.com.ua/articles/povertaiutsia-cherez-sum-za-domom-i-bezrobittia-shcho-my-znaiemo-pro-vnutrishnikh-pereselentsiv.

19. Головаха Є. Пострадянська деінституціоналізація і становлення нових соціальних інститутів в українському суспільстві. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг.* 2001. № 4. С. 5-22.

20. Стратегія щодо ВПО до 2025 : важка місія інтеграції URL: https://ua.korrespondent.net/articles/4568549-stratehiia-schodo-vpo-do-2025-vazhka-misiia-intehratsii.

21. Більшість переселенців не стикалися з дискримінацією. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2016/10/25/7124755/.

22. Барсукова О. Понад 77% внутрішніх переселенців відчувають позитивне ставлення до себе. Опитування. URL: https://life.pravda.com.ua/society/2022/12/21/251950/.

23. Моложон М. Громадська організація «Центр спільного розвитку «Дієва громада». Старобільськ. URL: https://starobilsk.city/?p=2118.

24. Смирнова І. Жіноча справа : жінок-ФОП більше, ніж чоловіків – чим вони займаються. URL: https://thepage.ua/ua/economy/yak-zminivsya-gendernij-balans-u-biznesi-v-ukrayini-v-2022.

25. В ООН назвали кількість українських біженців у Європі. URL: PRESSCENTER // www.presscenter.company/v-oon-nazvaly-kilkist-ukrayinskyh-bizhencziv-u-yevropi/.

26. Евакуація city. URL: https://evacuation.city/articles/214861/76.

27. Европейська правда. URL: https: // www.eurointegration.com.ua/project/2021/workineu/article7.htm.

28. Европейська правда. URL: https://www.eurointegration.com.ua/project/2021/workineu/article8.html

до підрозділу 2.1

1. Аналітичний звіт «Оцінка потреб та очікувань від майбутнього внутрішньо переміщених осіб та біженців». URL: https://www.irf.ua/publication/analitychnyj-zvit-oczinka-potreb-ta-ochikuvan-vid-majbutnogo-vnutrishno-peremishhenyh-osib-ta-bizhencziv/.

2. У 2030 році нас буде 30 млн. URL: https://life.nv.ua/ukr/socium/viyna-v-ukrajini-ta-evakuaciya-meshkanciv-skorotit-naselennya-do-30-mln-novini-ukrajini-50247390.html (від 7.06.2022).

3. Кількість біженців, які рятуються від війни в Україні, перевищує 6 мільйонів – агентство ООН. URL: https://www.reuters.com/world/europe/number-refugees-fleeing-ukraine-war-exceeds-6-million-un-agency-2022-05-12/.

4. Звіт про внутрішнє переміщення в Україні : опитування загального населення, раунд 4, 3 травня 2022 року. URL: https://displacement.iom.int/reports/zvit-pro-vnutrishne-peremischennya-v-ukraini-opituvannya-zagalnogo-naselennya-raund-4-3.

5. Коваліско Н., Бубняк С. Соціальне самопочуття внутрішньо переміщених осіб в Україні : соціологічний дискурс : монографія. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2022. 294 с.

6. Коваліско Н., Ілик Х. Сучасні міграційні процеси і соціальне сирітство : соціологічний дискурс : монографія. Львів : ТзОВ «Ліга-Прес», 2019. 234 с.

7. Настрої українців та дії під час повномасштабної війни Росії з Україною. URL: https://gradus.app/documents/203/ GradusResearch_Report_ KSE_citizens_13042022.pdf.

8. Новини про роботу ООН в Україні за 15 березня 2022. URL: https://ukraine.un.org/uk/174938-novyny-pro-robotu-oon-v-ukrayini-za-15-bereznya-2022.

9. Вимушена міграція і війна в Україні (24 лютого – 24 березня 2022). Моніторинг Cedos. URL: https://cedos.org.ua/wp-content/uploads/vymushena-migracziya-ta-vijna-v-ukrai%CC%88ni.docx-1.pdf.

10. Вимушена міграція і війна в Україні (24 лютого – 24 березня 2022). Моніторинг Cedos. URL: https://cedos.org.ua/wp-content/uploads/vymushena-migracziya-ta-vijna-v-ukrai%CC%88ni.docx-1.pdf.

11. Державна прикордонна служба України. URL: https://www.facebook.com/DPSUkraine.

12. Звіт про внутрішнє переміщення в Україні : опитування загального населення, раунд 2, 1 квітня 2022 року. URL:https://displacement.iom.int/sites/default/files/public/reports/IOM_Ukraine%20Displacement%20Report_R2_final_UKR.pdf.

13. Міністерство соціальної політики URL: https://www.facebook.com/MLSP.gov.ua.

14. Укрзалізниця – Ukrzaliznytsia. URL: https://www.facebook.com/Ukrzaliznytsia/.

15. Про внесення змін до Порядку оформлення і видачі довідки про взяття на облік внутрішньо переміщеної особи. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/269-2022-%D0%BF#Text.

16. Про затвердження переліку адміністративно-територіальних одиниць, на території яких надається допомога застрахованим особам в рамках Програми «єПідтримка». URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/204-2022-%D1%80#Text.

17. Уряд оголосив про додаткові виплати переселенцям. Кому і скільки заплатять. URL:https://www.bbc.com/ukrainian/news-61121379.

18. Міністерство закордонних справ України / MFA of Ukraine. URL:https://www.facebook.com/UkraineMFA.

19. Тимчасовий захист та статус біженця як форми міжнародного захисту для громадян України в країнах Європейського Союзу. URL: https://wiki.legalaid.gov.ua/index.php/.

20. Звіт про внутрішнє переміщення в Україні : опитування загального населення, раунд 3, 17 квітня 2022 року. URL: https://displacement.iom.int/reports/zvit-pro-vnutrishne-peremischennya-v-ukraini-opituvannya-zagalnogo-naselennya-raund-3-17.

21. На сьогодні понад мільйон громадян повернулись в Україну з-за кордону – ДПСУ. URL: https://www.unian.ua/society/viyna-v-ukrajini-ponad-milyon-ukrahnciv-povernulis-na-batkivshchinu-novini-ukrajini-11794065.html.

22. Вперше з 24 лютого до Польщі виїздить менше людей, ніж в'їздять в Україну. URL: https://www.eurointegration.com.ua/news/2022/04/18/7137979/.

23. Управління Верховного комісара ООН у справах біженців. URL: https://data2.unhcr.org/en/situations/ukraine.

24. Дев'яте загальнонаціональне опитування : оцінки міжнародного партнерства (26 квітня 2022). URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/

devyatyy_obschenacionalnyy_opros_ocenki_mezhdunarodnogo_partnerstva_26_aprelya_2022.html.

25. Повернення переселен_ок і біжен_ок: що впливає на рішення. URL: https://cedos.org.ua/researches/povernennya-pereselen_ok-i-bizhen_ok-shho-vplyvaye-na-rishennya/.

26. Лібанова Е: Виявилось, що ковбаса за 2.20 для нас – не найважливіше. URL: https://www.pravda.com.ua/articles/2022/04/7/7337849/.

27. Міжнародна організація з міграції (МОМ). Звіт про внутрішнє переміщення в Україні, раунд 6, червень 2022 року. URL: https://displacement.iom.int/sites/default/files/public/reports/IOM_Gen%20Pop%20Report_R6_UKR.pdf.

28. З моменту повномасштабного вторгнення Росії, кордон України на виїзд перетнули понад 9 мільйонів людей. URL: https://espreso.tv/kilkist-bizhentsiv-z-ukraini-pislya-24-lyutogo-uzhe-perevishchila-9-mln-osib-oon.

29. Майже 60% українців, які виїхали за кордон через війну, не планують повертатися ближчим часом. URL: https://espreso.tv/mayzhe-60-ukraintsiv-yaki-viikhali-za-kordon-cherez-viynu-ne-planuyut-povertatisya-blizhchim-chasom.

30. Стало відомо, скільки українських біженців набули статусу захисту в Європі. URL: https://www.slovoidilo.ua/2022/06/19/novyna/suspilstvo/stalo-vidomo-skilky-ukrayinskyx-bizhencziv-nabuly-statusu-zaxystu-yevropi.

31. Окупанти депортували з України до рф 2 млн людей, десятки тисяч у фільтраційних таборах. Зеленський. URL: https://www.unn.com.ua/uk/news/1985514-okupanti-deportuvali-z-ukrayini-do-rf-2-mln-lyudey-desyatki-tisyach-u-filtratsiynikh-taborakh-zelenskiy.

32. Українські біженці 2022 в Європі. URL: https://4service.group/ukrayinski- bizhentsi-2022-v-yevropi/.

33. Situation Overview : Movement of Ukrainians back into Ukraine – 28 April 2022. URL: https://data.unhcr.org/en/documents/details/92439.

34. Настрої та оцінки українських біженців, що повертаються на Батьківщину (квітень-травень 2022 р.). URL: https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/nastroi-ta-otsinky-ukrainskykh-bizhentsiv-shcho-povertaiutsia-na-batkivshchynu.

35. України через війну виїхали 20 % від фактичного населення URL: https://www.pravda.com.ua/news/2022/12/14/7380726/.

36. Лише 7 % українців активно готуються до переїзду на зиму. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2022/12/15/7380791/.

37. МОМ збільшує підтримку на тлі намірів українців зимувати у теперішніх місцях проживання. URL: https://ukraine.iom.int/uk/news/mom-zbilshuye-pidtrymku-na-tli-namiriv-ukrayintsiv-zymuvaty-u-teperishnikh-mistsyakh-prozhyvannya.

38. В Україні зареєстровано майже 5 млн переселенців. URL: https://i-ua.tv/news/77460-v-ukraini-zareiestrovano-maizhe-5-mln-pereselentsiv.

39. Кількість переселенців в Україні з 24 лютого сягнула майже 5 млн осіб. URL: https://v-variant.com.ua/kilkist-pereselentsiv-v-ukraini-siahnula-mayzhe-5-mln-osib/.

40. Соціальний захист-2022 у цифрах і фактах : Підтримка ВПО. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/sotsialnyi-zakhyst-2022-u-tsyfrakh-i-faktakh-pidtrymka-vpo.

41. Німеччина виділяє Україні грант на 200 млн євро для підтримки внутрішньо переміщених осіб. URL: www.pravda.com.ua/news/2022/11/26/7378061/.

42. У серпні Польща прийняла найбільше українських біженців. URL: https://www.eurointegration.com.ua/news/2022/10/7/7148300/.

43. Біженці з України: хто вони, скільки їх та як їх повернути? URL: https://ces.org.ua/who-are-ukrainian-refugee-research/.

44. До США за програмою для біженців прибули понад 82 тисячі українців із близькими. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2022/12/11/7380295/.

45. В яких країнах українці шукають притулок від війни? URL: https://ukrainian.voanews.com/a/de-ukraiinci-shukaiiut-prytulok-vid-viiny-za-kodonom/6615534.html.

46. Близько 500 тисяч – ймовірна реальна кількість переселенців на львівщині. URL: https://tvoemisto.tv/news/realna_kilkist_vpo_na_lvivshchyni_vdvichi_bilsha_nizh_zaznacheno_u_bazi_danyh__kozytskyy_141461.html.

47. Львівська міська рада. URL: https://city-adm.lviv.ua/news/society/social-sphere/294155-instytut-mista-doslidyv-zhytlovi-potreby-vnutrishno-peremishchenykh-osib-u-lvovi-rezultaty-opytuvannia?fbclid=IwAR0H_tVXW1D_ U_Mt_a84DYluy-uJbfsOXaYXa86ktGM5Br_4frlClV7maOA.

48. Повернутись додому: Експрес-картування потреб та очікувань ВПО у Львівській області. Аналітична записка (2022). URL: https://www.irf.ua/publication/povernutys-dodomu-ekspres-kartuvannya-potreb-ta-ochikuvan-vpo-u-lvivskij-oblasti-analitychna-zapyska-2022/.

49. Звіт по дослідженню щодо працевлаштування ВПО в Закарпатській та Львівській областях. Липень 2022. URL: http://www.czvl.org.ua/blog/wp-content/uploads/2022/09/.

до підрозділу 2.2

1. Українське суспільство в умовах війни. 2022 : колективна монографія / за ред.: Є. Головахи, д. соц. н. С. Макеєва. Київ : Інститут соціології НАН України, 2022. 410 с.

2. Суименко Е. Интеллект и действие // Социология: теория, методы, маркетинг. 2007. № 1.- С. 167-190

3. Корнеев П. О понятии жизненного опыта // Философские науки, №1, 1980.- С.143-147

4. Подшивалкіна В. З приводу застосування якісних методів у соціології, або Який досвід ми вивчаємо? Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2008. № 4. С. 197-206.

5. Podshyvalkina V., Melnik N. International, National and Humanitarian Dimensions of Security in the Southern Border Regions of Ukraine. Contemporary Socio-Economic Issues of Polish-Ukrainian Cross-border Cooperation. Warsaw, 2017. P. 138-139.

6. Deci E.L. Ryan R.M. Facilitating optimal motivation and psychological well-being across life's domains. Canadian Psychology. 2008. № 49. С. 14-23.

7. Massey D. S. Social structure, household strategies, and the cumulative causation of migration. Population Index. 1990. № 56(1). P. 3-26.

8. Sakız H. Establishing an Inclusive Psychology of Migration: An Alternative Model. GÖÇ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ. THE JOURNAL OF MIGRATION STUDIES. 2015. Vol. 1, № 1 January-June. P. 150-175.

9. Van der Kaap-Deeder J., De Houwer J., Sean Hughes S., Spruyt A., Vansteenkiste M. The development and validation of an implicit measure of competence need satisfaction. Motivation and Emotion. 2015. № 42(5).

10. Plotka I., Igonin D., Blumenau N. Implicit Attitudes and Measurements: Effect of Context (Monograph). INTERNATIONAL BUSINESS: Innovations, Psychology, Economics.2015. Vol. 7, № 2 (12).

11. Neville G., Drury J, Reicher SD, Choudhury S, Stott C, Ball R. Self-categorization as a basis of behavioral mimicry: Experiments in The Hive. PLoS ONE. 2020. № 15(10).

12. Polanyi M. Personal Knowledge: Towards a Post-Critical Philosophy. URL: https://www.livelib.ru/author/302017-majkl-polani.

13. Turton D. Refugees, Forced Resettlers and «Other Forced Migrants» : Towards a Unitary Study of Forced Migration (Geneva, UNHCR). URL: https://www.unhcr.org/research/working/3f818a4d4/refugees-forced-resettlers-other-forced-migrants-towards-unitary-study.html.

14. Van Dijk T. Discourse and manipulation. Discourse Society. 2006. № 17. 359 p.

до підрозділу 3.1

1. Сайт Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України. Кількість ВПО в Україні: перевищила 8 млн. людей. URL: https://www.minre.gov.ua/news/kilkist-vnutrishno-peremishchenyh-osib-vpo-v-ukrayini-perevyshchyla-8-mln-lyudey-zvidky-y-kudy.

2. Українське суспільство в умовах війни. 2022 : колективна монографія / за ред.: Є. Головахи, д. соц. н. С. Макеєва. Київ : Інститут соціології НАН України, 2022. 410 с.

3. Сайт Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України. Кількість ВПО в Україні : перевищила 8 млн. людей. URL:

https://www.minre.gov.ua/news/kilkist-vnutrishno-peremishchenyh-osib-vpo-v-ukrayini-perevyshchyla-8-mln-lyudey-zvidky-y-kudy.

4. Home. UNHCR Україна. Retrieved from: URL: https://www.unhcr.org/ua.

5. Сайт асоціації жінок-юристок України «ЮРФЕМ». Місцеві громади та внутрішня міграція населення : виклики під час воєнного стану та пошуки шляхів їх подолання. URL: https://jurfem.com.ua/mistsevi-hromady-vnutrishnya-mihratsia-naselennya/.

6. Сайт Міжнародної організації з міграції. Кількість внутрішньо переміщених осіб в Україні зросла до 6,9 млн осіб. MOM. URL: https://ukraine.iom.int/uk/news/kilkist-vnutrishno-peremishchenykh-osib-v-ukrayini-znovu-zrostaye-dani-mom.

7. Малиновська О. Внутрішня міграція та тимчасові переміщення в Україні в умовах політичних та соціально-економічних загроз : Аналіт. Записка. Аналітичні матеріали. 2015. № 17 (серпень). Сер.: Соціальна політика. URL: http: //www.niss. gov.ua/content/articles/files/vnutrishnya_ migratsia-45aa1.pdf.

8. Guiding Principles on Internal Displacement. United Nations Department of Economic and Social Affairs (UN DESA). URL: http://www.oas. org/dil/Guiding_Principles_on_Internal_Displacement.pdf. Accessed 07 June 2021.

9. Ровенчак О. Визначення та класифікації міграцій : наближення до операційних понять. Політичний менеджмент. 2006. № 2. С. 127-139.

10. Євтух В. Етнічність : енциклопедичний довідник. Київ : Фенікс, 2012. 396 с.

11. Касьянова М. Новий підхід до проблеми класифікації міграційних процесів. Вісник Маріупольського державного університету. Серія : Історія. Політологія. 2016. Вип. 15. С. 233-242.

12. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб : Закон України від 20.10.2014 № 1706-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#Text.

13. Формування державної політики щодо внутрішньо переміщених осіб в умовах системних криз в Україні : монографія / за ред. О. В. Балуєвої. Маріуполь : ДонДУУ-Східний видавничий дім, 2016. Т.1 217 с.

14. Механізм забезпечення прав внутрішньо переміщених осіб: національний та міжнародний аспекти / заг. ред. О. Я. Рогача. Ужгород : РІК-У, 2017. 348 с.

15. Про схвалення Стратегії державної міграційної політики України на період до 2025 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 12 липня 2017 р. № 482-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/482-2017-%D1%80#Text.

16. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб : Закон України від 20.10.2014 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#n171.

17. Національна Стратегія у сфері прав людини. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/501/ 2015.

18. Сайт Міністерства економіки України. Програма релокації підприємств. URL: https://me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=3e766cf9-f3ca-4121-8679-e4853640a99a&title=ProgramaRelokatsiiPidprimstv.

19. Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування державної служби та місцевого самоврядування у період дії воєнного стану : Закон України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2259-20#Text.

20. КонституціяУкраїни :офіц. текст. Київ : КМ, 2013. 96 с.

21. Про реалізацію спільного з Управлінням Верховного комісара ООН у справах біженців проекту щодо додаткових заходів із соціальної підтримки внутрішньо переміщених осіб : Постанова Кабінету Міністрів України від 15.04.2022 р. № 445.

22. Про реалізацію спільного з Всесвітньою продовольчою програмою ООН проекту щодо додаткових заходів із соціальної підтримки внутрішньо переміщених осіб : Постанова Кабінету Міністрів України від 15.04.2022 р. № 445.

23. Питання Національної ради з відновлення України від наслідків війни: Указ Президента України № 266/2022 від 21 квітня 2022 року.

24. Про координацію заходів з вирішення гуманітарних та соціальних питань : Указ Президента від 2 березня 2022 року № 93/2022. URL: https://www.president.gov.ua/documents/932022-41489.

25. Департамент соціально-гуманітарної політики та внутрішньо переміщених осіб. URL: https://minre.gov.ua/page/departament-socialno-gumanitarnoyi-polityky-ta-vnutrishnoperemishchenyh-osib.

26. Положення про Уповноваженого з питань внутрішньо переміщених осіб: Постанова Кабінету Міністрів України від 28.06.2022 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/ show/740-2022-%D0%BF#n12.

27. Капінус О. Я. Державна політика щодо внутрішньо переміщених осіб: види та методи реалізації. Сучасні технології управління в державі. URL: https://maup.com.ua/assets/files/expert/16/11.pdf.

28. Бірюкова М., Рущенко І., Ляшенко Н., Григор'єва С. Біженці і внутрішньо-переміщені особи російсько-української війни : соціальні характеристики й практики. Науково-теоретичний альманах «Грані». Дніпро : Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, 2022. Том 25. № 6. С. 143-156.

29. Внутрішньо переміщені особи: від подолання перешкод до стратегії успіху: монографія / О. Ф. Новікова, О. І. Амоша, В. П. Антонюк та ін. Київ, 2016. 448 с.

30. Козар Ю. Ю. Роль державних та недержавних інститутів у процесах соціальної адаптації вимушених переселенців в Україні. Українська поліцеїстика: теорія, законодавство, практика. 2022. № 1(3). С. 82-90.

31. Черленяк І. Синергетичні моделі оптимізації системи державного управління: монографія. Ужгород : Ліра, 2010. 656 с.

32. Домбровська С. Теоретичні аспекти формування механізмів державного управління у реформуванні вищої освіти України. Державне будівництво. 2010. № 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeBu_2010_2_9.

33. Басова І. Внутрішньо переміщена особа як суб'єкт права соціального забезпечення : дис. канд. юрид. наук : 12.00.05 – трудове право; право соціального забезпечення». Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2019. 216с.

34. Dunleavy P., Margetts H., Bastow S. AndTinkler J. Digital era governance : IT corporations, the state and e-government. Oxford University Press: Oxford, 2006. 301 p.

35. Białożyt W. Digital Era Governance-a new chapter of public management theory and practice. MAZOWSZE Studia Regionalne. 2017. № 22.

36. Dunleavy P., Margetts H., Bastow S., Tinkler J. New Public Management is dead. Long live Digital-Era Governance. Journal of Public Administration Research and Theory. 2005. № 16 (3), P. 467-494.

37. Branko Dimeski New Public Management and Digital Era Governance Approaches in Function of Promoting Entrepreneurship in the Public Sector. Journal of Public Administration. 2019. № 1(1). P. 48-54.

38. Dunleavy P., Margetts H. Design Principles for Essentially Digital Governance. Conference paper, paper at the 111th Annual Meeting of the American Political Science Association, San Francisco, 3-6 September 2015.

39. Dunleavy P., The State is a Multi-System: Understanding the One nessand Diversity of Government, paper at the 2014 UK Political Studies Association Conference, Manchester, 15 April 2014.

40. Куйбіда В. С., Карпенко О. В., Наместнік В. В. Цифрове врядування в Україні : базові дефініції понятійно-категоріального апарату. Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. Серія : Державне управління. 2018. № 1. С. 5-10. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnaddy_2018._№1.

41. Wojciech Białożyt. Digital Era Governance – a new chapter of public management theory and practice. URL: https://wise-europa.eu/en/2018/01/24/digital-era-governance/.

до підрозділу 3.2

1. Волонтерство. Порадник для організатора волонтерського руху / укл. Т. Лях. Київ : ВГЦ «Волонтер», 2001. 264с.

2. Звєрєва І. Волонтерський рух : досвід, проблеми, перспективи : робочі матеріали семінару. Матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 24–30 жовт. 2000 р.

3. Закон України «Про волонтерську діяльність» від 15.08.22 р. № 2519-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3236-17#Text.

4. Загальна декларація волонтерів, прийнята на XI конгресі Міжнародної асоціації волонтерів. Права людини: навч. посіб. Київ : Просвіта, 2002. С. 67-80.

5. Smith D. H.Voluntary action and voluntary groups. Annual review of sociology. CA: Annual Reviews, 1975. 321 p.

6. Stebbins R. Graham M. Volunteering as Leisure / Leisure as Volunteering : an International Assessment. CABI Publishing, 2004. 270 p.

7. Stebbins R. Volunteering: A Serious Leisure Perspective. Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly. 1996.Vol. 25. № 2. P. 211-24.

8. Tilly C. Tilly Ch. Capitalist Work and Labor Markets. New York : Russell Sage Foundation. 1994.P. 283-312.

9. Поляруш С. Волонтерський рух : світовий досвід, Україна і Кіровоградщина. Наукові записки. Історичні науки. Київ, 2018, № 22. С. 20-27. URL: https://core.ac.uk/download/pdf/53035843.pdf.

10. Wilson J., Musick M. Who Cares? Toward an Integrated Theory of Volunteer Work. *American Sociological Review*. 1997. Vol. 62. № 5. P. 694-713.

11. Smith D. H. Determinants of Voluntary Association Participation and Volunteering: A Literature Review. *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly.* 1994. Vol. 23. № 3. P. 243-63.

12. Менеджмент волонтерських програм : посіб. для підготовки менеджерів волонтерських програм / за заг. Ред. Т.І. Сила, Т.Л. Лях. Київ : Обнова-Компані, 2020. 174с.

13. Alexander J.C. The Civil Sphere. New York : Oxford University. Press, 2006. 816 p.

14. За глобальними оцінками, чисельність волонтерів в світі складає 970 млн. осіб. URL: https://www.unv.org/swvr/volunteers-count-their-work-deserves-be-counted.

15. Сьогодні волонтерів більш ніж із 100 країн світу об'єднано в глобальний світовий рух URL: http://www.unian.net/ukr/news/news-462928.html.

16. Працювати на Євро-2012 безплатно хоче рекордна кількість людей. URL: http://www.unian.net/ukr/news/news-462928.html.

17. 32,5 % українців особисто переказали свої кошти на рахунки української армії. Селяни відзначились вищою доброчинністю, аніж міські жителі. URL: http://dif.org.ua/ua/commentaries/sociologist_view/32anizh-miski-zhiteli.htm.

18. Шульга М. Волонтерство. URL: http://www.i-soc.com.ua/institute/shulga.php.

19. Україна в топ-10 : Всесвітній рейтинг благодійності 2022 року від CAFURL. URL: https://www.prostir.ua/?news=ukrajina-v-top-10-vsesvitnij-rejtynh-blahodijnosti-2022-roku-vid-caf.

20. Динаміка довіри соціальним інституціям у 2021-2022 роках. URL: https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1174&page=1.

21. Інформація про організації та установи, що залучають до своєї діяльності волонтерів. URL: https://nssu.gov.ua/volonterstvo/ustanovy-shcho-zaluchaiut-do-svoiei-diialnosti-volonteriv-dlia-provadzhennia-volonterskoi-diialnosti-na-terytorii-ukrainy.

до підрозділу 3.3

1. Про медіа : Закон України від 13.12.2022 р. № 2849-IX 30. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2849-20#Text.

2. Про інформацію : Закон України від 13.12.2022 р. № 2849-IX 30. Дата оновлення : 03.11.2022 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text.

3. Weber M. Political Writings. Cambridge : University Press, 1994. 426 p.

4. McLuhan M., Fiore Q. The Medium is the Massage : An Inventory of Effects. N.Y.: Random House, 1967. 160 p.

5. Castells M. Network Theory of Power. *International Journal of Communication.* 2011. № 5. P. 773-787.

6. Habermas J. Between facts and norms : contributions to a discourse theory of law and democracy. Cambridge, Massachusetts : MIT Press, 1996. 631 p.

7. Бірюкова М., Рущенко І., Ляшенко Н., Григор'єва С. Біженці і внутрішньо-переміщені особи російсько-української війни : соціальні характеристики й практики. *Науково-теоретичний альманах «Грані».* Дніпро : Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, 2022. Том 25. № 6. С. 143-156.

8. Обстріли росіянами телевеж – «Суспільне мовлення» подало заяву до ЄСПЛ. URL: https://pravo.ua/obstrily-rosiianamy-televezh-suspilne-movlennia-podalo-zaiavu-do-iespl/.

9. Медійні злочини росії у війні проти України. URL: https://imi.org.ua/monitorings/medijni-zlochyny-rosiyi-u-vijni-proty-ukrayiny-onovlyuyetsya-i44098?fbclid=IwAR1tVJZuuLH1ZppAqTNSdkma I0tgmnmBPJANw-B2HIdEdcxM5nXZRdvB9yY.

10. Рущенко І. Великий вихід українського народу (феномен переміщених осіб 2022 року). *Український соціум.* 2022. № 6. С.155-168.

11. Рябоштан І., Півторак О., Ілюк К. Від «Трухи» до Гордона : найпопулярніші канали українського сегмента Telegram. Детектор медіа. MediaSapiens. 09.09.2022. URL: https://detector.media/monitorynhinternetu/article/ 202665/2022-09-09- vid-trukhy-do-gordona-naypopulyarnishi-kanaly-ukrainskogo-segmentatelegram/.

12. Снопок О. Троянський кінь, або що не так із Viber-каналом «Молнія»? URL: https://www.pravda.com.ua/columns/2022/07/22/7359469/.

13. Наказ Головнокомандувача Збройних Сил України від 03.03.2022 р. № 73. URL: https://www.mil.gov.ua/content/mou_orders/nakaz_73_zi_ zminamu.pdf.

14. МКІП : Понад 20 тисяч людей вже скористалися ботчекером на сайті Dovidka.info. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/mkip-ponad-20-tysiach-liudei-vzhe-skorystalysia-botchekerom-na-saiti-dovidkainfo.

15. Садівничий В. Типи, види та особливості подачі контенту кросмедіа. *Кросмедіа : контент, технології, перспективи:* монографія / за заг. ред. В. Е. Шевченко. Київ : ВПЦ «Київський університет», 2018. С. 49-60.

16. Нетреба М., Рижова Д. Digital креативи як інструмент інформаційного спротиву в умовах війни. URL: https://philol.vernadskyjournals.in.ua/journals/ 2022/3_2022/62.pdf.

17. Metallica зібрала мільйон доларів для України за два місяці. URL: https://suspilne.media/247079-metallica-zibrala-miljon-dolariv-dla-ukraini-za-dva-misaci/.

18. 128 пар дитячого взуття : українці Каліфорнії влаштували перфоманс для привернення уваги до війни. URL: https://www.volynnews.com/news/all/128-par-dytiachoho-vzuttia-ukrayintsi-kaliforniyi-vlashtuvaly-performans-dlia-pryvernennia-uvahy-do-viyny/.

19. В Україні внаслідок повномасштабної агресії рф постраждали 1384 дитини. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3669748-v-ukraini-vnaslidok-povnomasstabnoi-agresii-rf-postrazdali-1384-ditini.html.

до підрозділу 3.4

1. Бірюкова М. Соціальні технології проектування освітньої системи регіону: монографія. Харків : НТУ «ХПІ», 2011. 367 с.

2. Кириченко В., Березяк К., Романишин Ю., Тенькова З. URL: https://sci.ldubgd.edu.ua/bitstream/123456789/10414/1/%D0%91%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%B7%D1%8F%D0%BA%20%D0%9A.%D0%9C.%20%D0%A1%D0%A3%D0%A7%D0%90%D0%A1%D0%9D%D0%86%20%D0%A2%D0%95%D0%9D%D0%94%D0%95%D0%9D%D0%A6%D0%86%D0%87%20%D0%A0%D0%9E%D0%97%D0%92%D0%98%D0%A2%D0%9A%D0%A3%20%D0%92%D0%98%D0%A9%D0%9E%D0%87%20%D0%9E%D0%A1%D0%92%D0%86%D0%A2%D0%98%20%D0%92%20%D0%A3%D0%9A%D0%A0%D0%90%D0%87%D0%9D%D0%86.pdf.

3. Винницький М. Як розвивати освіту після війни. URL: https://zn.ua/ukr/EDUCATION/jak-rozvivati-osvitu-pislja-vijni.html.

4. Максименко О. Освіта як соціальний інститут : історія, соціологічні дослідження, виклики воєнного часу // Українське суспільство в умовах війни. 2022: Колективна монографія / за ред. член.-кор. НАН України, д. філос. н. Є. Головахи, д. соц. н. С. Макеєва. Київ: Інститут соціології НАН України, 2022. С. -131-141.

5. Освіта під загрозою. Офіс Генпрокурора України. URL: https://saveschools.in.ua/.

6. Вишнякова О. Освіта під час війни : що змінилося і як це вплине на майбутнє дітей. URL: https://lb.ua/blog/olena_vyshniakova/543064_osvita_pid_chas_viyni_shcho_zminilosya_i_yak.html.

7. Про введення воєнного стану в Україні : Указ Президента України від 24.02.2022 р. № 64/2022. Верховна рада. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#n2.

8. Лист МОН «Про організацію освітнього процесу в умовах військових дій» від 06.03.2022 № 1/3371-22. URL: http://ru.osvita.ua/legislation/Ser_osv/86062/.

9. Вища освіта в умовах війни очима студентів. URL: https://naqa.gov.ua/2022/09/%D0%BF%D1%80%D0%B5%D0%B7%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F-%D1%80%D0%B5%D0%B7%D1%83%D0%BB%D1%8C%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%96%D0%B2-%D0%BE%D0%BF%D0%B8%D1%82%D1%83%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F/.

10. Білас Л. Навчатись завжди : як зміниться українська освіта після війни і до яких інновацій краще готуватися школам та університетам уже зараз. URL: https://mind.ua/openmind/20242872-navchatis-zavzhdi-yak-zminitsya-ukrayinska-osvita-pislya-vijni.

11. Ювенальні прокурори : 226 дітей загинули и Україні через збройну агресію РФ. URL: https://gp.gov.ua/ua/posts/yuvenalni-prokurori-226-ditei-zaginulo-v-ukrayini-cerez-zbroinu-agresiyu-rf-3.

12. Про освіту : Закон України від 05.09.2017 р. № 2145-VII, ст. 6. Станом на 6 квіт. 2022 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19?find=1&text=%D0%BF%D1%80%D0%B8%D0%BD%D1%86%D0%B8%D0% BF%D0%B8+#w1_1.

13. КонституціяУкраїни :офіц. текст. Київ : КМ, 2013. Станом на 6 квіт. 2022 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text.

14. Скрипник А. Як працюють університети на лінії вогню. URL: https://zn.ua/ukr/EDUCATION/jak-pratsjujut-universiteti-na-liniji-vohnju.html.

15. Бірюкова М., Рущенко І., Ляшенко Н., Григор'єва С. Біженці і внутрішньо-переміщені особи російсько-української війни : соціальні характеристики й практики // DOI: https://doi.org/10.15421/172282.

16. Ілляшенко С., Шипуліна Ю., Ілляшенко Н. Цифрова трансформація освітньої діяльності закладів вищої освіти україни в умовах війни. URL: http://repository.kpi.kharkov.ua/bitstream/KhPI-Press/56918/3/Illiashenko_Tsyfrova_transformatsiia_2022.pdf.

до підрозділу 4.1

1. Бірюкова М., Рущенко І., Ляшенко Н., Григор’єва С. Біженці і внутрішньо-переміщені особи російсько-української війни : соціальні характеристики й практики. *Науково-теоретичний альманах «Грані».* Дніпро

: Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, 2022. Том 25. № 6. С. 143-156.

2. Велика українська енциклопедія : онлайн версія. URL: https://www.academia.edu/35316559/Велика_українська_енциклопедія_онлайн_версія.

3. Спенсер Г. Досліди наукові, політичні та філософські. URL: www.iu.ru/biblio/archive/spenser_opyty

4. Мазіна Н. Соціально-економічна адаптація внутрішньо переміщених осіб : підходи до виміру. *Вісник Маріупольського державного університету.* Серія : Філософія, культурологія, соціологія. 2016. Вип. № 12. С. 131-138., с. 136.

5. Ryan D. Theoretical Perspectives on Post-Migration Adaptation and Psychological Well-Being among Refugees : Towards a Resource-Based Model. *Journal of Refugee Studies.* 2008. Vol. 21. № 1. P. 1-18., с. 7.

6. Dodd C. The dynamics of intercultural communication. N. Y., 1991. P. 7.

7. Міхеєва О. Середа В. Соціологічне дослідження «Сучасні українські внутрішньо переміщені особи : основні причини, стратегії переселення та проблеми адаптації». URL: http://www.ostrovok.lg.ua/sociology/nauka/oksana-miheieva-viktoriya-seredasociologichne-doslidzhennya-suchasni-ukrayinski-vnutrishno.

8. Соціальна робота та психологічна допомога з адаптації вимушених переселенців до життя у нових умовах (профілактика дезадаптованості вимушених переселенців). URL: http://ecopsy.com.ua/index.php/1-pereselentsi-i-bizhentsi/robota-z-pereselentsiamy/2022-03-27-08-14-61.

до підрозділу 4.2

1. De Jouvenel, B. (1967). The art of conjecture. (N. Lary, Trans.). New York: Basic Books

2. Бірюкова М. В. Суб'єктно-праксиологічна концепція соціального проектування : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-р. соціол. наук : спец. 22.02.04 «Спеціальні й галузеві соціології». Київ, 2017. 44 с.

3. Титаренко Т. Сучасна психологія особистості. Київ : Марич, 2009. 232 с.

4. Абаніна Г., Корецький В. Психологічні особливості життєвої перспективи комбатантів. *Вчені записки Університету «КРОК»*. 2022. № 2(66). URL: http://snku.krok.edu.ua/index.php/vcheni-zapiski-universitetu-krok/article/ view/493/523.

5. Бондар В. Стале майбутнє України – новий план Маршалла. URL: http://www.golos.com.ua/article/366270.

6. Длігач А. Україна майбутнього – погляд з 2030 року. Якою може стати Україна до 2030 року і що для цього потрібно зробити? URL: https://www.epravda.com.ua/columns/2022/03/24/684560/.

7. Струков В. Що чекає на Україну в майбутньому. URL: https://www.bdo.ua/uk-ua/insights-2/information-materials/2022/what-does-the-future-hold-for-ukraine.

8. Коваленко О. Financial Times спрогнозувала, чи закінчиться війна в Україні у 2023 році. URL: https://www.unian.ua/war/vzhe-zrozumilo-chi-zakinchitsya-viyna-v-ukrajini-u-2023-roci-prognoz-financial-times-12095844.html.

9. Війна РФ проти України : прогнози міжнародних експертів на 2023 рік. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/viyna-rf-proty-ukrayiny-prohnozy-mizhnarodnykh-ekspertiv-na-2023-rik/32205365.html.

10. Омбудсмен розповів, скільки українців виїхало за кордон із 24 лютого. URL: https://www.slovoidilo.ua/2022/12/01/novyna/polityka/ombudsmen-rozpoviv-skilky-ukrayinczіv-vyyixalo-kordon-24-lyutoho.

11. Кремень В. Віроломне вторгнення Росії в Україну : виклики і перспективи. URL: https://visnyk.naps.gov.ua/index.php/journal/article/view/251.

12. Євдокімова О., Нечітайло І. Українське суспільство до і після війни. URL: https://dspace.univd.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/13742/Ukrainske%20suspilstvo_Yevdokimova_Nechitailo_2022.pdf?sequence=1.

13. Якщо ми не здамося – вийдемо з цієї війни абсолютно інтегрованою європейською країною. Матеріали інтерв'ю з директором інституту соціології Національної академії наук України Євгеном Головахою 20 березня 2022 р. URL: http://surl.li/btkbx.

14. Бірюкова М., Рущенко І., Ляшенко Н., Григор'єва С. Біженці і внутрішньо-переміщені особи російсько-української війни: соціальні характеристики й практики // DOI: https://doi.org/10.15421/172282.

15. Результати загальнонаціональних опитувань «Психологічні маркери війни» та «Україна в умовах війни». Соціологічна група Рейтинг (ratinggroup.ua). URL: http://surl.li/bteiy; http://surl.li/btejc.

16. Грушецький А. Яким українці бачать майбутнє України через 10 років і готовність терпіти матеріальні труднощі. URL: //https://www.slovoidilo.ua/2022/11/07/novyna/suspilstvo/ukrayinczi-hotovi-terpity-materialni-trudnoshhi-zarady-proczvitannya-krayiny-majbutnomu-opytuvannya.

17. Катерина Настоящая. URL: https://www.facebook.com/profile.php?id=100002062583776&sk=about.

до підрозділу 4.3

1. Beyond scarcity : Power, poverty and the global water crisis (UNDP). Human Development Report, New York: Macmillan, 2006.

2. Argyle M. The Psychology of Happiness. Routledge. URL: https://doi.org/10.4324/9781315812212.

3. MeasuringWell-being Across Europe: Description of the ESS Well-being Module and Preliminary / Findings Felicia A. Huppert&NicMarks&AndrewClark&JohannesSiegrist&AloisStutzer&JoarVittersø &MortenWahrendorf // *Soc Indic Res.* 2009. № 91. P. 301-315.

4. Helliwell J. Well-being and social capital: Does suicide pose a puzzle? *Social Indicators Research.* 2007. № 81 P. 455-496.

5. Буткевич О. Статус іноземців у стародавньому міжнародному праві. *Український часопис міжнародного права.* 2002. № 3. С. 44-62.

6. Gilbert Daniel. Stumblingon Happiness. NewYork : A.A. Knopf, 2006. 277 p.

7. Cicognani E., Martinengo L., Albanesi C., Piccoli N., Rollero, C. Sense of community in adolescents from two different territorial contexts: Themoderating role of genderandage. *SocialIndicatorsResearch.* 2014. № 119(3). P. 1663-1678.

8. Головаха Е. Інтегральний індекс соціального самопочуття (ІІСС): конструювання та застосування соціологічного тесту у масових опитуваннях. Київ : Вид-во Ін-ту соціології НАН України, 1997. 214 с.

9. Головаха Є. Паніна Н. Інтегральний індекс соціального самопочуття населення України після та після «помаранчевої революції». Вісник громадської думки. Дані. Аналіз. Дискусії. 2005. №6. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/integralny-indeks-socialno-samochuvstviya-naseleniya-ukrainy-po-i-posle-oranzhevoy-revoluutsii

10. .Keyes C. Social well-being. *Social Psychology Quarterly*. 1998. Vol. 61. № 2. P. 121-140.

11. Matthew W. Gallagher, Shane J. Lopez, Kristopher J. Preacher. The Hierarchical Structure of Well-Being. *Journal of Personality.* 2009. № 77(4), P. 1025 – 1050.

12. Michael Eid, Randy Larsen. The Science of Subjective Well-being: A tribute to Ed Diener. New York, 2008. 546 p.

13. Ryff C. Happiness is everything, or is it? Explorations on the meaning of eudaimonic well-being. *Journal of Personality and Social Psychology.* 1989. № 57, P. 1069–1081.

14. Joshanloo M., Sirgy M. Directionality of the relationship between social well-being and subjective well-being : Evidence from a 20-year longitudinal study. *Quality of Life Research.* 2018. № 27(8).

15. Соболєва Н. Соціологія суб'єктивної реальності. Київ : Ін-т соціології НАН України, 2002. 296 с.

16. Коваліско Н., Бубняк С. Соціальне самопочуття внутрішньо переміщених осіб в Україні : соціологічний дискурс : монографія. Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2022. 294 с.

17. Кердивар В. Синдром жертви у внутрішньо переміщених осіб із зони локального воєнного конфлікту. Харків, 2021. 143 с.

18. Блинова О. Соціально-психологічні чинники подолання кризи ідентичності вимушених мігрантів : монографія / за ред. С.Д. Максименка. Книга 2. Суми : Вид-во СумДРУ ім. А.С. Макаренка, 2017. С.162-180.

19. Жданович Ю. Особливості адаптації дітей вимушених переселенців. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді.* 2017. Вип. 21(1). С. 204-214.

20. Блинова О. Соціально-психологічна адаптація вимушених мігрантів : підходи і проблеми вивчення феномена акультурації. *Науковий вісник Херсонського державного університету.* Серія : Психологічні науки. 2016. Вип. 3(1). С. 111-117.

21. У чому сила українців : результати березневого дослідження YOUкраїна. URL: https://cases.media/news/u-chomu-sila-ukrayinciv-rezultati-bereznevogo-doslidzhennya-youkrayina.

22. Трощинський В. Соціальне самопочуття населення України в контексті державної гуманітарної політики : навч.-метод. посіб. / за ред. В.П. Трощинський. Київ : НАДУ, 2009. 36 с.

23. Action for Happiness. Creating happier and more connected communities : Rolling out a proven course to enhance mental wellbeing and social cohesion. 2016. (November, Ref. 14-0517). London: TheYoungFoundation

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Бірюкова Марина Василівна – докторка соціологічних наук, доцентка, професорка кафедри соціології і публічного управління Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» (м. Харків, Україна).

Калагін Юрій Аркадійович – доктор соціологічних наук, професор, професор кафедри соціології і публічного управління Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», (м. Харків, Україна).

Коваліско Наталія Володимирівна – докторка соціологічних наук, професорка, професорка кафедри соціології історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка (м. Львів, Україна).

Подшивалкіна Валентина Іванівна – докторка соціологічних наук, професорка, гостьова професорка Лієпайського університету (м. Рига, Латвія).

Терещенко Діна Акрамівна – докторка наук з державного управління, професорка, професорка кафедри соціології і публічного управління Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» (м. Харків, Україна).

Шанідзе Надія Олександрівна – кандидатка соціологічних наук, доцентка, доцентка кафедри соціології і публічного управління Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут», (м. Харків, Україна).

Григор'єва Світлана Василівна – старша викладачка кафедри соціології і публічного управління Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут», (м. Харків, Україна).

Козлова Олена Аркадіївна – старша викладачка кафедри соціології і публічного управління Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут», (м. Харків, Україна).

Сутула Оксана Анатоліївна – старша викладачка кафедри соціології і публічного управління Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут», (м. Харків, Україна).

Наукове видання

БІРЮКОВА Марина Василівна
КАЛАГІН Юрій Аркадійович
КОВАЛІСКО Наталія Володимирівна
ПОДШИВАЛКІНА Валентина Іванівна
ТЕРЕЩЕНКО Діна Акрамівна
ШАНІДЗЕ Надія Олександрівна
ГРИГОР'ЄВА Світлана Василівна
КОЗЛОВА Олена Аркадіївна
СУТУЛА Оксана Анатоліївна

БІЖЕНЦІ ТА ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНІ ОСОБИ УКРАЇНИ НА ШЛЯХАХ ВІЙНИ: КРОКИ НЕЗЛАМНОСТІ

Монографія в авторській редакції

Відповідальний за випуск М. Бірюкова

Підписано до друку 23.02.23.
Формат 60х84 1/16. Папір офсетний. Гарнітура Таймс.
Умов. друк. арк. 19. Обл.-вид. арк. ХХ,Х.
Зам. № 2023-ХХ.
Наклад 300 прим.

Видавець
а/с ХХХХ, м. ХХХХ, ХХХХ, Україна
e-mail:
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції: серія ДК № ХХХХ від ХХ.ХХ.ХХХ року, видане Державним комітетом
інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України